ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ ՀԱՏՈՐ Ա

VOLUME ONE

Memoirs of an Armenian Revolutionary

Կարսի հնոցին մէջ
Դէպի երկիր

ARF SHANT EDITIONS · COMPLETE VOLUME · 1904

Ռուբէն Տէր Մինասեան, 1882-1951

ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները

Հատոր Ա

Կարսի հնոցին մէջ · Դէպի երկիր

Memoirs of an Armenian Revolutionary · Volume One

ՀՅԴ «Շանթ» Ուսանողական Միութիւն · 2026

Հրատարակութեան եւ աղբիւրի նշում

Առաջին անգամ հրատարակուած է «Հորիզոն» տպարանէն՝ Լոս Անճելըս, 1952-ին։ Այս հրատարակութիւնը կը ներկայացնէ ամբողջական արեւմտահայերէն բնագիրը՝ անգլերէն նոր թարգմանութեան հետ, նոյն տեսողական համակարգով։

Աղբիւր սկսան՝ Bibliothèque nationale de France (Gallica), 2011-ի թուայնացում՝ 455 էջնոց, միայն պատկեր պարունակող հրատարակութենէն։ Հրատարակութեան հիմք՝ իրաւատիրոջ թողարկումը ՀՅԴ ելեկտրոնային գրադարանին միջոցով եւ հեղինակին՝ 1951-ին մահացած ըլլալուն հետեւող հանրային սեփականութեան կարգավիճակը։

Անգլերէն թարգմանութիւն եւ թուային հրատարակութիւն՝ ՀՅԴ «Շանթ» Ուսանողական Միութիւն, 2026։ Բնագրին խմբագրական անորոշութեան նշաններն ու չլուծուած ընթերցումները պահուած են բառացիօրէն. անորոշ բառ մը լռելեայն չէ հարթուած տպագրութեան համար։

Կանոնական աղբիւրի արձանագրութիւն՝ https://elibrary.am/?p=221

Շարուածք՝ Newsreader եւ Noto Serif Armenian · 6 × 9 մատնաչափ

Բովանդակութիւն

Յառաջաբան — 1
Արխիւ · տետրակներ

Երկու խօսք հրատարակիչներու կողմէ — 9
Հրատարակութիւն · ժառանգութիւն

Յառաջաբանի տեղ — 11
Դիմանկար · յիշողութիւն

ԳԼՈՒԽ Ա Կարսի մէջ՝ ուխտեալներու հետ — 29
Կարսի ձորն ու հնոցը

Գլուխ Բ Կուսակցութեան մեքենան — 53
Կարսի կազմակերպական ցանցը

Գլուխ Գ Կարս մայրը — 91
Կարսի բերդն ու գէնքի ուղիները

Գլուխ Դ Բասենի կռիւները — 115
Բասենի ձմեռնային անցքերը

Գլուխ Ե Շրջիկութիւնս — 151
Կարսի գիւղերն ու ձիւնոտ ճամբան

Գլուխ Զ Գիւմրին եւ իր «սադը» — 177
Երկաթուղի՝ Կարսէն Գիւմրի

Գլուխ Է Երեւան եւ Նիկոլ Դուման — 215
Երեւանէն պարսկական սահման

Գլուխ Ը Պարսկաստան եւ Խոյի կայանը — 235
Խոյ–Սալմաստ գիշերային ուղին

Գլուխ Թ Դուման եւ Ս. Թադէ — 265
Խոյէն Ս. Թադէի վանք

Գլուխ Ժ Ս. Թադէի վանքը — 281
Ս. Թադէ · հաւաքուող խումբեր

Գլուխ ԺԱ Վերադարձ դէպի Կովկաս — 305
Վերադարձ՝ սահմանէն Կարս

Գլուխ ԺԲ Պաթում — 323
Թիֆլիս · Պաթում · Սեւ ծով

Գլուխ ԺԳ Սալմաստ եւ Խանասոր — 349
Խանասորի զինատար ուղին

Գլուխ ԺԴ Սալմաստի գործիչները — 389
Սալմաստի գործիչներն ու ժառանգութիւնը

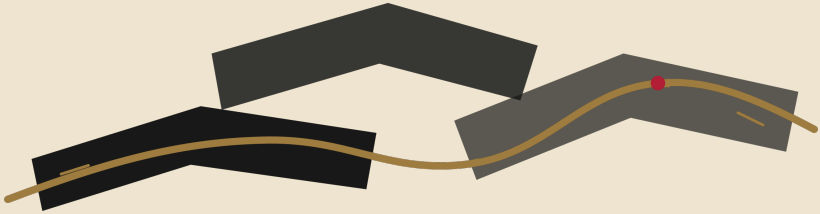

ՆԱԽԱԲԱՆ

Յառաջաբան

Foreword

Արխիւ · տետրակներ

Անմիջականօրէն դերակատարներէն լսածը եւ կամ աչքով տեսածը անիրական եւ սուտ չի կրնայ լինել, բայց լրիւ ճշմարիտ ալ չի կրնայ համարուիլ. զուռնային ձայնը հարսնեւորին հաճոյք, իսկ նուրբ ականջներուն սոսկում կը պատճառէ:

Իրականութիւնը ըմբռնելու համար հեղինակներ կարդալը շփոթութեան մատնուելու համազօր է. հոն առանցքը ինքն է, աշխարհը՝ մոլորակ. ճակատի պապակած հերոսը դիտմամբ մոռացուած է, իսկ անոր ջրկիրը՝ հերոս ներկայացուած: Այդ կը թելադրուի իւր անձի, կամ կուսակցութեան, կամ դասի շահերէն:

Կարդալ օրէնքնե՞րը ստուգման համար: Այդ ալ շինուած է անօրէն գործերը օրինականացնելու համար:

Կարդալ վաւերական փաստաթղթե՞րը՝ բայց դրանք շինուած են բուն եղելութիւնները քօղարկելու համար:

Կարդալ օրական թղթակցութիւննե՞րը մամուլի մէջ. բայց անոնք գրուած են յատուկ նպատակով, նախ վարձատրութիւն ստանալու, յետոյ բաւարարելու վարձատրողին եւ խուժանին բնազդները:

Ահա այս թերութեանց համար պատմութիւնը եւ ընկերային ուսումնասիրութիւնները դեռ եւս հեռու են գիտութիւն լինելէն. ոմանք կ՚ըսեն նման գիտութիւն կայ, ոմանք կ՚ըսեն չկայ:

1905-էն սկսած՝ սովորութիւն ըրի իմ գործունէութեան շրջանի մէջ տեսածս կամ լսածս նշանակալից դէպքերու նկարագրութիւնը գրի առնել, հնութեանց, աւանդութեանց, կամ երգերու մասին նօթագրութիւն ընել եւ պահել կարեւոր նա-մակները եւ յիշատակագրութիւնները: Այս թղթերի պատառիկները եւ կամ տետրակները կրնային իսկական ու անսխալ փաստաթղթեր դառնալ անցածի ու դարձածի նկարը տալու համար: Դժբախտաբար այդ վաւերագրերէն էականներու հետքը չկայ այժմս:

Ցոյց տամ թէ ինչ տեսակի բախտի արժանացան անոնք: Վարագայ լերան ծովահայեաց կողմը, Շուշանց գիւղի մօտ գտնուող վանքի մէջ (որի ճիշտ անունը մոռցած եմ), կան սեպագիր արձանագրութիւններ: Վանքի ձախ պատի հիմքի քարերու բեւեռագրերը մարդ չէ տեսած: Պատճէնը հանեցի եւ որովհետեւ ինքս բան մը չէի հասկնար Ուրարտուէն մնացած այդ արձանագրութիւններէն, ճամբեցի Պարսկաստանի վրայով Մոսկուա, իմ ուսուցչապետներէն Գրիգոր Խալաթեանին եւ Մսըրլեանին հարցնելու համար: Անոնց ձեռքը հասա՞ն թէ ոչ այդ պատճէնները, ես լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ մատնանշած վայրին մէջ, իսկականները մնացած պիտի լինին: Ճամբած եմ 1905-ին:

1905–96 [sic] թուականներուն, Կա[ւկազ]ի Խնձորուտ գիւղին մէջ ձիւնի պատճառով հարկադրուեցայ բանտարկուիլ եւ աշխարհէն կտրուիլ: Նկատեցի որ շրջապատուած եմ անձերով, որոնք հայերէն եւ քիւրտերէն երգերու, դիւցազնավէպերու, աւանդութիւններու, հէքեաթներու եւ առհասարակ, անգիր գրականութեան անգնահատելի աղբիւրներ են: Այդ մարդիկ էին Բերկրիի Խուդօն, Սպարկերտի Սամօն, Ողմի Խաչօն, Լաթօն եւ ուրիշները: Անկարող էի անոնց եղանակները ձայնագրել, ոչ ալ պարերը սովորիլ եւ նկարագրել, բայց կրնայի գրի առնել անոնց գաւառաբարբառ երգերը, աւանդութիւնները, հէքեաթները, որոնց հնութիւնը կուգար անծանօթ ժամանակներէն, գուցէ Ուրարտուէն եւ Հայոց ծագումէն: Թէեւ քրդերէնին անծանօթ էի, բայց այդ լեզուով երգածներն ալ գրի առի հայերէն տառերով, հասկնալով մօտաւորապէս անոնց իմաստը:

Դրանց մէջ էին Մըկ ծառ մի կեր մըջ ծովուն Իսկէնտէր թագաւորի դիւցազնավէպը, Խանա Դըմ-դըմ ճանկ զէոհինը պարսից դէմ ապստամբութիւնը, Վոյ Ամարէ խըթաբի ուր հայոց Տրդատ թագաւորը Ամար անունը կ՚առնէ, Քրդութիւնը իսլա-մութիւնը կ՚ընդունէ եւ Կարապետի ու Յովհաննէսի դէմ կռիւ կը բանայ:

21 տետրակ եղան այդ գրութիւնները, տետրակը 100 էջէն: Կը գիտակցէի որ այդ անմահ երգերի հաւաքումով, ես ալ անմահներին կը խառնուիմ:

Այս տետրակները Վանի մէջ բռնուեցան իշխանութեան կողմէ, բայց 1908-ին ազատուեցան շնորհիւ կոմիսար Մէհմէտին, եւ ես հետս տարի Էրզրում, եւ զանոնք հոն ձգեցի:

1912-ին, երբ Էրզրում վերադարձայ, իմացայ որ Բժ. Զաւրիեւ, մէկ թէ երկու տարի առաջ 8 տետրակ ճամբած է Պետերբուրգ (թէ՞ Մոսկուա): Ատոնք տեղ հասած պիտի լինին, բայց որո՞ւ ձեռք ինկան, այդ չեմ գիտեր: Կ՚ենթադրեմ, Ն. Մառի, Մսրեանի, Լազարեան Ճեմարանի ուսուցիչներու եւ այն գիտնականներու, որոնց մօտիկ էր Զաւրիեւը: Երկու հատորը թողուցի Պրոֆէսոր Աստուածատուր Խաչատրեանի մօտ, որ ուսումնասիրէ իբր քրտագէտ եւ պատմագէտ, մնացած հատորները իմ հետ տարի Մուշ, որպէսզի արտագրեմ եւ ուղարկեմ արտասահման՝ Վենետիկ կամ Վիեննա: Չկրցի նպատակս իրագործել, դէպքերու բերումով: 1914-ին, զգալով սպառնացող վտանգները, անոնց վրայ աւելացրի իմ նօթագրութիւնները դէպքերու եւ դէմքերու մասին եւ ուրիշ վաւերագրեր, ծրարեցի բոլորը մոմպատ կտաւի մէջ, դրի մի նաւթի թիթեղի մէջ եւ պահեցի իմ բնակած վայրի մէջ (ուր եւ եղած էր Բժ. Զաւրիեւի կլինիքը), Ջոջոյի Գասպարի տանը տակը, գետի ափին, այն կամուրջի կողքին, որ Սբ. Մարինէ թաղը կը միացնէ Կողու թաղին:

1914–15 թուականներուն, երբ վայրի գազանի նման, լեռներն էինք ընկած, թիկնապահիս՝ Ղուկասի պայուսակը կը լեցուին վաւերագրերով: Թուղթ չունէինք ծխախոտ, խաւրծիլ վափ [?] փաթաթելու համար: Իսկ ծխելն՝ հոգեվարք ապրողին համար գերագոյն հանգիստն է: Ատոր համար ալ այդ վաւերագրերը բաժանեցի ծխողներուն, որպէսզի փաթաթեն աղաչանքի, հրամանի այդ կտակները եւ երկինք բարձրացնեն: Եւ հաստատ գիտեմ որ այդ վաւերագրեր այլեւս չկան, անոնք աղօթք են դարձած:

1916-ին՝ մերկացած էի բոլոր վաւերագրերէ եւ հաւաքած նիւթերէ: Կը ցաւէի անոնց կորուստին, բայց չխրատուելով, ակամայ նորէն կը հաւաքուէին նիւթեր նոր կեանքէն Կովկասի մէջ: Ատոնց վրայ կ՚աւելնային նօթագրութիւնները՝ Թուրքիայի մէջ կորսնցուցածս դէպքերու, դէմքերու, վաւերագրերու, հում նիւթերու մասին. ատոնց վրայ կ՚աւելանային Արամի մօտ հաւաքուած թղթերը զորս ինձ յանձնած էր, ինչ անելիքը որոշելու համար:

Անդրանիկ անունով Խնուսցի երիտասարդի մը յանձնեցի դասաւորելը, արտագրելը այդ կարեւոր պատմական վաւերագրերու: Արամի մահը պատճառ եղաւ, որ մտածեմ թղթերու ապահովութեան մասին: Մի ծրար անոնցմէ ճամբեցի արտասահման, որոնց մէջն էր Մատթէոսի եւ Արամի յուշերը, որոնք տպուեցան Հայրենիքի ամսագրին մէջ: Կը ցաւիմ որ իմ նօթագրութիւններս չճամբեցի, զորս աւելի թարմ յիշողութեամբ ամփոփած էի, ինչպէս նաեւ այն հինգ վերստանոց քարտէզը, ուր պայմանական նշաններով նշանակուած են պատերազմները...

Ատոնք մնացին Երեւանի իմ բնակարանին մէջ, երբ ես հեռացայ Զանգեզուր: Պէտք է ենթադրել որ կամ փճացուած են, կամ գրաւուած բոլշեւիկներու կողմէ(*):

Այս բացատրութիւնները տալով, երկու նպատակ կը հետապնդեմ:

Առաջինը, որ ցոյց տուած հետքով, կարելի լինի այդ ձեռագիրները որոնել եւ գտնել: Անոնց մէջ կան անտաշ եւ անգնահատելի ադամանդներ երկրէն, ժողովրդէն պոկուած: Հոն կան վերջին շրջանի վաւերագրեր, որ պիտի լրացնեն եւ կամ հերքեն այն, որ յետին թւով յիշուած է: Իսկականը այդ վաւերագրերն են, որ օր մը չէ օր մը պիտի գտնուին: Ինչ որ պիտի ըսեմ, անոնց արձագանգն է միայն, յենուած յիշողութեանց վրայ՝ աղօտ եւ կիսկատար:

Երկրորդ նպատակս է, ցոյց տալ, որ այժմս, երբ կան լուսանկարչական մեքենաներ, սինէմայի, ձայնապնակի եւ այլ ու այլ գործիքներ՝ եթէ լինին հաղորդակցական դիւրութիւններ, եթէ գիտակցուի արժէքը ժայռերու վրայ խազուած նկարներու եւ ձեւերու, բլուրներու մէջէն ցցուած տարօրինակ քարերու, աւերակներու մնացորդներու, ուր մեր պապերու միտքը, խօսքը եւ կեանքն է դրոշմուած, եթէ չարհամարհուին անոնց թոռներու պատմած ու երգած, շարժումներով արտայայտուած եւ անճոռնի կարծուած

արտայայտութիւնները, ապա այդ բոլորը կրնան դառնալ վաւերագրեր հինաւուրց մեր պատմութեան եւ անցած ու գնացած մեր ճաշակի եւ ստեղծագործութեան, նպատակի [?], որ գործիքներով կարելի է անխարդախօրէն արձանագրել:

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ հետաքրքիր է գիտնալու իր ծագումը, իր անցեալը: Երբ պատմական տուեալները չեն բաւարարեր իր այդ հետաքրքրութիւնը գոհացնելու, ան իր երեւակայութեամբ, իր ազգային յիշողութեամբ կը ստեղծէ առասպելական մի բացատրութիւն, որ յաճախ կը խառնուի աստուածներու պատմութեան հետ, որոնք անսկիզբ են եւ անվերջ:

Առանց պատմութեան ազգ չկայ: Ազգի մը պատմութիւնն արձանագրուած է կամ բանաւոր ասացուածքներու, արձակ ու չափածոյ պատմուածքներու, սովորութիւններու եւ առասպելանման հէքեաթներու միջոցով, եւ կամ փորագրուած է քարերու եւ գրուած մագաղաթներու վրայ:

Ժողովրդական անգիր պատմութիւնը, որ դարերու ընթացքին կը կերտուի, կը պատմուի, որքան ալ որ ան չհաստատուի վաւերագրերով, որքան ալ ան ըլլայ առասպելախառն, որքան ալ անճիշտ ըլլայ իր ցոյց տուած ժամանակագրութեամբ, վայրերու մատնանշումներով, — հիմքին մէջ սուտ չէ, իրական է: Այդ պատմութեանց, աւանդութեանց մէջ պիտի որոնել անցեալի դէպքերը եւ ապրումները, ներկայի իր [?] որոնումները եւ ապա-գայի յոյսերու բնազդները, որ խտացած են վէպի, պատմուածքի քօղին տակ: Ժողովուրդի մը իրական նկարագիրը, անոր անցեալը կարելի է գտնել իր անգիր բանահիւսութեան մէջ, որ ամէն ինչ խտացուցած լինելով իր հերոսներու մէջ, պատմութիւն չէ, այլ պատմութեան նիւթը:

Անհատին պատմութիւնը իր անցեալի յիշողութիւնն է, որ կրնայ գրուիլ կամ չգրուիլ, բայց ան միշտ կենդանի կը մնայ քանի ինքը մեռած չէ: Այդ պատմութիւնը իր շրջապատը կարող է մասամբ գիտնալ, կամ բնաւ չգիտնալ, այդ կարեւոր չէ անոր համար: Բայց անհատին համար իր պատմութեան յիշողութիւնը անխուսափելի, անբաժանելի մասն է իր էութեան եւ ան անկարող է ազատիլ իր անցեալի յիշողութիւններէն, որպէս թէ ան լինէր մի կենսական մասը իր ներկայի եւ ապագայի համար: Այդ յիշողութիւնը յաճախ կը զգացնէ իր ներկայութիւնը, երբ մարդը անգիտակից է, քնած՝ երազներու միջոցով:

Ազգը նոյն ցեղին պատկանող սերունդներու մի անհատականութիւն է. տարբերութիւնը միայն այն է, որ անձի անհատականութիւնը սահմանաւորուած է կարճ ժամանակամիջոցով, իսկ ազգինը՝ ժամանակի սահմանաւորում չունի: Ան յաւիտենական է, երբ յիշողութիւնը չէ կորսնցուցած. ան մահկանացու է, երբ իր անցեալով հպարտ չէ եւ կամ զայն չգիտէ եւ երբ ազգովին չէ բնաջնջուած: Երբ մի ազգ իր յիշողութեամբ, իր սկիզբը կ'ընտրէ երկրի ստեղծագործութենէն, եւ իր պատմութիւնը կը սկսի դիցաբանութեամբ հրեաներու, յոյներու, հայերու եւ այլոց նման, ան կը դառնայ անմահ, անկախ իր թիւէն, որակէն եւ իր աննպաստ կացութենէն:

Այսպիսի անաւարտ վիճակի մէջ կը մնայ այս յառաջաբանը, զոր հայրս կ'ուզէր գրել իբր մի կտակ: Ինծի կը մնայ միայն հակիրճ լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ Յուշերու վերաբերեալ ձեռագիրներու ինչպէս եւ այս հատորներու հրատարակութեան մասին:

Թաւրիզի մէջ, ուր հայրս կ'ապրէր 1921 թ. Ա. Աւտանդիլեանի մօտ, կը պատմէ անոր իր դեռեւս թարմ յիշողութիւնները, եւ ան գրի կ'առնէ զանոնք: Այսպէսով կը հաւաքուի մօտ 1200 էջ հում նիւթ, ուր մէջ ընդ մէջ կան հատուածներ հօրս ձեռքով գրուած:

Ռուբէն Դարբինեանի պնդումներուն վրայ է որ հայրս Փարիզի մէջ կը ձեռնարկէ իր այս նօթերու առաջին վերամշակման: Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները լոյս կը տեսնեն Հայրենիք ամսագրի առաջին թիւէն սկսեալ: Յաջորդաբար կը տրուին անոնց մէջ Տարօնի պատմութիւնը (որ կը կազմէ ներկայ հրատարակութեան Գ. եւ Դ. հատորներու նիւթը), Պոլսոյ կեանքը (Զ. հատորի վերջին մասը) եւ Կարսի շրջանը (Ա. հատորի սկիզբը):

1950 Մայիսին, Հէրի Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս կը ծանօթանան հօրս հետ, եւ, թող իրենք ըսեն թէ ինչ բանէ առաջնորդուելով՝ կ'առաջարկեն տպագրել Յուշերը առանձին հատորներով, ստանձնելով նիւթական բոլոր հոգերը: Յատկապէս այս ձեռնարկին համար կը հիմնեն տպարան մը Լոս Անճելիս, մասնաւորապէս Հէրի Քարեանի անդուլ ջանքերով:

Չէր կարելի արդէն լոյս տեսած նիւթերը եղածին պէս արտատպել: Հարկ էր որ անոնք վերստին վերամշակուելով, յաւելումներու եւ կրճատումներու ենթարկուէին, որպէս զի աւելի միաձոյլ դառնային: Այդ է պատճառը որ

ընթերցողը զգալի տարբերութիւն մը պիտի նկատէ այս եւ Հայրենիքի նիւթերու միջեւ։

Որոշ յարմարութեանց համար, հրատարակութիւնը կը սկսի Գ. եւ Դ. Հատորներէն (Տարօնի աշխարհ, 1906–1908)։ Յետոյ կը տպուի Ե. Հատորը (Ախլաթ, Վան, Թիֆլիս 1908), որու նիւթերը անտիպ էին։ Ապա կը տպուի Զ. Հատորը (Կարս—Պոլիս 1908–1909)՝ մասամբ անտիպ նիւթերէ։

Մահը վրայ հասաւ երբ հայրս կ՚աշխատէր Ա. Հատորի վրայ։ Ատոր առաջին տասը գլուխները պատրաստ էին արդէն. անոնց յաջորդող նիւթը, որ առնուած է վերը յիշուած Թաւրիզի նօթերէն, կը հասցնէ հոսը, ըստ օրագրին, մինչեւ երկիր մտնելը (1904)։ Բ. Հատորի համար (Վան — Լեռնապար, 1904–1906), նոյնպէս օգտագործուած են նօթերը եւ որոշ վերամշակուած հատուածներ, որոնց մատնանշումը եղած է ամէն անգամ։

Հայրս ծրագրած էր իր Յուշերը հասցնել մինչեւ մեր օրերը, ամփոփելով զանոնք 10 հատորներու մէջ։ Ցաւով պէտք է յայտ՝նեմ որ ոչ իսկ կմախքը պիտի տրուի այս երկի վերջաւորութեան։ Ընդհատեալ եւ սակաւաթիւ են նօթերը առաջին պատերազմի մասին։ Ինձ մօտ կայ սակայն հետաքրքրական գրութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան մասին. յոյս ունիմ որ ան օր մը կը հրատարակուի իբր առանձին նիւթ։

Հայրս կը գրէր մէկ շունչով, առանց որեւէ ուշադրութիւն դարձնելու շարադրութեան ու քերականական օրէնքներուն, եւ հարկ էր որ իրմէ յետոյ մէկը կարգի բերէր իր գրածները եւ լեզուն։ Հայրենիքի մէջ լոյս տեսած նիւթերու սրբագրութիւնը համբերութեամբ կատարած են Ռ. Դարբինեան եւ Ա. Կեսար։ Ա. Կեսար կատարած է նաեւ ներկայ հրատարակութեան Գ. Դ. Ե. Զ. Հատորներու սրբագրութիւնը։

Ա. եւ Բ. Հատորները ի գլուխ հանելու համար անհրաժեշտ էր որ մանրակրկիտ եւ յոգնատանջ աշխատանք տարուէր նօթերուն վրայ, որոնց չափազանց անփոյթ լեզուն, սրբագրուելով հանդերձ, պէտք է պահէր իր ոճը, միտքն ու համը։ Աշխատանքը կատարողը պէտք է ծանօթ ըլլար ոչ միայն դէպքերուն, այլ եւ հօրս մտածելակերպին եւ արտայայտութեան ձեւերուն։ Այդ մէկը եղաւ հօրս վաղեմի ընկեր Ա. Խոնդկարեան, որու օժանդակութեամբ ի գլուխ հանեցինք յիշեալ հատորները՝ միացեալ ուժերով։

Ներկայ հատորի նիւթերէն մաս մը լոյս տեսած է Հայրենիքներու հետեւեալ համարներուն մէջ.—

- 1925 թիւ 3, (Յունուար)
- 1949 թիւ 9, 10.
- 1950 թիւ 11, 12.
- 1951 թիւ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
- 1952 թիւ 1, 2.

Սէն Քլու, Ֆրանսա
Մարտ, 1952

Վ. Տ. Մ.

(*) Յիշուած բոլոր թուղթերն ու վաւերագիրները, մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, անվթար մնացին Ռուբէնի բնակարանի նկուղին մէջ: Առիթներ ունեցայ անձամբ տեսնելու եւ ստուգելու: Փետրուարեան ապստամբութեան ժամանակ յայտնեցի այդ թուղթերու մասին Ս. Վրացեանին, որպէս զի կարգադրութիւն մը ընէ զանոնք աւելի ապահով վայր մը փոխադրելու: Թէ ի՞նչ կարգադրութիւն եղաւ, չգիտեմ: — Ծանօթ. Ա. Խ.

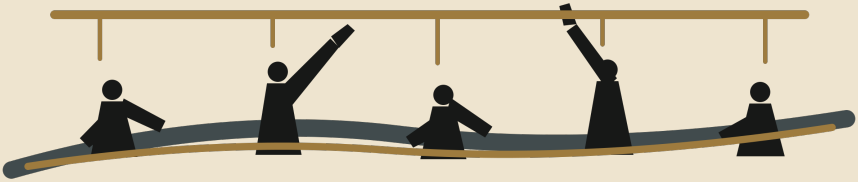

ՆԱԽԱԲԱՆ

Երկու խօսք հրատարակիչներու կողմէ

A Word from the Publishers

Հրատարակութիւն · ժառանգութիւն

Հայ ազատագրական պայքարն եղաւ աննախընթաց ու դաժան:

Քսան տարուան կարճ ժամանակի մը ընթացքին, դարերով ստրկացած հայ ժողովուրդը ծնունդ տուաւ հազարաւոր հէքեաթային հերոսներու, որոնք հսկայ կայսրութեան մը դէմ դուրս եկան, անգոսնելով մահը, յանուն Հայրենիքի ազատութեան:

Պայքարն եղաւ հեւ ի հեւ, իր վազքի ընթացքին ունենալով հրաշափառ վերելքներ ու ահաւոր անկումներ:

Հայ ժողովուրդի մէջ ստեղծուեցաւ ֆէտայիններու սերունդ մը, պողպատէ ու կրանիթէ ձուլուած, որոնց երակներուն մէջ Սասունցի Դաւիթի արիւնը կը հոսէր: Անոնք բոցավառ ասուպներու նման եկան ու անցան մեր մութ երկնակամարէն, լեցնելով մեր հոգիները հպարտութեան ու յոյսի աստուածային նեկտարով:

Ո՞վ պիտի գրէր, ապագայ սերունդներու համար, պատմութիւնը այդ առասպելական հերոսներուն, որոնցմէ շատերուն ո՛չ գերեզմանները յայտնի են եւ ո՛չ ալ անունները:

Ո՞վ պիտի տար մեզի, անոնց հոգեկան ապրումներն ու երազները:

Մէկ անգամ, Հայոց Աստուածը արդար եղաւ դէպի մեզ. Ան փրկեց ընտրելիներու ընտրագոյնին՝ Ռուբէնին կեանքը, ինքն ալ մեծ ֆէտայի մը եւ անոնց հրամանատարը, որ հակառակ իր կամքին, չկրցաւ զոհուիլ ազատութեան մեհեանին: Կրակէն ու սուրէն հրաշքով ազատեցաւ, որպէսզի կարենար մեզի տալ այդ լեգենդական հսկաներուն կեանքը, որոնք իրենց մահուան գնով կերտեցին հայ վեհագոյն Ազատամարտը, յանուն Հայրենիքի անկախութեան:

Ռուբէնը տարիներ շարունակ տքնեցաւ ու գրեց, յարութիւն տալով իր սիրած ֆէտայիններուն, նկարագրեց մեր չքնաղ հայրենիքը, ինչպէս ո՛չ ոք չէ կրցած, վերապրեցուց մեր յաւէտ կորսուած նահապետական կեանքը, հիւսուած բարութեան եւ աշխատանքի արեւի շողերով:

Վերջին երեսուն տարուան ընթացքին, մեր յեղափոխական կեանքէն շատ մը յուշեր տպուեցան, որոնք գրեթէ բոլորն ալ, շատ քիչ բացառութեամբ, իրենց անհատին շուրջ կը դառնան:

Ռուբէն, որ եղած է միշտ ալ կեդրոնական ու ղեկավար դէմքը, ամէն կերպով կ՚աշխատի իր անձն ու կատարած գործը պահել շուքի մէջ, իսկ ընդհակառակը, մեծ սիրով ու անկեղծութեամբ վեր կը հանէ խոնարհ հերոսներու կատարած դերը:

Մենք, հրատարակելով Ռուբէնի այս զմայլելի յուշերը, որոնք իրենց պատմական մեծ արժէքին կը միացնեն նաեւ գեղարուեստականը, վստահ ենք որ ապագայ սերունդներն ու պատմաբանները անսպառ աղբիւր պիտի գտնեն, վերլուծելու մեր ժամանակուայ դէպքերը եւ հպարտանալու ու ոգեւորուելու անոնցմով:

Այս տպագրութեամբ՝ մենք միեւնոյն ժամանակ մեր երախտագիտութեան եւ սիրոյ տուրքը կուտանք մեծ հայուն, մեծ հայրենասէրին եւ մեծ յեղափոխականի յիշատակին:

Հրատարակիչներ՝

ԱԼԵՔ ՓԻԼԻՊՈՍ
ՀԷՐՐԻ ՔԱՐԵԱՆ
ՏՐԴԱՏ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

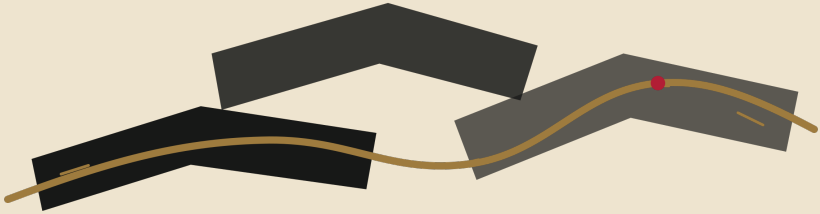

ՆԱԽԱԲԱՆ

Յառաջաբանի տեղ

In Place of a Preface

Դիմանկար · յիշողութիւն

Գաղթաշխարհի մէկ ծայրէն միւսը ազատատենչ հայութիւնը խորապէս սգաց կորուստը Լեւոն Շանթի եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանի:

Լեւոն Շանթ, ըլլալով մեծ գրականագէտ մը ու մանաւանդ թատերագիր մը, մօտ 60 տարիներու ընթացքին իր հրատարակած երկերով եւ մանաւանդ իր թատերախաղերով ու վէպերով բաւականին լաւ ծանօթ էր արդէն հայ հասարակութեան լայն խաւերուն: Այդպէս չէր, սակայն, Ռուբէն Տէր Մինասեանը, որ համեմատաբար քիչ յայտնի էր հանրութեան:

Ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, որովհետեւ Ռուբէնը արհեստով գրականագէտ չէր եղած եւ մինչեւ իր կեանքի վերջին շրջանը շատ քիչ գործ էր ունեցած գրչի հետ, այլ եղած էր գերազանցապէս զէնքի մարդ, ապրած էր մեծ մասամբ ստորերկրեայ կեանք մը եւ իր յեղափոխական գործի բերումով խուսափած էր լայն հասարակութեան աչքէն:

Հայաստանի Հանրապետութեան կարճատեւ շրջանին միայն Ռուբէնի անունը որոշ ժողովրդականութիւն ստացաւ: Բայց եթէ չըլլային «Հայրենիք» ամսագրի մէջ Հանրապետութեան անկումէն յետոյ 30 տարիներու ընթացքին հրատարակուած իր յուշերը, իր մահուան օրերուն շատ շատեր մոռցած պիտի ըլլային, թէ ո՞վ էր ան: Միայն անոր մահէն յետոյ էր, որ ազատատենչ հայութիւնը սկսաւ իր գնահատանքի տուրքը տալ անոր

կատարած կարեւոր գործին եւ սկսաւ լիովին ըմբռնել, թէ ի՛նչ մեծ կորուստ էր կրած այդ անզուգական հայու, հայրենասէրի եւ յեղափոխականի մահով:

Կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ Արամէն յետոյ ոչ ոք այնքան բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան կենդանի իրականութիւն դառնալուն մէջ, որքան Ռուբէնը: Եւ եթէ այսօր Սովետական անուան տակ գէթ՝ Հայաստան մը ունինք միապաղաղ [?] հայ զանգուածով, ատիկա մեծագոյն չափով կը պարտինք Ռուբէնի քաղաքական հեռատեսութեան, անդրդուելի կամքին ու ամէն արգելք խորտակող վճռականութեան:

Ռուբէնը ծնած էր 1882 թ.: Մանկութեան օրերէն, 1890 թ. կը ճանչնայի զայն, երբ ան հազիւ 8 տարեկան էր: Առաջին անգամ հանդիպեցայ անոր Ախալքալաքի մէջ, ուր ծնողներս տարած էին զիս պապոնցս մօտ՝ հայերէն սորվելու, նախքան ռուսական դպրոց մտնելս:

Ծխական դպրոցի աշակերտ էր: Կը տեսնէի զայն ոչ միայն դպրոցի մէջ, այլ ե՛ւ դպրոցէն դուրս: Ոչ միայն դասընկերս, այլ եւ խաղընկերս եղաւ:

Այդ օրերէն լաւ կը յիշեմ Ռուբէնի եւ խումբ մը դասընկերներու հետ մեր «փախուստը» դէպի «Հայաստան»:

Այդ օրերուն ոչ միայն Կովկասի հայ երիտասարդութիւնը, այլ ե՛ւ պատանիներն ու 10–12 տարեկան երեխաները կ’երազէին «Հայաստան» երթալ: Թէեւ կ’ապրէին Կովկասեան Հայաստանի հողին վրայ, բայց բոլորն ալ այն հաւատքն ունէին, որ բուն Հայաստանը ռուսական սահմանի այն կողմն էր, այսինքն՝ Թրքահայաստանը: Եւ ատոր համար դէպի հոն կը ձգտէին՝ Թրքական արիւնոտ լուծէն տառապող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն օգնելու համար:

Տարիներ յետոյ, Ռուբէնը յաճախ կէս-կատակ, կէս-լուրջ կը յիշէր ու կը յիշեցնէր ինձ մեր փախուստը դէպի «Հայաստան»: Այնքա՛ն անջնջելի տպաւորութիւն եւ հետք էր ձգած իր հոգիին մէջ այդ մանկական ձախողած փորձը, — փորձ մը, որ կոչուած էր նախանշանն ըլլալու իր հետագայ արկածալից յեղափոխական կեանքին:

Այնուհետեւ մեր ճամբաները բաժնուեցան: Ես մեկնեցայ Թիֆլիս, ապա Եկատերինոդար՝ ռուսական դպրոցներու մէջ իմ ուսումը ստանալու համար,

իսկ Ռուբէնը քիչ յետոյ գացած էր Էջմիածին՝ Գէորգեան ճեմարանը մտնելու համար։

Կրկին հանդիպեցայ Ռուբէնին Մոսկուայի մէջ, երբ ես այնտեղի համալսարանի ուսանող էի, իսկ ան եկած էր հոն՝ Լազարեան ճեմարանի մէջ ազատ ունկնդիր դառնալու համար։ Այդ ժամանակ մենք ունէինք հայ ուսանողական խմբակ մը, որ «ինքնազարգացումով» կը զբաղէր։ Ռուբէնն ալ մտաւ այդ խմբակի մէջ եւ ցոյց կուտար մասնաւոր հետաքրքրութիւն փիլիսոփայական խնդիրներով։

Կը յիշեմ իր մէկ «զեկուցումը», որ լեցուն էր ինքնատիպ ու բաւականին խրթին արտայայտութիւններով եւ որ կը դառնար հետեւեալ մտքին շուրջ, «Ինչ որ կը սկսի՝ չի վերջանար, եւ ինչ որ կը վերջանայ՝ չի սկսիր»…

Ռուս–ճաբոնական պատերազմի օրերն էին։ Ռուբէնը, իբրեւ պահեստի սպայ, կը սպասէր, որ Մանչուրիա պիտի ղրկուէր, եթէ Մոսկուայի զինուորական շրջանի մէջ զինակոչ յայտարարուէր։ Ըլլալով արդէն հակառակ ցարական ռէժիմին եւ չուզելով ծառայել անոր՝ որոշած էր խուսափիլ զինակոչէ։ Ատոր համար խնդրեց ինձմէ, որ, եթէ նախօրօք կարողանայի իմանալ յայտարարուելիք զինակոչի մասին, անմիջապէս հաղորդէի իրեն՝ իր փախուստը դիւրացնելու համար։

Գիտէր, որ ռուս ուսանողուհիներու միջոցով կապ ունէի զինուորական ընտանիքներու հետ եւ կրնայի կատարել իր խնդիրքը։ Իսկապէս ալ յաջողեցայ երկու օր առաջ իմանալ զինակոչի յայտարարութեան մասին եւ իսկոյն լուր տուի Ռուբէնին։ Եւ ան նոյն օրն իսկ մեկնեցաւ Մոսկուայէն՝ առանց ինձ ըսելու, թէ ո՞ւր կ’երթար։ Հաւանաբար, ինքն ալ տակաւին որոշապէս չէր գիտեր այդ։

Տարիներ յետոյ միայն իմացայ, որ գացեր էր Կովկաս, անկէ ալ անցեր էր Թրքահայաստան։

«Կարսի Հնոցին Մէջ» տուած իր պատմութիւնը կը պարզէ, որ Մոսկուայէն հեռանալէ յետոյ, ան գացեր էր Թիֆլիս, ներկայացեր էր Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին, անկէ ստացեր էր յանձնարարական մը եւ այդ յանձնարարականով մեկներ էր Կարս, այնտեղի «հնոցին» մէջ պատրաստուելու իր ընտրած յեղափոխական կեանքին համար Երկրի մէջ, որու մասին այնքա՛ն անմոռանալի յուշեր պիտի տար հետագային։

1909-ի Փետրուարին թէ Մարտին Պոլսէն գրուած նամակ մը առի Ռուբէնէն Մոսկուայի մէջ: Ճիշտ այն օրերուն էր այդ, երբ ես կը պատրաստուէի համալսարանի աւարտական քննութիւնները տալ այդ տարուայ գարնան:

Նամակը կատարեալ անակնկալ մըն էր ինձ համար: Ռուբէնը կը խօսէր Թուրքիոյ Սահմանադրութեան ընձեռած պատեհութիւններու մասին եւ կը հրաւիրէր զիս գալ Պոլիս, ուր, իր կարծիքով, լայն ասպարէզ էր բացուած ինձ նման երիտասարդներու համար:

Կարդացի զարմանքով եւ քիչ մըն ալ քմծիծաղով, որովհետեւ այդ օրերուն մտքէս իսկ չէր կրնար անցնիլ, որ այդ նոյն տարուայ աշնան ինձ պիտի վիճակուէր կատարելու Ռուբէնի բաղձանքը եւ ապաստան փնտռելու Պոլսոյ մէջ՝ ցարական հալածանքներէն խուսափելու համար:

Դժբախտաբար, մինչեւ իմ Պոլիս հասնիլը, Ռուբէնը արդէն մեկնած էր Ժընեւ՝ իր կիսատ ձգած ուսումը շարունակելու համար:

Պոլսոյ եռուզեռը կլանեց զիս այնքան, որ ո՛չ ժամանակ եւ ոչ ալ տրամադրութիւն ունեցայ գէթ նամակագրական կապ պահելու Ռուբէնի հետ: Եւ միայն 1912-ին, Պալքանեան Պատերազմի օրերուն էր, որ անկէ ստացայ երկար, շատ երկար նամակ մը: Իր այդ նամակով ան մանրամասնօրէն կը պարզէր զինեալ ապստամբութեան ծրագիր մը Թրքահայաստանի մէջ եւ կը խնդրէր ինձմէ, որ ես զայն ներկայացնէի Հ. Յ. Դ. Գերագոյն մարմնին եւ, եթէ համաձայն էի, նաեւ պաշտպանէի անոր առջեւ:

Հետագայ դէպքերու լոյսին տակ դիտելով այդ ծրագիրը՝ պէտք է խոստովանիմ, որ ան շատ առողջ, հեռատես, գործնական եւ յաջողութեան երաշխիքներ տուող ծրագիր մըն էր եւ, եթէ այն ատեն իրագործուէր, թերեւս կարելի ըլլար հետագա-յին մեծ աղէտէն ազատել Թրքահայութիւնը: Սակայն, Թուրքիոյ Սահմանադրութեան օրերու թուրք եւ հայկական գործակցութեան մթնոլորտին մէջ մեր միտքերը տակաւին պատրաստ չէին այդպիսի ապստամբական ծրագիր մը ընդունելու եւ իրագործելու համար: Եւ բնական է որ մեր Գերագոյն մարմինը չուզեց նկատի իսկ առնել զայն:

Թէեւ իր ծրագիրը չընդունուեցաւ, բայց Ռուբէն չէր կրցեր մնալ Ժընեւի մէջ, այլ որոշեր էր իսկոյն մեկնիլ Թրքահայաստան՝ տեղին վրայ հետեւիլ

կարենալու համար իր նախատեսած բախտորոշ դէպքերու ընթացքին եւ ըլլալու համար իր ժողովուրդին հետ բուն Երկրին մէջ։

Յայտնի է այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը Կարինի Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր ժողովին, որուն մէջ ան պաշտպանած էր թէեւ մեծամասնութեան հակառակ, բայց Թրքահայութեան ֆիզիքական պահպանման համար ուրիշներէն աւելի խոստմնալից տեսակէտ մը։ Ներկայի ակնոցով դիտելով անցեալի դէպքերը՝ կրնանք ըսել, որ Ռուբէնի այդ տեսակէտը կամ ծրագիրը եւս աւելի առողջ, աւելի հեռատես եւ քաղաքականապէս աւելի ճիշտ էր, քան այն ճամբան, որուն հետեւեցաւ գրեթէ ամբողջ հայութիւնը Հ. Յ. Դ. գլխաւորութեամբ։

Բնական է, որ Ռուբէն չուզեց անցնիլ Կովկաս, առաւել եւս միանալ հոն սկսուելիք կամաւորական շարժման ի նպաստ Ռուսաստանի։ Ան մնաց Տարօնի մէջ եւ ժողովուրդի զինուած մասին հետ կռուեցաւ թուրքերուն դէմ, որոնք ձեռնարկած էին բովանդակ հայ ժողովուրդի բնաջնջման։ Կասկած չկայ, որ ան պիտի յաջողէր փրկել Տարօնի հայութիւնը, եթէ ժամանակին իրեն օգնութեան հասնէին ռուս զօրքերը ու հայ կամաւորական խումբերը այնպէս, ինչպէս որ օգնութեան հասան Վանի մէջ։

Դժբախտաբար, Տարօնի ժողովուրդը, թէեւ Վանի հայութենէն աւելի երկար դիմադրեց թուրքերուն, բայց չկրցաւ ազատուիլ բնաջնջումէ, որովհետեւ ռուս զօրքերը եւ հայ կամաւորական խումբերը չյաջողեցան ժամանակին օգնութեան հասնիլ անոր ալ։ Այդ պատճառով էր, որ Ռուբէն խումբ մը կռուողներով միայն ի վիճակի եղաւ կտրելու թշնամիին շղթան եւ ապաստան գտնելու Կովկասի մէջ։

Պէտք կա՞յ խօսելու այն հոգեկան ողբերգութեան մասին, զոր ան ապրեցաւ, երբ Կովկաս ինկաւ իր սակաւաթիւ քաջերով միայն, իր սիրեցեալ Տարօնի ժողովուրդի եղերական մահէն յետոյ։

Բարեբախտաբար, հոգեկան ծանր տագնապը շատ երկար չտեւեց։ Ռուբէն վերագտաւ ինքզինքը եւ նորէն գործի լծուեցաւ, բայց այս անգամ բոլորովին փոխուած կացութեան մը մէջ, զոր ստեղծած էր ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը։ Ընտրուելով Հայոց Ազգային Խորհուրդի անդամ, ան շատ չմնաց Թիֆլիզի [?] մէջ, այլ շուտով փոխադրուեցաւ Երեւան, ուր, նախ, իբրեւ այդ Խորհուրդի, ապա Պառլամենտի ու զինուորական յանձնախումբի, եւ վերջապէս, Բիւրօ-կառավարութեան անդամ բախտորոշ

դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուայ պատմական կեանքին մէջ:

Գլխաւորապէս անոր ղեկավարած ձեռնարկներու շնորհիւ էր, որ Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը մաքրուեցաւ հայկական անկախ պետութեան անհաշտ թշնամի տարրերէն: Անոր առաջնորդութեամբ էր, որ ճնշուեցաւ բոլշեւիկներու սարքած Մայիսեան ապստամբութիւնը մեր մանուկ Հանրապետութեան դէմ: Եւ եթէ Ռուբէն չկրցաւ յաղթական դուրս գալ նաեւ հայ-թրքական պատերազմէն, ատոր պատճառը ոչ թէ իր զինուորական առաջնորդութեան տկարութիւնն էր, այլ թէ՛ հարաւէն եւ թէ՛ հիւսիսէն միաժամանակ արշաւող թուրք եւ ռուսական միացեալ ոյժերու ջախջախիչ գերազանցութիւնը [?]:

Վերջին 30 տարիները Ռուբէն ապրեցաւ տարագրութեան մէջ, հեռու իր մայր երկրէն եւ ժողովուրդէն, բայց չապրեցաւ երբեք պարապ, անպտուղ կեանք մը: Արտասահմանի մէջ եւս ան իր ոյժերը ամբողջովին նուիրեց իր կուսակցութեան եւ անոր միջոցով ազատատենչ հայութեան ու հայ դատին: Իր լաւագոյնն ըրաւ՝ ամրացնելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական ոյժը: Իր անզուգական յուշերու հրատարակման միջոցով ան վերակենդանացուց մեր մօտիկ անցեալի դիւցազնական շրջանը, անոր ոգին, անոր հերոսական դէմքերը եւ գործերը, որպէս զի այդ կերպով վերապրող հայութեան մէջ վառ պահուի մեր ազատագրական պայքարի կրակը եւ մեր նոր սերունդի համար ստեղծուի ներշնչումի ու նուիրումի մշտահոս աղբիւր մը:

Շատ քիչեր հայ յեղափոխականներէն իրենց կեանքին մէջ այնքա՛ն շատ ակն ընդ ականով փոխհատուցում են ըրած թուրքերուն, որքան Ռուբէնը: Սակայն, նաեւ շատ քիչեր այնքան համոզուած կողմնակիցներ են եղած հայեւթուրք գործակցութեան, որքան Ռուբէնը:

Ռուբէնը կ՚ուզէր Հայաստանը մաքրուած տեսնել հայութեան անհաշտելի թշնամի ծանօթ տարրէն, բայց ե՛ւ միաժամանակ անկեղծօրէն կ՚ուզէր տեւական բարեկամութեան գետին հաստատել անոր հետ, որովհետեւ գիտէր, որ առանց անոր բարեկամութեան հայ ժողովուրդը իր մայր հայրենիքին մէջ երբեք չպիտի կրնար ապահով եւ ազատ ըլլալ:

Համայնավարութեան թշնամի էր, բայց ոչ թէ դաւանապաշտական, այլ քաղաքական նկատումներով։

1919-ի ձմրան, երբ ես յաջողեցայ Սովետական աշխարհէն ազատիլ եւ երթալ Երեւան, երկու ամիս ապրեցայ Ռուբէնի հետ ու այդ ատեն երկա՛ր, շատ երկար պատմութիւններ ըրի անոր համայնավարներու հաստատած կարգերու եւ բռնութեանց մասին։ Բայց ան, շաբաթներ շարունակ զիս լսելէ յետոյ ալ, վերապահութիւն ցոյց տուաւ իր լսածին հանդէպ։ Իր դիրքը ճշտեց միայն այն ատեն, երբ համայնավար բանակները նուաճեցին Ատրպէյճանը եւ սպառնացին Հայաստանի անկախութեան։

Սովետական իշխանութեան էութիւնը ըմբռնելէ յետոյ, Ռուբէն, բնականաբար, չէր կրնար վերջին պատերազմի ատեն չընդդիմանալ Սովետական Հայաստանի սահմաններու ընդարձակման ծրագրին, ինչպէս ե՛ւ ներգաղթին, որովհետեւ թէ՛ այդ ծրագիրը եւ թէ՛ ներգաղթը, իր խորունկ համոզումով, չէին կրնար ոեւէ կերպով նպաստել Հայ Դատին, այլ կրնային ծառայել միայն Սովետական աշխարհակալութեան։

Ռուբէն դաւանապաշտ չեղաւ երբեք, բայց պատեհապաշտ ալ չէր. ան տրամադիր չէր երբեք հրաժարելու մեր ոեւէ հիմնական սկզբունքէն կամ քաղաքական նպատակէն՝ ժամանակաւոր առաւելութիւն մը ձեռք բերելու համար։

Ռուբէն կը սիրէր գիւղացիութիւնը որպէս դասակարգ, որովհետեւ զայն կը նկատէր մեր ժողովուրդի ողնաշարը եւ ամենէն առողջ, մաքուր, պարկեշտ, առաքինի ու զօրաւոր տարրը։ Բայց Ռուբէն չէր սիրեր մեր մտաւորականութիւնը, իբր դասակարգ, որովհետեւ, թէեւ ինքն ալ մտաւորական էր, բայց գերազանցապէս գործի մարդ էր, մինչդեռ յանձին մտաւորականութեան կը տեսնէր սոսկ խօսքի, յաճախ պարապ խօսքի սնամէջ արտայայտիչը։

Յատկանշական է, որ Ռուբէն մասնաւոր սէր չէր տածեր նաեւ գործաւոր դասակարգին հանդէպ, որովհետեւ կը նկատէր զայն ժամանակակից մեծ քաղաքի ծնունդ՝ վերջինիս բոլոր յոռի կողմերով։

Գիւղն էր Ռուբէնի նախասիրած տարերքը, բայց ոչ երբեք քաղաքը։

Եղած ըլլալով Գէորգեան Ճեմարանի սան՝ ան խորապէս կապուած էր Էջմիածնի եւ հայ ազգային եկեղեցիին հետ։

Կը յիշեմ իր թունդ [?] վրդովումը տարիներ առաջ գրած իմ մէկ խմբագրականին առթիւ, որուն մէջ ես յայտնած էի այն միտքը թէ՝ գաղթաշխարհի հայ եկեղեցիները պէտք է ժամանակաւորապէս կտրեն իրենց կապերը Սովետական իշխանութեան գերի դարձած էջմիածնի Կաթողիկոսէն եւ կապուին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին հետ, Սովետական խիստ վտանգաւոր ազդեցութիւններէ եւ միջամտութիւններէ ազատելու համար գաղթաշխարհի հայութիւնը միջազգային ներկայ փոթորկայոյզ շրջանին մէջ:

Կը թուէր թէ՝ Ռուբէն կը սիրէր էջմիածինը ոչ միայն ազգային քաղաքական նկատումներով, այլեւ խորհրդապաշտական, կրօնական շարժառիթներով:

Թէեւ բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր, բայց սակաւապետ էր իր բնական հակումներով եւ ըմբռնումներով: Սակայն, Ռուբէնի սակաւապետութիւնը նման չէր Ս. Զաւարեանի սակաւապետութեան: Ռուբէն ոչ ոքի կ՚աշխատէր պարտադրել իր սակաւապետութիւնը եւ կ՚ուզէր ուրիշներու վրայ ազդել իր անձնական օրինակով միայն:

Բացի Նիկոլ Աղբալեանէն, հայ մտաւորականութեան մէջ ես չեմ հանդիպած ոեւէ մէկուն, որ Ռուբէնի նման ինքնատիպ ըլլար իր մտածողութեամբ, իր ապրելակերպով եւ գործելակերպով: Խորաթափանց դիտող էր եւ ի ծնէ փիլիսոփայ. ոչինչ կ՚ընդունէր առանց սեփական մանրակրկիտ ու բազմակողմանի քննութեան: Իր միտքը գիտնականի միտք էր: Անկասկած, մեծ գիտնական մը եւ փիլիսոփայ մը պիտի ըլլար, եթէ հայ յեղափոխական չդառնար:

Ռուբէնի խառնուածքին մէջ կար նաեւ զօրաւոր արկածախնդրական գիծ մը, առանց որուն ան դժուար թէ ընդունակ ըլլար Ռուբէն Փաշա դառնալ Մշոյ մէջ: Այդ եւ շարք մը ուրիշ կողմերով ան, կը թուի թէ, նման էր նշանաւոր անգլիացի Լօրէնսին, որ այնքա՛ն նպաստեց արաբներու ազատագրման թրքական լուծէն:

Ռուբէն կարծես կը հաւատար հանդերձեալ կեանքին ալ, թէեւ կ՚ամչնար այդ մասին խօսիլ լրջօրէն. երբ կը խօսէր, կը խօսէր կատակելով:

Յունուար 20, 1937-ին ինձ գրած մէկ նամակին մէջ ան կ՚ըսէր.—

«Այս կեանքն ալ մի բան չեղաւ, տեսնենք գալիքը, եթէ ան ալ գոյութիւն ունի… Այժմ թռայ դէպի մանկութեան օրերը եւ յիշեցի քեզ, երբ

Ախալքալաքէն կը պատրաստուէիր երթալու Թիֆլիս՝ գիմնազիա մտնելու համար… Կ՚ուզէի լինէինք Ախալքալաք, խմէինք Կուլիկամի [?] ջրէն, ուտէինք ալաբալըղը (կարմըրախայտ) եւ խաշէինք [?] ջրի ափին: Գիտե՞ս, Արտաշ, շատ կը նեղուիմ այս օտարութենէն. հողը [?] կը քաշէ. քանի կը գնամ՝ կը շտապեմ: Չգիտեմ [?]՝ մեռնելու մօտիկութեան նշա՞ն է, թէ՞ իրօք պիտի գնամ…»:

Ի պատասխան իմ անվերջ խնդրանքներուս որ գայ Ամերիկա, Փետր. 28, 1937 թուակիր իր նամակին մէջ ան կը գրէր.

«Կ՚երեւայ, իրար չպիտի տեսնենք այլեւս: Ի՞նչ գործ ունիմ Ամերիկա եւ ի՞նչ պիտի անեմ, խելքս չի պառկիր եւ բնաւ ալ չեմ ուզեր այդ կողմերը ընկնիլ: Կ՚ուզէի երթալ մեր կողմերը, այն ալ անթոյլատրելի է: Կը մնայ, ուրեմն, գերեզմանը, որմէ անդին գուցէ պատահինք»…

Բայց, հակառակ իր վատ նախազգացումին պատահեցինք 1947-ի աշնան Գահիրէի մէջ, Հ. Յ. Դ. 14-րդ Ընդհ. ժողովի ընթացքին, եւ անցեալ տարի, Հոկտեմբերի սկզբին, Փարիզի մէջ, երբ ես կ՚ուղեւորուէի դարձեալ Գահիրէ՝ մեր 15-րդ Ընդհ. ժողովին ներկայ լինելու համար: Երբ զինքը կը համոզէի ինձ հետ միասին Ընդհ. ժողովին երթալու, Ռուբէն ըսաւ.

«Իմ գործը կենդանի մարդոց հետ վերջացած է: Այդ գործը դու եւ ուրիշներ կը շարունակէք: Այժմ մեռելներու հետ է իմ գործը: Ձգէ, որ զոնէ մեռելներու պատմութիւնս ընեմ, վերջացնեմ մեռնելէս առաջ: Հազիւ հազ կրցած եմ ամփոփուիլ այդ աշխարհի մէջ եւ ամբողջովին կեդրոնացնել միտքս հոն: Մի՛ կտրէք թելը մտքիս, մի՛ բաժնէք զիս այդ աշխարհէն: Այլապէս անկարելի պիտի լինի ինձ համար վերականգնել յուշերուս կապը…»:

Դժբախտաբար, ոչ կրցաւ Ընդհանուր ժողովին գալ՝ վերջին անգամ իր գործակից ընկերները տեսնելու եւ ոչ ալ բաւականաչափ ժամանակ կրցաւ ունենալ՝ իր յուշերը վերջացնելու համար: Դարանակալ մահը եկաւ շատ աւելի շուտ, քան ինք կամ մեզմէ ոեւէ մէկը կը սպասէր:

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն յետոյ, երբ 1922 թ. Մարտի վերջերը Պարսկաստանի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Իզմիրի[?], Պոլսոյ, Պալքաններու եւ Գերմանիոյ վրայով եկայ Ամերիկա եւ հաստատուեցայ Պոսթըն, իբր «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագիր, առաջին օրէն իսկ սկսայ աշխատիլ՝ գլուխ բերելու համար մեծ ամսագրի մը հրատարակման ծրագիրը, զոր ունեցած էի տարիներէ ի վեր: Վստահ էի, որ Ամերիկան իր

նիւթական միջոցներուն եւ իր ազատ պայմաններուն շնորհիւ յարմարագոյն վայրն էր այդ օրերուն, ինչպէս եւ այսօր, այդպիսի ծրագրի մը իրականացման համար։

Երբ իմ փայփայած ծրագիրը պարզեցի մեր Կ. Կոմիտէին եւ ապա Պատգամաւորական ժողովին, մեր ընկերները խանդավառութեամբ ընդունեցին զայն։ Այդ խանդավառութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ ամսագիրը պատեհութիւն պիտի ընծայէր լաւագոյն կերպով օգտագործելու Հայաստանէն նոր տարագրուած մեր վաստակաւոր մտաւորականներու եւ մարտիկներու ազատ ժամերը՝ անոնց գրել տալով իրենց յուշերը ու այդ միջոցով նիւթական պզտիկ օժանդակութիւն մըն ալ ընելով անոնց միաժամանակ։

«Հայրենիք» ամսագրի հրատարակման որոշումը տալու հետ միասին, Կ. Կոմիտէն ի նկատի ունեցաւ նաեւ մեր տարագիր ընկերներու նիւթական անձուկ վիճակը եւ, իմ առաջարկած ծրագրի համաձայն, որոշեց ոմանց կանոնաւոր կերպով ամսական համեստ ռոճիկներ ղրկել, որպէսզի անոնք իրենց ամբողջ ժամանակը տան գրականութեան եւ յուշագրութեան՝ ամսագրին արժէքաւոր նիւթեր հայթայթելու համար։ Այդպիսիններու մէջ էին Լեւոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալեանը, Յովհ. Քաջազնունին եւ մէկ-երկու ուրիշներ։ Ոմանց ալ որոշեցինք միանուագ գումարներ ղրկել այդ նոյն նպատակին համար։ Այս վերջիններու մէջ էր Ռուբէնը։

Միաժամանակ նամակներ գրեցինք բազմաթիւ ընկերներու՝ խնդրելով որ աշխատակցին մեր նոր ամսագրին իրենց յուշերով ու այլ գրութիւններով՝ խոստանալով անոնց նիւթական որոշ վարձատրութիւն իրենց աշխատանքին համար։

Ռուբէնը մէկն էր մեր այն սակաւաթիւ ընկերներէն, որոնք մեծ դժուարութեամբ ընդառաջ գնացին մեր առաջարկին ղրկելու իրենց յուշերը եւ մանաւանդ որոշ վարձատրութիւն ստանալու իրենց աշխատանքին փոխարէն։ Ճիշտ է, թէ 1921 թ. ամրան Թաւրիզի մէջ ան սկսած էր արդէն գրել եւ արտագրել տալ իր ու իր մօտիկ ընկերներու յիշատակները։ Թաւրիզէն յետոյ ալ, երբ տեղափոխուեր էր Ժընեւ, շարունակեր էր այդ աշխատանքը։ Սակայն, այդ ըրած էր ու կ’ընէր ոչ թէ հրատարակման համար անմիջապէս, այլ ինքզինքը իր ազատ ժամերուն իր սիրած յիշատակներով զբաղեցնելու եւ Հ. Յ. Դ. արխիւին նիւթեր մատակարարելու

համար: Ան չէր կրնար մանաւանդ դիւրութեամբ հաշտուիլ իր գրածին համար ոեւէ վարձատրութիւն ստանալու մտքին հետ:

Երբ մեր Կ. Կոմիտէի որոշումով իրեն 150 տոլար ղրկեցինք, որ հանգիստ սրտով քիչ մը աւելի ժամանակ տայ իր յուշերը գրի առնելու եւ «Հ.» ամսագրին ղրկելու համար, իր Օգոստոս 15, 1922 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն համեստօրէն կը գրէր.

«Ինձ շատ ճնշեց այդ, քանի որ առաջին անգամն է, որ ուշադրութեան կ'արժանանամ անձնապէս ընկերների կողմից եւ ծանր է այդպէս ուշադրութեան արժանանալը: Բայց միաժամանակ ուրախացայ, քանի որ նիւթական վիճակս շատ աննախանձելի է, կ'ապրիմ օր աւուր եւ չգիտեմ թէ մէկ կամ երկու ամսից յետոյ ինչո՞վ պիտի ապրիմ...»:

Երբ մեր յամառ պնդումներուն վրայ Ռուբէն, վերջապէս, սկսաւ ղրկել իր յուշերը, «Հ.» ամսագրի մէջ տպուելու համար, պէտք կ'ըլլար ամէն անգամ մղել զայն քաջալերական նամակներով, որ փութացնէ շարունակութիւնը: Ոչ թէ կը ծուլանար գրել, այլ կը վախնար, որ իր գրածը հետաքրքրական չէ, ձանձրալի է եւ աւելի լաւ է, որ դադրեցնէ իր յուշերու հրատարակութիւնը: Շարունակ կասկածներ կը յայտնէր անոնց արժէքի մասին եւ կ'ուզէր միշտ ստուգել, թէ ի՞նչ են ընթերցողներու տպաւորութիւնները անոնցմէ: Հոկտեմբեր 20, 1923 թուակիր նամակին մէջ, օրինակ, կը գրէր.—

«Այսօր վաղը կ'ուղարկեմ յիշատակների շարունակութիւնը, թէեւ գրած էի, որ չպիտի ուղարկեմ այլեւս: Բայց Սիմոնը եւ մի քանի տեղից խորհուրդ կը տան շարունակել եւ վերջացնել: Չգիտեմ՝ իրօք մի բան դուրս գալի՞ս է թէ ոչ: Գրիր ինձ՝ ի՞նչ տպաւորութիւններ կան գրածիցս: Ձանձրալի չէ՞ միթէ: Կ'ուզէի, որ դու մի լուրջ քննադատական գրէիր եւ ինձ ուղարկէիր: Բայց թերթում չգրես, ինչպէս Վահանը արած էր «Յուսաբեր»ում, որովհետեւ այդպիսի շռայլութիւնները (գնահատանք) աւելի վատ կ'ազդեն վրաս, քան լուրջ քննադատականը, որից կ'ուզեմ սովորել ինքս»:

Ուրիշ մէկ նամակի մէջ, գրուած նոյն տարուայ (1923) ընթացքին, Ռուբէն, բաւականին քաջալերուած իր ստացած գնահատական նամակներէն, կը գրէր՝ իր արժանիքները ուրիշներուն վերագրելու ինքնամոռաց համեստութեամբ.—

«Երեւում է, որ բաւական լաւ ես սարքում ճամբած գրութիւններս: Բաւականաչափ նամակներ կ'առնեմ Պարսկաստանից, Սիբիրիայից,

Եգիպտոսից եւ Բալկաններից։ Շատ գոհ կ՚երեւնան «Հայրենիք» ամսագրից եւ իմ գրածներից։ Ինձ շնորհակալութիւն կը յայտնեն՝ չգիտնալով, որ սարքողը դու

ես։ Ինչ էլ որ լինի, եթէ այդ հին կապիտալի[?] վեր հանելը կարող է բարոյական հիմք հայթայթել մեր շարքերի համար, ես բաւարարուած եմ, թէեւ բնաւ չեմ ներշնչւում, որ ես գրող եմ»։

Ճիշտ է, որ իր գրութիւնները խնամքով սրբագրութեան պէտք ունէին։ Անփոյթ, դժուար ընթեռնելի էր իր գիրը։ Չէր յարգեր կէտադրութեան կանոնները։ Թերի էր իր քերականութիւնը։ Քիչ չէին նոյն իսկ տառասխալները։ Խառն էր իր լեզուն, տեղ մը արեւմտահայերէն, տեղ մը արեւելահայերէն, երբեմն երկուքն ալ, միեւնոյն նախադասութեան մէջ։

Սակայն, Ռուբէնի ոճը կուռ էր, ինքնայատուկ եւ ազդու։ Իր գրածներուն մէջ աւելորդաբանութիւն չկար, ոչ իսկ աւելորդ նախադասութիւն կամ բառ։ Իր մտքերը, որքան ալ տարօրինակ ըլլային, ան միշտ կ՚արտայայտէր յստակ եւ յաճախ շատ գեղեցիկ եւ ազդու կերպով։ Ինչ որ կը գրէր՝ ինքնատիպ էր, հետաքրքրական, կենդանի, եւ երբեք ձանձրոյթ պատճառող։ Իր դիտելու բացառիկ ձիրքը, մարդոց հոգիներու մէջ թափանցելու իր արտասովոր ընդունակութիւնը, միշտ եւ ամէն բան իր սեփական եւ ոչ թէ ուրիշներու խելքով դատելու իր հազուագիւտ կարողութիւնը, իր սքանչելի յիշողութիւնը, գեղարուեստականի հասնող[?] իր տաղանդը նկարագրելու դէմքերն ու դէպքերը, իր փիլիսոփայական մօտեցումը անհատի եւ ազգերու, մասնաւորապէս հայութեան կեանքին, վերջապէս իր գրեթէ աննախընթաց, բազմակողմանի ծանօթութիւնը հայ աշխարհին արտասովոր արժէք եւ կշիռ կուտային իր խօսքին։

Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր, որ իր այնքա՛ն թանկագին յիշատակները հրատարակուէին առանց լեզուական կամ քերականական աւելորդ թերութիւններու։ Բնականաբար, «Հայրենիք»ի խմբագրութեան վրայ կ՚իյնար այդ պարտականութիւնը, զոր, Ռուբէնի աշխատակցութեան սկզբնական ամիսներուն, մեծ հաճոյքով կատարեցինք ես եւ Աստուրը (Խորեան)։ Յետոյ, երբ Աստուրը բաւական վարժուեցաւ Ռուբէնի ձեռագրին եւ զայն սրբագրելու եղանակին, տարիներ շարունակ սիրով ըրաւ մինակը։ Իսկ 1948 թ.-էն սկսած, երբ քանի մը տարուայ դադարէ յետոյ, Ռուբէն նորէն սկսաւ իր յուշերը ղրկել «Հ.» ամսագրին, մեծապէս հաճելի այդ

պարտականութիւնը ես կատարեցի մինչեւ այս (1952) տարուայ ամսագրի Փետրուարի թիւը, որուն մէջ, յետ մահու, հրատարակուեցաւ խմբագրութեանս մօտ մնացած իր ձեռագրի վերջին հատուածը։

«Գրածներուս մասին յայտնածդ կոմպլիմանները կը մխիթարեն զիս, կը գրէր Ռուբէն Փետրուար 7, 1925 թուակիր իր մէկ նամակին մէջ.— Թէեւ ես այդքան լաւ կարծիք չունիմ երբեք իմ գրածներուս մասին։ Գրելու գաղտնիքը, ըստ իս, եթէ առաջին հերթին նիւթն է կարեւոր, բայց նոյնքան էական է ասելու ձեւը, գեղեցկութիւնը։ Այս վերջիններուն մանաւանդ անկարող եմ բաւարարել։ Իմ դժբախտութիւնն է չունենալ լեզու եւ գրիչ։ Ու թէեւ կը հասկանամ այդ թերութիւնը, բայց չեմ կարող հայերէն կամ մի այլ լեզու լաւ սովորել։ Երանի՝ թէ գոնէ քրդերէն լաւ գիտնայի։ Բայց այդ էլ անկարող եմ։ Ո՞րն է հնարը սովորելու։ Ցոյց տուր ճանապարհը»։

Հետաքրքրական է, որ մեր յայտնի գրագէտներէն ոմանք, տեսնելով «Հ.» ամսագրի մէջ Ռուբէնի, Սեպուհի, Սասունիի, Մալխասի եւ քանի մը ուրիշ ոչ-գրագէտներու գրուածքները, ինձ ուղղած անձնական նամակներուն մէջ կը գանգատէին, որ «Հ.» ամսագրի թիւերը կը լեցնեմ «քիւրտերու» գրածներով։ Բարեբախտաբար, ամէն կողմէ եւ շատ աւելի համեստ ընթերցողներէ եկած գնահատանքի ու հիացումի գրաւոր ու բերանացի արտայայտութիւնները կենդանի ապացոյցներ էին, որ այդ «քիւրտերը» կը խօսէին մեր ժողովուրդի սրտին եւ իրենց գրածներն ալ մնայուն արժէք ունէին ոչ միայն պատմական, այլ երբեմն նոյն իսկ գեղարուեստական։

Գալով մասնաւորապէս Ռուբէնի յիշատակներուն՝ կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ մեր յուշագիրներէն ե՛ւ ոչ ոք կրցաւ անոր չափ հարազատ, կենդանի եւ ամբողջական կերպով ներկայացնել մեր վերջին 60-ամեակի յեղափոխական սերունդը, անոր հոգեբանութիւնը, նկարագիրը, ոգորումները, անոր գաղափարականութիւնը, անձնուիրութիւնը, անոր մոլեռանդութիւնը, խստակեցութիւնը, անոր հերոսական խոյանքները, անոր ամբողջ աչքառու դէմքերն ու դէպքերը։ Կարելի է ըսել նոյն իսկ, որ Ռուբէնի յուշերը կը ներկայացնեն անգնահատելի ատաղձը ազատատենչ հայութեան նորագիր[?] ժամանակներու դիւցազներգութեան։ Եւ, իսկապէս, որքա՛ն շատ նիւթ կայ հոն մեր ներկայ եւ ապագայ բանաստեղծներու դիւցազներգական ստեղծագործութեան համար։ «Տատրագոմի Հարսը», որուն նիւթը Կոստան

Զարեան առած է Ռուբէնի յուշերէն, մէկ պզտիկ դրուագ մըն է միայն: Հարիւրաւոր նման նիւթեր կան ցրուած այդ էջերուն մէջ, որոնք բոլորն ալ տաղանդաւոր գեղարուեստագէտի շունչին տակ կրնան «Տատրագոմի Հարսին» նման գրական գլուխ գործոցներ դառնալ:

Ռուբէնի յիշատակներէն աւելի քան ոեւէ ուրիշ գրուածքէ ընթերցողը կրնայ ճշգրիտ ու յստակ կերպով ըմբռնել այն կենսատու աղբիւրը, որմէ ծնած է եւ որով այսօր ալ կ՚ապրի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոյժը. որովհետեւ մեր մտաւորականներէն ե՛ւ ոչ մէկը Ռուբէնի նման կրցած է խորօրէն թափանցել մեր վերջին 60-ամեակի դիւցազնական սերունդի հոգիին եւ անոր չափ հարազատօրէն ներկայացնել զայն հանրութեան:

Ռուբէնի յուշերու՝ «Հ.» ամսագրի մէջ տպուած բեկորներուն առաջ բերած հետաքրքրութիւնը այնքա՛ն մեծ էր, որ դեռ 1925-ին, քաջալերուած խմբագրութեանս կողմէ ստացուած նամակներէն, գրեցի իրեն զանոնք առանձին գիրքերով հրատարակելու անհրաժեշտութեան մասին: Իր Օգոստոս 12, 1925 թուակիր նամակին մէջ ան կը պատասխանէր.—

«Յուշերուս առանձին գիրքերով հրատարակելուն հակառակ չպիտի լինէի, եթէ վերջացած լինէին: Բացի դրանից, եթէ գիրքերով տպուելու լինին, նորից լրացումներ պէտք է լինեն, եւ սա կը լինի նկարներով, որոնցից բաւականին հաւաքած ունիմ: Այդ պարագային բաւական ծախս կը լինի: Թէեւ կարծում եմ որ ծախքը յետոյ կը հանէ, բայց Կուսակցութիւնը չծանրաբեռնելու եւ ինձ ու քեզ վրայ դառնագի[?] խօսակցութիւնների տեղի չտալու համար, խորհուրդ կը տամ քեզ վազ անցնիլ այդ գաղափարից»:

Քանի մը տարի յետոյ, Մայիս 20, 1931 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն կը գրէր.—

«Յուշերիս համար ամէն կողմից խորհուրդ կը տան առանձին գրքերով հրատարակել: Բայց ոչ ոք կը մտածէ, թէ ի՞նչպէս: Երեւի, կը կարծեն զիս մեծատուն»:

Այս նպատակի համար դիմեցի Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան կեդր. Վարչութեան: Բայց անոնք ինչ ինչ պատճառներով, զոր մոռցած եմ այժմ, մերժեցին ընդառաջ երթալ իմ առաջարկին:

Վերջին պատերազմի միջոցին էր միայն, որ Տրդատ Գազանճեանի դրդումով ու թելադրութեամբ հանգուցեալ Ընկ. Լեւոն Յակոբեանը օր մը Ֆրէզնոյէն ինձ նամակ գրեց՝ խոստանալով վճարել Ռուբէնի յուշերու առանձին գիրքերով հրատարակութեան ծախքը եւ առաջարկելով ինձ անմիջապէս ձեռնարկել այդ գործին։ Ես իսկոյն պատասխանեցի, որ Ռուբէնի յուշերը առանձին գիրքերով այժմ չեն կրնար անմիջապէս հրատարակուիլ, որովհետեւ պէտք է սրբագրուին, լրացուին եւ նկարներով զարդարուին հեղինակին կողմէ, մինչդեռ հեղինակը պատերազմի պատճառով փաստօրէն կտրուած է մեզմէ։ Լաւագոյնն է, որ Ընկ. Լեւոնը իր այդ գեղեցիկ ցանկութիւնը կատարէ պատերազմէն յետոյ, երբ կարելի կ’ըլլայ կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ մտնել Ռուբէնի հետ։ Իսկ մինչ այդ մեծապէս բաղձալի է, որ Ընկ. Լեւոն հրատարակէ մէկ սքանչելի գործ, որ կը մնայ ձեռագիր վիճակի մէջ՝ հրատարակիչ մը չգտնուելուն պատճառով։ Այդ գործը՝ Կոստան Զարեանի «Նաւը լերան Վրայ» վէպն էր, զոր Ընկ. Լեւոն Յակոբեանը հաճոյքով համաձայնեցաւ իսկոյն հրատարակել։

Վերջին պատերազմէն քանի մը տարի յետոյ, երբ Ռուբէն վերսկսաւ իր յուշերու հրատարակութիւնը «Հայրենիք» ամսագրի մէջ եւ Լիբանանէն տեղափոխուեցաւ Փարիզ, Գալիֆորնիոյ մեր երկու պատուական ընկերները՝ Յակոբ Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս, Տրդատ Գազանճեանի նախաձեռնութեամբ եւ բոլորանուէր գործակցութեամբ, մեր պատմութեան մէջ աննախընթաց գաղափարն ունեցան իրենց սեփական միջոցներով հիմնել յատուկ տպարան մը՝ առանձին հատորներով հրատարակելու համար Ռուբէնի ամբողջական յուշերը։

Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռուբէն ողջ մնար, իր ծրագրած

10 հատորներէն ալ լոյս պիտի տեսնէին կարճ ժամանակի մէջ։ Այս վայրկեանիս, երբ կը գրեմ այս տողերը, ես չեմ գիտեր, թէ մեր սիրելի հանգուցեալ ընկերոջ վաղաժամ մահը ո՞ր չափով պիտի անդրադառնայ իր ամբողջական գործի հրատարակութեան վրայ եւ քանի՞ հատոր կարելի պիտի ըլլայ լոյս ընծայել։ Ես գիտեմ, սակայն, որ, բացի իր յուշերէն, ան ձգած է ուրիշ ձեռագիրներ ալ այլ եւ այլ շահեկան նիւթերու մասին։ Այդ ձեռագիրներու մէջ է, որքան կ’իմանամ, տպագրութեան համար արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւն մը Կիլիկիոյ մասին։ Բաղձալի է, որ այդ նիւթերն ալ հրատարակուին։

Մեր բոլոր յեղափոխական առաջնորդներու մէջ ամենէն բախտաւորը եղաւ Ռուբէնը։ Ոչ միայն անոր համար, որ ունեցաւ զինքը պաշտող եւ իր գաղափարներուն նուիրուած երկու օրինակելի զաւակներ, այլ ե՛ւ մանաւանդ անոր համար, որ, առանց իր կողմէ եղած ոեւէ ջանքի, գտնուեցան զինքը պաշտելու չափ սիրող ընկերներ, որոնք ինքնաբերաբար եւ մեծ խանդավառութեամբ իրենց նիւթական եւ բարոյական մեծ ջանքերով ձեռնարկեցին իր ամբողջական յուշերու հրատարակութեան։ Պատիւ մը եւ բախտ մը, որոնց իրմէ զատ հայ յեղափոխականներէն ոչ ոք արժանացած է մինչեւ այժմ։

Կասկած չունիմ, որ Յակոբ Քարեանի, Ալեք Փիլիպոսի եւ Տրդատ Գազանճեանի այս բացառիկ զոհողութիւններով հրատարակուած այս հատորները հայրենասիրական ներշնչումի եւ նուիրումի մշտատեւ աղբիւրներ պիտի ըլլան ոչ միայն անցեալ, այլ եւ հետագայ սերունդներու համար։ Վստահ եմ, որ անոնք գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ օրինակ մը պիտի ըլլան ուրիշներու։ Երբ այս հոյակապ, այնքա՛ն լաւ տպագրուած հատորները հրապարակ հանուին, կը հաւատամ, որ հայ ընթերցող հասարակութիւնը պիտի սպառէ զանոնք կարճ ժամանակի մէջ, եւ երկրորդ տպագրութեան մը պէտքը պիտի զգացուի շուտով։

Այս հատորները հրատարակելով՝ մեր յիշեալ մեծահոգի ընկերները մտադրած էին անոնց ամբողջ հասոյթը նուիրել Ռուբէնին, որպէս զի ան աւելի հանգիստ կարենար ապրիլ եւ աշխատիլ մինչեւ իր կեանքին վերջը։ Բայց, դժբախտաբար,

իր վաղաժամ մահը արգելք եղաւ, որ Ռուբէն ոեւէ կերպով օգտուէր այդ հասոյթէն։

Ինչ ալ ըլլայ, սակայն, հրատարակիչներու սկզբնական նպատակը, դժուար է երեւակայել Ռուբէնի յիշատակը յարգելու եւ անմահացնելու աւելի լաւ միջոց մը, քան հրատարակութիւնը այս գեղեցիկ հատորներուն, որոնք այժմ կը դրուին հայ հասարակութեան տրամադրութեան տակ։ Անոնք ոչ միայն անսպառ նիւթեր պիտի հայթայթեն ազատատենչ հայութեան ապագայ պատմաբանին, այլ եւ մեր ապագայ գեղարուեստագէտներուն եւ գրողներուն։ Եւ ասոր համար մենք յաւէտ երախտապարտ պէտք է ըլլանք ոչ միայն Ռուբէնին, որ այդ անգնահատելի նիւթերն է մատակարարած, այլ

եւ վերոյիշեալ երեք ընկերներուն, որոնք իրենց անձնական զոհողութիւններով ի գլուխ բերին այս սքանչելի գործը:

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Պոսթըն, Մարտ 20, 1952

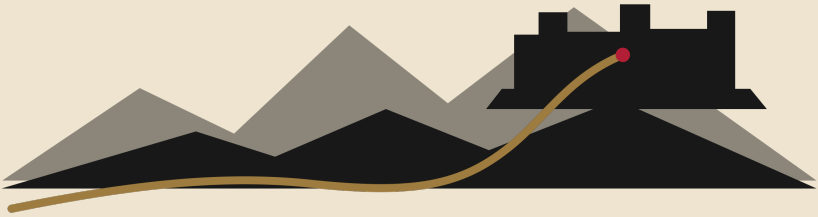

ԳԼՈՒԽ Ա

Կարսի մէջ՝ ուխտեալներու հետ

In Kars: Among the Sworn

Կարսի ձորն ու հնոցը

ԿԱՐՍԻ ՄԷՋ՝ ՈՒԽՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀԵՏ.
ՀԱՐՍՆԻՔ–ՀԱՒԱՔՈՅԹՆԵՐԸ. ՍԵՐԳԷՅԸ.
ԿԱՐՍԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՁԵՒԵՐԸ.

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ,
ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ.
ՔԱՂԱՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.
ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆ.
ԳՈՐԾԻՉԸ, ԶԻՆՈՒՈՐԸ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ԳՆԱՑՈՂԸ.
ԼԵՒՈՆ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ, ՌՈՒՍ–ԳԷՈՐԳ,

ՀԱՄՕ ՋԱՆՓՈԼԱՏԵԱՆ.
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ.

1903–ի վերջերն էր, երբ ինձ հրահանգեցին Թիֆլիսէն գնալ Կարս: Առաջին անգամն էր որ յեղափոխական հրահանգ կը ստանայի: Մեծ պատիւ համարելով այդ՝ նոյն երեկոյ ճամբայ ինկայ՝ ինքզինքս այնտեղի Կեդրոնական Կոմիտէի տրամադրութեան տակ դնելու համար: Ինծի համար այդ մարմինը ծայր աստիճան խորհրդաւոր էր: Զայն տեսնելը եւ անոր հրահանգով գործելը կը թուէր աւելի մեծ պատիւ եւ պատկառանք, քան թէ սպայութեան եւ զինուորութեան ժամանակ իմ հրամանատարներուն ենթարկուիլը:

Տարօրինակ վախով եւ ակնածանքով հասայ Կարս: Այնտեղ ներկայացայ Յակոբ Զիլինդարեանին: Անոր տուի Կեդր. Կոմիտէի հասցէին ուղղուած բաց նամակը, որուն մէջ գրուած էր միայն՝ «Գալիս է նամակաբերս: Յանձնարարում ենք նրան օգտագործել եւ վարժեցնել: Համբ. Մհերեան»:

Եւ իրօք, Կարսի նահանգը վայր մըն էր, որուն յեղափոխական հնոցին մէջ նորելուկ Դաշնակցականները կարող էին եփուիլ եւ դուրս գալ թրծուած եւ յղկուած, կամ չդիմանալով այդ տեղի ծայր աստիճան գաղափարական եւ սպարտական կեանքին՝ լքել յեղափոխական ասպարէզը:

Յակոբը այդ քանի մը բառերէն հասկցաւ որ պէտք չէր իսկոյն ամէն ինչ յայտնել կամ ցոյց տալ այս անփորձ երիտասարդին: Ան բաւականացաւ ըսելով.

— Կը յայտնեմ Կ. Կոմիտէին, որ կարգադրութիւն ընէ քեզ այստեղ օգտագործելու համար:

Կանչեց Մեծիկ անունով երիտասարդ մը, որ հասարակ հագուստ էր հագած, եւ ըսաւ որ զիս տեղաւորէ «տղաների մօտ»: Եւ Մեծիկը զիս տարաւ «տղաների մօտ»: Կարսի ձորին մէջ ինկած քարէ խարխլած տուն մըն էր, առանց կահկարասիի: Հոն միայն վերարկուներ եւ պայուսակներ էին կախուած ժանգոտած մեխերէն եւ քանի մը մարդիկ էին նստած: Անոնք ինծի չհարցուցին թէ ո՞ր տեղէն եմ եկած եւ ի՞նչ նպատակով. առանց զարմանալու, ինձ հետ կը վարուէին որպէս շատ վաղեմի ծանօթներ:

Մեր ետեւէն իսկ եկաւ Յակոբը եւ ըսաւ այդ մարդոց.

— Ընկերը եկել է մեզ հետ աշխատելու:

Անոնցմէ մէկը, սեւ ու փոքրիկ մօրուքով, ինձմէ քիչ մը աւելի մեծ, աչքերը քիչ մը ցաւոտ երիտասարդ մը՝ նայեց ինծի խիստ աչքերով:

— Լաւ կը լինի, որ այդ «գալստուկ (փողկապ) մալստուկը» քակես եւ դէն շպրտես... Անդրանիկ, այնտեղ բաճկոն կայ, բեր...:

Անդրանիկը հնամաշ բաճկոն մը բերաւ եւ իմ նոր կարած ու փայփայած հագուստներս դէն շպրտեց: Ես անխօս հնազանդեցայ՝ ընդունելով որ գուցէ այդ անհրաժեշտ օրէնքներէն մէկն է:

Ցաւոտ աչքերով մարդը շատ խիստ կ'երեւար, եւ կարծես ան էր մեծաւորը: Շատ դժուար էր մեծն ու պզտիկը տարբերել. պէտք էր կռահել, քան թէ հասկանալ: Կը խօսէին ծիծաղելի հարցերու եւ ոչ թէ գործերու մասին: Առակներ կը պատմէին եւ կողքերը բռնած՝ կը հոհոային: Բայց ես շուարած էի եւ ոչնչի չէի մասնակցեր:

Ահա ներս մտաւ մէկը, երկու ձեռներուն փուռի[?] «չանախը» (պնակ մը մսով կերակուրի), որուն բուրմունքը[?] բերնիդ ջրերը կը վազեցնէր։ Բոլորը միասին, վա՛հ, վա՛հ կանչելով՝ շրջապատեցին չանախը եւ սկսան ուտել իրենց մատներով։ Ես կը դժուարանայի հետեւիլ անոնց։ Չանախը կիսուած էր արդէն, միսերը, դալդաւաթները[?] ջրով էին ծածկուած։ Յետոյ ցաւոտ աչքերով մարդը յօնքերուն տակով կը նայէր ինծի։ «Դէ, կեր, է՛... Ի՞նչ հարսի պէս կը ծամես», ըսաւ ու աւելի կարմրցուց զիս։

Միայն Յակոբն էր, որ հայրաբար կը նայէր։ Տեսնելով որ չեմ կարող չոքած կամ ծալապատիկ նստիլ, պայուսակը առաջ քաշեց եւ հրամցուց, որ նստիմ։

Ոչ ոքի անունը չէի գիտեր եւ կը վախնայի հարցնել, քանի որ ոչ ոք իմ անունս չէր հարցներ։ Կարծես բոլորն ալ կը բաւականանային՝ «մեր տղաներից է» խօսքով։ Միայն գիտէի Մեծիկ եւ Անդրանիկ անունները։ Բայց չէի գիտեր թէ անոնք ալ ասոնց ծառանե՞րն էին, որ կը կատարէին հրամանները, թէ՞ աղաներն էին, որ կատակներ կ'ընէին եւ ցաւոտ աչքերով մարդուն հետ կը զզվտուէին[?]։

Դուրս ելանք քաղաք։ Պատուիրեցին Մեծիկին, որ գիշերը զիս երեկոյթի տանի, եւ իրենք ցրուեցան։

Մեծիկին հետ գիշերը խուլ անկիւններով մտանք տուն մը, որ կարծես հարսնետուն էր։ Փողոցի մէջ պահապաններու նման մարդիկ էին կանգնած, դուռը ցոյց կուտային։ Կեղծ հարսնիք էր, բայց, իրօք, ժողովատեղին էր, ուր հաւաքուած էին 200–է աւելի կիներ եւ այրեր։ Նուագածուները իրենց սանթուռով, ճիանուռով[?], դաֆ ու զուռնայով նստած էին այնտեղ, բայց չէին նուագեր։ Բոլորը ակնածանքով կը նայէին ցաւոտ աչքերով մարդուն։

Այդտեղ հասկցայ որ ցաւոտ աչքերով մարդուն անունը Սերգէյ է եւ որ ան այդտեղ հաւաքուածներուն մէջ ամէնէն սիրելին, ամէնէն յարգուածն էր։ Բայց այժմ ան ցերեկուայ խոժոռ մարդը չէր. ընդհակառակը, ամէնուն հետ կը խօսէր, կը կատակէր եւ որուն որ խօսք մը ըսէր՝ ան կը հալուէր, կ'երջանկանար կարծես, որ կ'արժանանար անոր ուշադրութեան։

Սերգէյը սկսաւ ճառ մը Տաճկահայ Դատի մասին։ Միտքերը այնքան էլ խորը չէին երեւար, կրկնուած խօսքեր էին։ Բայց ան կը խօսէր այնպիսի շեշտով, այնպիսի ոգի կը դնէր իր կոչտ խօսքերուն մէջ, որ կը հմայէր բոլորն ալ։ Ես ազդուեցայ իր խօսքերէն։ Բայց երբ սկսաւ վիճաբանութիւնը եւ քիչ

մը ժամանակ անցաւ, ես շատ մտքերուն հետ համաձայն չէի, սակայն չհամարձակեցայ հակաճառել։

Եղաւ վիճակախաղ, հանգանակութիւն։ Յակոբը կը ղեկավարէր քանի մը տիկիններու հետ։

Ահա այդ ժամանակ էր, որ ինձ մօտեցաւ Սերգէյը եւ հարցուց, թէ ի՞նչ է կարծիքս իր արծարծած հարցերու մասին։ Բացատրեցի իմ մտքերը, որ հակառակն էին իր ըսածին։ Ան տարօրինակ եւ ոչ–յեղափոխական գտաւ իմ կարծիքը եւ իր ըսածը այնպիսի հաւատքով ու անկեղծութեամբ պաշտպանեց, որ չէի կրնար չյարգել թէկուզ սխալ համարէի իր մտքերը։

Չգիտեմ Սերգէյը ի՞նչ գտաւ իմ մէջ, բայց այդ օրուընէ բոլորովին տարբեր վերաբերմունք ունեցաւ ինձ հանդէպ։ Մենք աւելի մտերմացանք իրարու հետ, եւ մեր մտերմութիւնը քանի գնաց՝ աւելի խորացաւ, մինչեւ անոր մահը։

Այդ ցաւոտ աչքերով եւ խոժոռ դէմքով մարդը Կարսի Սերգէյն էր, որ հետագային եղաւ Վանի Արամը, որուն թուրքերը Փաշա տիտղոսը տուին։ Ան յետոյ դարձաւ Երեւանի դիկտատոր Արամը, որ, առանց տեսնելու Հայաստանի Հանրապետութեան անկումը, յաւիտենապէս բաժնուեցաւ այս աշխարհէն։

Սերգէյին վրայ նայելով՝ կը հասկնայի թէ ի՞նչ կը նշանակէ՝ «Հաւատք քո կեցուսցէ զքեզ»։ Կը հասկնայի թէ որքա՛ն թոյլ եւ խախուտ է բանականութիւնը՝ հաւատքին առջեւ...

Մի քանի օր վերջ, ներկայ եղայ մի այլ գիշերային հաւաքոյթի, կամուրջի մօտերքը։ «Հարսնեւորները» իրենց ընտանիքներով մէկիկ մէկիկ ներս կը մտնէին՝ նախապէս ստուգուելով հսկիչներէն։

Սեղաններ բացուած էին, ուտելիքներով լեցուն։ Թառն ու ճիանուռը[?], դափն ու սանթուռը կը զարնէին մեղմիւ։ Իսկ փողոցի մէջ անցորդները կը դիտուէին մեր պահապաններուն կողմէ եւ անընդհատ զեկուցում կուտային Յակոբին, որ նստած էր լրջօրէն դրան մօտ։ Անցորդները գլխաւորապէս ուշ մնացած ռուս զինուորներ էին, կամ կառքի մէջ նստած սպաներ, որոնք կը բարձրանային դէպի բերդը։

Յակոբի կողքին երկու շքեղ հագնուած աղջիկներ էին կանգնած, որոնց ձեռքի կողովներուն մէջ ներս մտնողները կը ձգէին իրենց սրտէն ելածը։

Ներս մտաւ ահա Համօն։ Չգիտեմ իսկական անունը Համազա՞սպ էր, թէ Հմայեակ. մենք Համօ գիտէինք։ Ան կը փայլէր եւ ուրախութենէն կը ճաթէր։ Սեւ զգեստ ունէր, փայլուն կօշիկներ, ձիւնի պէս սպիտակ շապիկ, ձեռին՝ մատանիներ, շողացող լոյսի պէս, մազերը, երեսը շինուած։ Կ'երեւար որ նոր էր դուրս եկած վարսավիրի մօտէն։ Անոր վրայէն կնկան հոտ կուգար։

Համօն հանեց կարմիր տասնոց մը եւ ձգեց աջ կողմը կանգնած աղջկան կողովին մէջ։ Երբ ձախ կողմը նայեց, ըսաւ ձախի աղջկան.

«Քու խաթրդ չմնայ», եւ տասնոց մըն ալ անոր կողովը նետեց։ Մեծ դումար էր այդ, եւ շատերուն աչքերը լայն բացուեցան։

— Համօ ջան, շէն մնաս, կանչեց Մխչոնց Մարգարը։ Բայց հարսին ու փեսին տէրը Սարգիսն է, անո՞ր ինչ կուտաս։

— Իմ բումաժնիկը, ըսաւ Համօն եւ դրամապանակը ուղղեց Սարգսին։

Մխչոնց Սարգիսը, որ առեւտրական էր, բացականչեց.

— Ծօ, Համօ, դատարկ խօմ չէ՞։

Երբ բացեց ու մէջը նայեց, շշմեցաւ։

— Ծօ, Համօ, գիտե՞ս մէջը որքան մանէթ կայ։ Եւ սկսաւ բարձր համրել՝ «100, 200, 300, 400, 500, 600, 700 մանէթ։ Այս մանրուքներէն էլ 12 մանէթ»։

Մխչոնց Մարգարը դարձաւ եղբօրը.

— Յետ տուր իրան 12 մանէթը, որ վաղը անօթի չմնայ։ 700–ը թող լինի հարս ու փեսային։

Եւ դրամապանակը, առանց 12 մանէթի, դրուեցաւ Յակոբին առջեւ, որ խոժոռ դէմքով նայեց չորս կողմը եւ, առանց համրելու, զայն նետեց աղջկան կողովին մէջ։

Յակոբը դժգոհ կ'երեւար, թէեւ այդ դրամներուն իսկական տէրը հարսն ու փեսան չէին, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ալ տէրն ու տնօրէնը Կարսի մէջ այդ օրերուն Յակոբն էր։

Սկսաւ հանդէսը։

— Տղէք ջան, կանչեց Պլօ «թագաւորը», ամէնքս մէկէն երգենք։ Եւ ինքը սկսեց.

> «Ոսկեզօծ բաշլիկներով, լազի շորեր թանկագին,
> Գնում էին դէպի Սասուն, օգնելու Անդրանիկին։
> Եաման եկաւ ջան ֆիդան, սարսափ տիրեց բանակին» եւն.։

Կոյր աշուղ Ֆահրատը՝ այդ եղանակին եւ խօսքերուն հեղինակը, այդ օրերուն ստուերի մէջ կը ձգէր բոլոր հեղինակներն ու հեղինակութիւնները։ Չկար դեռ Չարենցը(*)։ Չկային հրապարակի վրայ Թումանեանը, Յովհաննիսեանը, Դուրեանը, Պէշիկթաշլեանը։ Անոնք դպրոցներուն, մտաւորականներուն համար էին։ Քիչ մըն ալ Իսահակեանի անունը կը լսուէր, բայց Ֆահրատին առջեւ ան «խալթ» էր ըրեր։ Ֆահրատը այդ օրերու ամենասիրուած երգիչը եւ քարոզիչն էր, որուն խօսքերէն կը դիւթուէին զանգուածները եւ մահը հարսնիք կը դառնար։

(*) Եթէ չեմ սխալիր, ան զաւակն էր Մխչոնց եղբայրներէն մէկուն։

Յուզուած էր ե՛ւ Համօն։ Ոտքի էր կանգնած, դէմքը կարմրած, աչքերը բոցավառ, բռունցքը սեղմած։ Երգը չվերջացած՝ ան սկսաւ նոր երգ մը՝ «Իսլամների զոռ վաշտերը ահագին»... Եւ այսպէս շարունակուեցաւ, մինչեւ որ նշան տուին լռելու։

Բեմ բարձրացաւ Սերգէյը։ Ան կը խօսէր ներքին կրակով։ Երիտասարդ էր, բայց արդէն կը թուէր իր ընկերները, որոնք նահատակութեան պսակին էին արժանացած։ Մենակին, Իսաջանին անունները երբ տուաւ, ձայնը դողալ սկսաւ։ Ունկնդիրներու աչքերը թրջուեցան, իսկ Սերգէյը, ինքն իրեն գտնելով, ըսաւ.

— Սիրելիք, լացը, սուգը նրանց համար չէ. նրանք նահատակուեցին եւ անմահութիւնը վաստակեցին։ Լացը, սուգը մեզի[?] համար է, որ խօսում ենք նահատակութիւնից, բայց վախենում ենք վաստակել զայն...։

Սերգէյը ուրիշ շատ բաներ ալ ըսաւ, բայց միայն այդ խօսքերն են մտքիս մէջ մնացել։ Բոլորն ալ շլացուած[?] էին։ Սերգէյը իր նպատակին հասած էր՝ պատրաստած էր բոլորը «մատաղ» ընելու։

Երբ կը ծափահարէին, Համօն մօտեցաւ ինծի եւ ըսաւ. «Քեզ հետ խօսելիք ունիմ»։

Գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր։ Դէմքին վրայ հազիւ աղուամազը բուսած եւ աննշմար բարակ պեխեր էր կազմած, կամար յօնքերու նման։ Շագանակագոյն աչքերէն վիշտը, ցասումը, սէրն ու կիրքը կը թափէին եւ ակամայ կը հմայէին դիմացինը։ Կարծես գարնան ծաղիկ լինէր։

Անոր հետ մինչ այդ մէկ անգամ էի պատահած միայն։

— Մէկ խօսքով ըսեմ, — սկսաւ Համօն, — հաւատա՛ խօսքիս, ես կ'ուզեմ «մատղուիլ»։ Թէ չկրցայ[?] «նահատակ» դառնալ, թո՛ղ դառնամ ազգիս համար մի պարզ մատաղ»։

Յուզուած էր, ձայնը կուլ կուտար եւ կը հարցնէր.

— Չե՞ս հաւատայ, հաւատա՛, փորձիր։

— Կը հաւատամ խօսքիդ, պատասխանեցի։

— Դու կը հաւատաս, բայց Յակոբը չի հաւատար։ Խնդրեցի նրան որ առաջին խմբին հետ ինձ Երկիր ճամբէ եւ կամ այնպիսի մի գործի դնէ, ուր մեռնիլ կայ։ Իմ առաջ քար նետեց եւ արհամարհելով ասաց. «Դու դեռ երեխայ ես, երէկուայ ժոգին[?]։ Քամին ընկել է պինչդ, պոչդ տնկել ես, բայց քու ուզածը դեռ ես չգիտես։ Դու կ'ասես՝ գնամ, նահատակուեմ։ Բայց ամէն ուզողին նահատակութիւն չեն տայ. դեռ քու "ինսը, ջինսը քայլըսըզ[?]" մի բան է», ասաց եւ վերջացուց։ Եւ դեռ ես Դաշնակցական ցանկի մէջն իսկ չեմ ընկած։ Իմ յոյսը դու եւ Սերգէյն էք մնացած։ Երկուսդ որ ուզէք՝ կրնաք համոզել Յակոբը։ Եւ եթէ ուզէք, Թումանի յառաջիկայ խմբին մէջ կրնաք մտցնել զիս։ Եւ կամ ուր որ դուք եղաք, ինձ էլ ձեզ հետ առէք եւ ինձ փորձէք։

Անոր աղաչական աչքերուն նայելով՝ պատասխանեցի.

— Տեսնեմ ի՞նչ կարող եմ անել։

Տեսայ Սերգէյը, հասկցուցի Համոյի բաղձանքը։ Ուրախացաւ, բայց կասկածը մէջը մնաց։

— Փոքր է, գուցէ փոշմանի։ Տեսնենք, միւսները ի՞նչ կը մտածեն. նրանք աւելի տեղեակ են տակին–վրային։ Հարցը Կ. Կոմիտէին կը տանինք։

Սերգէյի եւ միւս ընկերներու միջոցով ես ծանօթացայ Կարսի շրջանի մեր ամբողջ կազմակերպութեան մեքենականութեան եւ անցուդարձի հետ։ Աւելորդ չեմ համարեր այստեղ ներկայացնելու Կարսի կազմակերպական

ձեւը, որ օրինակ դարձաւ Երկրի համար։ Գործիչները, հոն վարժուելով եւ փորձնական դաս առնելով՝ կ'անցնէին Երկիր եւ կը կիրարկէին ինչ որ տեսած ու սորված էին։

Կարսը իր բոլոր գիւղերով համակուած էր յեղափոխական ոգւով։ Առաջին պատճառ՝ հայ դպրոցներու գոցելը եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւումն էր ռուսերու կողմէ։ Երկրորդ պատճառ՝ ազատագրման հարցն էր Տաճկահայաստանի, որուն Երկիր անունը կուտային։

1878 թուին, երբ հայ զօրավարներ՝ Լօրիս–Մելիքով, Լազարեւ, Տէր Ղուկասով եւ ուրիշներ Տաճկաստանէն կը գրաւէին Կարսը եւ կը կցէին Ռուսաստանին, հայերը կը կարծէին թէ ատկէ հայութեան մեծ շահ պիտի լինի։ Եթէ ոչ ազատ Հայաստան, գոնէ հողազուրկ հայութեան համար տեղ եւ ասպարէզ պիտի բացուէր։ Եւ կը հաւատային ատոր։

Սակայն, ատոր ճիշտ հակառակը եղաւ։ Թէեւ հայ զօրավարներ պատիւներ առին եւ Կարսի ամրութիւնները անոնց անունով մկրտուեցան, բայց Աբաս թէ Գագիկ Բաղրատունիի եկեղեցին ռուս եկեղեցի դարձուցին, ինչ որ հայ ժողովուրդի աչքին փուշ եղաւ. հայ ինքնավարութեան յոյսերը յօդս ցնդեցան, ռուս զինուորական իշխանութիւն հաստատուեցաւ։ Անոնք ալ որ կը հաւատային թէ գոնէ հողազուրկ հայութիւնը հող պիտի ստանայ վերագրաւած իր երկրի մէջ, յուսաբեկուեցան։ Հայութիւնը, գրաւման առաջին տարին, բնակչութեան 45%–50% էր, շուրջ 80,000 ընդամէնը։ 1903–ին, բնակչութեան թիւը բարձրացաւ մօտաւորապէս 400,000–ի։ Թէեւ հայերու թիւը աւելցած էր եւ հասած 120,000–ի, բայց անոնց հողային տարածութիւնը մնացած էր նոյնը, ինչ որ էր 25 տարի առաջ, իսկ տոկոսային յարաբերութիւնը ընդհանուր բնակչութեան համեմատութեամբ՝ ինկած էր 30%–ի։ Հողերը կը բաժնուէին ներգաղթող ռուսերուն, մալականներուն, յոյներուն, Կովկասի օսերուն, չէրքէզներուն եւ ուրիշներուն, իսկ 1894–96 թուերուն Թուրքիայէն ճողոպրած 30,000 հայութիւնը անհող մնաց՝ անբաղձալի տարր նկատուելով ռուս իշխանութեան կողմէ եւ իր գոյութիւնը քարշ կուտար Բասենի, Թախտի եւ Կարսի մէջ տեղական հայերու բարեացակամութեամբ։

Այս դրութեան վրայ աւելցան դպրոցական հարցը, եկեղեցական կալուածներու գրաւման խնդիրը եւ Կուկունեանի խմբէն յետոյ, մինչեւ Թորգոմի եւ Վաղարշակի խումբերու ջարդը ռուս–թուրք գործակցութեամբ։

Այդ կերպով բոլորովին պարզուեց ռուս քաղաքականութիւնը հայերու ձգտումներու հանդէպ։ Նոյնպէս պարզուեց Թուրքիոյ ընթացքը՝ սահմանի միւս կողմը Համիտեան րէժիմի ջարդարար քաղաքականութիւնը։

Կարսի ժողովուրդը, ինչ դասի եւ կրթութեան տէր ալ լինէր, կը տեսնէր այս ամէնը եւ իր կաշիին վրայ կը զգար։ Ան ազատուած էր ռուսի կամ ուրիշի վրայ յոյսեր դնելէն։ Սրճարաններու կամ մայրաքաղաքներու սալոններու «քաղաքագէտները» կը համարէր «քամի փչողներ, բուշտ տռտոցողներ[?]»։ Կարսը իր առանձին մթնոլորտը եւ քաղաքական ուղղութիւնն ստեղծած էր, թէեւ յոռետես, բայց իրապաշտ, որ կը խտանար հետեւեալ խօսքերուն մէջ. «Ռուսը իր կացինը հայութեան արմատին կը հասցնէ. Թուրքը իր կացինը հայութեան ճիւղերուն կը հասցնէ։ Միւսներն ալ եկեր են մեր գլխուն ալէլուեայ կը կարդան։ Նայլաթ սըլիկին ալ, պըլիկին ալ»։

Այս կացութիւնը, սակայն, չէր դրած հայութիւնը վհատման գետնի վրայ, այլ ընդհակառակը յուսոյ եւ հաւատի վրայ՝ դէպի իր սեփական ոյժերը։ Իր նշանաբաններն էին՝ ինչ զոհերով ալ լինի, պահել ազգային ինքնուրոյնութիւնը. սուրբ համարել ինչ որ ազգային է. ոչ թէ սուրբերուն զոհեր մատուցանել, այլ թուրք եւ ռուս բռնակալութեանց վերացման համար ոչ մէկ զոհ չխնայել։ Ազատութիւնը մեզմէ բաժնուած է խոր վիհով, այդ վիհը պէտք է լեցուի թշնամիին եւ մեր դիակներով։

Ասոնք միայն գեղեցիկ խօսքեր չէին։ Ձիս շրջապատող ընկերները կը պատրաստուէին մահուան։ Անոնց մտահոգութիւնը միայն մէկ բան էր՝ իրենց կեանքը սուղ գնով ծախել եւ մեռնիլ՝ Երկրի հողին վրայ։ Իսկ եթէ կարողանան տեսնել Վանայ Ծովը, Սասունի Անտոքը, ատկէ յետոյ ինչ կ'ուզէ թող լինի։ Անոնք գիտէին, որ իրենց մահուամբ չէ որ պիտի կործանէին թուրք եւ ռուս րէժիմները, բայց կը հաւատային որ իրենց դիակներուն վրայով է որ հայ գերի ժողովուրդը ստրկութենէ պիտի անցնէր ազատութեան։

Ժողովուրդը կը գիտակցէր որ այդ մարդիկ կ'երթան դէպի ստոյգ մահ։ Բայց ոչ բարեկամները, ոչ ծնողները, եւ ոչ ալ ոեւէ մէկը խորհուրդ կուտային յետ կանգնելու։ Ընդհակառակը, թախիծով անոնք կ'ըսէին. «Ուխտդ ընդունելի լինի»։ Մեռնելու գնացող ընկերներուն ալ մահը գեղեցիկ եւ դիւրին կ'երեւար։ Մահը կեանքէն ալ հրապուրիչ էր դարձած։

Այս մթնոլորտին մէջ՝ Կարս քաղաքը հետեւեալ կազմակերպական ձեւն առած էր.—

Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, որոնց մէջ գտնուող ուխտեալ կուսակցականները բաժնուած էին խումբերու, ըստ տարիքի եւ ըստ խմբի ցանկութեան: Խմբի անդամները կը ճանչնային զիրար եւ կանոնաւոր ժողովներ կ'ունենային, դասախօսութեանց ներկայ կ'ըլլային, անդամավճար կուտային եւ կ'իրագործէին Ենթակոմիտէին հրահանգները: Մէկ խումբի անդամը չէր ճանչնար ուրիշ խումբերու անդամները: Իրարմէ գաղտնի էին եւ շաղկապուած էին Ենթակոմիտէով: Անոնց մէջ չկային կիներ: Բայց կիները այրերու նման կազմակերպուած էին եւ Կարմիր Խաչի դերը կը կատարէին: Անոնք ունէին իրենց առանձին վարչութիւնները, որ առաւելապէս դրամ, աշխատանք եւ եկամուտի աղբիւրներ կը ստեղծէին կուսակցութեան անդամներուն համար:

Նիւթական զոհաբերութիւնը մրցման առարկայ էր: Ժլատութիւնը համարժէք էր հայութենէն դուրս լինելուն: Եւ ամէն մէկը իր ոյժերէն վեր կ'ուզէր զոհաբերել, կը զոհէր աւելին քան պէտք էր, ինչ որ կը չափաւորէին ղեկավարները:

Ուսումը պէտք է լինէր հայկական: Ռուս պետական դպրոցները ամբողջովին պոյքոթի ենթարկուած էին: Մանուկները, համարեա ծածուկ, կը յաճախէին հայ մասնաւոր դպրոցները: Ուսումը պարտադիր էր:

Քանի մը տարի առաջ ռուսերէն խօսիլը զարգացած լինելու նշան էր ու պատուի էր. երիտասարդութիւնը, գիտնար թէ չգիտնար, այդ լեզուով կը ջանար արտայայտուիլ: Այժմ հակառակն էր դարձած: Ռուսերէնը բանադրուած էր: Ով գործածէր այդ լեզուն, դաւաճան կը նկատուէր:

Հայ եկեղեցիները պարապ էին ժամերգութեան ատեն: Չէին գնար աղօթքի, որ խաբեբայութիւն եւ սին կը համարէին: Եկեղեցի կ'երթային քանի մը պառաւ կիներ միայն: Հակառակ այդ երեւոյթին, հայ եկեղեցիի պաշտպանութիւնը ազգային եւ կուսակցական պարտականութիւն էր բոլոր դաւանանքի հայերուն համար:

Հոգեւորականները կ'արհամարհուէին: «Սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր», կ'ըսէին եւ զանոնք կը համարէին յետամնաց, հակայեղափոխական:

Հակառակ ատոր, քանի որ հայ հոգեւորականները կը հալածուէին ռուսներէ եւ վտանգի տակ էին, անոնց պահպանումը իր վրայ էր առած կուսակցութիւնը, իբր ազգային իշխանութեան մնացորդի։ Խրիմեան Հայրիկը անոնց աչքին այլեւս լոկ կաթողիկոս չէր, այլ ազգութեան պետը։ Եւ կը վիճէին, թէ ան Դաշնակցակա՞ն էր թէ՞ Հնչակեան, թէեւ ան ե՛ւ ոչ մէկն ալ չէր։

Կաթոլիկ եւ Բողոքական հայ համայնքները, թէեւ աւելի կը յաճախէին իրենց եկեղեցիները եւ աւելի հաստատուն կ'երեւային իրենց դաւանանքին մէջ, միակամ էին Լուսաւորչականներուն հետ եւ նոյնքան մոլեռանդութեամբ նախանձախնդիր էին հայ աւանդութեանց եւ իրաւունքներու պաշտպանութեան։ «Հայ եկեղեցին հայութեանն է եւ ոչ թէ ռուսինը», կ'ըսէին։

Գիւղերու կազմակերպական ձեւը քիչ մը տարբեր էր, եւ իր թերութիւններն ունէր որ պիտի շտկուէին 1903–էն յետոյ։ Այդ թերութիւնները առաջ կուգային գիւղի մէջ գոյութիւն ունեցող թայֆաններու[?] կամ այլ կուսակցութեան պատկանողներու պատճառով։

Գիւղի ամբողջ համայնքը կ'ընտրէր երեք հոգինոց Ենթակոմիտէ մը, որ գիւղի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր։ Անոր գործերն էին.—

Դատաստանական։ Ոչ մէկ դատ կը հասնէր ռուս պետական դատարանը։ Գիւղի բոլոր վէճերը, դատերը տեղին վրայ կը լուծէին ընտրուած երեքը։ Այն պարագային, երբ գիւղի մէջ չլուծուած դատեր լինէին կամ ընտրուած երեքը իրենք դատի ենթակայ լինէին, կը դատուէին շրջանի կոմիտէի կողմէ։

Դպրոցական։ Պետական դպրոցները պոյքոթի էին ենթարկուած։ Պարտադիր էր հայկական դպրոց ունենալը, թէկուզ գաղտնի։ Դպրոցի ծախքերը կ'ապահովուէին դրամով կամ բնական նիւթերով։

Կուսակցական տուրք։ Պետական տուրքերէն խուսափիլը յանցանք չէր, բայց ազգային եւ կուսակցական տուրքերէն վրիպիլը պարտազանցութիւն էր։ Իւրաքանչիւրը, ըստ իր կարողութեան, պարտադիր էր կուսակցական իր սակը վճարել դրամով կամ նիւթով, որ կը փոխանցուէր Կ. Կոմիտէին։

Գաղթականներու հարց։ Պէտք էր գտնել բնակարան եւ աշխատանք գաղթականներու համար։ Պէտք էր անոնց բարօրութեան մասին ամէն աշխատանք կատարել։

Պէտք էր նաեւ Տաճկահայաստանի համար ուղարկուելիք զինամթերքները պահպանել եւ այնտեղ անցնող խումբերը պահել շրջանի հաշուին։

Գաւառի գիւղերը իրենց ներկայացուցիչներով կ՚ընտրէին Շրջանի Կոմիտէն, որ ենթակոմիտէութեանց անմիջական բարձր վարչութիւնն էր։ Անոր տրամադրութեան տակ էր Կ. Կոմիտէի կողմէ նշանակուած Շրջանի շրջիկ գործիչը որ կը կատարէր կամ կատարել կուտար Կոմիտէի որոշումները եւ ընդդիմացողները կարգի կը հրաւիրէր։ Շրջիկի տրամադրութեան տակ էին առաւելն երկու զինուածներ։

Այս բոլորը կը կատարուէին ռուս կառավարութեան խիստ ռէժիմի պայմաններուն մէջ, երբ մանաւանդ որ Կարսի նահանգը զինուորական գօտի էր։ Անշուշտ, կառավարութիւնը կը կռահէր անցուդարձը, բայց միջամտելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէր։ Ժողովուրդի հակակրանքը հանդէպ իշխանութեան այնքա՛ն մեծ էր եւ համակրանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ՝ այնքա՛ն հզօր, որ անոր ստորին խաւերը, իւրայիններու արհամարհանքէն սարսափած՝ կը ջանային լաւէն աւելի լաւ երեւալ։ Իսկ անոնք որ կը համարձակէին բերան–բացութեամբ կամ չարամտութեամբ կառավարութեան գործիք դառնալ, իրենց կեանքը վրայ կուտային յաճախ իրենց հարազատներու ձեռքով։ Եղած գործերուն համար կառավարութեան մօտ ոչ բողոքող, ոչ զեկուցող եւ ոչ ալ մատնիչներ կը ճարուէին։

Այս գործունէութիւնը մեծ արդիւնք էր տուած Կարսի նահանգին մէջ։ Հակառակ որ այնտեղ ապաստանած 30,000 հայ գաղթականներէն իշխանութիւնը կը պահանջէր, որ կամ ընդունէին ռուսահպատակութիւն եւ կամ ցրուէին զինուորական այս գօտիէն, անոնք ոչ մէկը, ոչ ալ միւսը կ՚ընդունէին եւ, շնորհիւ տեղացիներուն, միշտ իրենց եղած տեղը կը մնային։ Անոնց նիւթական կացութիւնը տանելի էր, եւ բնաւ զգալի չէր բնիկի եւ գաղթականի հարցը, որ հետագային ես տեսայ այլ շրջաններու մէջ։

Կարսի, մանաւանդ գիւղերու, ժողովուրդը ցարդ անտարբեր էր դէպի ուսումը, եւ անոր մեծ մասը անգրագէտ էր։ բայց ի հեճուկս ռուս հալածանքներուն եւ շնորհիւ Դաշնակցութեան որդեգրած ուղղութեան, անոր աշակերտներու թիւը եռապատկուած էր, դպրոցներու թիւը կրկնապատկուած էր։ Թէեւ անոնց որակը ցած էր, պետական դպրոցները պարապ մնացած էին շնորհիւ պոյքոթի, բայց մարագներու եւ գոմերու մէջ եղած դպրոցները եռանդով կը յաճախէին երեխաները։

Կարսի հայութիւնը, թէեւ քանակով աւելի քիչ էր քան Թիֆլիսի, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ ուրիշ շրջաններու հայութիւնը, եւ հարստութեամբ ալ աւելի պակաս քան բոլորը, բայց իր ծախքերը հանած էր 1904-ին։ Կուսակցական գանձարկղը անոր մտցուցած [?] զուտ դրամագլուխը կարծեմ 40,000 ռուբլի էր եւ առաջին տեղը կը գրաւէր այդ օրերուն։ Եւ Բագուն, որ միլիոնատէրերու աշխարհն էր, ստուերի մէջ էր ձգուած Կարսի կողմէ։

Հետաքրքրական էր մէկ այլ հակասական երեւոյթ, որ մինչեւ օրս չեմ կարողացած ըմբռնել իր խորքով։ Կ. Կոմիտէն շրջանի վերին ղեկավարն էր, անոր անունով կը կատարուէին բոլոր գործերը։ Բայց ինքը աներեւոյթ էր։ Այդ միայն զգուշութեան հետեւանք չէր, այլ ունէր ե՛ւ այլ իմաստ։

Գաւառէ գաւառ հարսը տուն բերելով [?] վճիռը կը տարբերէր։ Բարձր Հայքի եւ անոր սերունդ Կարսի, Ախալքալակի եւ քանի մը ուրիշ շրջաններու մէջ, մինչեւ որ փեսայի մայրը եւ հօրաքոյրը բաղնիքի մէջ չտեսնեն իրենց հարսը բոլորովին մերկ, վճիռ չէին տար ամուսնութեան։ Երեւի այդ սովորութիւնը ազդած էր ե՛ւ Կարսի Կ. Կոմիտէի ընտրութեան վրայ, որուն մէկ անգամ ներկայ եղայ եւ այլեւս ոչ մէկ տեղ նոյնը չտեսայ։

Շրջանային Պատգամաւորական ժողովը գումարուած էր ընդհանուր կարգով, ըստ կանոնագրի։ Միայն թէ՝ քանի որ Կ. Կոմիտէն, թէեւ կազմուած էր 7 անձերէ, բայց մէկ անձ էր իբր Կ. Կոմիտէ, եւ քանի որ ինքը գաղտնի մարմին էր ու գաղտնի մնալով գործած էր իր նշանակած գործիչներու միջոցով, ուրեմն ան կը շարունակէր բացակայ մնալ Շրջանային ժողովէն։

Երկու գլխաւոր զեկուցում՝ հաշուական եւ գործի՝ ներ-կայացուած էր, հաստատուած Կ. Կոմիտէի կնիքով։ Կ. Կոմիտէն իր փոխարէն ներկայացուցիչ էր կարգած Յակոբը (Զիլինկարեան [?]) եւ Սերգէյը, որոնք

իր գործիչներն էին։ Անոնք միաժամանակ իրենց հրաժարականը տուին եւ նոր Կ. Կոմիտէ ընտրել պահանջեցին։

Սովորական ձեւով բացակայ Կ. Կոմիտէի քննադատութիւններ եղան։ Բայց պաշտպանողը ինքը չէր, այլ պատգամաւորները կամ գործիչ–ներկայացուցիչները, որոնք կուտային լրացուցիչ տեղեկութիւններ եւս եղած հարցումներուն։

Երբ ամէն բացատրութիւն լսուեցաւ եւ քննադատութիւններ եղան, նախագահը հարց տուաւ.

— Կարելի՞ էր աւելին ընել, քան արած է մեր Կ. Կոմիտէն։ Նրա գործերը համապատասխան եղա՞ծ են տրուած որոշումներուն եւ ի՞նչ է մեր գնահատութիւնը մեր Կ. Կոմիտէին։

Բոլորն ալ կը գտնէին, որ շատ գնահատելի եղած է Կ. Կոմիտէն, իր գործունէութեամբ։

Ընտրութիւնները, ըստ սովորականի, համաձայն կանոնագրի էին, բայց կային մանրամասնութիւններ որոնք յատուկ էին Կարսին։

Առաջին հերթին Կ. Կոմիտէի թեկնածուի անձով չէին հետաքրքրուեր, այլ անոր սերունդով։ Ովքե՞ր էին թեկնածուի մայրը, հայրը, անոնց մամը, պապը, ջոջ պապը եւ ջոջ մամը եւ այդպէս կը քրքրէին անոր ծագումը մինչեւ Նոյ Նահապետը։ Երբ սխալէիր եւ ըսէիր թէ ի՞նչ կապ ունի այդ հնութիւնը թեկնածուին հետ, տարիքաւորները, որ մանրակրկիտ մասալներ [?] կը պատմէին, կը պատասխանէին.

— Դու դեղնակտուց ես, քեզ խօսք չի հասնի։ Հալալ կաթ ծծողը հալալ կը լինի։ Օձի հաւկիթէն տատրակ չի ելնէ։

Երկրորդ հերթին՝ կը քրքրէին թեկնածուի ընտանիքը, անոր ներքին կեանքը եւ թէ ան ինչպէ՞ս կը պահէ իրեն ընտանիքի մէջ. կը խմէ՞, խումար կը խաղա՞յ, աչքը դուրսը չէ՞, իր ընտանիքի բարեկեցութիւնը ի՞նչ է, ի՞նչ է իր անձնական կեանքը։

Երբ սխալէիր եւ դիտէիր, թէ ինչո՞ւ կը մտնէք թեկնածուի անձնական կեանքի մէջ, յուզուած կը պատասխանէին.

— Կ. Կոմիտէն հազար ու հազար մեր ընտանիքների ղեկավարը չէ՞: Մէկը, որ իրան եւ իր ընտանիքը չի կարող կառավարել, կարո՞ղ է մեզ կառավարել:

Երրորդ հերթին միայն կը քննէին Կ. Կոմիտէի թեկնածուներու անձնական եւ կուսակցական յատկութիւնները: Անոնք պէտք չէ լինէին գործազուրկ [?]: Ընդհակառակը, պէտք է ունենային իրենց հաստատուն գործը, պաշտօնը: Առնուազն ինքնաբաւ պէտք է լինէին:

Եթէ չը գտնուէին բարեկեցիկները եւ, եթէ յանկարծ ըսէիր թէ՝ աղքատներուն համար տեղ չկա՞յ Կ. Կոմիտէի մէջ, իսկոյն առարկութիւնը կ՚առնէիր.

— Ոչ, խեղճերի համար է Կ. Կոմիտէն, բայց նա անկախ եւ անկաշկանդ պէտք է լինի որ կարողանայ խեղճերին ձեռք մեկնել: Անգործը, անկարը, որ հարկադրուած է ուրիշի քսակը նայել, ինչպէ՞ս կ՚ուզես որ լինի անաչառ, ազատ եւ օգտակար թէ՛ իրան եւ թէ՛ ուրիշին:

Թեկնածուները կ՚ընտրուէին առանց նկատի առնելու անոնց ծննդեան վայրը, դիրքը եւ դասը: Եւ ահա կը տեսնէիր մէկը, վարժապետ կամ գրագիր, որ կը համոզէր.

— Ազգը 7 գոյներից կազմուած երկնքի ծիածան է: Ազգը 7 ձայներից կազմուած անուշ մի մեղեդի է: Արդ՝ առաջարկում եմ այդ 7 խորհուրդներից մէկ մէկ հատ ընտրել եւ 7 տեսակներից մի Կ. Կոմիտէ ստեղծել, որ մենք 7 դասի մէջ էլ ականջ եւ աչք ունենանք:

Իրօք որ, ձայները այդ ուղղութեամբ կեդրոնացան.— Նորհատեան (Կարսեցի) ուսուցչական, մշակութային գոյնէն. Սեւ Կարօն (Ախալքալակցի) գործաւորներու, բանուորներու գոյնէն. Երուանդը (Ախալքալակցի) առեւտրականներու գոյնէն. Բզնունի (կարծեմ Կարսեցի) պետական պաշտօնէութեան գոյնէն. Բժիշկ Ղազանջեան (Ախալքալակցի) ազատ ասպարէզի գոյնէն. Մխչոնց Մարգար (Կարսեցի) մանր առեւտրական, գիւղացիական գոյնէն:

Ինծի անհասկնալի էր այս ընթացքը եւ զարմանք յայտնեցի թէ՝ ինչո՞ւ չընտրուեցաւ Տուրբախը [?], որ հին, անուանի գործիչ էր եղած նոյն իսկ Երկրի մէջ, ինչո՞ւ չընտրուեցան Յակոբը եւ Սերգէյը, որոնց կը նայէր ամբողջ նահանգը:

Յակոբը ժպտալով պատասխանեց.

— Զարմանում ես, որովհետեւ չես հասկանում Կ. Կոմիտէի էութիւնը։ Մեղուանոցին մէջ մայր մեղուն է ամէն ինչը եւ բոլոր մնացած մեղուները նրա ստեղծածն են եւ նրա գերին։ Նա ինչ որ հրամայէ, այնպէս էլ կը լինի։ Բոլորին նա տարբեր աշխատանք է տալիս եւ այդ աշխատանքի համաձայն զինել է նրանց. մէկին կնճիթներ եւ զրահներ է տուել՝ թշնամուն խեղդելու համար, միւսին՝ խայթոցներ՝ իրեն պաշտպանելու, ծաղիկների նեկտարը հաւաքելու ու մեղր դարձնելու։ Ինքը այդ բոլորէն զուրկ է, մի թշուառ որդ, որ ապաւինած է իր ստեղծածների զոհաբերութեան վրայ։ Բայց եթէ այդ որդը մեղուանոցից բացակայէ, բոլորը իրար կը փճացնեն եւ կը փախչին։ Դրա համար էլ նա միշտ նրանց մէջն է եւ բանտարկուածի նման արեւ չի տեսնում։ Հաշուիր որ մայր մեղուն Կ. Կոմիտէն է։ Նա երեք պարտք ունի՝ ա) լինել իր դասակների մէջ գիշեր ու ցերեկ, արեւ չտեսնել մեր մայրիկների պէս եւ սիրել բոլորին անխտիր կերպով. բ) ներդաշնակութիւնը պահել բոլոր բազմութեան մէջ եւ կամք ունենալ այդ միութիւնը պարտադրելու. գ) նախատեսել եւ ապահովել այդ բազմութեան գոյութիւնը վտանգի ու խաղաղութեան ժամանակ եւ անոր ուժեղացումը որակով ու թուով։ Ուրիշ ոչինչ։

Յակոբը այս օրինակով ինձ կ’ուզէր բան հասկցնել, ես ինծի հարց կուտայի. «Յակոբը, մայր մեղուի իր պատմութիւնը ընելով, կ’ուզէ որ մենք կապկենք մեղունե՞րը, թէ՞ իր ըսածը բնատուր յատկութիւնն է այս ժողովուրդին»։ Ես երեւակայութեամբ գնացած էի Երիզա, ուր իմաստութեան աստուածը Անահիտ դիցուհին էր, որ մայր մեղուի նման ամէն ինչ էր, թէպէտ ինքը քարէ արձան մըն էր։ Չլինի՞ [?] թէ այս բոլորը յարութիւն առած եւ եկած խառնուած էր Կարսի կանոնագրին մէջ եւ Կ. Կոմիտէի ընտրութիւնն ալ դարձած էր չգրուած օրէնք մը։

— Ասում ես՝ թողած Տուրբախը, որ մի հերոս է, ուրիշին ենք մտցնում մարմնի մէջ։ Այդ է լաւը։ Կ. Կոմիտէի անդամները հերոս լինելու հնարաւորութիւնը եւ պարտականու-թիւնը չունին։ Նախ՝ գաղտնի պէտք է լինին։ Եւ յետոյ՝ նրանք են որ հազարներով պէտք է ստեղծեն Տուրբախի նմանները։ Ասում ես՝ ինձ եւ Սերգէյին թողած, ուրիշներին առաջ կը գցենք։ Այդ լաւ է։ Մենք այսօր կանք, վաղը չկանք եւ գործի վրայ էլ պիտի վերջանանք։ Բայց ո՞վ պիտի լինի մեզանից աւելի լաւ եւ շատ

աշխատաւորներ ստեղծողը։ Եթէ Կ. Կոմիտէն հասկանայ իր դերը եւ ուրիշ բաների չխառնուի, եթէ նա իր հաւկիթները ածէ եւ կամք ունենայ կառավարելու՝ առանց երկպառակութեան, նա կ՚արդարացնէ իր գոյութիւնը, եւ ամէն ինչ յարատեւ եւ լաւ կը գնայ։ Այս կը լինի, երբ նա մի անձ դառնայ։

Այսչափը պատմեցի որ հասկնալի լինի մէկ այլ մտայնութիւն, մէկ այլ մթնոլորտ, զոր ստեղծած էր Կ. Կոմիտէն այդ շրջանի մէջ։

Գործիչը, զինուորը եւ Երկիր գնացողը այն տարրն էր, որ «մատաղ» պիտի լինէր ազգութեան։ Անոնք ենթարկուած էին առանձին կանոններու, որոնցմէ գլխաւորներն էին.—

— Պէտք չէ ունենաս քու սեփականութիւնը։

— Կապերդ պէտք է կտրես աշխարհիկ կեանքին հետ։

— Կապերդ պէտք է կտրես քու ընտանիքիդ եւ ընդհանրապէս կիներուն հետ։

— Վայելքներուն բնաւ պէտք չէ մասնակցիս։

— Պէտք է լինիս քու ծառան եւ ընկերոջդ ծառան։

— Լեզուով, շարժուձեւով պէտք է լինիս պատշաճ, համարձակ եւ հպարտ։

Սուտ խօսիլը, գողնալը, հայհոյելը, շնանալը, աղջիկներուն հետ սիրաբանութիւն ընելը, փափուկ կեանք սիրելը, մայրենի լեզուն չգիտնալը, վախկոտութիւնը, քսութիւնը, անհամարձակութիւնը մարդկային թերութիւններ են։ Ան որ ատոնցմէ մէկը ի ծնէ չէ ունեցած եւ չունի իր անկարողութեան պատճառով, առաքինի չէ։ Առաքինին այն է, որ ամէն թերութիւն ունեցած է, բայց հրապարակով կը խոստովանի, կը հրաժարի անոնցմէ, կը պայքարի անոնց դէմ եւ կը յաղթէ։ Ի՞նչ արժէք ունի տէրտէրի քարոզը ողորմածութեան մասին, երբ գրպանէն մէթալիկ չի ելլեր։ Բարեգործը այն է, որ ունի եւ ունեցածը կուտայ։ Ի՞նչ արժէք ունին կոտուած [?] մարդու, կամ լեռը փախած ճգնաւորի ժուժկալութեան խրատները։ Արժէքաւորը այն է, որ ամէն ինչ ունի, բայց ժուժկալ կը մնայ։

Ահա այս հոգեկան դպրոցին մէջն էր որ զիս դրած էին «վարժուելու» համար։ Մայրս, եղբայրներս եկած էին Կարս եւ հոն հաստատուած։ Անոնք նոյն իսկ հարուստ էին, բայց ես

ընդհանուր մթնոլորտէն ազդուած՝ ոտք չէի կոխեր մեր դրան շէմքէն ներս։ Զորի թաղի մեր քրիչակ [?] կացարանին մէջ, գետնի վրայ, եափունձի [?] մը իբրեւ վերմակ պէտք է ունենայի այլեւս։ Թեփաննց Ալէքի աժաննոց ճաշարանէն թաւայ կամ չանախ բերելը եւ փորը լեցնելը, իմ եւ ընկերներու կօշիկները հերթով մաքրելը, մեր ձիերը մեր ձեռքով թիմարելը, կերակրելը՝ ամէնօրեայ մեր պարտականութիւններն էին դարձած կուսակցական աշխատանքներու կողքին։

Լեւոն Քալանթարեանը, որ զօկ էր, Բագուէն եկաւ մեր մէջ։ Կ՚ըսէին որ ան հարուստ էր, իր իրաւունքներէն հրաժարած էր եւ իր գործը ձգած՝ եկած էր «մատաղ» գնալու։ Իրմէ չեմ հասկցած, բայց ուրիշներ կ՚ըսէին որ մէկ թէ երկու տասնեակ զինուորներու ամբողջ կազմուածքին, ձիերն ալ մէջը, ծախքերը ինքը վճարած էր Կ. Կոմիտէին։ Չնայելով ատոր, չոր սիրտ [?] իր նոր ընկերները կը շարունակէին փորձեր ընել՝ տեսնելու համար թէ այդ «բուրժուայէն» մարդ դուրս կուգա՞յ։ Իր քնելու տեղը ինկաւ դրան մօտը, որուն տակէն սառն քամին կը փչէր։ Ծէգը [?] չբացուած՝ Սերգէյը կ՚ըսէր.— «Ես շատ յոգնած եմ, կօշիկներս մաքրէ եւ գնա իմ ձին ալ թիմարէ»։ Յակոբ կ՚աւելցնէր.— «Միս, սոխ կ՚առնես, կարթոֆիլ կ՚առնես եւ մի լաւ բան կը պատրաստես, կ՚ուտենք»։ Անոր խուրջինը բացին եւ ինչ որ ունէր, ամէն մարդ իր ուզածն առաւ անկէ եւ անոր բան չմնաց։ Լեւոնը ծիծաղելով բողոքեց.

— Լաւ, բայց փոխնորդ իսկ չթողիք, ես էլ ձերը կ՚առնեմ։

Ան իսկոյն հասկցած էր թէ ինչ մթնոլորտի մէջ էր եւ յարմարուեցաւ։ Ակամայ կ՚ըսէինք. «Ոսկի տղայ է...»։

Տարբեր էր Գէորգը, որուն Ռուս Գէորգ կ՚ըսէին, ռուսի դիմագիծ ունենալուն համար։ Բոլորէն աւելի բարձր էր ուսումով։ Ան կ՚ըսէր.—

— Սիրելիս, կեանքի հետ եղած կապերը ծանր շղթաներ են որ կը կաշկանդեն մարդը՝ գնալու բարձրագոյն զոհողութեան, նահատակութեան։

Գէորգը խստութեամբ ճգնաւորական կեանքին փարած էր։ Այդ ժամանակներուն նորաձեւութիւն եղող Տոլստոյականութիւնը կը նսեմանար անոր խստապահանջութեան առջեւ։ Իր նուրբ մարմինը ան կ՚ուզէր վարժեցնել տոկանքի, որուն չէր դիմանար։ Իր միտքը միշտ կը սաւառնէր Անտոք լերան գագաթը, ուր զէնք ու զրահով պիտի պայքարէր բռնակալ Թուրքին դէմ, զոր բնաւ չտեսաւ։ Իր սիրած Բոկլի «Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը Անգլիայում» գիրքը դէն շպրտած, ան չէր կարդար այլեւս, հիւծած էր հոգւով ու մարմնով։

Մենք կը տեսնէինք այդ եւ կ՚ըսէինք. «Ռուս Գէորգը աղամանդ է»։

Բայց ան հիւանդ էր։ Անոր գլխուն տխրութեամբ նստած էր Սերգէյը եւ մայրութիւն կ՚ընէր։

— Գէորգ ջան, Մինասի(*) տեղը ապատ [?] է։ Տանինք անոնց։ Անոր մայրիկը քեզ կ՚առողջացնէ։

— Այսինքն՝ ինձ անպէ՞տք էք համարում։

— Չէ, որպէսզի առողջանաս, որ կարողանաս հասնիլ Անտոք։

Վերցուցին ու տարան մեր տունը՝ խնամքի համար։

Ես արդէն հեռացած էի Կարսէն երբ Գէորգը, առողջացած՝ միացեր էր Վաղարշակի խմբին եւ աւելցուցեր իր ոսկորները Ձիւնի [?] աւերակներուն վրայ, առանց Անտոքը տեսնելու։

Իսկ Համօ Ջանփոլատեանը, որ նոյնպէս «բուրժուա»ի ճուտ [?] կը նկատուէր, չէր կրնար բաժնուիլ սուղնոց սիկրէթէն [?], գեղեցիկ հագուստներէն, իր ճոխ ապրելակերպէն եւ կիներու հետ սիրաբանելէն։ Չէր ազդուեր ստեղծուած մթնոլորտէն եւ կարծես անիմաստ կը գտնէր զայն։

— Ճգնաւորութեա՞մբ Հայաստան պիտի փրկենք, թէ նահատակութեամբ եւ գործով։ Կը հասկանայի եթէ ասէիք թէ մեր նպատակը պիտի լինի կեանքը խանգարողները զարնելը։ Իմ նպատակը «նրանց» զարնելն է եւ կեանքը սիրելը։

Իսկ մենք, մանաւանդ Յակոբը, յուսահատ կ՚ըսէինք.

— Շան կեռ պոչը անհնար է ուղղել մանգանայով։

Պատմեմ ղեկավարների մի հաւաքոյթի մասին, որուն ես ալ հրաւիրուած էի, եւ ուր դրուեցաւ Համոյի հարցը։ Հոն էին Նորհատեանը, Երուանդը (եղբայրս), Սեւ Կարօն, Բժիշկ Կարօն, Բզնունին, Մխչոնց Մարգարը, Պչօն [?], Սերգէյը եւ Յակոբը։

Երուանդն էր զեկուցողը։

— Բաղդասարովի խանութի առջեւէն կ՚անցնէի։ Ինքը ներս կանչեց զիս եւ ըսաւ. «Կարծես ինձ հայ չէք համարէ։ Հաս-կացել եմ որ ազգի համար դրամ է պէտք։ Ոչ ինձ հարցնող եւ ոչ էլ փորձող կայ։ Առ էս 500-նոցը։ Թող իմ մատն էլ մէջը լինի ձեր գործին»։ Յանկարծակիի եկայ, 500-նոցը առայ եւ ըսի. «Կը տամ ում պէտք է, բայց չեմ գիտեր կ՚ընդունի՞ թէ չի ընդունի ձեր նուէրը»։

(*) Ռուբէնի մկրտութեան անունը։ (Ծանօթ. Ա. Խ.)

Յակոբը վեր թռաւ տեղէն։

— Քրոյի [?] մայլան էի գնացել։ Ջրկիր Խնկօն հազիւ օրը 30 կոպէկ կը վաստկի եւ տունը չոր հացի դրամ կը հանէ։ 2 մանէթ (ռուբլի) նուէր տուեց եւ ըսաւ, «Մի բաժակ ջուրի տեղ առէք ազգիս համար»։ Այդ երկու մանէթը հաւասար է Բաղդասարովի 2 միլիոն մանէթի։ Չխառնենք այս պիղծ դրամները Խնկօների կոպէկներին։

Որոշուեց՝ եթէ Բաղդասարովը 1000 մանէթ տայ, մտցնել գանձը, քանի որ առանց ուզելու նուէր է տուած։ Եթէ 1000-էն պակաս ըլլայ՝ վերադարձնել։

Յակոբը զեկուցեց երկու օր առաջ եղած հաւաքոյթի մասին, ըսելով որ Սերգէյը ցոյց տուեց մեծ ընդունակութիւն քարոզչութեան եւ հմայեց ամէնքին։ «Կ՚առաջարկեմ նրան տալ քարոզչական գործի ղեկավարութիւնը»։

Առաջարկը ընդունուեցաւ, հակառակ Սերգէյի բողոքին, թէ այդ գործը իր սրտովը չէ, եւ այդ չէ Ջրաբերդ (Կարս) գալուն իր նպատակը։

— Հարսնիք–հանդէսին, շարունակեց Յակոբը, զուտ եկամուտ եղաւ 2912 մանէթ եւ մի դրամապանակ։ Այդ գումարէն 12 մանէթ վերադարձուած է Համօ Ջանփոլատեանին, 700 մանէթ, դրամապանակով, կը մնան առկախ։ Կ՚առաջարկեմ 2200-ը մտցնել գանձարկղը եւ տալ համապատասխան ընկալագիր հանդէսը կազմակերպող ենթակոմիտէին, իսկ 700 ռուբլին իր դրամապանակով վերադարձնել Համոյին։

Տիրեց լռութիւն։ Սերգէյը ինծի նշան ըրաւ որ բերանս բանամ։ Բայց ես յուզուած էի, խօսելիքս չէի գիտեր եւ վարանեցայ։ Նորհատեանը խօսիլ սկսաւ.

— Յակոբ ջան, Յակո՛բ, Համոյին կը ճանչնամ, տեսած եմ փողոցը աշակերտներու հետ։ Դեռ դպրոցը չվերջացուցած մէկ մատ տղայ է. ռուսներէն պոկուած՝ մեր «ժամն» է ընկած։ Մեր ժամն է ընկած եւ իր ունեցած–չունեցածը մէկ մէկ մոմ եւ կերոն դարձուցած՝ կ՚ուզէ վառել մեր սրբերուն, նահատակներուն համար։ Դու ինչո՞ւ Համոյի մոմերի յետեւից ընկած՝ կ՚ուզես մարել, կ՚ուզես անոր նուէրները արտաքնոց նետել։ Ես վարժապետ եմ եղած եւ գիտեմ թէ ի՛նչ ազդեցութիւն կ՚ունենայ այդ մի մատ տղու հոգու վրայ, եթէ չընդունուի նրա նուէրը։ Ես կ՚առաջարկեմ ընդունել եւ խրախուսել, իսկ «բումաժնիկը» (դրամապանակը) թանգարան ճամբել։

Յակոբին ծանր եկան Նորհատեանի դիտողութիւնները, եւ ան ըսաւ.

— Օրինակդ լաւ էր, բայց սխալ։ Սրբերի առաջ մեղրամոմէ շինուած կերոն եւ մոմ կը վառեն. այդ ընդունելի է սրբերի համար։ Իսկ եթէ մոմը շինուած է խոզի կամ շան ճարպից, այդ կը դառնայ սրբապղծութիւն եւ մեր ժամը՝ խոզանոց։ Մէկ մատ տղայ է, վաստակ չունի, բայց այդ 700 մանէթը ո՞րտեղէն մտաւ իր գրպանը, որ կը նուիրէ մեզ։ Քու գրպանը 700 մանէթ տեսա՞ծ է։

— Չէ՛, չէ տեսած, որովհետեւ ես հարուստ հայր չունիմ եւ ոչ էլ Կաղզուանի աղահանքը։

Ես սիրտ առայ եւ բերանս բացի.

— Ինձ խօսք չի ընկնի, բայց իմ տեսածս ըսեմ։ Ես ալ դեռ վաստակ չունիմ, բայց գրպանս 150 մանէթ ունիմ։ Այդ՝ խոզի ճարպէն չէ, քանի որ տուողները ձեր մէջն են նստած եւ Յակոբի սիրելիներն են։

Երուանդն ու Յակոբը իրար նայեցին եւ ծիծաղեցին։ Ես շարունակեցի.

— Ես սկսեցի վախնալ թէ՛ գրպանիս դրամէն եւ թէ՛ ձեզմէ։ Որքա՞ն պիտի վախնայ եւ հիասթափուի Համօն, եթէ իր նուէրը չընդունուի։ Իմ ըսելիքը այդ չէ Համոյի մասին։ Ես կ՚ուզէի անոր խնդրանքը ձեզ յայտնել։ Ան գանգատեցաւ Յակոբէն, որ իրեն երեխայ համարելով՝ արգելք է դարձած խմբերուն միանալու՝ Երկիր անցնելու համար։ Ան կը խնդրէ որ իրեն Դաշնակցական շարքերը առնենք եւ յետոյ այնպիսի գործի մը դնենք, ուր

մեռնիլ կայ։ Ինքը ուխտեր է նահատակուիլ։ Կ’ուզէի, որ անոր ցանկութիւնը կատարուէր։

— Չէ, օղլում, վրայ բերաւ Նորհատեանը, նահատակութիւնը նպատակ չի կարելի դարձնել։ Ափարիմ Յակոբ, թէեւ երիտասարդ, բայց նստած մարդու պէս կը գործէ։ Երէկ երեկոյ ալ Դերբենդից մի շատ գեղեցիկ, գիմնազիան աւարտած 19–20 տարեկան մի մանչուկ էին ճամբած իմ հասցէին։ Այնչափ լաւն էր որ տունը թողի։ Մեզ մօտ գիշերեց, հիմա ալ մեր տունն է։ Երուա՛նդ, ձեր տունը լայն է. քեզ մօտ կը ճամբեմ։ Նրան չի կարելի խառնել կոշտ ու կոպիտ զինուորներու հետ։ Համոզենք մի կերպ եւ յետ ճամբենք. մեզ պէտք պիտի գայ այս պատրաստուած սերունդը։ Ես քիչ մը շեղուեցի։ Ասելս այն էր որ երբ կը խօսէի նրա հետ (անունը Գէորգ է), այնպէ՛ս հաւատով մահուան խորհուրդը կը բացատրէր, այնպէ՛ս կը ձգտէր երթալ Երկիր՝ նահատակութեան պսակ վաստկելու համար, որ բերանս բաց մնաց։ Ձեզ մի բան ասեմ. այս մեր նոր սերունդը վարակուած է «նահատակութեան հիւանդութեամբ»։ Ապա դառնալով Բժ. Կարոյին,— մի դարման ունի՞ս։ Ափարիմ, Յակոբ, քու արածդ լաւ է։ Համոյին փրկելու համար՝ պէտք է արգիլել նրա ինքնասպանութիւնը։

Նորհատեանը, առանց գիտնալու, փոթորիկ պայթեցուց այս փոքրիկ ժողովին մէջ։ Մատներ բարձրացան, եւ ամէնքը մէկ անգամէն ուզեցին խօսիլ։ Մխչոնց Մարգարը, առանց խօսք ուզելու, ելաւ ու սկսաւ՝ իր կարմիր միրուքը ցցելով վերեւ։

— Նորհա՛տ, Նորհատ, ըսածդ ալ խօ՞սք է։ Ուրեմն, ճերմա՞կ ու սեւ ոսկորներ կան եղեր։ Ով լաւ է, ուսումով, տունը թուրշի [?] դնենք, իսկ վատերին, անկիրթներին Երկիր ճամբենք. նահատակութիւնը անո՞նց թողնենք միայն։

Սեւ Կարօն իր տեղէն կը գոռար.

— Նորհատ, Նորհատ, քու գլխուն այսօր բան մը դիպեր է։ Բժիշկ, նայէ՛, խօմ [?] չէ «սարսըմցել»։

Սերգէյը իր տեղը հանգիստ չէր կրնար նստիլ, բայց Յակոբը համոզեց զայն որ խօսքը իրենն է։ Յակոբը ճառեց.

— Եթէ Նորհատեանը կը կարծէ թէ ես նոյն տեսակէտներն ունիմ ինչ ինքը, չարաչար կը սխալի։ Ես հակառակ չեմ Համօն մեր շարքերն առնելուն եւ Երկրի խմբերի մէջ մտցնելուն։ Իր «աֆարիմները» թո՛ղ իրեն պահէ։

Սակայն, հակառակ Նորհատեանի, ես կը կարծեմ որ առաջին թեկնածուները Երկիր մտցնելու ոչ թափթփուկները պիտի լինին եւ ոչ ալ տգէտ ու անգաղափարական մարդիկ, այլ մեր ընտրեալ սերունդը, ուսում առածները, գաղափարական նպատակ ունեցողները: Նրանց «թուրշի» դնելուն հակառակ եմ. կը թթուին եւ թափուելիք նիւթ կը դառնան:

Երկիր գնացողներու 90 տոկոսը պիտի սպաննուի եւ միայն 10 տոկոսը պիտի տեղ հասնի: Այդ չի նշանակեր որ մեր նպատակը պիտի դառնայ «մեռնիլը, զոհուիլը, նահատակուիլը», այլ տասէն մէկը գոնէ ողջ հասցնելը Երկիր, ուր նրանք պիտի տարածեն մեր գաղափարները:

Ձեզմէ ոչ ոք ինձ չափ չի ճանչնար Համօն. ան ամէն զոհողութեան ընդունակ է, անվախ է, բայց ան կը սիրէ գործողութիւնը, ոչ թէ գործողութեան բուն նպատակը: Ատկէ կը վախնամ:

Ապա նայելով ինձ՝ շարունակեց.

Դուն՝ որ կը միջամտես՝ առանց ճանչնալու, կը սխալիս: Նախ՝ նա Ջանփոլատովի մանչն է, մի հարուստի որ հազարա-ւորներու քրտինքը կը շահագործէ: Մենք, որ ատոր դէմ պէտք է լինինք, կրնա՞նք դէմ լինել այդպիսիներու միջոցով: Այդպիսիք մեր վաղուան հակառակորդներն են: Եւ այդ՝ Համօն չի զբաղեցներ [?] այսօր:

Երկրորդ գլխաւոր պատճառը հետեւեալն է: Անժխտելի է, որ առանց աշխատանքի՝ դրամ չի ստեղծուի, իսկ առանց դրամի եւ ոչ մի գործ չի կրնար քալել: Որքան ալ որ պէտք է վախնալ առանց դրամի մնալէն, աւելի պէտք է վախնալ դիւրութեամբ շատ դրամ ունենալէն: Մեր Համօն, մէկ մատ տղայ, դեռ իր արդար կամ անարդար վաստակը չէ ունեցած, բայց իրեն հպարտ կը զգայ որ հարուստ է: Իր հօր դրամէն նուէրներ տալը զոհաբերութեան նշան չէ: Իսկ անոր անձնական ծախքերը՝ թատրոնը, երկաթուղով առաջին կարգ նստելը, ուտելիքը, հագնելիքը, կնկան պէս զարդարուիլը նշան է որ ան անկման հակամէտ է: Նա «բայլըմըզ» [?] (անորոշ) է: Ես նրա բարեկամն եմ, թող թշնամի զիս ճանչնայ: Թող մեր շարքերը չմտնի:

Յակոբին իրաւունք տուին ամէնքը:

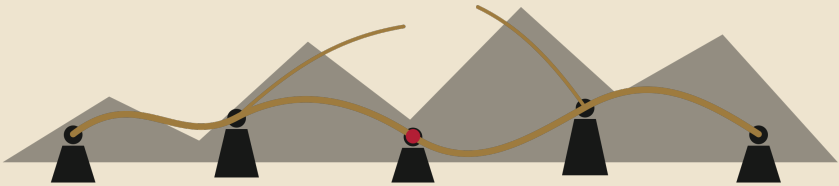

ԳԼՈՒԽ Բ

Կուսակցութեան մեքենան

The Party’s Machinery

Կարսի կազմակերպական ցանցը

ՇՐՋԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ·
ՊԱՏԻԺՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱՆՏԵՐԸ·
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ·

Վ. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՅՈՅՆ ԲԱՐԵԿԱՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ·

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ·
ԾԱԽՔԵՐԸ ԵՒ ԶԷՆՔԻ ԳՆՈՒՄՆԵՐԸ·
ՊՐՈՊԱԿԱՆԴԸ·
Կ. ԿՈՄԻՏԷՆ ԵՒ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ·
ՌՈՒՍ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ·
ՏԷՌՈՐՆԵՐ·
ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԴԱՒԱՃԱՆ ԵՒ ՄԱՏՆԻՉ·
ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐԸ·

Գործիչներու, շրջիկներու եւ երկիր գնացողներու միայն մէկ քանիսի անունները յիշեցի: Անոնք մնացորդներն էին իրենցմէ առաջ եղած բազմութիւններու, որոնցմէ շատերը այլեւս չկային: Անոնց նկարագիրը թերեւս աւելի պարզուի երբ յիշատակեմ անոնց գործերը եւ պարտականութիւնները:

Շրջիկներու գործերը·— Առաջին գործը մասամբ տեսանք: Վարժուիլ նոր ապրելակերպին, ճամբորդել երկաթուղու երրորդ կարգով, ձիով կամ ոտքով, ապրիլ ժողովրդի մէջ, անոր ամենաաղքատ դասի եւ չարքաշ զինուորի կեանքով, զրկուած ամէն վայելքէ:

Քանի որ Կ. Կոմիտէն գաղտնի էր, շրջիկներն էին կապը ժողովուրդի, շարքերու եւ Կ. Կոմիտէի միջեւ: Կը կատարէին անոր հրահանգները եւ կ’իրագործէին անոր որոշումները: Այն գործերը կամ որոշումները որ յաջող

էին, Կ. Կոմիտէին կը վերագրէին: Ձախողութեան պարագային, գործիչները կը յայտարարէին որ իրենց սխալն է եղած եւ վերաքննելի է, քանի որ Կ. Կոմիտէն չէ քննած:

Քաղաքը եւ նահանգի գիւղերը բաժնուած էին կոմիտէութեանց, ենթակոմիտէութեանց եւ խմբերու, որոնք իրենց ցածից վեր բարձրացող մարմիններով կը նմանէին բուրգի մը: Այդ բուրգին կատարը անշօշափելի գաղտնի Կ. Կոմիտէն էր: Ասոնք օրէնսդիր, վարչական, ընտրովի մարմիններն էին:

Միւս կողմէ՝ հակառակ ուղղութեամբ, վերի կատարէն սկսած մինչեւ ցած, բուրգի հիմքը, ցանցուած էր ուրիշ իշխանութեամբ մը, որ նշանակուած էր, ոչ թէ ընտրուած եւ որ տեսանելի էր կառավարութեան ու ամէնքին: Այդ իշխանութիւնը իր տակը կը թագցնէր [?] ընտրովի մարմինները եւ այն երեւոյթը կուտար, թէ ինքն էր միակ ոյժը: Անոր պարտականութիւնն էր ենթակոմիտէներու, կոմիտէներու, Կ. Կոմիտէի տուած որոշումները գործադրուած տեսնել, եւ բոլոր այն խնդիրները զոր ինքը ի վիճակի չէր լուծելու, փոխանցել համապատասխան մարմիններուն: Ուրեմն, այդ ցանցը, որ բղխած էր Կ. Կոմիտէէն, կը ծածկէր ամբողջ Կ. Կոմիտէութիւնը:

Այդ ցանցը նօսր էր: Անոր հանգոյցները, որ մտաւորականներ էին, միջնակարգէն բարձր կրթութիւն ունէին իրենց ուղեկից 2–5 զինուորներով, որոնք ընդհանրապէս անուն հանած եւ լաւ ատրճանակ ու դանակ բանեցնող անձեր էին:

Վերեւ յիշուած գործիչները, շրջիկները, Երկիր գնացողները ցանցի այդ հանգոյցներն էին, որոնք կախուած էին Կ. Կոմիտէէն եւ անոր ենթակայ մարմիններէն ու կը հեռացուէին, երբ բողոք լինէր:

Դատաստանական գործը ամէնէն շատ զբաղեցնող գործն էր, քանի որ Կ. Կոմիտէն արգիլած էր կառավարութեան մօտ դատուիլը: Հակառակորդ կողմերը իրենց վէճերն ու վկաները կը ներկայացնէին ենթակոմիտէին, եթէ կողմերը կուսակցականներ էին. իսկ ոչ-կուսակցականները՝ նոյն ենթակոմիտէին, վրան աւելցնելով իրենց ոչ-ազգական եւ նոյն քանակութեամբ դատաւորները, որոնց վճիռը պարտադիր էր:

Այն վէճերը, զոր այդ մարմինը հարկ կը համարէր չլուծել, կը փոխանցուէին շրջանի կոմիտէին, Կ. Կոմիտէին եւ կամ շրջանի շրջիկին: Այդ պարագային անոնց տուած վճիռները վերջնական էին, ինչ խնդրի մասին ալ որ լինէին:

Այն վէճերով, որ հայերու եւ օտարներու միջեւ էին, այս մարմինները չէին զբաղուիր, այլ Կ. Կոմիտէի գործիչները, շրջիկները։ Ասոնք, երբեմն զինուած, կը ներկայանային յոյն, թուրք, ռուս կամ այլ ազգի գիւղը, վէճ ունեցողի տունը։ Եթէ իրենք անծանօթներ էին, կը յայտնէին իրենց ինքնութիւնը եւ կ՚առաջարկէին լուծել վէճը՝ առանց կառավարութեան միջամտութեան։

Չհամաձայնող [?] չկար, ակամայ թէ կամայ։ Դատը կը լինէր ձրի, արագ, իր լեզուով եւ այնքա՛ն անաչառ, որ օտար ազգերը իրենց վէճերը իրարու միջեւ եւս կ՚ուզէին լուծել Դաշնակների դատավարութիւնով։ Պետական դատարանները մարդ ոտք չէր կոխեր։ Դատաւոր, դատախազ իրենց պաշտօնեաներով, փաստաբաններ պարապ էին եւ բանտն ու ոստիկանները՝ անգործ. ոռճիկ կ՚առնէին՝ առանց արդարացնելու իրենց գոյութիւնը։ Որքա՛ն խնայողութիւն ժողովուրդի գրպանին, որքա՛ն արագութիւն վէճերը վերացնելու…

Դատավարութիւնը տեղի կ՚ունենար որեւէ պատահական տան մէջ, շահագրգռուածներու եւ հետաքրքիրներու լուռ ներկայութեանը։ Երկու կողմերը եւ վկաները կ՚երդուէին որ սուտ պիտի չխօսին, իսկ եթէ խօսին, արժանի պիտի լինին պատժուելու։ Կը պատասխանէին եղած հարցումներուն, եւ դատը կը վերջանար ու վճիռը կը տրուէր նոյն օրն իսկ։ Վճիռները կը տրուէին համաձայն խղճի ձայնին, սովորոյթներուն։

Փոքրիկ հարցերը կը լուծուէին փողոցի, ճաշարանի ան-կիւնը։ Անուշի կը կապուէին ընդհանրապէս՝ կիրքերը հանդարտացնելով։

Պատիժները եւ բանտերը։— Պատիժները յանցանքի համաձայն էին եւ բազմաթիւ տեսակները կային։

Ամենէն մեծ պատիժը մահուան պատիժն էր, որ կը տրուէր երբ այդ պահանջէին գիւղական կամ շրջանային դատարանները։ Բայց այդ պատիժը չէր կարող գործադրուիլ, եթէ չքննէր Կ. Կոմիտէն եւ միաձայնութեամբ չյանգէր նոյն եզրակացութեան։ Պատիժը գործադրողը կը նկատուէր ոճրագործ, եթէ ան չունենար կարմիր կնիքով վկայագիր։ Վկայագիր ունենալու պարագային ցանկալի կը համարուէր որ մահուան պատիժը գործադրողը լինէր մահապարտի մօտիկ ազգականը եւ երբեք դատ բացողի կողմէն, որովհետեւ ատիկա կարող էր թայֆայութիւն եւ արեան վրիժառութիւն առաջ բերել։

Հետեւեալ պատիժը վերջնական աքսորն էր։ Բացի դաւաճանական արարքներէն, բոլոր մահուան վճիռները Կ. Կոմիտէի կողմէ կը փոխուէին վերջնական աքսորի։ Արդէն մահուան վճիռ կը տրուէր երկու յանցանքի համար միայն՝ դաւաճանութիւն եւ մարդասպանութիւն։ Դաւաճանութեան համար մահավճիռը անխուսափելի էր, իսկ մարդասպանութեան համար մահավճիռը կարող էր մեղմանալ, եթէ մահապարտի եւ իր ընտանիքի կողմէ ներումի դիմում լինէր եւ մահապարտը իր ծնողներու եւ իր կնոջ ներկայութեամբ հրաժարէր իր կայքէն եւ գոյքէն յօգուտ իր ժառանգորդներուն, ապահարզան տար իր կնոջը, հրաժարէր իր ընտանիքէն, բոլորը միասին ստորագրէին մահավճիռը եւ եթէ դատապարտեալը 12 ժամէն վերջնականապէս հեռանար Կովկասի սահմաններէն Ռուսիա կամ ուր որ կ՚ուզէր։ Վերադարձի պարագային ոչ միայն ինքը, այլ եւ բոլոր ստորագրողները մահուան կը դատապարտուէին։

Պարզ աքսոր·— Այս պատիժը ոչ քրէական, ոչ ալ ոճրային յանցանքներու համար էր։ Կ. Կոմիտէն զայն կուտար աւելի շատ վարչական կարգով, առանց դատի եւ դատաստանի։ Այդ պատիժը ընդհանրապէս կը տրուէր կուսակցականներուն, որոնց ներկայութիւնը բաղձալի չէր շրջանի մէջ։ Օրինակ, երբ մէկը էնթրիկան էր եւ հատուածներ կը ստեղծէր, երբ իրեն անվայել արարքներու մէջ կը գտնուէր, երբ անկարգ էր, երբ ժողովուրդին հետ կոպիտ կը վարուէր եւ տեղական բարքերուն չէր համակերպեր եւն.։ Կարմիր կնիքով ներկայացող շրջիկը կը հրամայէր ընդհանրապէս մէկ երկու ժամէն մեկնիլ Բաթում, կամ այլուր։ Այդպէս եղաւ Բալաքէս [?] Կարապետի, Առիւծ [?] Աւագի պարագային, որոնք աքսորուեցան Սերգէյի կողմէ։

Բանտ·— Այս պատիժը կը տրուէր գողերուն, վաշխառուներուն, չարաշահներուն եւ իրենց պարտականութիւնները չկատարողներուն։ Ցարական իշխանութեան օրով, Կարսի բերդերուն տակ, ռուսական բանտերու կողքին, երբ ցարական ժանտարմաները կ՚որոնէին Դաշնակցականները՝ բանտարկելու համար, Դաշնակցութիւնն ինք բանտ ունէր։ Այդ բանտը խարխըլած տուն մըն էր Քրոյի [?] մահլայի մէջ։ Մարդ չէր ապրեր մէջը եւ ոչ ալ պահապան կար։ Դուռը կղպանք չունէր դրսէն փակուելու համար. սոնակ [?] մը կար միայն՝ ներսէն փակելու համար, երկու փոքրիկ ծակեր իբր պատուհան եւ երկու թէ երեք թախթ, վրան խոտ փռած,

եւ ուրիշ ոչինչ։ Դատապարտուածին կը հրահանգէր քաղաքի շրջիկը, որ Սերգէյն էր. «Կ՚երթաս բանտ, մինչեւ չկատարես որոշումը»։

Ասիկա տեղի կ՚ունենար օրը ցերեկով, երբ ցարական ոստիկանները կանգնած էին փողոցի անկիւնները։ Երբ աղաչանք ու պաղատանք ի զուր կ՚անցնէին, մարդը հարկադրուած՝ կ՚երթար ցոյց տրուած տեղը, մինակ կամ առաջնորդով եւ կը մտնէր այնտեղ։ Եւ որովհետեւ ոչ պահապան կար եւ ոչ ալ դրսէն կղպանք, ինքը ներսէն կը փակէր իր վրան եւ ինքն իրեն կը բանտարկէր։ Նախ քան բանտարկուիլը՝ կը կարգադրէր իր խմելիքի եւ ուտելիքի խնդիրը։ Ազգականները կը բերէին, քանի որ այդ իր հաշուին էր։

Ինչպէ՞ս չհնազանդէր եւ չմնար բանտը իր ոտքով։ Ապաստանիլ կառավարութեան՝ համազօր էր դաւաճանութեան, որուն պատիժը սարսափելի էր։ Ձեռքի տակէ լուր տալ իշխանութեան, թէ բանտարկուած է, անմիտ էր, որովհետեւ ինքն է որ դուռը ներսէն փակած էր։ Հրամանը չկատարէր, դուրս ելլէր եւ փախչէ՞ր, այդ անհնար էր, որովհետեւ իր տան մէջ կը բռնուէր եւ ահռելի ծեծի ալ ենթարկուելով՝ նորէն կը հար-կադրուէր վերադառնալ բանտ։

Ծիծաղելի դէպքեր ալ կը պատահէին։ Երբ ոստիկանները, հոտը առնելով, բանտը կը կոխէին.

— Ի՞նչ կ՚ընես այստեղ, դուրս ելիր եւ քու գործին գնա՛, կ՚ըսէին։

— Չէ, ինձ հանգիստ եւ մենակ ձգեցէք։ Ես ուխտ եմ արած ապաշխարելու, իմ կնկան հանդէպ յանցանք եմ գործած։

Կառավարութիւնը շուարած՝ կ՚արձանագրէր իբր կարգապահ, մոլի յեղափոխական եւ փաստ չունենալով՝ կը ձգէր կ՚անցնէր եւ կամ իր բանտը կը փոխադրէր։

Միւս պատիժները կը տրուէին իբր ծեծ, երբ ընդդիմութիւն կամ տրուած որոշումէն խուսափում լինէր։

Տուգանքը արգիլուած էր։

Գողութեան, չարաշահութեան համար կրկնակի կը գանձուէին յանցաւորէն, եւ գողցուած կամ չարաշահուած ապրանքը կը վերադարձուէր տիրոջը, իսկ մնացած չափը կը տրուէր ամբողջութեամբը շրջանի դպրոցի հոգաբարձութեան։

Իբր նմոյշ՝ բերեմ օրինակ մը։

Ըսենք թէ Ա.—ն գողցած է Մ.—էն ոչխար մը եւ կերած իր երկու ընկերներուն հետ։ Դատարանը կը վճռէ գող Ա.—էն գանձել երկու ոչխարի գինը կամ երկու ոչխար։ Տեղն ու տեղը մէկ ոչխարը կը վերադարձուի Մ.—ին։ Քանի որ գողցուած ոչխարը կերուած է գողի երկու ընկերներուն հետ, անոնցմէ ալ կը գանձուի մէկ մէկ ոչխար եւ կամ գինը։ Ապա կը կանչուի դպրոցի հոգաբարձուն, կամ ուսուցիչը, եւ անկէ ստորագրութիւն կ՚առնուի, որ ստացած է Ա.—էն եւ երկու իր ընկերներէն երեք ոչխար, եւ խնդիրը կը փակուի։

Այս օրինակը բերի Թախմի [?] գիւղերէն, ուր անձամբ իրագործած եմ այդպիսի վճիռ մը։

Եկեղեցական, դպրոցական գործերը։— Ռուսական սահմանափակումները հայ եկեղեցիի կալուածներու եւ դպրոցներու վերաբերմամբ՝ իշխանութեան ցանկութիւններուն հակառակ արդիւնք էին տուած։

Նախ քան այդ բռնի միջոցներուն դիմելը՝ դպրոցներ կը գտնուէին միայն այն վայրերու մէջ ուր կար հայ եկեղեցի, ո՛ր-ուն հովանիին տակ կը կազմակերպուէին դպրոցները ծխական անուան տակ։ Այս երկուսի միացեալ եկամուտէն կը հոգացուէին եկեղեցիի եւ դպրոցի ծախքերը։ Քաղաքներու եւ որոշ կէտերու մէջ, ուր ուսման անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր եւ ուր եկեղեցիները աւելի եկամուտ ունէին քան իրենց պէտքերը, տարբերութեան վրայ կ՚աւելցուէին ե՛ւ այլ եկամուտներ եւ կը բացուէին ծխական դպրոցները։ Իսկ այն վայրերու, գլխաւորապէս գիւղերու մէջ, ուր ուսման ծարաւ համարեա չկար եւ ուր տէրտէրացուները միայն վանքի դպրոցը կը յաճախէին, մնացած մանուկները դպրոց ճամբելը հօտաղութենէ զրկելուն համազօր եւ վտանգաւոր գործ կը համարուէր։ Նոյնպէս աղջիկներուն ուսում տալը՝ անոնց բարոյականը աղարտել կը նշանակէր։ Եւ այս հասկացողութեամբ գիւղի հասարակութիւնը հարիւր առ հարիւր անուսում, անգրագէտ մնացած էր։ Կարս նահանգի հասարակութեան 80 առ հարիւրը անգրագէտ էր։

Այդ յետամնացութեան կը նպաստէին նաեւ աղքատ եկամուտներով հայ եկեղեցականները։ Դպրոցը իր ծախքերով տեսակ մը մրցակից էր եկեղեցիի պաշտօնէութեան եւ բարօրութեան, քանի որ երկուսի եկամուտն ալ նոյն աղբիւրէն էր՝ կալուածներէն ու ծխական եկամուտներէն։ Եթէ

դպրոցներ չբացուէին, ամբողջ հասոյթը կը մնար եկեղեցիին եւ անոր պաշտօնեաներուն։ Եթէ բացուէին, իրենց եկամուտը պիտի կրճատուէր։ Ուստի, անոնք կամ բնաւ ջանք չէին թափեր դպրոցներ բանալու, եւ կամ դպրոցները կը բացուէին «սիմբոլիկ» կերպով, այսինքն՝ աչքի փոշի լեցնելու համար դպրոցասէրներուն, ինչպէս ե՛ւ եկամուտ աւելացնելու համար։ Ուրիշ խօսքով՝ «Տէր Թոդիկեան դպրոցներ» բանալով կը սահմանափակուէին։

Այս գետնի վրայ էր ահա, որ Կարսի շրջանին մէջ սունկի պէս կը բուսնէին պետական ընդարձակ եւ լուսաւոր դպրոցները։ Ասոնք կը խոստանային այնպիսի ուսում տալ, որ հոն սորվողները ոչ միայն տէրտէր, այլ եւ գրագէտ պաշտօնեայ կարողանային լինել, ինչ որ կը ժպտար հասարակ տարրին։

Խօսք տանք Վաղինակ Չիլինկարեանին, որ թէեւ պետական գլխարկով եւ համազգեստով ուսուցիչ էր Կարս–Սարիղամիշ ճամբուն վրայ ինկած գիւղի մը մէջ, բայց մեզի հետ էր։ Ան կ՚ապրէր պետական դպրոցին կից փառաւոր բնակարանի մը մէջ, որ միայն քաղաքին մէջ կրնայիր հանդիպիլ, կ՚առնէր 30 ռուբլի եւ ունէր այլ դիւրութիւններ պետութենէն։ Մէկ խօսքով՝ ունէր վիճակ մը որ նախանձելի էր մանր քաղքէնի դասին համար։ Իր ունեցած աշակերտներէն մնացած էին 25-ը։ Միայն մէկը հայ էր, տեղի պաշտօնեայի որդին, որ կոմիտէի թոյլտուութեամբ կը յաճախէր պետական այդ դպրոցը։ Մնացած հայերը դուրս էին քաշած իրենց զաւակները «պոյքոթի» պատճառով։ Ուրեմն, պետական դպրոցի մնացած 24-ը օտար ազգերու տղաներ էին։

Իմ մանկութեան այս ընկերս, որուն համազգեստը ինձ թշնամի էր, բայց որուն մէջի մարդը ինձմէ հայրենասէր էր, այսպէս կը դատէր·—

«Ճիշտ է, այս երկու տարուայ մէջ մեծագոյն հրաշքը կատարուեց։ Յետամնաց, կրօնական մեր համայնքները վերազարթնեցին եւ ազգային գաղափարին փարեցին։ Բոլորի մէջ մի կամք ու հաւատ ստեղծուեց, եւ մերոնք այնպիսի ճարպիկութիւն, համարձակութիւն եւ վճռականութիւն ցուցադրեցին, որ ազգութեան առաջնորդութիւնը վաստակեցին, բարեբախտաբար։ Երեւութապէս յաղթութիւնը մեր կողմն է, եւ պարտուողը ռուս կայսրութիւնն է Դաշնակցութեան առջեւ։ Ապացոյց, որ ինձ յանձնուած դպրոցում հայ աշակերտ չէ մնացած եւ «պոյկոտը» ամենուրեք կատարեալ է։ Ես նրանցից չեմ, որ այս եւ անցեալի յաջողութիւնները վերագրեմ միայն Դաշնակցութեան եւ կամ նրա առաջնորդած վերածնող հայութեան ոյժին։

Մեր յաջողութեանց մէկ քառորդը եթէ վերագրելու է Դաշնակցութեան եւ հայութեան, երեք քառորդը վերագրելու է գոլիցինեան յիմար քաղաքականութեան, որից կարողացաւ օգտուիլ Դաշնակցութիւնը: Չզարմանաս [?] եթէ ասեմ՝ «կեցցէ Գոլիցինը»: Մենք նրան պարտական ենք մեր վերածնունդով»:

Երբ մի քիչ զարմացած՝ կը նայէի նրան, նա շարունակեց·

«Պաշտօնիս բերումով ես շատ շփումներ ունիմ զանազան մարդոց հետ: Աշակերտներիս ծնողները մի տարի առաջ, երբ «պոյկոտ» չկար, գալիս էին եւ հարցնում· «էս շկոլը (դպրոցը) որ աւարտեց մանչս, կլնա՞յ չինովնիկ լինել եւ քանի՞ մանէթ հախ (քանի՞ ռուբլի թոշակ) պիտի առնէ»: Մի բան կը պատասխանէի, բայց կը տրտմէի: Երբ «պոյկոտը» եղաւ եւ ծնողները դպրոցից քաշեցին իրենց զաւակներին, այդ նոյն մարդիկ ինձ կը մօտենային այնպէս, որ կարծես խօլերա լինէի: Նրանցից մէկը նոյն իսկ, անշուշտ մերոնցից, ինձ շուն Յուդայ անուանեց եւ իմ վրայ թրիք նետեց: Ես սրտիս մէջ ուրախացայ, ժպտացի ակամայ եւ դրա համար էլ նոր հայհոյանք լսեցի·

— Ոչ պատիւ ունի եւ ոչ ապուռ [?], երեսին կը թքնես, կարծես անձրեւ կը համարէ:

Ես լռեցի: Մի ուրիշ օրինակ էլ պատմեմ, որ հասկանաս մտայնութիւնը: Մի տէրտէր բարեկամ ունիմ, որ ճիշտ է լանջապանակ խաչ չունի, բայց իր ոսկի ժամացոյցը այնպիսի երկար ոսկու շղթայ ունի, որ կը կարծես թէ լանջապանակ խաչ ունի: Երբեմն ինձ տապկած հաւ, սեր, կարագ էլ կը բերէր եւ շարունակ իմ դպրոցի գովքը կ՚ընէր:

— Տէր հայր, — մի օր ասացի նրան, — ձեր գիւղը հարուստ է. եկեղեցին, դպրոցը շատ «Ovխ» [?] հողեր ունի. ես որ ձեր տեղը լինիմ, մի աւելի լաւ դպրոց կը բանամ քան այս ինձ յանձնուած դպրոցը: Այդ արէք եւ ինձ էլ վարժապետ տարէք:

— Չէ, որդի, — պատասխանեց, — միտքդ լաւ է, բայց փորձառուի խորհուրդ չէ: Աւետարանը կ՚ասէ. «Երկու տէրանց չէ կարելի ծառայել»: Եւ ճիշտ, երկու ձմերուկ մէկ ձեռով կը բռնուի՞: Եկեղեցին պահենք, դպրոց չի պահուի: Դպրոցը պահենք, եկեղեցին չի պահուի: Այդ խորհուրդը ուրիշ տեղ չասես, քեզ համար էլ վատ է: Ի՞նչ է, կ՚ուզես որ ռուս թագաւորի դէմ դրօշա՞կ քաշենք: Փառք տանք Աստուծոյ որ թագաւորը ելեր՝ իր փողով այսպիսի

դպրոց է բացեր եւ հայ վարժապետ է դրեր ու օտար տղաներին կ՚ուզէ մարդ շինել։ Ելնենք նրա երե՞սը ճանկենք»։

Ես նեղը ընկայ ու չհակաճառեցի եւ ըսի միայն.

— Քեզ փորձելու համար միայն ես այդ մտքերը յայտնեցի, տէր հայր։ Ի հարկէ, քու ասածը ճիշտ է։

Բայց հասկացայ, որ մեր տէրտէրը օձի պէս մի բան է։ Յետոյ հասկացայ, որ շատ ձեռներէց մարդ է. թէ՛ եկեղեցու եւ թէ՛ դպրոցի անուան հողերը ոչինչ գնով կապալ է վերցուցած եւ միայն եկեղեցու բարեզարդութեան մասին կը մտածէ։ Բայց թէ ի՞նչ է մուտքը, ի՞նչ է ելքը, այդ միայն ինք գիտէ։ Մենք իրարից խրտչում ենք այժմ եւ, երբ հանդիպում ենք, փոխում ենք մեր ճանապարհը։

— Լաւ, Վաղինակ, այս բոլորի կապը ի՞նչ է քու «կեցցէ՛ Գոլիցին»ի հետ։

— Քո՞ւ շտապելն ինչ է, — պատասխանեց եւ սամավարէն թէյ մըն ալ լեցուց։ Այսօր էլ, վաղն էլ, միւս օրն էլ դու ինձի հետ ես. կամաց կամաց իմ սիրտը կը բանամ։ Քեզ վնաս չկայ, ինձի օգուտ կայ։ Սիրտս լեցուած է, չեմ կարող դատարկել։ Մի պատմութիւն էլ անեմ, որ հասկանալի լինի թէ ինչո՞ւ «կեցցէ՛ Գոլիցին» ասացի։

«Մի շատ խելացի բարեկամ յոյն ուսուցիչ կայ։ Մտերիմ ենք եւ ինձ յաճախ հիւր կը գայ։ Հայերէն էլ գիտէ։ Մեր պատմութիւնը մեզնից լաւ գիտէ։ Ժամանակ անցընելու համար հարցրի.

— Կը պարծենաս որ յոյն ես եւ աւելի խելօք ես քան ռուսներն ու հայերը։ Արդ՝ երկու հարց դնեմ առաջդ, լուծիր։ Հարցերս են. ա) Ի՞նչ պէտք է անեն ռուսները, որ իրենց նպատակին հասնին հայերի վերաբերմամբ, եւ բ) Ի՞նչ պէտք է անեն հայերը, որ ռուսները իրենց նպատակին չհասնին։

Բարեկամս ընդունեց առաջարկս, պայմանով որ ինքը պատասխանէ առաջին հարցումին, իսկ ես՝ երկրորդին։ Որի՛ տուեալները որ լինին անառարկելի, նա շահած է եւ պարտուողը մի լաւ քէֆ պէտք է տայ։ Ընդունեցի եւ նա սկսեց.

1·— Ընդունենք, որ Ռուսաստանը ուզում է կլանել հայերին եւ իր ստամոքսին մէջ ձուլել։ Համամի՞տ ես։

Պատասխանեցի·— Այո՛։

2·— Համամի՞տ ես, որ կլանելու նախապայմանն է, որ ոսկորներ, փշեր բերնի մէջ պիտի ջարդուին, լորձունքով շաղախուին եւ յետոյ կլանուին։

Ասացի, «այո»։

3·— Պազէդոնոսցեւեան [?], կամ աւելի շուտ Գոլիցինեան քաղաքականութիւնը հայերին կլանելու գործի մէջ ձախողած պէտք չէ՞ համարել, երբ ամբողջ հայութիւնը միացած եւ ապըստամբ է դարձած, իսկ ինքը՝ Գոլիցինը դաշոյնի հարուածներ առած՝ հեռացած է։

— Այո՛, — ըսի, — առայժմս ձախողած է։

— Որ այդպէս է, ուրեմն յիմար է այդ մեծ կայսրութիւնը որ անկարող է ուտել այս խնձորէն դիւրին ուտուելիք հայութիւնը։

4·— Դելեանով անունով ռուսական նախարարն էր, որ առաջին անգամ հայ դպրոցների ռուսացման ծրագիրը առաջադրեց։ Ես կարծեմ նա ծագումով հայ էր, այդպէս չէ՞։

— Այդպէս են ասում, — պատասխանեցի։

— Երկրորդական հարց է այդ, բայց էականը այն է, որ կը գտնուի՞ն նման հայեր, որ գիտնան ե՛ւ հայ լեզուն, բայց իրենց ընթացքով աւելի խելօք լինին քան Գոլիցինը, Դելեանովը եւ բաժանեն նրանց տեսակէտները։

— Ինչո՞ւ չէ, կրնան գտնուիլ, — պատասխանեցի։

5·— Համաձայնուեցանք որ Գոլիցին ձախողած է եւ շուտով կը մեռնի։ Ռուսաստանը ոչինչ չի կորցնի, քանի որ արդէն պիտի մեռնի։ Բայց Ռուսաստանը պիտի շահի, եթէ նա (Գոլիցինը) դատապարտուի եւ մեռցուի։ Համաձայն չե՞ս։ Ի՞նչ տպաւորութիւն կ՚առնեն մասնաւորաբար հայերը, եթէ ռուսական դատախազը պահանջէ՝ աստիճանազրկում կամ մահապատիժ այն յախուռն իշխանին, որ իր անխորհուրդ քայլերով վշտացրեց հաւատարիմ հայ ժողովուրդը։ Չե՞ս կարծեր որ այդ պարագային հայոց ատելութիւնը հանդէպ ռուսի կը ցնդի եւ այս յեղափոխութեան խարիսխները կը փլին ու կը մնան մի քանի անհատներ խելօքներէն։ Բայց խելքը ի՞նչ արժէք ունի։

— Այո՛, — պատասխանեցի, — շատ բան կը փոխուի։

6·— Ուրեմն, համամիտ ենք որ շատ բան կը փոխուի այդ մէկ դիակով։ Որ այդպէս է, ժամանակը հասած կը համարեմ, որ Կովկասեան

Փոխարքայութեան գլխուն դրուի մի ընդունակ հայ, աւելի բանիմաց ու ընդունակ քան Դելեանովը, օրինակ, Լորիս–Մելիքովը, Լազարեւը։ Եթէ այդ հայը նախանձը պիտի շարժէ թաթարին, վրացուն եւ բոլորին, հայերը կը հա-ւատան որ իրենք նախընտրելի են Ռուսիոյ համար։ Նա կը գայ եւ իր առաջին այցելութիւնը Կաթողիկոսին կը տայ. փոխայցելութիւնը ընդունելով, կ՚առնէ նրանից բանաձեւած խնդրագիրը, որով առաջին հերթին կը խնդրուի աքսորուածների վերադարձը, բանտարկեալների ազատութիւնը, եկեղեցական կալուածների, ինչպէս ե՛ւ հարստութիւնների վերադարձը եւ նրանց ազատ տնօրինումը հոգեւոր իշխանութեան կողմից, հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ դպրոցների ազատութիւնը, եւայլն։ Կարծեմ ողջ հայութիւնը պիտի սպասէ դրա արդիւնքին։

— Հարկաւ, — պատասխանեցի։

7·— Փոխարքան, հարկաւ, Պետերբուրգի թելադրութեամբ, հակառակ շատերու դժգոհութեան, կը մակագրէ Կաթողիկոսի խնդրագրին վրայ. «Համաձայն Հայոց Հայրապետի դիմումին՝ կը հրահանգեմ.

ա) Անմիջապէս ազատ արձակել բանտերում եւ աքսորներում եղած բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութեանց պատկանողներին։

բ) Վերադարձնել հայ եկեղեցական կալուածները, գոյքերը, հարստութիւնները եւ վճարել վնասուց հատուցում։ Նրանց տէրը եւ մատակարարողը լինելու է բացառաբար հոգեւորական իշխանութիւնը, վերին հսկողութեամբ Հայոց Հայրապետի։ Այն դպրոցները որոնք հոգեւորականներ պատրաստելու համար են, պէտք է մատակարարուին եկեղեցական եկամուտներից եւ ենթակայ պէտք է լինեն բացառապէս հոգեւոր իշխանութեան, Հայրապետի վերին հսկողութեան տակ։

գ) Ճշտել եկեղեցական դպրոցների քանակը եւ աշխարհիկ դպրոցները բաժանել նրանցից, լինին դրանք տարրական թէ երկրորդական։ Եկեղեցական դպրոցները բացառապէս հոգեւոր վարչութեանց ենթարկել, իսկ աշխարհիկ դպրոցները հոգաբարձութեանց՝ ընտրուած ժողովուրդից եւ աշխարհական դասից։ Եկեղեցական դպրոցները եւ եկեղեցական պէտքերը ապահովելուց վերջը, մնացած կալուածական եւ այլ ճշտուած եկամուտները փոխանցել հոգաբարձութեանց՝ նրանց ենթակայ աշխարհիկ դպրոցներին յատկացնելու համար։ Նման մի կարգադրութիւն,

ի՞նչ կը կարծես, ի՞նչ ազդեցութիւն եւ տպաւո՛րութիւն պիտի թողնէ ընդհանուր հայութեան վրայ։

— Հրավառութեան հաւասար ցնծութիւն եւ զարմանք, ուրախութիւն եւ երախտագիտութիւն, — պատասխանեցի։

— Որ այդպէս է, դրամապանակդ մէկ ցոյց տուր, ինձ դրամ է պէտք, — ասաց յոյն ուսուցիչը եւ ունեցածս 40 ռուբլուց 20-ը իր գրպանը դրեց եւ իր մօտ քէֆի հրաւիրեց։

Նա, շարունակելով իր խօսքը, ասաց ծիծաղելով՝

— Ես քեզի չէի՞ ասում որ հայի խելքը իր սրտի մէջն է եւ ոչ թէ գլխի։ Մենք համաձայնուեցինք, որ կլանելու համար նախ պէտք է մասերի բաժանել, փշրել մանրուքի, շաղախել եւ յետոյ կլլել։ Արդ՝ այդպէս չարեց Գոլիցինը եւ ագահօրէն մէկ անգամէն ուզեց կլլել հայութիւնը եւ գլուխը վրայ տուեց։ Ռուսական կոկորդի մէջ ոսկրացած հայութիւնը ներս չգնաց, պէտք էր յետ տալ։ Եւ ինչ որ ասացի վերեւը, այդ ոսկորը դուրս հանելու համար էր միայն, որպէսզի փրկուի կայութիւնը [?] եւ շարունակուի հետապնդումը, որ կը մնայ նոյնը, այն է՝ կլանել հայութիւնը ռուսական ստամոքսին մէջը։ Այդ յաջողուած է արդէն, երբ ասում ես թէ «երախտապարտ» կը լինի հայութիւնը, երբ ցարը իրագործէ վերեւը յիշածս զիջողութիւնները հայկական ծագում ունեցող ռուս փոխարքայի միջոցով։ Այդ զմայլանքը, երախտագիտութիւնը կը դառնայ ձեր մահը։ Բանտի դռների բացումը, բոլոր դատապարտեալների ներումը պիտի կոտրէ հայ յեղափոխական տարրի մոլեռանդութիւնը եւ նրա թափը, որ ձեր ոյժն է։ Եկեղեցական եւ դպրոցական հարցերի լուծումը, որ միակ պատճառն էր ձեր ազգային միութեան, պիտի վերանայ եւ այլեւս պիտի չունենաք մի հարց, որ կարողանայ բոլոր դասերը համախմբել յեղափոխականների շուրջը։ Այն պայմանը, որ բոլոր հարստութիւնները տալիս է եկեղեցական ապիկար եւ յաւակնոտ իշխանութեան տնօրինութեան, իսկ միւս կողմից աշխարհականներին էլ գործի է հրաւիրում աշխարհիկ դպրոցների համար, պատճառ պիտի դառնայ ձեր երկպառակութեան։ Հոգեւոր իշխանութիւնը, յենուած պետական հրահանգի վրայ, պիտի ապացուցանէ որ եկամուտները հազիւ բաւական են եկեղեցիների եւ հոգեւոր դպրոցների պէտքերի համար եւ բան պիտի չյատկացը-նեն աշխարհիկ դպրոցներին։ Դրանից դժգոհ պիտի մնայ աշխարհիկ դասը։ Մէկը պիտի ասէ.

«Ազգութիւնը եկեղեցին է եւ նրա առաջնորդները՝ ղեկավարը». միւսը պիտի ասէ՝ «Ազգութիւնը ժողովուրդի ներկայացուցչութիւնն է»։ Եւ երկու կողմերն էլ պիտի խրախուսուին պետութեան կողմից։ Անջրըպետը պիտի խորանայ եւ երկու կտոր պիտի լինի հայութիւնը։ Աշխարհիկները, որ ունին այժմեան կուսակցութիւնները, չպիտի զիջեն, ճիգ պիտի թափեն հոգեւորականներից անկախ ունենալ իրենց դպրոցները։ Եւ, ինչպէս ներկայիս, մարագների մէջ պիտի բանան իրենց դպրոցները, ձրի կամ չնչին վարձատրութիւն վճարելով ուսուցիչներուն։ Կարճ ժամանակում պիտի ծագի նոր հարց, այն է՝ կամ պետութիւնը պէտք է օգնէ դրամով, որից պիտի հետեւի պետութեան հսկողութիւնը աշխարհիկ դպրոցներու վրայ, եւ կամ աշակերտութիւնը պէտք է ուղարկուի պետական դպրոցները ու այդ պատճառ պիտի դառնայ որ «պոյկոտը» վերջանայ եւ ռուս դպրոցները լեցուին։ Այս էր արդէն նպատակը Գոլիցինին։ Մի բան թող պարզ լինի. ներկայ ձեր ոյժը, միութիւնը, արդիւնք է ռուս սխալ ընթացքին, քան ձեր գիտակցութեան արթնացումին։ Այդ սխալը ռուսը պիտի ուղղէ ոչ թէ հրաժարելով իր ծրագրից, այլ դրան պիտի ձգտի նոր ուղիներով։ Նրա նահանջը պարտութիւն չէ, ձեր յաղթութիւնը՝ պարտադրութիւն [?] չէ։

Այժմ հերթը քոնն է, որպէսզի երկրորդ թէզը ապացուցանես եւ 20 ռուբլին ինձնից առնես երկրորդ քէֆի համար։

Վաղինակը, վերջացնելով, հարցրեց.

— Ինչպէ՞ս պատրաստեմ իմ թէզը, որ նորէն չկորցնեմ 20 ռուբլի։

Ես այդ օրերին չունէի պատասխան եւ յոյնի ըսածը անառարկելի կը գտնէի։

Ինչ որ, սակայն, անառարկելի է քանակութեամբ եւ հաշուով, առարկելի է հաւատով իր ոյժերի վրայ, երբ ինքնապաշտպանութեան բնազդը կը մղէ ժողովուրդը անտեսել ամէն ինչ եւ խիզախել այնպէս, ինչպէս խայթող մեղուները կը խիզախեն, թէեւ իրենց խայթումը մահուան պատճառ կրնայ դառնալ իրեն՝ խայթողին։

Երբ ընկերներուս պատմեցի Վաղինակի եւ իր յոյն ընկերոջ մտքերը եւ իմ տարակուսանքները, անոնք զայրացան։ Երեւի անոնք ալ պատասխան չունէին։

— Ջանըմ, — ըսաւ Սերգէյը, — գործը գործ կը բանայ։ Եթէ ամէն ինչ հաշուով լինի, ձեռներս ծալած՝ գլուխ պէտք է խոնարհենք։ Այդ ժամանակ

յեղափոխութիւնն էլ ո՞ւր կը մնայ։ Այսօր մենք ինչ որ հնարաւոր է, կ՚անենք. իսկ ապագայի մասին թո՛ղ ապագայ սերունդը մտածէ։ Դու Թախշի [?] գիւղերում դպրոցները կարգի բերելու մասին մտածիր։

1904-ին, մինչեւ իմ Կարսը թողնելը, բոլոր բնակելի վայրերուն մէջ ուր հայեր կային, կազմակերպուած էին դպրոցական հոգաբարձութիւններ, որոնք առանց թոյլտուութեան իշխանութեանց, գիւղի բնակիչներէն «ղուբարա» [?] կը հանէին, իսկ ուր դպրոցական շէնքեր չկային, շէնքերու հիմքերը կը փորէին եւ պատերը կը բարձրացնէին, բնական տուրքերով հարկ կը հաւաքէին եւ կամ «ղուբարայով» արտեր կը ցանէին ու գալիք դպրոցներուն ծախքերը կ՚ապահովէին։ Անկարգապահները տուգանքի կ՚ենթարկէին եւ տուգանքն էլ դպրոցական եկամուտին վրայ կ՚աւելցնէին։ Ուսուցիչներ կ՚որոնէին եւ երբ յարմարը չգտնային, եղածները կը դնէին գործի։ Եւ ահա դպրոցը պատրաստ էր, ու աշակերտները կը յաճախէին։ Որակը ցած էր, եւ շատ տեղեր Տէր Թոդիկեան դպրոցներուն հետ կրնային մրցիլ. բայց բոլորն ալ հպարտ էին որ ռուս չեն լինելու եւ հայու վարժատուն ունին եւ «շկոլ» չեն ղրկեր իրենց զաւակներ։

Երկար կանգ առայ Կարսի դպրոցական շարժումին վրայ, որովհետեւ անոր կիրառած ձեւերը լայն չափով օրինակ ծառայեցին Երկրի ուսումնական գործին։ Իշխանը, 1904-էն յետոյ, Լեռնապարի [?] մէջ ընդարձակօրէն կիրառեց Կարսի մէջ իր տեսածները, եւ ես ալ, որ անցայ Տարօն, նոյն ձեւը պարտադրեցի Տարօնի աշխարհին մէջ։

Կուսակցական եկամուտները։— Գործիչներու հիմնական պարտականութիւններէն մէկն էր կուսակցական տուրքերու գանձումը եւ եկամուտներու յաւելումը։ Ասոր կուտային, բացի նիւթականէն, նաեւ բարոյական նշանակութիւն։

Ով իրեն Դաշնակցական կը համարէր, ենթակայ էր կու-սակցական տուրքի։ Տուրքն էր հիմնական եկամուտը եւ չափանիշը պարտականութեանց ըմբռնողութեան։ Ան, որ իր տուած նուէրներով հարիւր անգամ աւելի նիւթական զոհաբերութիւն կ՚ընէր, բայց իր վրայ դրուած տուրքը ամսէ ամիս չէր վճարեր, շարքերէն դուրս էր։ Տուրքը համաչափ չէր, այլ ըստ կարողութեան էր։ Քանակը որոշողը ինքը՝ վճարողը չէր, ոչ ալ բարձրագոյն մարմինները, այլ իր պատկանած խմբի կամ ենթակոմիտէութեան պատկանող ընկերները։ Եթէ մէկը, ոգեւորութենէ

թելադրուած, իր տուրքը աւելի յանձն առնէր, կամ ժլատութենէ թելադրուած՝ պակաս յանձն առնէր, անոր տուրքին չափը որոշողը իր ընկերներն էին։ Տուրքը ոեւէ մէկուն հաստատ եկամուտին 1%–3%-էն անդին չէր անցներ։

Գործիչի համար, երբ գանձումներ կը կատարուէին, անձնաւորութիւնները գոյութիւն չունէին։ Ենթակոմիտէի կամ խումբի ներկայացուցած ցանկին եւ հաստատած տուրքին գումարը ան կը ստանար։ Բուն գանձողը ենթակոմիտէն կամ խումբն էր անհատներէն։ Չվճարողները [?] դուրս կը նկատուէին շարքերէն։ Աւելի վճարողներուն գումարները՝ նուէր անուան տակ կը ներկայացուէին։

Շարքայիններուն թիւը հազիւ 1–2 առ հարիւրը լինէր բնակչութեան։ Անոնց տուրքերը չնչին էին, համեմատած կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտին հետ։ Այդ թուական սահմանափակման մէջ կը համրուէր անոր որակը [?], որովհետեւ ան էր կայունը եւ անփոփոխը։ Դաշնակցութեան գանձուածը շարքերէ դուրս էր։ Բայց անոր կայունութիւնը պահողը եւ կենդանութիւն տուողը փոքրաթիւ շարքայիններն էին։ 1904-ին այդ գանձուածի թիւը շուրջ 80 առ հարիւր էր բնակչութեան, որ կը տատանուէր իր տրամադրութեամբ եւ կ’ելլէր ու կ’իջնէր իր քանակով։ Այդ կախուած էր մէկ կողմէ շարքայիններուն աշխատանքէն եւ գործիչներուն եռանդէն, իսկ միւս կողմէ՝ արտաքին վիճակէն։ Եկամուտի քանակը 90%-ով կուգար այդ գանձուածէն, բայց ոչ թէ ամսավճարով, այլ հանդէսներէ, նուէրներէ, հանգանակութիւններէ, տուգանքներէ եւայլն։ Եկամուտն ալ կը տատանուէր գանձուածի տրամադրութեան պէս։

Կարսի շրջանի եկամտային այս ձեւը արժէքաւոր էր անոր համար, որովհետեւ այնտեղէն անցնող եւ Երկիր մտնող գործիչները ընդօրինակեցին զայն եւ մուծեցին Երկրի մէջ։

Ծախքերը եւ զէնքի գնումները·— Այս գործերն ալ կը ծանրանային շրջանի գործիչներուն վրայ, որոնց առանցքը Յակոբն (Չիլինկարեան [?]) էր 1904-ին։

Նահանգի եւ քաղաքի համար շարունակ կը պահուէին 15–20 զինուորներ եւ միջին հաշուով 5 գործիչներ։ Բայց Յակոբը ի հարկէ Կ. Կոմիտէի անունով, կեցած էր կարգեր հաստատել, որ այդ առանց ծախքի լինի։ Անոր «օրէնքներն» էին·—

ա) Գործիչը կամ զինուորը, որ ուխտած է իր կեանքը նուիրել ազգին, դրամ պէտք չէ ունենայ, ռոճիկի կամ այլ անուան տակ։ Եթէ դրամ ստանայ, այդ համազօր է իր արիւնը ծախելուն։

բ) Ազգին ամէն տունը իր տունն է. եւ այդ տունը, որ իր դռները կը գոցէ եւ հիւր չընդունիր իր համար զոհուողին՝ հայ չէ։

գ) Այս զոհերը աւելի խեղճերուն համար են. ուստի գործիչը, զինուորը պէտք է գերադասէն աղքատներուն տները հիւր լինել եւ անոնց «հացը կտրել», քան կարողութիւն ունեցողներուն։ Հիւրընկալը անօթի է, դուն ալ անոր հետ անօթի պէտք է մնաս։

Այս սկզբունքներով բոլոր ծախքերը կը վերանային։ Շեղումներ կը լինէին միայն քաղաքի մէջ, ուր, օրը 20 կոպէկէն աւելի չծախսելու պայմանով, կը վճարուէին ծախքերը։

Կուսակցական եկամուտին 80%-ը կ’երթար զէնքի եւ փամփուշտի գնման։ Անոնցմով կը լեցուէին պահեստները, որոնք Կարսի շրջանի համար չէին, այլ Երկիր ճամբելու համար։ Դրամը զէնքի կը փոխուէր հետեւեալ միջոցներով·—

Անոնք որ ռուս բանակին մէջ էին եւ ինքզինքնին Դաշնակցական կամ համակիր կը համարէին, իրենց նիւթական պարտականութիւնը պէտք է կատարէին փամփուշտ եւ զէնք բերելով, այսինքն՝ պետութենէն գողնալով։ Միաժամանակ անոնք ռուս եւ այլ ազգերուն պէտք է ցոյց տային ռազմանիւթը դրամ դարձնելու միջոցները։

Այդ կ’իրագործուէր հետեւեալ կերպով·— Ռուս զինուորը կը սիրէ օղին եւ կինը։ Բայց ան երկու ամիսը անգամ մը կը ստանար 37 կոպէկ ռոճիկ, որ չէր բաւեր իր գէշ տեսակի ծխա-խոտին իսկ։ Ուստի իր սիրած հաճոյքները ան կրնար ունենալ միայն գողութեամբ, հանրատուներէ եւ «մկիտաններու» (գինետուն) միջնորդ մարդկանց միջոցով։ Ասոնց իբր կանխավճար հազարական ռուբլի բաց կը թողնուէր, պայմանով որ որոշուած գներով, օրինակ՝ փամփուշտը կէս կոպէկ, զինամթերք տային։ Այդպէս էր որ բոլոր անառակութեան եւ հարբեցողութեան վայրերը դարձան զէնքի շուկաներ։ Այս հիմնարկութիւնները գիշեր ցերեկ ոստիկաններու հսկողութեան տակ էին, բայց միաժամանակ կը հովանաւորուէին իշխանութեան կողմէ՝ զինուորի ձանձրոյթը փարատելու համար։ Ոստիկաններու աչքին առջեւ կուգային զինուորները եւ ներս կը մտնէին գլխաւոր դռնէն։ Իրենց հագին

ունէին երկար «շինել»-ները (վերարկուներ), որոնց տակ կը պահէին զանազան զինամթերքներ։

— Տուր մէկ շիշ Սմիռնովի օղի, կը կանչէր զինուորը եւ Նագան ատրճանակը կը սահեցնէր «դախլի» ետեւը։

— Տուր ղաւղաւաթ [?], կը կանչէր միւսը եւ պարկ մը փամփուշտ կը սահեցնէր «դախլի» ետեւը։

Եւ այդպէս՝ «տուր, տուր» կը կանչէին ու փառաւոր սեղանը պատրաստ էր՝ առանց դրամի, բաժակները լեցուած էին եւ երգերը սկսուած։

Եթէ խուզարկուէր զինուորը եւ երեւան գար գողութեան գաղտնիքը, պատասխանատուն զինուորն էր զինուորական ատեանին առջեւ…

Բայց երբ ուրախութեան երգերը կը հնչէին, վտանգը զինուորներէն հեռացած եւ կեդրոնացած էր այդ հիմնարկութեանց եւ անոնց ծառայողներու գլխին։ Կարող էին մատնիչներ լինել. կարող էին նոյն զինուորները հարբած՝ աւելին պահանջել քան իրենց ստացած ուտելիքը. կարող էին գաղտնի ոստիկանները նկատած լինել զէնքի առեւտուրը եւ տեղն ու տեղը բռնել եւ զինուորական ատեանին ներկայացնել այս տարօրինակ առեւտրականները։

Ի՞նչ հոգ, կը մտածէինք, թո՛ղ պակաս լինի ապաշ [?], չարաշահ անառակ մը, եթէ ան անկարող է իր փոխանակածը պարտկել։ Անոնք ընդհանրապէս կը պարտկէին։

Մուտքի դռնէն բացի, խմարանը անպատճառ ունէր եւ ետեւի դուռը, կամ պատուհանը, կամ յատկապէս շինուած ծակ մը։ Այն վայրկեանին որ խանութպանը կ՚առնէր զինամթերքը, գաղտուկ կը մօտենար այդ դրանը, պատուհանին կամ ծակին, իր ապրանքը դուրս կը հանէր եւ կուտար հոն սպասող անծանօթ մարդու մը։ Իր խանութը այժմ «մաքուր էր», եթէ կ՚ուզէին, թող գային խուզարկելու։

Վտանգը ներկայիս միայն այդ ստացող մարդու գլխուն էր, որ միջնորդի մարդն էր։ Ան պարտական էր իր ստացածը 50 քայլ հեռու սպասող կառքի մէջ նետել եւ իր թագստարանը [?] վերադառնալ ու սպասել ետեւի դրանը՝ նոր «ապրանք» ստանալու համար։ Կառքը սրընթաց կը վազէր բեռնուած եւ նշանակուած տեղը կը գտնէր մէկ ուրիշ կառք, որուն կը փոխանցէր իր գոյքը՝ առանց խօսելու։ Ապա կը վերադառնար իր տեղը։

Առաջին կառքը նոյնպէս միջնորդինն էր, եւ վտանգի պատասխանատուն միջնորդն էր։ Երկրորդ կառքին կ՚ուղեկցէին մեր ընկերները, սովորաբար Մեծիկը, Անդրանիկը, Մատօն [?], որոնք կ՚առաջնորդէին զայն նշանակուած վայրը, ուր Յակոբը հաշիւը կ՚ընէր եւ կուտար ուրիշ անձերու, որոնք կը կորցնէին հետքը եւ կը տանէին ու պահեստներու մէջ կը տեղաւորէին։ Քաղաքէն դուրս էին այդ պահեստները, գիւղերու եւ ձորերու մէջ։

Այս վերջին գործողութեանց պատասխանատուութիւնը կ՚իյնար կուսակցութեան վրայ։

Զինամթերք ճարելու երրորդ միջոցը՝ կաշառքն էր։ Ատիկա գլուխ կուգար սպաներու կամ պահեստապահերու հետ լեզու գտնելով։ Այդ պարագային «ապրանքները» կը դատարկուէին պետական պահեստներէն եւ կը փոխադրուէին մեր պահեստները։

Խօսքով որքա՛ն դիւրին կը թուի այս գործողութիւնը, բայց ան սարսռեցուցիչ ու խիստ վտանգաւոր էր։ Անոր գնացողը նախապէս իր կտակը պէտք է ընէր։ Այսուհանդերձ պետական պահեստները դատարկուեցան բազմաթիւ անգամներ, բազմաթիւ ձեւերով, որոնցմէ ամէն մէկը կրնայ դառնալ ոստիկանական վէպ մը, աներեւակայելի արկածներով։ Բայց այդ իրական պատահած վէպերը թողնենք մէկ կողմ։ Հետագային, իբրեւ օրինակ մը, թերեւս պատմեմ Պադուայի [?] Վաղոյի եւ Սեբաստացի Յարութիւնի Ալեքսանդրապոլի մէջ կատարած գործերը, որոնք իրենց ծաւալով ստուերի մէջ ձգեցին Կարսի պահեստներու դատարկման գործերը։

Այս ըսածներէս պարզ պէտք է լինի, որ բոլոր ներելի եւ աններելի միջոցներով զինամթերքներ կը հաւաքուէին Կարսի մէջ։ Աններելի միջոցներ կը կիրարկուէին, որովհետեւ այլ միջոց չկար կանոնաւոր զէնք ճարելու։ Զէնքը խիստ արգիլուած գոյք էր, բայց զայն պէտք էր անպայման ճարել Երկրի համար։

Առակը ճիշտ կ՚ըսէ. «Գողը որ տանէն լինի, եզը տանիքէն կը տանի»։ Ոեւէ իշխանութիւն իր արգելքներով անկարող է ատոր առաջն առնել, եթէ ժողովուրդ մը իբրեւ առաջնորդ ունի այդ թուականի Դաշնակցութեան նման կազմակերպութիւն մը, որուն համար ոեւէ անհնարին բան գոյութիւն չունէր։

Պրոպականդը·– Այս գործն ալ ծանրացած էր գործիչներուն, շրջիկներուն վրայ։ Գրաւոր պրոպականդ գոյութիւն չունէր, որովհետեւ այդ թուին ո՛չ մէկ կուսակցական թերթ կը հրատարակուէր Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ, ոչ ալ ոեւէ այլ գրականութիւն։ Արտասահման հրատարակուող մեր թերթերը չէին հասներ Կովկաս, իսկ եթէ կը հասնէին ալ, արդէն հնացած էին։ «Դրօշակ»ն էր մեր միակ պաշտօնաթերթը, որ Նարեկի նման կը համբուրուէր իբր սրբութիւն, բայց անոր նման թաշկինակներու մէջ կը փաթաթուէր եւ մէկ կողմ կը դրուէր։ Ան միայն կը կարդացուէր փոքրաթիւ անհատներու կողմէ։

Չեմ կարծեր թէ մամուլը եւ գրականութիւնը մեծ դեր մը ունեցած են գոնէ 1904-ի մեր ժողովրդական ընթացքին վրայ։ Իմ շրջապատը կ՚առաջնորդուէր՝ ժողովրդական հոսանքին զարկը դիտելով, իսկ անոր տեսութիւնները աղբիւր ունէին գործը եւ կեանքը։ Ընթերցանութիւնը խիստ նուազ էր։

Ես ալ, այդ մթնոլորտէն ազդուած, թողած էի մէկ կողմ թէ՛ ռուս եւ թէ՛ հայ թերթերուն հետեւիլը եւ նոյն իսկ դարձած էի անոնց թշնամի։ Միւսներուն նման կը մտածէի եւ ինքս ինծի կ՚ըսէի. «Լուն ուղտ կը դարձնեն, բայց փիղը իր կնճիթով չեն տեսներ անոնք։ Կեանքը, գործը գետի պէս իր ճամբով կ՚երթայ, իսկ անոնք ելեր են եւ գետին նոր ճամբայ ցոյց կուտան։ Լեռն ի վեր գետը չի կրնար ելլել. իսկ անոնք ելեր են եւ հաշիւ կ՚ընեն, որ եթէ լեռն ի վեր ելլէր, շատ լաւ կը լինէր։ Տերեւին փակած որդի պէս, եթէ որեւէ հոսանքով կ՚երթայ, կամայ թէ ակամայ, անոնք կը հաւատան որ իրենք է որ կ՚երթան եւ հսկայ գետին ճամբայ ցոյց կուտան»։

Մամուլին ոյժ չէինք տար եւ ոչ ալ անոր լաւին ու վատին ականջ կուտայինք։ Իսկ ես կ՚աւելցնէի, թէ ան չարիք է, բնական դատողութիւնը մթագնող ազդակ եւ ճերմակի վրայ՝ սեւ մելան։

Այսպէս լինելով հանդերձ՝ Ծրագիր եւ Կանոնագիր անգիր գիտէինք եւ Բիւրոյի ու Կ. Կոմիտէներու շրջաբերականները ուշադրութեամբ կը կարդայինք ու կը վերլուծէինք ամէնքին համար։

Պրոպականդի գլխաւոր միջոցը բերանացի քարոզչութիւնն էր, որ մատչելի եւ հասկնալի էր ամէնքին։ Ան կը կատարուէր մէկ կողմէ աշուղներու եւ միւս կողմէ՝ մտաւորական քարոզիչներու միջոցով։

Աշուղներու արժէքը չէ գնահատուած, թէեւ անոնց շնորհիւ էր որ մեր ժողովրդական զանգուածը իր քնէն արթնցաւ եւ մտածել սկսաւ։ Անոնք ներկայի հետ գործ չունէին. ներկան պատռուակ էր որ կը դրդէր զանոնք վերյիշելու արդէն մոռցուած դարերու բնազդները, որ թաղուած էին ժողովուրդի սրտին մէջ։ Անոնք կը հրահրէին պահուած հին կրակը եւ իբր ներկայ կը ցուցադրէին։ Ծուռ Սասմայ Դաւիթները կենդանի եւ այժմէական կը դարձնէին, ինչ որ ժողովուրդի որոնածն էր։ Ներկան թողած՝ ապագան ալ ներկայ կը դարձնէին եւ ժողովրդի բաղձանքները իբր կատարուած իրողութիւն ցոյց կուտային, ինչ որ ժողովուրդի փնտռածն էր։

Այդ աշուղներուն գլխաւորը երկու աչքերով կոյր աշուղ Ֆահրատն էր, որ ճառ կը խօսէր եւ թառ կը զարնէր ու կ՚երգէր «··· Փըլփըլ քար, Անտոք ու Կէփին եւ քաջ Սիմոն Զաւարեան երբ սուրը քաշեց»··· Ու եթէ դիտելու լինէիր թէ՝ «Ֆահրատ ջան, ախր Սիմոնը Սասուն չէ եղեր, ան սուր քաշող մարդ չէ», Ֆահրատը կը պատասխանէր·— «Բանիդ կաց, չէ եղել, բայց այդպէս մարդը անպայման Սասուն պէտք է լինի. սուր քաշող չէ նէ՝ պէտք է քաշէ»։

Հարցը ոչ միայն պարզ էր այլեւ ցանկալի ամէնքին։ Կրնայիր նկատել որ Ֆահրատը կը փքեցնէ պատկերները եւ կրնային բնաւ չհամոզուիլ, որ «Սուլթան Համիտի թախտը սարսեցաւ», բայց անոր այդ բոլոր փքոցները հաճելի էին եւ ցանկալի էր լսել։

Մէկ խօսքով՝ աշուղները անցեալի եւ ապագայի իղձերը արթնցնողներն էին։ Ատոր համար շատ շնորհակալ պէտք է լինինք անոնց։

Աշուղներու կարճ պատմութենէն, երգէն եւ նուագէն յետոյ, ասպարէզ կուգային բուն դասախօսները, քարոզիչները, որոնք ունկնդիրները վար կ՚իջեցնէին առասպելներու գետնի վրայ եւ կը խօսէին ներկայի մասին որքան ալ դառն լինէր այն։

Կարսը տեսած էր անցորդ եւ մնայուն շատ քարոզիչներ, զորս [?] կը յիշէր։ Ան տեսած էր կակազ, բայց խորիզով [?] լեցուն Ռոստոմը, որուն համար կ՚ըսէին. «Ականջ կը դնես, բան կը հասկնաս եւ կը կշտանաս»։ Տեսած էր Խաժակը, որ երբ կը խօսէր, կարծես Ալագեազի հովը կը բերէր։ Տեսած էր Ն. Աղբալեանը, որ կարծես մարգարէի նման, մարդու ատամները բերնի մէջ կը համրէր։ Տեսած էր Վռամեանը, որ այնքա՛ն արագ կը խօսէր, որ ուրիշներու մէկ տարուայ ըսելիքը ինքը մէկ ժամուայ մէջ կ՚ըսէր։ Տեսած էր ե՛ւ շատ ուրիշներ, որոնք ատոնց պէս եկած ու անցած էին եւ բան մը թողած։

Բայց բոլորի մէջ մէկը մնայուն էր մինչեւ իր կեանքի վերջին վայրկեանը։ Այդ՝ Նորհատեանն էր, որ ընտանի էր դարձած։ Իսկ անոր կողքին երկու հոգի միշտ եւ ցաւով կը յիշուէին։ Մէկը Եգորն էր (Առաստամեան), որուն համար կ՚ըսէին թէ՝ «հուրի փերիի» նման կ՚երգէր եւ մարդիկ դէպի մահ կ՚առաջնորդէր, կարծես թէ հարսնիք կը տանէր։ Միւսը՝ Սերգէյն էր, որուն համար կ՚ըսէին թէ՝ կոշտ ու կոպիտ է, բայց «քեասա» [?] բան կ՚ըսէ, Ջանին՝ ջան կ՚ըսէ, չոռին՝ չոռ կ՚ըսէ։

Երբ ես Կարս ելայ, որպէս պրոպագանդի կեդրոնական դէմք մնացեր էր Սերգէյը, շրջապատուած ինձ պէսներով, որոնք թէեւ կը տեսնէին, կը հասկնային, բայց երբ գործը կուգար հասկցնելու դիմացինին, լեզունին փայտ կը կտրէր, կը ծանրանար։ Ուստի լաւ էր որ մենք լռէինք եւ պրոպագանդի գործը ձգէինք Սերգէյին։

Այդպէս կը դատէինք ես ու Յակոբը, Լեւոնը եւ Ռուս-Գէորգը, ինչպէս եւ ուրիշներ։ Եւ Սերգէյը բոլոր գիշերները ժողովներ ունէր հարսանիքի, նշանտուքի, կնունքի կամ այլ պատրուակներու տակ ու 100–300 հրաւիրեալներով։

Մեր պրոպականդը կը սահմանափակուէր խմբերու մէջ, ուր 10–20 հոգիներու ներկայութեան՝ մենք ալ կը դառնայինք սոխակներ, հարց ու փորձին պատասխանողներ։

Երբ այս բոլոր գործերը կը կատարուէին գործիչներու միջոցով, բնականաբար, հարց կը ծագի, թէ ի՞նչ էր դերը Կ. Կոմիտէին։ Միաժամանակ հարց պիտի տրուի, թէ ռուս կառավարութիւնը քնա՞ծ էր, յիմա՞ր էր, թէ՞ կաշառուած, որ իշխանութեան մէջ կը հանդուրժէր իշխանութիւն մը։

Կ. Կոմիտէն եւ գործիչները։— Գործիչներու գլխաւոր աշխատանքներու թումէն հասկնալի է որ ընդհանրապէս բոլոր աշխատանքները կը կատարէին Կ. Կոմիտէի նշանակած աշխատաւորները, իսկ ինքը կարծես գոյութիւն չունէր, կամ մէկ խորհրդանշական, անանձն վարչութիւն մըն էր, պատուաւոր նախագահի նման։ Այդ այդպէս էր երեւութապէս, բայց այդպէս չէր իրականին մէջ, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչներուն նշանակումը եւ հեռացումը, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչները եւ բոլոր զինուորներն ու աշխատողները կարգի հրաւիրելու եւ պատժելու կարողութիւնը, քանի որ բոլորը պէտք է աշխատէին անոր անունով, թէկուզ ան լինէր անշօշափելի։

Ինչպէս ըսի, Կ. Կոմիտէն կ՚ընտրուէր եւ աշխարհէն կը կտրուէր։ Գործերու յղացումը, կարգի հաստատումը եւ կամք ունենալը ամբողջովին Կ. Կոմիտէին չէր պատկաներ, թէեւ ինքն էր այդ բոլորին մարմնացումը։ Ատոնք կը կազմաւորուէին ցածէն վեր բարձրացող խմբերու, ենթակոմիտէներու բաղձանքներէն, յղացումներէն, որոնք կը խտանային կոմիտէու-թեան մէջ, իսկ ինքը՝ յենուած լինելով կոմիտէութեանց վրայ եւ անոնց հետ ուղղակի կապ ունենալով՝ պարտաւոր էր իրագործելու անոնց հաւաքական կամքը, յղացումը, կարգը։ Այդ էր պատճառը, որ մենատիրութիւն չէր կարող լինել Կ. Կոմիտէի կողմէ, թէեւ ձեւով ան կը գործէր իբր այդպիսին։

Միւս կողմէ՝ Կ. Կոմիտէի նշանակած բոլոր գործիչները, շրջիկները, զինուորները միայն մէկ պարտականութիւն ունէին, այն է՝ անոր կամքը իրագործել, անկարգները կարգի հրաւիրել, անոր յղացումները ի կատար ածել, ինչպէս որ կ՚ընեն մեղուանոցի աշխատաւորները կամ բանակի զինուորները։

Ոյժը, կորովը անանուն հաւաքականութեան մէջ էր։ Ան կախուած չէր անհատի մը փայլէն, որուն խաւարումը յաճախ [?] պատճառ կը դառնայ ամբողջի խաւարման։

Ռուս իշխանութիւնը եւ կուսակցութիւնը։— Սխալ է, հարկաւ, մտածել թէ ռուս իշխանութիւնը քնած էր, անտեղեակ, յիմար, ապիկար, կամ այնքան անկամ, որ կը հանդուրժէր այդ բոլորին։

Ռուս իշխանութիւնը աչալուրջ կը հսկէր։ Ան ամէն ինչէն տեղեկութիւն ունէր։ Արդէն իրեն դէմ եղած գործողութիւնները այնպիսի բնոյթ ունէին, որ չէր կրնար չնկատել։ Ան հսկայ ոյժ ունէր այդ զինուորական շրջանին մէջ։ Իր զօրքերուն քանակը կրկնակի կամ հաւասար կուգար քաղաքի բնակչութեան։ Թերեւս ան հաստատ չէր գիտեր Կ. Կոմիտէի անդամներուն անունները, բայց գործիչները յայտնի էին անոր, այն աստիճան յայտնի, որ երբ Սերգէյը կ՚անցնէր փողոցներով, ոստիկան եւ նոյն իսկ ոստիկանապետ բարեւ կուտային, առանց անոր հետ ծանօթ լինելու։ Կարծես թէ՝ նահանգապետի կողքին, ան է անպաշտօն, բուն նահանգապետը։ Կը բարեւէին նոյնպէս Յակոբին եւ միւսներուն, զոր, երեւի, Կ. Կոմիտէի անդամներուն տեղը կը դնէին։ Իսկ Պլոյին, որ կ՚ուզէր որ իրեն իբր

այդպիսին ընդունէին եւ կը յոխորտար ատով, կ՚ըսէին ծիծաղելով. «Երեւի, դուն ալ թագաւորն ես բոլորին»: Ան կը լսէր, բայց կը ժպտէր:

Եւ, սակայն, իշխանութիւնը շուարած էր եւ չէր գիտեր իր ընելիքը: Նախ՝ որովհետեւ հայութիւնը միացած էր, մէկ մարմին էր կազմած Դաշնակցութեան շուրջը, որուն մէկ անդամին դպչիլը կրնար կրկնել տալ այն փորձանքները, որոնք քանի մը ամիս առաջ եղած էին եկեղեցական ցոյցերու ատեն: Եւ դեռ աւելին կը սպասէին՝ մինչեւ զինական ապստամբութիւն: Ռուս իշխանութեան միակ ջանքն էր հայութիւնը բաժնել Դաշնակցութենէն, որուն ան կը վերագրէր այս բոլոր եղածները, իսկ հայութեան հեռացումը իր քղանցքներէն, մեծ վնաս կը համարէր իրեն: Բայց այդ բաժանումը առաջ բերելու մէջ ան իրեն անկարող կը զգար:

Դատական, օրինական միջոցներով չէր կարող հետապնդում կատարել, որովհետեւ եղածներուն համար ոչ բողոք կար եւ ոչ ալ դիմում հրապարակով, նոյն իսկ ոստիկանութեան կողմէ: Գործը այն աստիճանի էր հասած, որ օրը ցերեկով փողոցի մէջ զարնուածի ծնողները կամ անցորդները, որոնք գիտէին թէ որու կողմէ եւ ինչպէս է զարնուած, ցուցմունք կուտային թէ հանգուցեալը ամենայն հաւանականութեամբ ինքնասպան է եղած:

Կը մնար վարչական միջոցը: Բայց այդ ալ իր վտանգն ունէր: Արդէն գոլիցինեան ռէժիմը այնքա՛ն հեռացուցած էր հայութիւնը ռուս տիրակալութենէն, այնքա՛ն տկարացուցած էր հայութեան միամիտ ծառայականութիւնը եւ հաւատարմութիւնը ռուս քաղաքականութեան, որ ան իր գլխի ռուսական գլխարկը կը նետէր եւ փափախ, նոյն իսկ ֆէս կը գործածէր:

Դաշնակցութեան նշանաբանը՝ ազգերու ինքնորոշում, Կովկասը՝ կովկասցիներուն, Ֆետերացիա եւայլն, արդէն կը խօսէին հայութեան սրտին եւ համակրութիւն կը վայլէին նաեւ միւս ազգութեանց մէջ: Վրաստանի մէջ ալ կազմուած էին Ֆետերալիստներու կուսակցութիւնը եւ վրացի Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը: Այս վերջինս իր միջազգային, ապազգային ընթացքը փոխած՝ ձգտում ցոյց կուտար ազգային ինքնավարութեան գետնի վրայ կանգնելու: Արդէն Գուրիայի մէջ (Վրաստան) կային համանման շարժումներ, ինչ որ հայկական շրջաններու

մէջ, որոնց եթէ ձայնակցէին ե՛ւ թաթարները, «Կովկասը՝ կովկասցիներուն» խօսքը իրական վտանգ պիտի դառնար Ռուսիոյ համար:

Այլ վտանգին առաջն առնելու միջոցը ռուս իշխանութիւնը իբրեւ դարման չէր նկատեր վարչական սեղմումները: Դարման կը նկատէր կովկասեան ժողովուրդները իրարու հետ գժտեցնելը եւ առաջին հերթին՝ Դաշնակցութիւնը դղալեցնելն [?] ու բնաջնջելը: Այդ միջոցը ան գտաւ՝ նախ՝ Սոցիալիստները լարելով Դաշնակցութեան դէմը, որոնք զայն կը համարէին «շովինիստ»ական կազմակերպութիւն մը եւ յետոյ՝ հրահրելով հայ-թաթար բախումները եւ, վերջապէս, համաձայնութեան գալով Թուրքիոյ հետ՝ միասնաբար ոչնչացնելու հայ ասպատակները, որոնք կը խռովէին Թուրքիոյ եւ Կովկասի ներքին անդորրութիւնը:

Ահա ատոնք էին գլխաւոր պատճառները անոր հանդուրժողութեան: Կառավարութիւնը կը սպատէր [sic] մինչեւ որ հասուննար այն վայրկեանը, երբ «շունը շնով կարելի լինէր խեղդել», ինչպէս որ ռուս պաշտօնեաները կ՚արտայայտուէին:

Ռուս իշխանութեան նշանակետան [sic] էր դարձած, նախ եւ առաջ, կղզիացնել Դաշնակցութիւնը:

Տեռորները·— Երբ կ՚անդրադառնանք 1903-4 Թուականներու Կարսի ազգային միութեան, անոր միակամ կեցուածքին եւ պայքարին ընդդէմ Հզօր ռուս իշխանութեան, երբ կ՚անդրադառնանք հայերու զոհաբերութեան եւ կարգապահութեան, ակամայ կը հարցնենք·— Միթէ՞ այդ ժողովուրդը այդքան գիտակից էր, մի՞թէ այդ ժամանակ ան այդքան հասունցած էր, որ անոր մէջը չկային վատեր, որ խանգարէին այդ միակամութիւնը···

Երեւակայել թէ այդ ատէնները [sic], մարդիկ կը ծնուէին միայն առաքինութիւններով, անհիմն է: Մարդը՝ մարդ է ամէն ատեն իր բոլոր բացասական եւ դրական յատկութիւններով եւ, ինչպէս կ՚ըսէ հին իմաստութիւնը, «գիւղը առանց շան չի լինի»: Բայց որպէսզի շները չլինէին գերիշխող, երեք պայմաններ անհրաժեշտ էին, որոնցմէ երկուսը Թուեցինք: Մէկը՝ արտաքին ճնշումը, որ կը վտանգէր թէ՛ վատի եւ թէ՛ լաւի կենսական շահերը: Երկրորդը՝ գոյութիւնը զանգուածի մէջ կազմակերպութեան մը, որ կը միացնէր եւ կ՚առաջնորդէր բոլորը դէպի ընդհանրական ազատագրում:

Սակայն, այդ երկուսը բաւական չէին զայն ու գառը մէկ հոտի մէջ հալածելու: Անհրաժեշտ էր երրորդ պայման մը եւս՝ անուղղայ եսասէրները

կարգի հրաւիրելու համար։ Այդ պայմանը ոյժի եւ պատասխանատուութեան ենթարկելու կարողութիւնն էր։ Ան որ չէր գիտակցեր ընդհանրութեան վտանգի կորստաբերութիւնը իր իսկ շահերուն, ան որ չէր ազդուեր բարոյական մթնոլորտէն զոր կազմակերպութիւնը առաջացուցած էր ընդհանրութեան շահի պաշտպանութեան համար, պէտք է շղթայուէր կամ բնաջնջուէր։ Այդ սկզբունքին վրայ յենուած էին այդ Թուականներուն կուսակցական տեռորները։

Տեռորները, ըստ իրենց բնոյթի, կը բաժնուէին երկու տասակի [sic],— արտաքին՝ քաղաքական եւ ներքին՝ ազգային-կարգապահական։ Արտաքին՝ քաղաքականն ալ իր հերթին կարելի է բաժնել երեք տեսակի՝ զանգուածային, պետական խարիսխները քանդում եւ պետական պաշտօնէութեան սանձում։ Իսկ ազգային կարգապահականը իր հերթին կարելի էր բաժնել երկու տեսակի՝ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ անոնք բաց կերպով կը միանային թշնամիներուն ընդդէմ իրենց ազգին, եւ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ ատոնք անձնատուր եղած էին մատնութեան եւ դաւաճանութեան արհեստին։

Նման յանցանքներու համար Կ. Կոմիտէները իրենց միաձայն որոշումը կուտային եւ զայն կ’իրագործէին հարեւան Կ. Կոմիտէի կամ բարձրագոյն մարմնի հաւանութեամբ։

Բոլոր միւս յանցանքներուն համար, որքան ալ անոնք ծանր լինէին, մահուան պատիժ ահաբեկումով չկար։ Քրէական յանցանքներու, նիւթական իւրացումներու [?], բարոյական մեղանչումներու, զեղծումներու, անկարգապահութեանց համար միայն պատիժներու ենթակայ էին, սակայն պայմանով որ ենթական յօժարէր կրել այդ պատիժները եւ դիմադրութիւն ցոյց չտար։ Հակառակ պարագային՝ վարչական եղանակով ան մահուան կ’ենթարկուէր։ Բայց ատիկա տեռոր համարելը սխալ է։ Ատիկա համարելու է իրաւունք մը միայն, որ կը նմանի իրաւունքին այն զօրահրամանատարի, որ տեղնուտեղը կը մահացնէ ընդդիմացող կամ ռազմաճակատ մեկնիլ չուզող զինուորը։ Այս կարգի մէջ պէտք է դասել շարք մը սպանութիւններ, ինչպէս, օրինակ, Վարդոյի մահացումը, որ կատարուեց, որովհետեւ ան իր վրայ դրուած վճիռներուն ընդդիմացաւ, կամ մատուղերիստաներու [?] ահաբեկումները, երբ անոնք կը խանգարէին

կարգն ու խաղաղութիւնը։ Այս վարչական պատիժները՝ ընդհանրապէս կը գործադրուէին ներքին կուսակցական խնդիրներուն համար այն տարբերու վերաբերմամբ, որոնք, օգտուելով իրենց դիրքէն կամ կուսակցական հեղինակութենէն, կը շարաշահէին իրենց ոյժը։ Իսկ միւս տարբերուն համար, ինչպէս յիշեցի վերեւը, կ՚իրագործուէր ահաբեկման որոշումը ընդունուած կարգով, յիշուած հինգ նպատակներուն համար։

Աւելորդ չէ համառօտ յիշել՝ թէ ի՞նչ կը հետապնդէին վերեւ յիշուած նպատակները։

Զանգուածային տեռոր·— Այս ահաբեկումին ենթարկուած էր հայութիւնը մանաւանդ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, որ իր պաշտօնական կերպարանքին առաւ 1894-96 թուականներուն, Համիտեան ջարդերու ժամանակ։ Կովկասի մէջ Ռուսիան այդ նոյն զանգուածային ջարդի կամ ահաբեկման ձեւն ուզեց փոխարինել թաթարական ոյժով։ Զանգուածային ահաբեկումը Թուրքիոյ մէջ կատարելագործման գագաթնակէտին հասաւ 1914-15 թ. թ., շնորհիւ Տոքթ. Նադիմի, Բէհաէտտին Շաքիրի, Թալէաթի եւ իր ընկերներուն, որոնք նպատակ էին դրած արմատապէս լուծել հայկական կնճիրը [sic]։ Բայց հայութեան մէջ ե՛ւ ոչ մէկ հոսանք եւ մանաւանդ Դաշնակցութիւնը բնաւ մոքէն [?] իսկ չանցուց նման զանգուածային ահաբեկում մը կատարել իր շրջապատին մէջ։ Զընդօրինակելու պատճառը պէտք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովուրդի անկարողութեան կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներէն տարուած լինելուն մէջ, այլ գլխաւորապէս այն սկզբունքին մէջ թէ՝ յորի [?] վարչութեանց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ զանգուածն է, այլ իշխանութիւնը։ Թէ զանգուածը յեղափոխականացնելով եւ զայն առաջնորդելով, կարելի է փոխել իշխանութիւնը· թէ ժողովրդավայր իշխանութեան հաստատումով միայն՝ ամէն ազգ, ամէն դասակարգ պիտի գանէ իր ազատութիւնը, եւ պիտի հաստատուի եղբայրութիւնը, համակեցութիւնը եւայլն։

Այս գաղափարապաշտութիւնը այնքա՛ն արմատացած էր հայութեան եւ Դաշնակցութեան մէջ, որ մինչեւ օրս առանձին շեշտով, առանձին հպարտանքով ան կ՚երգէ՝ «Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր [?] Ջան Ֆիդան [?]»։ Եւ Դաշնակցութեան հիմնադրութենէն սկսած մինչեւ այսօր չկայ ոեւէ որոշում զանգուածային ահաբեկում ընելու ազգի մը կամ դասակարգի մը վերաբերմամբ։

Կարսի շրջանը եւ անոր հետ բոլոր միւս Կ. Կոմիտէները մինչեւ 1904 թուականները եւ անկէ յետոյ մինչեւ 1917 թուականը, զանգուածային ահաբեկման հանդէպ ունէին հաստատուն եւ միակամ հասկացողութիւն: Այդ այն է, որ ոչ միայն հակամարդկային, հակայեղափոխական բարբարոսութիւն մըն է այդպիսի ահաբեկումը, այլեւ աննպատակ եւ կորստաբեր է այն, որով անոր դէմ լինելը սրբազան պարտականութիւն է ամէն մէկ յեղափոխականի համար:

Պետական խարիսխներու քանդման ահաբեկումը·— Կարսը նպատակաւոր եւ յեղափոխական կը համարէր քանդումը իշխանութեան խարիսխներուն:

Հայութիւնը եւ անոր հետ միասին միլիոնաւոր այլ բազմութիւններ [?], կը տրամաբանէր Կարսը, կը տառապին երկու իշխանութիւններէ՝ թուրք եւ ռուս: Բարեբախտաբար, երկուսն ալ միեւնոյն պետական խարիսխն ունին, երկուսն ալ միապետական են, երկուսն ալ միահեծան են եւ կը գլխաւորուին սուլթանով ու ցարով: Հպատակներուն 90%-ը ուրախ կը լինի անոնց վերացումէն: Արդ՝ զանոնք մէջտեղէն վերցնելը, կամ անոնց յենարան խարիսխները փճացնելը մարդկութեան համար բարիք մըն է:

Կարսի շրջանի իրաւասութեան մէջ չէր մտներ նման ձեռնարկի մը կիրառումը. այդ կրնային ընել Բիւրօն կամ Պոլսոյ ու Պետերբուրգի մարմինները:

Բայց Կարսի մէջ գործելու եռանդը այնքան մեծ էր, որ կը յորդէր իր ափերէն:

— Իրաւունք կ՚ուզենք, — կ՚ըսէին: — Իրագործող մա՞րդ է պէտք, կուտանք: Եթէ ձեռնարկը յաջողի եւ ռէժիմը չտապալի, եղածէն վատը չպիտի յաջորդէ: Ցարէն ցար, սուլթանէն սուլթան տարբերութիւն ունի: Իսկ եթէ ռէժիմը տապալի, արդէն այդ մեր ուզածն է. յեղափոխութիւն կը լինի եւ ժողովրդապետութիւն [?] կը հաստատուի:

Բայց անկիւնը ինկած Կարսի մէջ այդ մտորումները բնաւ չիրագործուեցան: Անոնք սակայն «իբր մաքէթ» ծառայեցին եկող գացողներուն: Երբ վարպետը ջրաղաց պիտի շինէ եւ աշխատցնէ, էական է, որ նախ ան ընդօրինակէ նախապէս գծուած եւ չափուած նմոյշը: Երբ Կարսը իր գեղջկական տրամաբանութեամբ՝ Պանք Օտտոմանի գովքը կ՚ընէր, կը հետեւցընէր թէ ան է պատճառը Մայիսեան բարենորոգմանց ծրագրին: Երբ ան կը փառաբանէր Գոլիցինի [?] մահափորձը, որ Հնչակեաններունն էր, կը

հետեւցնէր որ անոր պարտ ենք շատ բանով։ Ատոնք կը դառնային դրդիչներ նոր ու նոր ճամբաներ որոնելու, նպատակին հասնելու եւ մղելու համար մարդիկ դէպի Համիտի մահափորձը, կամ Օտտոմանեան յեղափոխութիւնը, եւ կամ Պարսկական յեղաշրջումը այնպիսիներու ձեռքով, որոնք Կարսի ջուրը խմած էին։ Այս վերջիններուն մէջն էր ե՛ւ համեստ Քեռին, որ Պլոյի [?] արհեստանոցին մէջ ձիու եւ էշի սանձեր կը պատրաստէր։ Բայց Կարսի թռիչքները մղեցին զայն դէպի հեռաւոր Պարսկաստան՝ հոն կոփելու համար Կարսի մէջ լսած հեքեաթները։

Մէկ խօսքով, Կարսը ջերմ կողմնակից էր անհատական պետական ահաբեկումներու։

Պետական պաշտօնէութիւնը սանձելու տեռորները։ Այս գործը, Կարսի շրջանի մէջ, Կ. Կոմիտէի իրաւասութեան մէջ կ’իյնար։ Եւ այդ մասին ան իւրայատուկ հասկացողութիւն ունէր։ Արժէ քանի մը խօսք ըսել այդ մասին, մանաւանդ որ անոր ըմբռնողութիւնը կը տարբերէր այլ շրջաններու հասկացողութիւններէն։

Բզնունին [?], որ պետական պաշտօնեայ էր եւ միաժամանակ Կ. Կոմիտէի անդամ(*), եւ Բժիշկ Ղազանջեանը, տարբեր համազգեստով զարդարուն, որ նոյնպէս Կ. Կոմիտէի անդամ էր, եւ որ իր ընկերներու բախտին արժանացաւ, սպաննուելով Կարսի մէջ, զիս իրենց մէջ առած՝ կը բացատրէին իմ սխալ լինելս։

(*) Կարծեմ, այդ դերի մէջ ալ սպաննուեցաւ թուրքերու կողմէ։

— Այդ կարճատես եւ սովորական դարձած հասկացողութիւնն է որ յարատեւ կը դարձնէ բռնակալ իշխանութիւնը։ Թքով կպցուցած աքլորի փետուրներին նայելով չէ որ պէտք է դատել։ Պաշտօնէութեան, բանակի համազգեստները, պարտադրութիւն են՝ մեզ մեքենայ դարձնելու, մեզ դատելու իրաւունքից իսկ զրկելու համար։ Փա՛ռք Աստծու, դու էլ կրել ես այդ։ Ինչո՞ւ չես ըմբռներ։ Պէտք է բնաջինջ ընել այն հասկացողութիւնը, թէ պետական պաշտօնէութիւնը եւ բանակը թշնամի են ժողովուրդին եւ կը սիրեն ռէժիմը, բռնակալ իշխանութիւնը։ Պէտք է նայել պաշտօնէութեան եւ բանակին վրայ ճիշտ այնպէս, ինչպէս կը նայենք գործարանատիրոջ մօտ վարձուած բանուորներու եւ ծառաներու վրայ, որոնք թէեւ կ’ատեն իրենց շահագործող գործարանատէրերը, բայց եւ իրենց ապսպրուած եւ չսիրած գործը կ’ընեն մի փոր հացի համար։ Տարբերութիւնը երկուսի միջեւ այն է, որ

մէկը կապոյտ շապիկ կը հագնի, միւսը՝ զարդարուն համազգեստ։ Բայց գերադասելի է կապոյտ շապիկը, որովհետեւ ամէնացած ծառայողը կամ բանուորը օրը կ՚առնէ 30 կոպէկ, իսկ զինուորը կէս կոպէկ, ոստիկանը՝ 10 կոպէկ։ Բանուորը, երբ ուզէ, կը թողնէ իր աշխատանքը եւ կը թքնէ կ՚անցնի. պաշտօնեան այդ չի կարող անել, պսակուած է իր համազգեստին։ Բանուորը իր չսիրած սուրը, խշտիկը [?] (սուինը) կը շինէ հրամանով եւ ակամայ, բայց չունի բարոյական պատասխանատուութիւն ատոր համար, իսկ այդ խշտիկը կը տան զինուորին կամ ոստիկանին եւ կը հրամայեն տեղաւորել դիմացինի փորը, եւ նա պատասխանատու է իր խղճի առջեւ։ Երկուսն էլ մարդ չեն, այլ ստրուկ եւ մէկ փոր հացի համար մեքենայ, գործիք դարձած իրենց չուզածին, իրենց ուզածի թշնամին։ Բայց այդ երկուքէն ամենէն խղճալին ռէժիմի ծառաներն են, որոնք, տարաբախտաբար, կարճատեսութեան հետեւանքով, ամէնքէն կ՚ատուին եւ գոնէ բանուորի չափ չեն սիրուիր, ինչ որ անհիմն է եւ վնասակար։ Յեղափոխականը ամէնէն շատ պէտք է մտածէ ազատագրել այդ մեքենայ դարձած պաշտօնէութիւնն ու բանակը եւ ամէնէն շատ պէտք է սիրէ զանոնք, որովհետեւ անոնց շղթաները ամէնէն հաստն են. անոնց մէջն է ժողովրդի միտքը, ուսումը, մասնագիտութիւնը եւ, վերջապէս, անոնք հարկադրուած են լինելու յենարան ատելի կարգերուն։ Զանոնք սիրելով, անոնց շղթաները թեթեւցնելով, զանոնք կազմակերպելով եւ անուղղաներին պատժելով է որ կարելի պիտի լինի յաջողցնել յեղափոխութիւնը եւ փոխել ռէժիմը։

Եւ Բզնունին, ինքն իրմէն ելած, իր կապոյտ աչքերով եւ կեռ քթով բազէի նման կ՚ուզէր իմ աչքերը կտցահարել։

— Լսի՛ր։ Տասնեակ տարիներ է որ ես ծառայութեան մէջ եմ, քեզմէ լաւ կը հասկնամ։ Երբ զինուորը իր սուինը մարդու փորը կը խօթէ, ես ընկածին չեմ խղճայ, այլ զարնող զինուորին եւ կը ջանամ հասկցնել անոր թէ մեռնողը յանցանք չունէր եւ ոչ էլ ինքը, քանի որ հրաման կատարած է։ Երբ ոստիկանը իր բարեկամին շղթայած բանտ կ՚առաջնորդէ, ես աւելի կը խղճամ ոստիկանին, քան բանտարկեալին։ Մխիթարելու համար կ՚ըսեմ անոր. «Այլ կերպ չէիր կարող ընել, հրաման է»։ Եւ երբ անոր աչքերուն արցունք տեսնեմ, կը համբուրեմ։ Երբ հարկահաւաքը քար սառոյց դարձած եւ հազիւ ինքն իրեն զսպած՝ կը կանգնի անկարողի դրան առջեւ, ես կը մօտենամ անոր եւ կ՚ըսեմ. «Մեղքը մեղաւորին, դու ի՞նչ մեղք ունիս»։

Բայց երբ կը տեսնեմ որ պաշտօնեան կամ զինուորը հաճոյք եւ բաւարարութիւն կը զգան իրենց չար գործերէն, քեզ պէս կ՚ըսեմ. «Ատոնք իսպառ կորած են եւ չարին իրենց հոգին ծախած են»։ Անունը միտքս կը պահեմ եւ զայն թշնամի կը համարեմ։ Այսպէսի անասունների թիւը մեծ չէ։ Անոնց հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել եւ սատկեցնել [?] ոչ թէ ծածուկ, այլ պաշտօնէութեան, բանակի աչքին առջեւ։ Շատերը կը շշմին եւ ինքզինքնին երկու դանակի միջեւ կը զգան։ Հրամանի դէմ մենք չենք կարող ելնել, բայց կրնանք անոնցմէ խուսափիլ՝ չի տեսնել, չի լսել, աջը ձախի հետ շփոթել։ Մի խօսքով՝ այդ դասը, ինչ պաշտօն եւ դիրք էլ ունենայ, ինչ սարսափելի արարքներ էլ գործած լինի, պէտք չէ նկատել ժողովրդի թշնամի, այլ պէտք է նկատել ժողովրդին հարազատ եւ, իբր այդպիսին, պէտք է գրաւել զանոնք քայլ առ քայլ, մարդ առ մարդ, գիտնալով որ անոնցմէ մէկը 100-ը արժէ միւս դասերէն։

Երբ կը լսէի Բզնունիի այս խօսքերը, չէի կրնար հաւատալ թէ այդ լուռ եւ անշօշափելի մարդն էր հոգեառ [?] պաշտօնէութեան եւ մանաւանդ գաղտնի ոստիկանութեան։ Անոր դուռը փակ էր հայութեան առջեւ, բայց բաց՝ բոլոր ռուս պաշտօնէութեան առջեւ։ Ան բարեւ չէր տար իր ընկերներուն, բայց խընդումը երեսին կը դիմաւորէր օտարները։ Ան պսպղուն հագուստով, բաց կառքը նստած, այցելութիւններ կուտար ցարական պաշտօնեաներուն։ Շաբաթը մէկ անգամ, փակ կառքի մէջ նստած եւ համազգեստը փոխած, կ՚երթար Կ. Կոմիտէի նիստին, ուր օտար մարդ պիտի չը լինէր։ Եւ այդ օրը արիւն կը հոտէր ժողովին մէջ եւ վճիռ կը տրուէր այս կամ այն մարդուն հոգին առնելու կամ չառնելու մասին։

Նուրբ խնդիր էր տեռորի որոշում կայացնելը ցարական պաշտօնէութեան եւ բանակի անդամներու վերաբերմամբ։ Ոչ միայն ի նկատի պէտք էր առնել դատապարտեալի հասցուցած չարիքը հասարակութեան, այլեւ այն, թէ դատապարտեալի պարտականութեանց մէջ կ՚իյնա՞ր իր գործողութիւնը, եւ թէ իբր չարագո՞րծ ըրած էր զայն իր հաճոյքին համար, եթէ ոչ հարկադրուած էր ընելու։ Այդ անհրաժեշտ էր, որպէսզի դատապարտեալի պատկանած դասը չվրդովուէր եւ գոնէ մասամբ մեղմացուէր տեռորի տպաւորութիւնը։

Այսպէս, օրինակ, եթէ դատապարտեալը զինուորական դասին կը պատկանէր, կը պատճառաբանուէր. «Մենք մեր զաւակները կ՚ուղարկենք

բանակ յանուն ժողովրդի ապահովութեան կռուելու համար արտաքին թշնամիներու դէմ, իսկ Իվանը, արտաքին թշնամի նկատելով այսինչ քաղաքացին, խոշտանգած է զայն եւ որբ ձգած այսինչ ընտանիքը։ Այս պայմաններու մէջ անոր մահը անհրաժեշտութիւն է ժողովրդի շահերուն համար»։

Եթէ ոստիկան էր, տեռորը կը պատճառաբանուէր այսպէս. «Մեր զաւակները մեր իսկ դրամով կը պահենք իբր ոստիկան, մեր ներքին ապահովութեան համար։ Այսինչը ոչ ոճրագործ, ոչ ալ քրէական յանցաւոր էր եւ կամայականօրէն խոշտանգուած ու բանտարկուած է այսինչ ոստիկանի շինծու փաստերուն հիման վրայ։ Բուն պատճառը դրամ կորզելն է, որ չի նպաստեր ներքին ապահովութեան», եւայլն։

Այս ուղղութեամբ եղած փաստարկութիւնները, երբ լինէին իրական, ապացուցուած ու անվիճելի, կը գրուէին կարճ կերպով եւ դատապարտեալի դիակին կը փակցուէին, ինչ որ խոր տպաւորութիւն կը թողուր եւ ակամայ «աֆարը՛մ» կամ «օ՛խ» բացականչութիւններ կը փրցնէին ամէնքէն։ Երբ վաւերացնող այդ կարգի բացականչութիւնները կորզուած էին ամէնքի սրտէն, կատարուած տեռորը իր նպատակին հասած էր, հետեւանքը բարի էր, եւ իշխանութիւնը վրայէն կ՚անցնէր։ Հակառակ պարագային, երբ սխալմունք լինէր դատապարտութեան մէջ եւ տեռորը իբր ոճիր համարուէր, հետեւանքը բացասական էր, եւ իշխանութիւնը այդ սխալը մատի փաթթոց կ՚ընէր։

Ինծի կը պատմէին, որ 1900-էն 1904-ի թ. կատարուած էին ընդամէնը ութը տեռորներ, որոնցմէ եօթը արդար, իսկ մէկը «խայտառակութիւն» եղած էր։ Վճիռն արդար էր եղած այդ մէկուն ալ, բայց ահաբեկիչը շփոթած էր, չէր ճանաչած իր զոհը եւ սպաննած էր անմեղ մը ու վճիռը կուրծքին փակցուցած։ Այդ սխալը սուղի էր նստած մեզի, թէեւ սխալը քաւելու համար՝ թիւրիմացութեան զոհի ընտանիքին նիւթական ապահովութիւն տրուած էր։

Պետական պաշտօնեաներու եւ բանակի ութը ահաբեկումները եղած էին արեւի լոյսին տակ, փողոցի մէջ, բոլորի առջեւ, «պատճառաբանուած» եւ, որ գլխաւորն է, ոչ մէկ ահաբեկիչ չէր ձերբակալուած։ Բոլորն ալ «աներեւութացած» էին։

Հետեւանքէն շատ գոհ էին, թէեւ քանի մը անմեղ անցորդներ բանտն էին նետուեր եւ կը պահուէին դեռ եւս իշխանութեան կողմէ, ցուցմունքներ տալու համար ահաբեկիչներու իսկութեան մասին։ Բայց անոնք իրենց «չգիտեմ»ին վրայ կը յամառէին։

Կ՚ըսէին, եւ ես ալ կը տեսնէի, որ զօրքը հրաման ունէր ո՛չ քրէական, ոչ ալ քաղաքական գործերու մէջ միջամտելու։ Միայն կոզակները կը խառնուէին եւ կը շփուէին բնակչութեան հետ եւ յաճախ գողութիւն կ՚ընէին։

Ոստիկանութիւնը իր սովորական դերը կը կատարէր, բայց զգոյշ էր իր կամայականութեան մէջ, իսկ երբ զգար թէ քաղաքական աստառ ունի հարցը, չէր տեսներ կամ իր գիտցածը կը մոռնար։ Ան կը տեսնէր մարդիկ, որ անծանօթ էին շրջանին մէջ, բայց անցագիր չէր հարցներ։ Կը տեսնէր անոր ետեւէն գնացող պահակներ, որոնց գօտիներուն տակ ցցուած ուռոյցքներ կ՚երեւնային, որ անշուշտ ատրճանակներ էին, բայց ինչո՞ւ տեսնէր, երբ մարդուն անունը չէր արձանագրուած եւ իրեն ալ այդ չէր յանձնարարուած։ Սակայն, ան լաւ գիտէր թէ այդ անծանօթները ովքեր էին եւ տեղն եղած ատեն խոնարհաբար կը բարեւէր իբր ազգութեան պետերու եւ իշխանութեան դէմ կռուողներու։ Բայց իր ի՞նչ պէտքն էր զանոնք երեւան հանելը։ Իր պարտքը հրաման կատարելն էր, իսկ ինքը նման մարդկանց մասին հրաման չունէր։ Երբ հրաման լինէր, ան իր վըստահելի մարդիկը կը շտապեցնէր, որպէսզի լուր տային, թէ ահա մէկ ժամէն կուգան խուզարկելու, ձերբակալելու, թո՛ղ անհամութիւն չլինի։ Ոստիկանութիւնը դարձած էր տեսակ մը վարագոյր՝ յեղափոխականներու գործերը ծածկելու համար։

Կը մնար դժուարինը՝ գաղտնի ոստիկանութիւնը, դաւաճանները, մատնիչները։

Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ·— Ամենադժուարին գործն էր գաղտնի ոստիկանները ճշտորոշելը։ Անոնք էին ամէնէն վտանգաւորները, որովհետեւ անոնք գործի մէջ չկային, որ տեսնէիր. անոնք անուն չունէին, որ գտնէիր. չէին խօսիր, որ լսէիր։ Անոնք անանձն էութիւններ էին, որ գոյութիւն ունէին եւ գուցէ քու մօտդ էին եւ դու չէիր ճանչնար։ Անոնք քեզ կը տեսնէին, եւ դու զիրենք չէիր տեսներ։ Եւ անոնց տեսածը այնպէս գաղտնի կը զեկուցուէր իշխանութեան, որ բացառիկները միայն կրնային հասկնալ էութիւնը։

Մօտաւորապէս միայն կրնայիր հասկնալ, թէ ո՛վ է գաղտնի ոստիկանը, երբ արդէն բանտն էիր եւ հարցաքննութեան ենթակայ։ Վերյիշելով անցեալը կրնայիր ենթադրութեամբ տասնեակ անուններու մէջ որոնել ու գտնել գաղտնի ոստիկանը, որ կարող էր լինել չսիրածդ կամ շատ սիրածդ մէկը, քու հարազատը, քու ընկերը, քու զինուորը եւ, ո՛վ գիտէ, գուցէ ե՛ւ քու մեծաւորը, անուանի հերոսը եւ գործիչը, որու մասին կը մտածէիր, բայց չէիր համարձակեր բարձր մտածելու։ Ինչո՞ւ չէ։ Երբ Ագէֆը [?], որ ռուս ամենահամարձակ ահաբեկիչ սոցիալիստներու կեդրոնական մարմնի անդամ էր, կրնար միաժամանակ լինել ե՛ւ գաղտնի ոստիկանութեան անդամ, ինչո՞ւ չէր կարող նոյնանմանը ե՛ւ մեր մէջը լինել։ Արդէն այս մտածումն իսկ քայքայում եւ թուլացում էր, զոր պէտք էր հաշուի առնէր Կ. Կոմիտէն, բայց պաղարիւնութեամբ աշալուրջ պիտի մնար։

Երկու միջոց կար գաղտնի ոստիկանութիւնը գտնելու։ Առաջին՝ հակել շրջապատի մարդոց կասկերուն եւ շարժումներուն եւ մանաւանդ անոնց նիւթական եկամուտին եւ ծախսերուն, որոնք կը տանէին լոկ ենթադրութեանց։ Եւ երկրորդ՝ ունենալ պետական կազմին մէջ վստահելի կամ գնուած պաշտօնեաներ, որոնք նախապէս յայտնէին գաղտնի ոստիկանութեան ցանկը եւ, եթէ ատիկա անհնար էր, գոնէ այն գործառ-նութեանց մասին որոնք կը բղխէին գաղտնի ոստիկանութեան տեղեկագրէն։

Այս միջոցները կրնային սահմանափակել չարիքը, բայց բուն աղբիւրը կը մնար ենթադրական։ Ուստի այդ կասկածելի տարրի վերաբերմամբ տեռորի որոշում չէր տրուեր ընդունուած կարգով եւ հրապարակով, այլ կասկածելիներուն խորհուրդ կը տրուէր հեռանալ իրենց շրջաններէն, իսկ շատ կասկածելիները կ՚աներեւութանային։

Եթէ ազգութեան մէջ չլինին դաւաճաններ եւ մատնիչներ, իշխանութիւնը իր բոլոր միջոցներով անզօր կը դառնայ, նոյն իսկ իր գաղտնի ոստիկանութիւնը անպտուղ կը դառնայ։

Դժուար չէր առաջ առնել այդ երկու ախտերուն։ Ատիկա յամենայն դէպս աւելի դիւրին էր քան գաղտնի ոստիկանութեան։ Կարսի մէջ հետեւեալ կերպով կ՚առաջնորդուէին.—

Առաջին հերթին կ՚աշխատէին այնպիսի մթնոլորտ մը ստեղծել, մանաւանդ փոքրիկներու եւ կանանց մէջ, որ անոնք գարշանք զգային հանդէպ

դաւաճանին եւ մատնիչին եւ խորշէին այդ վերջիններէն աւելի քան քոլերայէն։ Ատոր հանելու միջոցն էր ուժեղ քարոզչութիւնը՝ պատմական, կրօնական, բարոյական տուեալներով։ Եւ երբ Խաւարման Գիշեր մը միամիտ երեխայ մը կը հարցնէր իր ծնողին. «Ինչո՞ւ այդ Յուդային [?] քան սատակ չարեց Յիսուսը», ծնողը աւելի կը սարսէր [?] իր դալակէն [?], քան կախաղանէն եւ գնդակէն [?]։ Երբ ընտանիքներու մէջ այդ հարցումները լինէին, տանը մէջ օձերը կը սատկէին։

Երկրորդ հերթին պէտք էր գիտնալ թէ ո՞ւրկէ կուգային եւ ինչպէ՞ս կը ստեղծուէին այդ օձերը։ Կը հասկցուէր որ դաւաճաններու մէկ խոշո՛ր տոկոսը դուրս կուգար շատախօսներու, սնափառներու, պարծենկոտներու մէջէն։ Անոնց մէջ կ՚ամփոփուէին դաւաճան կարծուածները։ Անոնք էութեան մէջ ոչ դաւաճան, ոչ մատնիչ էին, նոյն իսկ կը սարսէին այդպէս լինելէ։ Անոնք կ՚ատէին Յուդաները, Վասակները, թէեւ իրենց լեզուի հետեւանքները զիրենք կը տանէին անոնց վիճակին։ Անոնք ակամայ, թեթեւամտութեամբ, ինկած էին այդ ուղիին վրայ՝ չկարողանալով չափել իրենց արարքի հետեւանքները։ Զանոնք դաւաճան համարելը, տեռորի ենթարկելը համազօր պիտի դառնար իրական դաւաճաններու ստեղծման՝ իրենց իսկ ընտանիքին մէջ։ Ընդհակառակը, պէտք էր զանոնք դարձնել կողմնակից քեզի, թոյլ տալ որ անոնք ապրին եւ տեսնեն իրենց արարքի հետեւանքները, որպէսզի իրենց խիղճը զիրենք տանջէր։ Բայց պէտք էր զանոնք անպայման նաեւ պատժել, որպէսզի յիշէին ընդմիշտ իրենց սխալը։ Եւ այդ պատիժը պէտք է լինէր ծեծը մոռակով [?], կամ առանձինն կամ ընտանիքի ներկայութեան։ Մոռակի [?] հարուածները սպեղանի կը դառնային անոնց խիղճի ձայնին եւ, երբ անոնք կանչէին՝ «քու ձեռք դալարի», կրնայիր հասկնալ որ դառած էիր ակամայ [?] գործակից մը կամաւոր դաւաճաններուն եւ մատնիչներուն դէմ։

Դաւաճաններու եւ մատնիչներու ամենամեծ մասը առաջ կուգար իրարու [?] դէմ եղած անձնական կամ այլ թշնամութիւններէն։ Կրքոտ ժողովուրդ ենք, նեղ ինկած պարագային ամէն ծայրայեղութեան կ՚երթանք։ Այդ ծայրայեղութեանց չորցնելու միջոցն էր ժողովուրդի ներքին խաղաղութիւնը եւ բոլոր վէճերու լուծումը մեր դատարաններով։ Իսկ անոնք, որ այնուամենայնիւ կ՚երթային մինչեւ դաւաճանութիւն, մատնութիւն, այդպիսիներու դարմանը սարսափն էր։ Պէտք էր անպայման զանոնք տեռորի ենթարկել, պայմանով որ ճշտուած լինէր դաւաճանութիւնը կամ

մատնութիւնը, պայմանով որ տեռորը չկատարուէր հակառակորդ կողմէն, այլ ենթակային մօտիկ մարդոց կողմէ եւ կամ կուսակցութեան զինուորներուն կողմէ՝ օրը ցերեկով. մահալ [?] ձիռը [?] յայտնի պիտի դառնար բոլորին իր պատճառաբանութեամբ: Ահաբեկուածին դիակը պէտք էր թաղել տալ առանց խոշտանգումի, առանձին ճամբու եզերքը, որպէսզի անցորդները մէյ–մէկ քար նետէին անոր գերեզմանին վրայ եւ ըսէին՝ «նալլաթ ստանին» եւ խնդրէին Աստուծմէ, որ ներէր անոր:

Կարսի մեր կազմակերպութիւնը այս միսթիկ հոգեբանութիւնը ստեղծած էր դաւաճաններու եւ մատնիչներու շուրջ, եւ ան այնքա՛ն հզօր էր, այնքա՛ն անհամապատասխան իր աւանդութեանց, որ բացառիկներն էին, որ այդ ծայրայեղ արարքներուն կ՚երթային սիրահարութեան, դրամի, կաշառքի կամ վառքի դրդումով: Դաւաճանի կամ մատնիչի բերած հացը չէր ուտեր իր զաւակը, մայրը, կինը: Այդ գիտէր գայթակղողը [?] եւ ինքն ալ, ծածկելու համար իր արարքը, կը կանչէր. «Արին [sic], թարախ է դաւաճանի հացը»: Բայց այդ զղջումը չէր վերկեր [?] զայն: Ան իր հարազատներու կողմէն իսկ կը մեղկցուէր [?], եւ անոր արիւնը «Հալալ» կը համարուէր:

Քանի մը խօսք ալ տեռորի գործողութեան մասին:

Չափազանցութիւն չլինի եթէ ըսեմ, թէ 1903–4 թուերուն ե՛ւ ոչ մէկ հայ կար բանին բուն իմաստով դաւաճան, մատնիչ: Եւ այդ ախտահանումը նախ եւ առաջ պարտական էինք ստեղծուած մթնոլորտին: Հազիւ թէ ամէն ազգէ [?] 8 տեռոր կատարուած էր ամբողջ նահանգի մէջ 5 տարուայ ընթացքին: Բայց ամբողջ բնակչութիւնը, մէջն առնելով ե՛ւ բանակը, կ՚ապրէր տեռորի մղձաւանջին մէջ: Ան չէր ըմբռներ թէ այդ սարսափը տեռորիստներու եւ պատժի խստութեան մէջ չէր, այլ իր հոգեբանութեան, իր երեւակայութեան մէջն էր:

Ահա թէ ինչո՞ւ ահաբեկման գործողութիւնը դիւրին եւ բնական կը համարուէր բոլորին կողմէ: Գաբրիէլ Հրեշտակն էր ահաբեկիչը, որուն ընդդիմանալը անբնական էր: Ան ոչ մէկ յանցանք չունէր, ան վերին կամքի գործադրողն էր միայն: Անոր պէտք էր օգնել: Ան աներեւոյթ եւ անխոցելի էր: Անոր «ձեռները դալար» էին նոյն իսկ: Այդ պայմաններու մէջ աւելի դժուար էր մատագործի համար ոչխար մը մորթել, քան ահաբեկիչին համար սպաննել հազարապետ մը իր զօրքին աչքերուն առջեւ կամ

դաւաճան մը՝ իր դրան շեմքին ու մնալ անյայտ, առանց ձերբակալման եւ առանց բողոքի։

Ոչ մէկ տեռորիստ ունէինք ձերբակալուած։ Բոլորն ալ անյայտ կը մնային, բայց բոլորի մասին ալ ամէնքը գիտէին, պատկառանքով կը ճաշէին անոնց հետ, առանց խօսելու կատարուածի մասին։

Ահաբեկիչի գործողութեան ատեն, բոլորի դռները բաց պէտք է լինէին, զայն հետապնդումէ ազատելու համար ճամբայ պէտք է ցոյց տային, անոր ծպտուելու համար հագուստ պէտք է տային։ Եթէ ոստիկան էր տեսնողը, պէտք էր մոլորցնէր միւսը եւ վրիպեցնէր հետապնդումը եւ պէտք է լսէր ա-նոր ինքնութեան մասին։ Պատասխանատու կը համարուէին անոնք որ չէին օժանդակած, իսկ իշխանութեան օժանդակողները տեղն ու տեղը կրնային սպաննուիլ եւ կամ պէտք է ինքնասպան լինէին, ահաբեկիչի ձեռքը չիյնալու համար։

Քանի մը խօսք ալ տեռորիստներու ընտրութեան մասին։

Թուրք կամ ռուս դատարաններու կամ այլ դրութիւններու գործերու մէջ յաճախ լսուած է թէ ահաբեկիչները կ՚ընտրուէին վիճակով կամ «կոմիտէի» հրահանգով։ Այդ կը նշանակէ թէ անոնք չէին հասկնար, որ «շունը ծեծելով գայլը չէ խեղդուիր» եւ որ վիճակով կամ հրամանով ահաբեկման գնացողը կրնար ձախողեցնել այդ նրբին գործը։

Ահաբեկման գնացողը, նախ, պէտք է վճռած լինէր որ տրուած գործը անպայման պէտք էր յաջողցնել։ Երկրորդ՝ ան պէտք չէ ձերբակալուէր, ոչ վիրաւոր եւ ոչ ալ անվնաս։ Երրորդ՝ պէտք է կարողանար ազատուիլ՝ առանց իր հետքը ձգելու։ Չորրորդ՝ եթէ այդ բոլորը չկարողանար, անպայման պէտք է մեռնէր։

Անկէ պարզ է որ ահաբեկիչը, բացի քաջութենէն, բան մըն ալ աւելի պէտք է ունենար։ Ան անպայման յաջողելու վստահութիւնը պէտք է ունենար, եւ իր ազատման կամ հաստատ մահուան հարցը երկրորդական պէտք է լինէր անոր համար։ Այս յատկութիւնը միայն ահաբեկիչն ինքը կրնար որոշել, եւ երրորդ անձի հրամանը կամ խորհուրդը կամ վիճակով պարտադրանքը, բացի վնասէն, օգուտ չէր կրնար բերել։

Ընտրութիւնն ընդհանրապէս հետեւեալ ձեւով կը լինէր.—

Կ. Կոմիտէի կողմէ մէկը իր մօտ կը կանչէր այն անձը, որ յարմար կը նկատուէր որոշուած տեռորի համար եւ կ՚առաջարկէր.

— Պատասխանատու մի ծանր գործ կայ իրագործելու, որի յաջողութեան պատասխանատուն մէկ անձ պիտի լինի: Կարո՞ղ ես նման գործ ստանձնել:

Այդ առաջարկին պատասխանը պէտք է տրուէր միւս օրը միայն: Երբ գիշերը անցուցած, տաղնապէն վերջ, դրական լինէր պատասխանը, այդ ատեն միայն Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը կը պարզէր գործի էութիւնը, պէտք եղած ծանօթութիւնները եւ դիւրութիւնները կուտար եւ, եթէ առարկութիւն չլսէր, կարճ ժամանակ կուտար իրագործելու յանձնարարութիւնը եւ ճամբու կը դնէր՝ «յաջողութիւն կամ քու գլխակը» խօսքերով:

Ընդհանրապէս ահաբեկիչները իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը անթերի կը կատարէին, իսկ Կարսի մէջ՝ միշտ, որովհետեւ ժողովուրդը ահաբեկիչին կ՚օգնէր: Տեռորիստներու յաջողութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ անոր մղիչ ազդակները ո՛չ պաշտօնը, ո՛չ փառքը, ոչ ալ մանաւանդ նիւթական հարցերը չէին, այլ միայն ու միայն մէկ մտասեւեռում՝ ոչնչացնել չարիք մը, որ կը վտանգէ հանրութիւնը, եւ հաստատ մահ կամ ազատում՝ առանց հետքի, որպէսզի հանրութիւնը չվտանգուի:

Այն ահաբեկիչը, որ իր հակառակորդը կը հարուածէ առաջին անգամ իսկ տեսնելով, անկէ սպասելու է հրաշք: Ան, որ կը տնտնայ եւ, քանի մը անգամ տեսնելէ վերջ, չէ կրնար վճռական քայլ ընել, անկէ զգուշանալու է. կրնայ ամէն բան լաւ լինել հաշիւով, բայց մոլեռանդութիւնը պակաս լինելով, գործը [?] թերական կը դառնայ: Երկու սխալի մէջ պէտք չէ իյնալ: Պէտք չէ կարծել, որ հրաշք կատարող ահաբեկիչ մը, որ անյոյս կարծուած գործ մը գլուխ բերած է եւ ինքն ալ առանց հետքի վերկուած [?] է, կարող է, իբր փորձառու, իրագործել երկրորդ, երրորդ հրաշքները: Այդ սխալ է, որովհետեւ կատարած հրաշքի հիմքը մոլեռանդ վճռականութիւնն է, որ կրնայ փոխուած լինել: Հաստատ մահը ճաշակելէն եւ ազատուելէն վերջ, ընդհանրապէս, կեանքը կը քաղցրանայ: Շրջապատի եւ իր վոչունակութիւնը [?] զարկ կուտայ փառասիրութեան, մահուընէ վերկուիլը [?] կը ծնեցնէ ապրելու տենչը, կը պակսի մոլեռանդութիւնը եւ տատանում առաջ կուգայ: Եւ կը տեսնես օրինակներով, որ ծովը լողացողը կը խեղդուի առուակի մը մէջ:

Երկրորդ սխալն այն է, որ ահաբեկիչներու ցոյց տուած սկզբնական անձնազոհողութիւնը կը դարձուի չափանիշ անոնց գաղափարականութեան իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին։ Ան որ, մէկ կամ երկու կամ առ առաւելն երեք ահաբեկում կատարած է եւ այլեւս կատարելու ո՛չ կիրք ունի եւ ոչ ալ ցանկութիւն, նոյն իսկ չի յիշեր իր ըրածները, կարող է պատած լինել գաղափարականութիւնը։ Իսկ ան, որ հաճոյք կ՚առնէ ահաբեկումէն եւ կ՚որոնէ այդ, կը նշանակէ թէ կորսնցուցած է իր գաղափարականութիւնը։ Այդպիսի մէկէն չարիք պէտք է սպասել։

Ճիշտ կ՚ըսէին Սերպէյն [?] ու Նորհատեանը [?].

— Նրան, որ վաղը [sic] է սպաննել, բայց չի կարող մի հաւ մորթել, սիրէր եւ ընկեր համարիր, բայց արգելիր երկրորդ վաղը սպաննելու։ Իսկ նրան, որ բազմաթիւ վաղեր [sic] է ահաբեկել եւ հաճոյք է առել դրանից, թշնամի համարիր։

Եւ, իրօք, Բագու, Թիֆլիս, Երեւան եւ այլուր՝ այդ տարրը այնքա՛ն ինկաւ, որ Հարկ եղաւ այդ Հերոսները խմբովին կամ մաս մաս ոչնչացնել, թէեւ անոնք քաջերէն՝ քաջը, գոհաբերողներէն՝ գոհաբերողները եղած էին իրենց առաջին քայլերուն մէջ։ Մէկէն աւելի ահաբեկողը՝ դասաք [?] (մատագործ [?]) կը դառնայ։

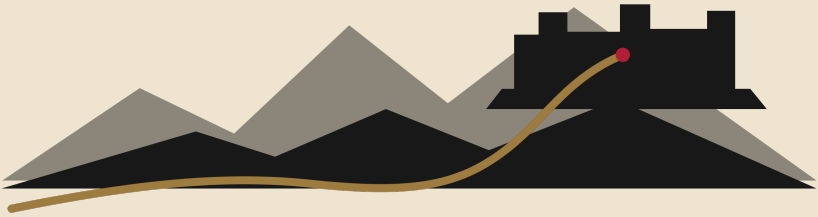

ԳԼՈՒԽ Գ

Կարս մայրը

Kars, the Mother

Կարսի բերդն ու զէնքի ուղիները

ԿԱՐՍԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ·
ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴԸ· ՅՈՒՆՈՆ·
1880–1892· ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ· ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ·
1893–1900· ԵՐԿՐԻ ԴԷՊՔԵՐՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՐՍԻ ՎՐԱՅ·
ՀՐԱՅՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ·
ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ 1904-ԻՆ·
ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԱԾ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ՀԱՄԱՐ·
ԿԱՐՍԻ ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ·
ԶԷՆՔԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ· ՀՐԱՅՐ·
ԶԻՆԱՏԱՐ ԽՈՒՄԲԵՐԸ 1890-ԷՆ 1900 Թ·

Կարսէն ստացած անմիջական տպաւորութիւնս կը զարմացնէր զիս:

Ան մէկ դպրոց էր՝ իշխանութեան մէջ իշխանութիւն ստեղծելու համար, դպրոց մը, որու հիմնադիրները եղած էին մտաւորական երիտասարդներ, տարուած իրենց տարբեր երազներով: 1904-ին զանոնք կը յիշէին երազի նման, առանց մատնանշելու անոնց գործերուն էութիւնը, բայց այդ յիշողութիւնը արդէն չճշտուած դրամագլուխ մըն էր դարձած, քիչ մը երեւակայական, քիչ մը դրական:

Կը յիշուէին, օրինակ, Բախչեանը [?], Սեդրակ Մանդինեանը, որոնք յետագային մանկավարժներ եղան: «Ծօ, ջանըմ, առաջուայ մարդիկ բաշխայ (տարբեր) մարդիկ էին. ամէն լեզու գիտէին կը, ամէն ուսում ունէին, բայց խաչ հանելով՝ աղօթէին կը եւ Սբ. Կարապետ կ’երթային կը»:

Կը յիշէին Մկրտիչ Ղազարեանը՝ երկար ոտքերով եւ փոքրիկ գլխով, նոյնպէս Լեւոն Սարգսեանը՝ խօժոռ եւ մեծ գլխով ու հաստատուն մարմնով։ Թէեւ առաջինը իր ասպարէզը վերջացուց քահանայութեամբ եւ երկրորդը՝ հրապարակագրութեամբ, բայց անոնց մասին կ՚ըսէին. «Տեսա՞ր, մարդ ըսածդ այդպէս պէտք է լինի։ Ըրին չըրին [?], իրանց խօսքը ըրին, գնացին Երկիր, ոտքի տակ տուին եւ այնտեղի զուլումի մասին մեզի լուր բերին»։

Կը յիշէին Ռոստոմը, որ քօթօթի նման էր։ Ատկէ եւ իր մականունը։ Կը յիշէին Մարտիրոս Մարգարեանը, որ թէեւ հաշուապահի կերպարանք ունէր, բայց լուրջ եւ ազդեցիկ էր։ Նոյնպէս կը յիշէին իշխան Արղութեանը, որ զուարճախօս եւ ուրախ իշխանի կերպարանք ունէր։ Ու կ՚ըսէին. «Ջանըմ, անոնցմէ առաջ ջուռա-ջուռա շատ մարդիկ եկան ու անցան, աւելի ուսումով, աւելի չալումով, բայց ամէնքի փափախի տակէն մի այլ ձայն կը հնչէր, մէկը մէկելէն անուշ։ Բայց թէ արի ու տես, ո՞ր մէկին հաւնիս։ Ասոնք ձայն չէին հանէ, առանձին առանձին երգեր չունէին, բոլորն ալ միաբերան մէկ բան կ՚ըսէին՝ գլուխդ որ քոր գայ, քու ձեռքով քորը պիտի անցուցես»։

Կը յիշէին եւ ամենէն աւելի վառ կը պատկերացնէին Աբամ [?] Թաթուլը, Սարկաւագը, Ջալլաթը եւ Տուրբախը։ Ասոնք մտաւորականներ չէին, այլ գործող անձինք եւ զանգուածի կողմէ աւելի գնահատուած, քան ուսումնականները։ «Մեզնից են անոնք, մեր լեզուն կը խօսին եւ մեծ մեծ խօսքերի հետ գործ չունին։ Մեզնից են, եւ դրա համար մենք նրանց «ղատրը»(*) չգիտենք։ Խօսքի ինչ կարիք կայ, ամէնքս ալ գիտենք, որ Ղարսայ բերդը մեր թագաւորներինն է, մեր մայրաքաղաքը։ Ձեր ոտքին մատաղ, հէ՛յ կիտի Թաթուլ, Ջալլադ ու Տուրբախ եւ խեղճ Սարկաւագ. անոնց ոտքերը երկաթ լինէին, պիտի մաշէին Խնուսի, Մշոյ, Էրզրումի լեռներում»…

(*) Ղատրը — արժէքը, յարգը·

Եւ անպայման կը սկսէին երգել «Ձայնը հնչեց Էրզրումի»… երգը։

Յունոն այս անձերու մէջ ամենէն առնականը, ամենէն պայծառը եւ սիրելին էր։ Ան էր, որ կը լուսաւորէր զանգուածներուն երեւակայութիւնը եւ ուղին ցոյց կուտար ապագայի, թէպէտ այդ մտքովն իսկ չէր անցներ Յունոյի։ Անոր սխրագործութեանց մասին շատ բան կը պատմէր ժողովուրդը՝ եղածը չեղածին խառնելով։ Բայց էականը այն չէր, թէ ինչե՞ր էր ան ըրած։ Էականը այն էր, որ ժողովուրդը անոր արարքներուն մէջ կը գտնէր այն, զոր ինքը կը

բաղձար։ Իսկ իր ներքին բաղձանքն էր՝ տեսնել համարձակ մէկը, որ արհամարհէր թէ՛ ռուս եւ թէ՛ թուրք ոյժերը, եւ զարնէր աջ ու ձախ, ճնշող ոստիկանին ու բէկին, բաժանէր իր խլածը խեղճերուն, անբախտներուն։

Իրապէս ես չգիտեմ, թէ Յունոն գաղափար ունէ՞ր արդէն ծնունդ ունեցող կուսակցութիւններէն, բայց անոնք իրենցը կը համարէին զայն։

Երբ կ՚ըսեն Յունօ, կը յիշեմ Նաբի եւ Ալէյ Թուրք ըմբոստները, որոնք Գուգարքի [?] եւ Կովկասի լեռները կը թափառէին եւ որոնց մասին առասպելներ կային ու երգեր կ՚երգուէին ամէն լեզուով։ Երեխայ էի, մեծերը իրարու կ՚ըսէին, ես կը լսէի.

— Լսեցի՞ր, Նաբին ելել Ծալկայի ճամբան բռնել է. բոլոր կիները իր քրոջ պէս պատուել եւ ճամբայ է բացել. բոլոր աղքատներէն՝ մէկ չոփ չէ առել. բոլոր հարուստներին մօրմէ մերկ դարձուցել ճամբել է. պրիստաւին, դատաւորին եւ ղազախներին պատկեցուցել [?] եւ ոչխարի պէս մորթել է։

Եւ Աբեդ [?] հօրքուրը կ՚աւելցնէր.

— Քա, մեզի ի՞նչ. Թող մորթէ, մեր Ազաւրէթցի [?] աղաներն ալ անոր հետ են եղած։ Արդէն Նաբիի եւ Ալէյի քաջ կռուողները հայեր են, զոռբայի հախէն կուգան եւ լաւն են։ Մեզի վնաս չկայ, թո՛ղ Աստուած երկար կեանք տայ անոնց։

Մենք՝ երեխաներս ալ դպրոց կ՚երթայինք եւ իրար կը հարցնէինք.

— Լսեցի՞ր, լսեցի՞ր… Աբուլ սարի վրայ, որ երէկ կրակ կը վառէր մութ գիշերին, Ալէյն էր վառել, ոչխար կը խորովէր եւ այս Սոխերին (Ռուսներին) շիշը կ՚անցընէր։

Ասոնք աւազակներ էին, այն տարբերութեամբ որ դրամի համար լեռները չէին ելած։ Մէկը վիրաւորուած էր արդարադատութեան բացակայութենէն եւ բանտէն էր փախած. միւսը սիրահարական ողբերգութենէ մը լեռներն էր ելած։ Բայց մէկը սարսափի, իսկ միւսը ազատութեան եւ վրէժի հերոս էր դարձած։ Գոնէ ես զանոնք հերոս դարձուցած էի, երբ երեխայ էի։ Երջանիկ կը զգայի, երբ կ՚երթայինք Ջըխիջուարի [?] հանքային ջրերը, ուր կ՚երազէի Ալէյին, որ գար եւ մեզ պաշարէր, գերի առնէր, եւ ես պատեհութիւն ունենայի տեսնել զայն եւ իմ ծառայութիւնը մատուցանել անոր։

Երբ Կարս գացի, եւ ինձ կը պատմէին Յունոյի մասին այնպէս, կարծես ան ողջ լինէր, ես յիշեցի 10–15 տարի առաջ եղած երեւակայութիւններս Նաբիի

եւ Ալէյի մասին։ Յունոյի մասին պատմուածները յար եւ նման էին Աբեդ [?] հօրաքրոջս պատմածներուն, այսինքն՝ ստուգման կարօտ։ Ուստի զանց կ՚առնեմ զանոնք՝ թողնելով այդ իր գործակիցներուն եւ մօտիկ եղողներուն։

Յունոյի գործակիցներէն Քաֆթառ Արշակին եւ Որսորդ Գէորգին հանդիպեցայ, բայց դժբախտաբար անոնց չհարցուցի իրենց նախայեղափոխական արկածներու մասին։ Ասոնցմէ առաջինը էրզրումցի Քեռին էր, որ ժամանակ մը, Յունոյի ոչնչացումէն յետոյ, Կարս Պլոյի [?] արհեստանոցին մէջ կը շինէր համետ, սանձ, իլար։ Յետոյ ան անցաւ Թումանի խմբի հետ Սասուն եւ անկէ Վան, անկէ Պարսկաստան ու դարձաւ յայտնի Քեռին, որ, կամաւորական մէկ գունդի գլուխ անցնելով՝ սպաննուեցաւ Ռըվանդուզ [?]։ Երկրորդը ի՞նչ կ՚ընէր Յունոյէն յետոյ, չգիտեմ, բայց ան ալ միացած էր Թումանի երկրորդ խմբին՝ անցնելու Սասուն, ու սպաննուեցաւ Թումանի հետ։

Յունոն եւ ընկերները, որ ժամանակակից էին Նաբիին եւ Ալէյին, (1885–90 թ. թ.), կը տարբերէին անոնցմէ այն բանով, որ նախ՝ իրենց մէջ չունէին այլ ազգեր, այլ միայն հայեր։ Երկրորդ՝ իրենց գործունէութեան շրջանը Տայոց եւ Վանանդի շրջաններն էին, գլխաւորապէս Նարման, Օլթի, Գեռլա (Կարսի նահանգ), Թորթում, Կիսկիմ, (Երզրումի նահանգ) եւ Արդուին, Խոփա (Բաթումի շրջան)։

Յունոյի նշանակութիւնը պէտք չէ չափել իր անծանօթ [?] մնացած գործերով, այլ այն արժէքաւորումով որ ժողովուրդը տուած էր անոր։ Կ՚ըսէին՝ «Յունոյի նման մէկը աշխարհ չէ եկել եւ չափիտ [?] գայ։ Յունոն, երբ երեսը կը դարձնէր դէպի Երզրում եւ կը գոռար, վալին իր տեղը կը դողար եւ Ստամբուլի Թախտը կը ցնցէր։ Յունոն, երբ երեսը կը դարձնէր Կարս եւ Բաթում ու կը գոռար, գուբեռնաթոռները [?] կը սոսկային եւ ձէնը կը հանէր մինչեւ Պետրբուրգ։ Յունոն ուրիշ մարդ էր»...։

Երբ 7–10 տարեկան երեխայ էի, ձիշտ այդ չափազանցութիւններով կը պատկերացնէի Նաբին եւ Ալէյը։ Եւ մինչեւ օրս այդ ասպետ աւազակները ինձ համար «ամենամեծ» հերոսներն են։ Արդեօ՞ք նոյն խաբկանքի մէջ չէ Կարսի հասարակութիւնը, կը մտածեմ, երբ կը լսեմ Յունոյի պատմութիւնները, զոր ախորժակով կը պատմեն Պլօն եւ Մխչոնց Մարգարը։ Ձիշտ է, անոնք [?] տարիքոտ էին, մազերը ճերմակ դառնալու հակումներով եւ մօրուք ունէին։ Բայց այդ չէ խանգարեր մանկական

պատկերացումներ ունենալ ծերացած ժողովուրդի մը, որ հին երագ մը ունի ըմբոստութեան եւ ազատութեան։ Երբ մէկը ծնունի [?] այդ երագին համաձայն նշաններ ցոյց տալով, ան կը դառնայ իր պաշտելի զաւակը, անկախ անոր իրական արժէքէն։ Ան որակ եւ ուղեցոյց կը դառնայ ժողովրդի երագին համաձայն։

Յունոն շօշափելի առնական ոյժ կը համարուէր եւ սիրելին էր Կարսի մէջ մարտական կազմակերպութեան, ինչպէս ե՛ւ Արաբոն [?]՝ Տարօնի մէջ։ Ծնողները աւելի կը սիրեն եւ միշտ կը յիշեն իրենց զաւակներուն առաջին քայլի օրերը, եւ այդ հերոսը նորաքայլ մանուկն է…

1880–1892 թուականները Կարսի հայութեան վերածնունդի տարիներ պէտք է համարել։ Հոն եկող ու գացող մտաւորականներէն ամէն մէկը իր գաղափարները կը բերէր, բայց ընդհանուր կապ չկար անոնց միջեւ։ Կազմուած հայրենասիրական խմբակցութիւնները եռանդուն ու գաղափարական էին, բայց ընդհանուր ներդաշնակութիւն չկար։

Հնչակեան կուսակցութիւնը Կարսի մէջ, առածս [?] տպաւորութիւններէն դատելով, բոլոր տուեալներէն [?] ունէր համախմբելու ինքնաբոյս յեղափոխական տարրերն ու հոսանքները եւ ամբողջական մէկ ոյժ կազմելու։ Ան էր ամենահինը, իբր համատարած կազմակերպութիւն։ Ան էր, որ կ՚ընդգրկէր ազգային եւ ընկերային յառաջադէմ գաղափարները։ Անոր մէջ էին համախմբուած ժամանակի ամենազոհաբերող, անշահախնդիր տարրերը՝ հայկական երկու հատուածներու երկրասիրութեան [?]։ Անոր ձեռքին էր Ջահը, որ կը հրդեհէր յեղափոխական բոցը Ջէյթունէն Սասուն, Սասունէն Կովկաս։ Ազգը անոր կը նայէր։

Շատ կարճ ժամանակով Հեռաւոր Կիլիկիայէն, իննսունական թուերու սկիզբները, Կարս այցելած էին Ժիրայրը եւ Մուրատը, երբ անոնք դեռ եւս անձանօթներ էին, բայց ա՛յնպիսի շունչ, ա՛յնպիսի ոգի էին ցոյց տուած, որ կարճ միջոցի մէջ նուաճած էին բոլոր հոսանքներու սիրտը եւ մի հատ ու մի հովիտ էին կազմած յարկի մը տակ, որ Հնչակեանութիւնն էր։ Դեռ 1904-ին, երբ ես հոն էի, երբ այլեւս գոյութիւն չունէր Հնչակեանութիւնը Կարսի նահանգին մէջ, բացի քանի մը անհատներէ, ա՛յս ըսելով կը յիշէին զանոնք եւ կը նեղանային, երբ անոնց մասին բացասական արտայայտութիւն ընէիք։ Կը զարմանային, երբ անոնց «Հնչակ» ըսէինք։

— Չէ, չէ, սխալ ես, Հողուդ մեղք կ’անես։ Ռոստոմն ալ Ղարս էր, Երզրում կ’երթար. Մուրադն ալ Ղարս էր, Սասուն կ’երթար։ Անուշ, բարուշ իրարու հետ էին։ Երկուսին ալ ես ճամբեցի, երկուսն ալ հրեշտակի պէս մարդ էին։ Ոչ «Կենտրոն» [?], ոչ «Հնչակ», երկուսն ալ նոյն բանը կ’ըսէին. «Ազգը մեղք թագաւոր, մենք՝ անոր զինուոր»։ Մենք անոնց սիրեցինք եւ ամէն բաները հոգացինք ու ճամբու դրինք, — կ’ըսէր ինձի Թեւանենց Ալէը։

Թեւանենց Ալէը իր գլխէն չէր փչեր։ Այդպէս էր դրութիւնը 1890-ական թուի սկիզբները, երբ Ռոստոմները կ’առաջնորդէին Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը եւ Ապակեդրոնացումը։ Մուրատները ատոր մէջ գործնական միտք կը գանէին եւ, եթէ ատոր իմաստը հասկնային արտասահմանի մէջ նստած Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի անդամները եւ կամ Ռոստոմը անդամը լինէր այդ կեդրոնի, այդ պարագային դժուար թէ Հ. Յ. Դ.ը կազմուէր։

Հնչակեանութիւնը իր բոլոր տուեալներով [?] ինքնասպան եղաւ իր անժողովրդական կեդրոնաձիգ ու տոտալիտէր [?] վարչութեան պատճառով եւ նաեւ այն հասկացողութեան հետեւանքով, թէ ժողովուրդները իրենց խնջալը չունին եւ թէ այդ խնջալը մենաշնորհն է քանի մը դրոց-բրոց անհատներու։ Ատոր մէջ որոնելու է անոր քայքայման ու այլասերման պատճառները եւ Դաշնակցութեան կենսունակութեան աղբիւրները։

Կարսի մէջ նոր կազմակերպութեան՝ Դաշնակցութեան միութիւնը կատարեալ էր, Ռոստոմի շնորհիւ։

Նոյն միութիւնը առաջացաւ մարտական ոյժերու համախմբման գործին մէջ։ Կուկունեանի խումբը կարելի է համարել Դաշնակցութեան առաջին փորձը մարտական ոյժի կազմակերպման։

Անդրէ Տէր Օհանեանը «Հայրենիք» ամսագրի էջերու մէջ, իր աղբիւր ունենալով Կուկունեանի խմբի մասնակցողներուն յիշողութիւնները, այնքա՛ն հարազատ ըմբռնած է այդ խմբի էութիւնը, այնքա՛ն գեղեցիկ նկարագրած է, որ ընթերցողը կրնայ կարդալ ոչ թէ իբրեւ մտացած [?] մէկ վէպ, այլ իրական պատմութիւն։ Ես ալ մօտիկ բարեկամներ ունեցած եմ այդ խմբին մասնակցողներուն մէջ, որոնցմէ Բալաջանը եւ Թուբէնը [?] (Դերձակեան) պատմած են ինձ յաճախի [?]։ Անոնց պատմածները նոյնը կը հաստատեն, ինչ որ Տէր Օհանեանը ներկայացուցած է։ Ուստի, այդ խմբի

մասին ուրիշ չեմ աւելցներ իմ կողմէն։ Պիտի ըսեմ միայն որ այդ խմբի արժէքը պէտք չէ որոնել իր մէջը, այլ պէտք է որոնել այն ազդեցութեան մէջ, զոր թողած է ժողովրդի հոգեբանութեան վրայ։

Կարսի ժողովուրդը ծարաւի էր տեսնելու «Հայ գործը»։ Այդ տեսաւ եւ շօշափեց։ Ու թէեւ այդ «գործը» բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ, բայց ժողովուրդը կը սիրէր իր տեսածը եւ կ'ուզէր ունենալ աւելի անթերի, աւելի կատարելագործուած զինուորական ոյժ մը, եւ ունեցաւ։

Սասունի եւ 1893–96 թուականներու կռիւները եւ կոտորածները Թուրքիոյ մէջ Կարսի նահանգի ամբողջ ժողովուրդը դարձուցած էին սգաւոր [?], բայց միակամ [?] եւ պատրաստ՝ «վրէժը» լուծելու։ Թէեւ այդ թուականներուն զանգուածօրէն ան կը հետեւէր Դաշնակցութեան, բայց Թուրքիոյ մէջ եղած շարժումներուն առաջնորդը Հնչակեաններն էին եւ անոնց վրայ կ'իյնար ձախողութեան պատասխանատուութիւնը։ Այսուհանդերձ որեւէ քննադատութիւն չկար այս ու այն կողմի դէմ։ «Ինչ որ եղել է, եղել է։ Մտածենք բուն պատասխանատու օձիքը բռնելու մասին, որ Սուլթան Համիտը եւ Լոբանով [?] Ռոստովսկին [?] է», կ'ըսէին։

Այս մտածումով էր, որ աշուղ Ջարճատի [?] «իսլամների գոռ [?] վաշտերը ապագին [?]» երգը եւ Տամատեանի ու Մուրատի վրայ յօրինուած երգերը ազգային երգեր էին դարձած, ինչպէս եւ «Տալորիկի քաջ եմ ես, քարի գաւակ»... երգը, որ այդ ժամանակներու ազգային մարշն էր։ Լայն սիրտ ժողովուրդը կը դատէր.— «Եթէ ելքը յաջող լինէր, բոլորիս համար պիտի լինէր արդիւնքը. Թէ ելքը ձախող է, բոլորիս պիտի լինի հետեւանքը»։ Եւ ան բոլոր փախստականները, բոլոր կոտորածէն ճողոպրածները իր յարկին տակ կը պատսպարէր եւ կը տեղաւորէր։

Դաշնակցութեան վերելքը եւ Հնչակեանութեան վայրէջքը կատարուեցան այդ տագնապալի տարիներու ընթացքին իրենց՝ Հնչակեաններու միջոցով եւ Դաշնակցականներու յամառութեան ու շրջահայեցողութեան շնորհիւ ու հետեւեալ կերպով.—

Սասունի մէջ Տամատեանը ձերբակալուած էր։ Ձայն փոխարինած էր Մուրատը, որ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ նշանակուած էր իբրեւ ղեկավար Սասնոյ ապստամբութեան։ Կը սպասուէր որ ապստամբութեան

պայթման պարագային Եւրոպան պիտի ցնցուի, անգլիական նաւատորմիղը Պոլիս պիտի մտնէ, իսկ ռուսական բանակը պիտի շարժուի՝ գործադրութեան դնելու համար եթէ ոչ Սան Ստեֆանոյի, գէթ Պերլինի Վեհաժողովի տուած որոշումները:

Բայց ապստամբութեան համար անհրաժեշտ էր զէնք: Մուրատը, բացի Կարսէն իր բերած պեռդան [?] հրացաններէն եւ 2000 փամփուշտէն այլ զէնք չունէր: Սասունցիք ունէին չախմախլի հրացաններ եւ թուր ու մաթթալ [?], որոնց զէնք անունը տալն իսկ յանցանք էր: Ահա թէ ինչո՛ւ Սասնոյ իշխաններու հետ ունեցած ժողովին մէջ Մուրատը որոշած էր ընդառաջ գնալ եղած պահանջներուն եւ ճամբել Կովկաս ներկայացուցիչ մը արտասահման՝ խոստացուած զէնքերը բերելու համար: Խոստումները առատօրէն ըրած էր Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Ներկայացուցիչ ընտրուեր էր Սասնոյ սիրելին՝ Հրայրը: Ան իր Շլղըլաղաջցիներէն [?] եւ մօտիկներէն շուրջ 50 հոգի ճամբեր էր Կարս, որ ստանալիք զէնքերը հասցնեն Սասուն: Ինքն ալ ուղեւորուեր էր դէպի Կարս:

Տուրբախը եւ Թեւանենց Ալէը Կարսի մէջ եւ յետագային Կաննենու [?] Մկրտիչն ու Շլղըլաղաջի [?] Պողոսը Տարօնի մէջ կը պատմէին եւ իրարու բաժնելը [?] կը հաստատէին ընդհանուր գծերով: Մկրտիչը, որ Հրայրէն յետոյ երկրորդն էր Տարօնի աշխարհին մէջ, հեգնական շեշտով կը պատմէր.

«Մուրատը մեղք չունէր, միամիտ էր, կը հաւատար խօստումներուն: Ան մեզի ըսաւ.— «Թէ որ Սասուն ապստամբի, Ինգիլէզը [?] մէկ կողմէն, Ուրուսը մէկ միւս կողմէն Ստամբոլ կը մտնեն եւ Սուլթանի Թախտը կը քանդեն եւ Հայութիւնը կ’ազատի»: Հանեց «Կեդրոնի» նամակը եւ կարդաց: Սասնոյ ժողովքը ըսաւ Մուրատին.— «Դու մեր աչաց եւ գլխի վրայ եկած ես. ազգութեան համար թող մեր արին հալալ ըլլի: Եւ Կեդրոնի (Հնչակեանութեան) լիազօրը մեր մեծը թող լինի, մեր աչքին լոյսը թող լինի»:

«Օսէի Աւէն [?] եւ Հրայրը դիմադարձ եղան Մուրատին եւ ըսին.— «Ամէն բան լաւ. բայց կնիկը, որ կնիկ է, լուացքը ընելէն առաջ նախ ջուրը կը պատրաստէ, յետոյ սապոնը եւ յետոյ լուացքի կը սկսի: Մենք չախմախլի հրացան ունինք, բայց բարութ (վառօղ) չունինք: Չախմախլիով քեզի դէմ կռիւ կը լինի, բայց «ասկարէ ռաշի» [?] (կանոնաւոր զօրք) դէմ կռիւ չի լինի: Ո՞ւր է քու թոփ ու թուանքը»:

«Քանի մը [?] տաք-գլուխներ, վերնայարկերը [?] պատարկ [?], պոռացին Հրայրի եւ Օսէի Աւէին երեսին.— «Դուք խառնակիչներ էք»: Մենք ալ ըսինք.— «Խառնակիչը դուք էք»:

«Մուրատը լաւ մարդ էր, իր տեղէն ելաւ եւ կանչեց խառնակիչ կանչողները եւ ըսաւ.— «Խելքը գլխին քանի մը մարդ ունիք, անո՞նց ալ լեզուն կ'ուզէք կտրել: Օսէի Աւէն եւ Հրայրը իրաւունք ունին: Առանց զէնքի եւ պաշարի՝ ապստամբութիւն չի լինի: Եւ հանեց նամակներ «Կենտրոնէն» [?] դրուած, ուր Հնչակեանները կ'ըսէին.— «Ինչ պաշար որ կ'ուզէք, ինչ որ պէտք է, գնացէք Կովկաս եւ մեր մասնաճիւղերէն առէք»: Հրայրը մեծաւոր կարգեց գնալու եւ բերելու համար զէնքերը ու նամակներ տուաւ աշխարհի չորս դին [?]:

«Գացինք Ղարս, մասնաճիւղ փնտռեցինք: Բանն այդպիսին չկայ: Քանի մը [?] Հնչակեան պատանի [?], նամակը տուինք եւ խօստացուած զէնքերը պահանջեցինք: Ըսին.— «Այդ Կենտրոնին գործն է. մենք զէնքեր չունինք»: Ըսինք.— «Ջանըմ, մէկ անել [?] այդպէս, Սասնոյ վրայ կռիւ է, Մուրատ նեղն է մնացեր, մեզ փութով ճամբած է օգնութիւն հասցնելու: Դուք արինքի [?] տակ կը մնաք: Եղբա՛յս [?] չե՞ք լինի»: Օգուտ չունեցաւ: Ըսին.— «Կենտրոնի գործն է» ու կանգնեցան: Իսկ Կենտրոնը ո՞ւր է, սատանան գիտէ: Ճար, նաճար [?], պատանք [?] Ջալլաթին, որ Սասուն եւ Ս. Կարապետ եղած էր: Ան տարաւ Տուրբախի մօտ, որ շատ աղէկ մարդ է: Ան տարաւ Ալէքի մօտ, որ դուռը չէն [?] մարդ է: Պատմեցինք ամէն ինչ: Անոնք ըսին.— «Մենք Կենտրոն չենք ճանաչէ, մենք Դաշնակցական ենք եւ Հնչակեաններէն խաբար չունինք: Բայց քանի որ դուք կռուի մէջ էք, դիմեցէք մեր կոմիտէին, անոնք անպայման կ'օգնեն»:

«Հրայրը առաջ անցաւ: Գացինք Դաշնակցական կոմիտին, մեր ցաւը պատմեցինք: Մենք չէինք գիտեր թէ ի՞նչ է Դաշնակցականը եւ ոչ ալ անոնց կը ճանաչէինք [?]: Երբ ըսինք թէ եկած ենք զէնքի, հոն կռիւ կայ, պարապ ինչո՞ւ դառնանք, անոնք մէկէն ըսեցին.— «Ինչ որ մենք ունինք, ձերը համարեցէ՛ք: Մեր տղաներէն ալ թո՛ղ ձեզի մատաղ լինին: Մենք մէկ ազգ ենք եւ մէկ հաւատի ենք եւ մեր ազգի ազատութիւնը կ'ուզենք»: Միւս օրը գործի անցանք: Մեր հետ բերած Շլղրլաղաջցիներէն, Պօղոսի առաջնորդութեամբ, 26 հոգի զինեցինք եւ Սասուն յետ ճամբեցինք: Անոնք ապահով տեղ հասան: Եօթը հոգի ալ, որոնց մէջ կար եւ մատղաշ [?] դեռ

տղայ Չոլօն, ճամբով ճամբեցինք, որ Բատենէն [?] այն կողմը չկրցաւ անցնիլ։ Ձերբակալուեցան, իսկ Չոլօն կրցաւ փախչիլ։

«Ջալլաթը քանի մը հոգիով անցաւ Սասուն եւ յետ վերադարձաւ, իսկ Տուրբախը անցաւ Խնուս եւ հոն հաստատուեցաւ՝ խմբեր անցընելու համար ու հոն ալ մնաց, մինչեւ որ կոտորածներ եղան, բայց ան ազատեցաւ։ Այդպիսով Ղարսէն դատարկ ձեռքով մենք յետ չճամբեցինք մեզ հետ բերած մարդկանց։ Հրայրը բոլոր անցուդարձը բացատրեց յետ գնացողներուն եւ խնդրեց հասկցնել ամէնքին՝ Սասնոյ իշխանաց եւ Մուրատին, որ Կենտրոնը կորսուել է, եւ այս բոլոր զէնքերը Դաշնակցականներ տուին»։

Կաննենու [?] Մկրտիչի այս պատմածները, որ ի միջի այլոց բերի հոս, նպատակ չունի լուսաբանելու Սասնոյ առաջին ապստամբութեան պատմութիւնը։ Կարսին չի վերաբերիր այդ։ Կրնայ ըլլալ որ Կաննենու [?] Մկրտիչի պատմածները ճշտուած փաստեր ալ չեն։ Ատիկա կը համարեմ երկրորդական։ Էականը պէտք է համարել այն երեւոյթները, որոնք պատճառ դարձան երկրի եւ Կարսի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան իսպառ վերանալուն։

Անհերքելի պէտք է համարել, որ Տարօնէն իբր Հնչակեան ճամբուած են Մուրատի կողմէ Հրայրը, Մկրտիչը, Պօղոսը եւ անոնց հետ Գոմերի Յովօն, որոնք դարձած են արտասահմանեան «մասնաճիւղերէն» բերելու խոստացուած զէնքերը՝ ապստամբութեան համար։ Սակայն, այդ մարդկանց ջանքերը ապարդիւն են անցած Հնչակեաններու մօտ եւ, ընդհակառակը, արդիւնաւոր՝ անոնց հակառակորդներու՝ Դաշնակցականներու մօտ։ Իբր հետեւանք ատոր, Հրայրը, Մկրտիչը ու իրենց հետ եկածները վերադարձած են իբր Դաշնակցականներ։

Անհերքելի պէտք է համարել է՛ւ այն, որ այդ տագնապալի վայրկեանին, երբ դեռ Դաշնակցութիւնը անձանօթ էր Երկրին մէջ, ոչ միայն Կարսեցի Պետոն կը տեսնենք Վանի մէջ, այլեւ Ռոստոմը՝ Երզրումի մէջ, իսկ Ջալլաթը (Ալէքսանդրապոլցի) եւ Տուրբախը (Կարսեցի) կը տեսնենք Սասուն եւ Խնուս՝ Մուրատի ճամբած մարդկանց հետ միասին «ազգութեան», առանց պայմանի, օգնելու նշանաբանով։

Ովքե՞ր էին 1893–1896 թուականներու Հ. Յ. Դ. Կ. կոմիտէներու համեստ անդամները, ես չեմ կարողացած ճշտել։

Բայց ինձ համար համոզմունք է, որ անոնք, թէկուզ անգիտակցօրէն, իրենց վարմունքով այնպիսի հսկայ [?] քայլ մըն են ըրած, որ իրենց շրջանը վերջնականօրէն կապած են Դաշնակցութեան հետ: Եւ անոնք են եղած հիմնադիրները այդ շրջանի հոգորութեանը [?], զոր կը վայելէի 1904-ին: Այդ քայլը կ՚ուզէին վերագրել Թեւանենց Ալէքին, Ջալլաթին եւ Տուրբախին, բայց անոնք, ըստ իս, աջակիցներ եւ նախաձեռնողներ կարող էին լինել, բայց բուն վճռողը Կ. Կոմիտէն էր: Այդ քայլի հետեւանքը պէտք է համարել այն առեղծուածը, որ Տարօնի աշխարհը, ուր տիրապետողը եւ բարոյական ոյժը մինչ այդ Հնչակեաններն էին, մէկ անգամէն եւ լրիւ կերպով դարձաւ կողմնակից Դաշնակցութեան իր Գէորգ Չաւուշներով, Փոխոթներով [?] եւ Մախարներով [?]: Կարսէն-Երզրում, ուր բոյն դրած էր Ռոստոմը, եւ Երզրումէն-Տարօն՝ այլեւս Հնչակեանութիւնը չքացաւ, եւ Դաշնակցութիւնը փոխարինեց զայն: Այդ պարտական ենք Կարսի Կ. Կոմիտէին:

Պերլինի [?] Վեհաժողովէն յետոյ, Խրիմեան Հայրիկը պատկերաւոր վիճակ մը ներկայացուց իր յայտնի «երկաթէ» շերեփի պատմութեամբ: Այդ ունեցաւ ճակատագրական նշանակութիւն հայոց թէ՛ ներքին յեղափոխական եւ թէ՛ արտաքին յարաբերութեանց մէջ: Երկիմաստ այդ օրինակը, որ խարիսխը դարձաւ Հնչակեաններու վարքագծին եւ որ վարակեց ե՛ւ Դաշնակցութիւնը, ինձի համար վերաքննելի խնդիր մըն էր: Եւ ես յաճախ կը խօսէի այդ մասին Սերգէյի եւ Յակոբի (Չիլինդարեանի [?]) հետ:

1904-ի սկիզբները, Սերգէյը որ մը ինձ ըսաւ.—

— Մտորումները արգասաբեր [?] են երբ անոնք կը վերլուծուին հրապարակով: Անոնք անդամալոյծ կը դառնեն մարդը, երբ փարատած չեն: Ուստի դասախօսութիւն [?] պիտի տաս «Բերլինի Վեհաժողովը, Հնչակեան վարքագիծը եւ Բանկ Օտտոմանի դեպքը» նիւթի շուրջ:

Ուզեցի մերժել, բայց ազատում [?] չկար, մանաւանդ որ սեղմ շրջանակի մէջ նշանակուած էր ժողովը: Բռնուելով [?] եւ կմկմալով, այդ օրը խօսեցի մօտաւորապէս հետեւեալը.—

— Խրիմեանի այն եզրակացութիւնը [?], թէ Պերլինի Վեհաժողովին Հարիսան [?] իրենք չկրցան ուտել, որովհետեւ իրենց ձեռքը թղթէ գդալներ կային եւ միւսներուն ձեռքը երկաթէ շերեփներ, բանաստեղծութիւն մըն է,

որ վնասակար, անիմաստ ու երկդիմի է եւ որ ինչպէս Հնչակեանութիւնը, նոյնպէս մեզ եւ ամբողջ Հայութիւնը, սխալ ճամբու տարած է։

Լուռ մտիկ կ՚ընէին ինձ եւ սառնումով [?] կը նայէին, կարծես սկիհի մէջ թոյն կը կաթեցնէի։ Բայց ես կը շարունակէի.

— Երկդիմի է այդ, որովհետեւ այդ օրինակը կրնանք հասկնալ այլապէս. «Ազատութիւնը չի կարող ձեռք բերուիլ խնդրագրով, աղօթքով, լացով, այլ միայն կրնայ խլուիլ եւ առնուիլ երկաթէ շերեփով։ Միջազգային յանձնառութիւնները արժէքաւոր են, երբ անոնք կը գործադրուին [?] պետութեանց շահերուն, եւ դու քու երկաթէ շերեփով խլածդ կարողացած ես տանել քու բերան եւ մարսել։ Եթէ այս կ՚ուզէ ցոյց տալ Խրիմեանը, այդ իմաստութիւնը իրեն չի պատկանիր, այլ շատ հին, հնացած [?] եւ անվիճելի համարուած ճշմարտութիւն մըն է պատմութեան մէջ եւ անտարակուսելի։

Հոս ունկնդիրներուն դէմքերը քիչ մը բացուեցան։

— Բայց այդ տարրական ճշմարտութիւնը չեն ըմբռնած թէ՛ Խրիմեան եւ թէ՛ իր կղերական ընկերները, որոնք յանուն Հայութեան գնացած են Բերլինի Վեհաժողով եւ իրանց իսկ խօստովանութեամբը՝ «թղթէ» գդալով։

Երբ դժկամակութիւն [?] նկատեցի դէմքերուն վրայ, ձայնացած [?] կանչեցի.

— Բոերներու նախապետ [?] Կուիկլերը [?], որ այժմ կը շրջի Եւրոպայի մէջ իր քանի մը հարիւր հազարանոց ժողովրդի ազատութեան համար, պիտի հասնի իր նպատակին, որովհետեւ ան կը հասկնայ որ առանց երկաթէ գդալի ոչ մէկ խնդրանք չի իրագործուիր, եւ ան ձեռք պիտի բերէ Բոերներու ազատութիւնը Անգլիայէն։ Բայց մենք քանի մը միլիոն ժողովրդով ձեռք չենք կրնար բերել մեր ազատութիւնը Թուրքիայէն եւ Ռուսիայէն, քանի որ դեռ չենք հասկցած այդ ճշմարտութիւնը։

Խրիմեանի եւ անոր շաւիղով գնացող Հնչակեաններու հա-սկացողութիւնը այլ իմաստ ունէր հարիսայի «երկաթէ եւ թղթէ» դգալներու մասին։ Անոնք հաւատացած են արդարութեան յաղթանակին. կը հաւատան, որ ներկայացնելով իրենց արդար իրաւունքները՝ իրենց նպատակին պիտի հասնեն. կը հաւատան, որ մարդկային խիղճը շարժելը վճռական է՝ հասնելու համար իրենց նպատակին։ Մէկ խօսքով՝ դուրէն[?] փրկութիւն կը սպասեն։ Ասիկա մահացու վտանգ է եւ ցնորքներու ետեւէ իյնալ է, ինչ որ

մեզ կը տանի ձախողութեան եւ փճացման։ Այդպէս մտածողները եւ գործողները բացի վնասէն, ոչ մէկ օգուտ պիտի բերեն։

Այդպէս են մեր դիւանագէտ կղերականները, որոնք արդարութեան, ազատութեան քարոզ կը կարդան, առանց խանչալի։ Այդպէս են Հնչակեանները, որոնք ապստամբութիւն կ՚ընեն, առանց հրացանի՝ յուսալով որ գութը կը շարժի Եւրոպայի եւ արդարութիւնը կը յաղթանակէ։ Անոնք չեն գիտեր թէ՝ արդարութիւնը եւ ազատութիւնը խանչալի ծայրով կը պոկուին։

Ջղայնացած[?] էին ունկնդիրները։ Նորհատեանը[?] կ՚ըսէր.— «Թողէ՛ք, թողէ՛ք, որ վերջացնէ, տեսնենք ի՞նչ կ՚ուզէ ըսել»։ Ես կը շարունակէի.

— Գալով Բանք Օտտոմանի դէպքին՝ ես անոր մէջ միայն մէկ բան կը տեսնեմ, եթէ հերոսական կողմը մէկ կողմ թողնենք։ Ան իր գործողութեամբ կ՚ուզէ մեզ եւ աշխարհին հասկցնել, որ պէտք է թքնել բոլոր քաղաքական աշխատանքներուն վրայ, եթէ անոնք ոյժի վրայ յենուած չեն։ Բանք Օտտոմանի արժէքը անոր մէջ է, որ կը գիտակցի[?] թէ խածան շան կը նետեն ոսկորները, իսկ վնկստան[?] եւ աղերսող շան բաժին չեն հաներ։ Բայց մենք, դժբախտաբար, այդ պարզ բանը չենք հասկնար եւ Բանք Օտտոմանի իմաստով չենք շարժիր։

Երբ նկատեցի որ լսողները եզրակացութեանս կը սպասեն, աւելցուցի.

— Բոլորն ալ սխալ են։ Երկաթէ շերեփ չունինք։ Այդ պէտք է գտնել, ստեղծել, պատրաստել։ Թղթէ շերեփը բանի մը պիտի չծառայէ։ Կը մնայ հարիսան ուտել հայու նման՝ առանց դգալի, մեր մատներով եւ լաւաշ հացով եւ միշտ ի մտի

ունենալով ռուս սոցիալ-յեղափոխականներու նշանաբանը՝ «միայն քու ոյժով կը տիրանաս քու իրաւունքին»։

Ես վերջացուցած էի։ Բայց մատներ տնկուեցան եւ գայլացած[?] ձայներ լսուեցան. «Ձայն կ՚ուզեմ», «Ինձ ձայն տուր», «Խօսք տուր ինձ»։ Եւ անգղի նման իմ վրայ ինկան եւ բզիկ բզիկ ըրին։

Հարուածները կ՚առնէի եւ ողորմելի վիճակ մը ունէի։ Միայն Սերգէյն էր որ ինձ խղճա՞ց, թէ արդար գտաւ, չգիտեմ, բայց միջամտեց, ըսելով.

— Տղան ի՞նչ ասաց, որ վրան ընկել էք։ Ասաց որ բոլոր քարոզները, լաց ու կոծերը եւ խնդրագրերը անարժէք են, բոլորն էլ սին յոյսեր են, իսկ սին

յոյսերը պէտք չէ խրախուսել եւ, միայն ոյժ ունենալուց վերջը, պէտք է խլել մեր իրաւունքը եղած ոյժի չափով եւ ոչ թէ խնդրել իբրեւ ողորմութիւն:

Ես ծեծ կերած էի բուռն ընդդիմութեան եւ պարսաւանքի հանդիպելով, բայց ինքզինքս կը մխիթարէի: Քանի որ այդքան կրքոտ ընդդիմութիւն կար, այդ կը նշանակէր որ չէին կարող տասնեակ տարիներու աւանդութիւններէն այդքան շուտով բաժնուիլ եւ եղած կրքոտութիւնը պէտք էր նշան համարել այդ աւանդութեանց թուլացման: Ուրեմն, պէտք էր յամառօրէն քանդել զայն:

Ան քանդուելու վրայ էր արդէն: Կարսի մէջ այլեւս չկար ռուսասիրութիւնը եւ կոյր ծառայութիւնը ռուսներուն: Յուսաբեկուած էր այնտեղի հայութիւնը՝ Կարսի բերդին նայելով, որ իր մայրաքաղաքն էր երբեմն: Այսօր ան ռուսինն էր, թէեւ վերագրաւուած հայ զօրավար Լազարեւի կողմէ: Ան յուսաբեկուած էր Կուկունեանի, Բասենի եւ այլ խմբերու փճացումի պատճառով եւ ռուս ու թուրք համագործակցական ջանքերէն: Ան յուսաբեկուած էր մանաւանդ հայ եկեղեցական կալուածներու բռնագրաւման պատճառով եւ կանգնած էր իրականութեան մը առջեւ, որ հեռու էր կոյր հաւատէն՝ դէպի ռուսը:

Ուրեմն, պէտք էր դրական յենարան մը գտնել, որ փոխարինէր այդ սուտ եւ վնասակար երազները:

Այդ բեկումը միայն իմ մէջ չէր առաջ եկած, այլ բոլորի մէջ:

Շաբաթներ անցած էին, երբ օր մը Սերգէյը ինծի ըսաւ.

— Անցեալ դասախօսութեանդ մէջ մի լաւ բան ասացիր, բայց լաւ չբացատրեցիր միտքդ: Ասացիր՝ թքած թղթէ դգալի վրայ, նա մեզ պէտք չէ. հայի պէս հարիսան ուտենք՝ լաւաշ հացով եւ մատներով, դգալն ալ հետը: Արի, այս մանրամասնենք եւ գործնական ճամբան գտնենք: Ես շատ մտածեցի եւ գտում եմ որ մի բան պիտի փոխուի: Բայց ինչպէ՞ս պէտք է փոխուի, այդ իրար հետ խորհինք: Կարդացի՞ր «Դրօշակ»ը: Մինչ մենք ինչե՛ր կը մտածենք, Լոռիս եւ ուրիշներ Իտալիայի եւ այլ քաղաքների մէջ կը շրջեն, միտինկներ կ՚անեն եւ զուռնայ կը փչեն: Ինձ դուր չի գալիս այդ: Դրանից Դաշնակցութեան հոտ չի գալիս, այլ Հնչակեանութեան:

Մենք այդպէս կը խօսէինք եւ ճամբայ չէինք գտներ: Այդ ճամբան Երկրի մէջ պիտի գտնէինք, ինչ որ յանգաւ հարեւաններու հետ գործակցութեան ուղղութեան:

Այդ տարիները մեր քաղաքականութեան բեկման տարիներն էին։

Երբ կը հարցնես մէկուն թէ՝ որո՞ւ տղան ես, ան իր հօրը անունը կու տայ, թէկուզ իր հօր ազդեցութիւնը իր վրայ չնչին լինի։ Չի տար իր մօր անունը, թէեւ հաստատ գիտէ թէ ով է իր մայրը, եւ որ անորմէ կախուած է իր ամբողջ էութիւնը եւ անոր պարտական է իր բոլոր յատկութիւնները։

Բոլոր մայրերու նման, Կարսն ալ անծանօթ կը մնայ, թէեւ ան եղած է մայրը յեղափոխական դաստիարակութեան, անոր գորովագութ ծնողը, որ իր ամէն ինչը նուիրած է բոլոր հայերուն՝ անխտիր կերպով։

Թո՛ղ օրհնեալ լինին Յովսէփ Տէր Դաւթեանը եւ Համօ Օհանջանեանը, որոնք ինձ ըսին՝ «Մինչեւ որ Կարսի ջուրը չը խմես, օդը չը շնչես եւ ժողովրդի բարքերը չը մարսես, ոչ մի տեղ չը գնաս»։ Եւ ինձ տոմս մը տալով՝ նախ ճամբեցին Կարս, որ վարժուիմ հոն եղած մթնոլորտին։ Ես այդ ըրի, եւ տեսայ

որ հայութեան մայրը Կարսն է։ Եւ եթէ ինձ հարցնէք, թէ որո՞ւ տղան ես, ես չեմ սխալիր երբ ձեզի ըսեմ թէ Կարսի մանչն եմ, թէկուզ ես հոս ծնուած չեմ։

Կարսի զաւակներն են բոլոր անոնք, որոնք անոր հողերով անցած եւ անոր ջրերը խմած են։ Իսկ եթէ չեն խմած, միեւնոյնն է, Կարսը մամիկ մըն է, որ բոլոր հայերը իր հարազատ զաւակը կը համարէ, թէկուզ զանոնք տեսած չը լինի։ Կարսը անոնց անխտիր կ՚օգնէ, անոնց համար կը ցաւի, կ՚ուրախանայ, թէկուզ ոչ ոքի ուշադրութիւն չգրաւէ։

Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանապարհներուն վրայ։ Անոր փէշերուն տակէն էր որ կարելի էր գնալ Բագրեւանդ, Էրզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ, Հարք եւ Ապահունիք, Հեռաւոր Քաջբերունիք եւ Տմորիք, Վարդօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհն ու աւելի հեռուները, մէկ խօսքով՝ ամբողջ Բարձր Հայքը եւ Հայաստանի կեդրոնը։ Կարսը հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օղակն ու բանալին էր։

Անոր բերած օգուտները հետեւեալներն էին Երկրի համար.

1·— Ստեղծած էր իր ծոցին մէջ այնպիսի նահապետական եւ ազգային մթնոլորտ մը, որ ամէն մէկ հայ, անկախ իր ծագումէն եւ դասէն, իրեն

հարազատ ընտանիքի մը մէջ կը զգար, կը մոռնար իր հատուածական, հայրենակցական նեղ եւ վնասաբեր զգացմունքները եւ կը տոչորուէր[?] ընդհանուր հայութեան ուրախութեամբ ու վշտով։ Իր գոյքն ու արիւնը չէր խնայեր անոր ինքնուրոյնութեան ու ազատութեան համար։ Հոն բարոյապէս կը մեռնէին այն բոլորը, որոնք իրենց եսականութեամբ եւ օտարամոլութեամբ արգելք կը հանդիսանային հայութեան դատի լուծմանը։

Տեսանք, որ այդ նպատակին հասած էր Կարսի շրջանը իր ինքնավար յեղափոխական ներքին կառավարութեամբ։ Եւ այդ հոգեբանութիւնը ան կ՚արտահանէր Երկիր եւ հիւսիսային Հայաստան։

2·— Իբրեւ կայան հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստաններու, կը խրախուսէր եւ ամէն ինչով կ՚օժանդակէր բոլոր այն մտաւորական եւ ոչ-մտաւորական անհատներու, որոնք մէկ

կողմէն միւս կողմը կ՚անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով։ Բոլոր գործիչները եւ մարտիկները որոնք նահատակուած են միջին Հայաստանի մէջ, մեռած են երախտագիտութեան զգացմունքով դէպի Կարսը՝ իրենց հետ տանելով անոր գորովը եւ խրախուսանքը։ Արաբօն, Դերսիմի Քեռին, Սոխորտի[?] Սերոբը, Ռոստոմը, Հրայրը, Ժիրայրը, Սասնոյ Մուրատը, ո՛ր մէկը յիշեմ, ամէնքը Կարսի ջուրը խմած են եւ անոր ժողովրդի ոգիէն բան մը սորված ու իրենց հետ տարած։

Կարսը, դրանով ալ չբաւականանալով, Վան է ճամբած իր հարազատ զաւակներէն Պետոն, որ սկիզբն է դրած Դաշնակցութեան։ Քանի մը անգամ ճամբած է Սասուն Ջալլաթը եւ Տուրբախը[?], որոնք ժամանակին ժողովրդական դէմքեր էին եւ Կարսի մտայնութիւնը տարածողներ։ Ճամբած է եւ ուրիշներ, ինչպէս Մալոյեանը եւ Շաւրօն, որոնք իրենց նպատակին չհասած՝ սահմաններու վրայ սառած կամ սպաննուած են։ Բայց այդ չէր վհատեցուցած կարսեցին։ «Կուժը ջրի ճամբան կը կոտրուի» ըսելով՝ ան մխիթարուեր էր եւ նահատակներու թիւը բազմապատկեր։

3·— Ապաստարան կու տար ազգի համար տառապողներուն, փախստականներուն, յոգնած մարտիկներուն, ջարդերէն փախած բազմութիւններուն։ Բայց այդ ապաստանարան տալը չէր նկատեր իբր մէկ շնորհ, իբր ազգային ծառայութիւն մը հանդէպ աղէտեալներուն, այլ իբր անոնց բնական իրաւունքը, ինչպէս բնական իրաւունքն է յոգնածներու եւ

վիրաւորներու համար՝ իրենց տունը վերադառնալը եւ իրենց մայրիկի խնամքին ենթարկուիլը։ Կարս եկողները ինքզինքնին ոչ «գաղթական» եւ ոչ ալ օտարական կը զգային։ Այդպիսի բան ես ոչ մէկ ուրիշ տեղ հանդիպած եմ, բացի Տարօնի աշխարհէն։ 1894–96-ի կոտորածէն փախած շուրջ 25,000 հայութիւնը ապաստան էր գտած Կարսի շրջանի մէջ, հակառակ թուրք եւ ռուս իշխանութեանց հալածանքներուն։ Նորեկները կը պաշտպանուէին եւ կը խընամուէին Կարսի հայերուն կողմէ իբրեւ իրենց հաւասար իրաւատէր աշխատողներ։

4·— Կարսի շրջանն ունէր նաեւ հետեւեալ հոգեբանութիւնը.— Երկիրը առաջին վտանգի տակ է։ Ձայն պէտք է

ազատագրել։ Ազատութիւնը, ապահովութիւնը չի տրուիր, եթէ դու ոյժ չունիս։ Ոյժը չի կարող ստեղծուիլ, քանի դու կատարելագործուած զէնք չունիս։ Ուրեմն, նախ՝ զէնք պէտք է ձեռք բերել։ Երկրորդ՝ ձեռք բերուած զէնքը պէտք է հասցնել բոլոր անոնց, որոնք կը կռուին Երկրի մէջ։ Եւ երրորդ՝ պէտք է պատրաստել զինական խմբեր եւ հասցնել զանոնք կռուողներու օգնութեան։

Արդէն յիշած եմ, որ զէնք ճարելու համար երկու միջոց միայն կը գործածուէր, այն է՝ կուսակցական կամ այլ ազգային միջոցներով գնումը եւ պետական պահեստներէ գողանալը։ Հոս պէտք է աւելացնեմ, որ անտեղի էին կասկածները թուրքերուն, որոնք կը խորհէին թէ զէնքերը ռուսներու կողմէ տրուած էին։ Նոյնպէս անտեղի էին ռուսներու կասկածները, որ մէկ այլ պետութիւն կ՚աջակցէր մեզի։ Քանի որ այդ գործերը կը կատարուէին դրամով, կը կարծէին թէ հայ ժողովուրդը չէր կարող հայթայթել այդ դրամը։ Մատնանշելու է նոյնպէս որ այդ գնման եւ գողացման ձեւը կարելի չեղաւ Երկրի մէջ կիրառել, ինչ որ կրկնակի օգուտ պիտի բերէր։ Կարսի մէջ բնաւ չիրագործուեցաւ նաեւ սեփական զինական գործարաններու շինումը։ Այդ եղաւ մասամբ միայն Թաւրիզի մէջ։ Այսպէս թէ այնպէս, սահմանափակ կերպով Կարսի մէջ զէնքեր կը հայթայթուէին։

Աւելի դժուարին գործ էր զէնքը Երկիր հասցնելու աշխատանքը, որ լի էր վտանգներով։ Սկիզբները համեմատաբար դիւրին էր, երբ ուշադրութիւն չէր գրաւուած պետութեանց կողմէ։ Զէնքը իբր գոյք, իբր առեւտրական ապրանք սահմանէն կ՚անցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր նպատակին կ՚երթար։ Այդ միջոցը, սակայն, շուտով իսպառ վերացաւ։

Երբ հասկցան որ առեւտրական գոյքերու անուան տակ արգիլուած զէնքեր կը ներմուծուէին, սահմաններուն վրայ քննութիւնները սաստկացան, հայերու առեւտուրը երկու կողմերու վրայ արգիլուեցաւ թուրք եւ ռուս համաձայնութեամբ: Ըստ այդ համաձայնութեան, երկուսի հպատակ հայերը պէտք է իրարմէ կտրուէին եւ ոչ մէկ հայ այլեւս չէր կարող անցնիլ սահմանագծի մէկ կողմէն միւսը, թէեւ երկու կողմերն ալ հայերու երկիրն էր:

Կը մնար միայն մէկ միջոց՝ գիշեր ժամանակ սահմանապահ երկու զօրքերէն խուսափիլ եւ փոքր կամ մեծ զինատար խմբեր կազմակերպել ու զէնքերը Երկիր անցկացնել: Ուրիշ խօսքով՝ Երկրի խորքերուն մէջ կռուող տարրը կամ ինքը անձամբ պէտք է գար մինչեւ Կարս եւ զէնքի պաշարը առներ, եւ կամ Կարսի մէջ պէտք է ճարուէին մարտիկներ որոնք կռուով պէտք է անցնէին սահմանը: Շարունակական մտահոգութիւն դարձաւ զէնքի փոխադրութիւնը, որ կեանքի հետ խաղալու համազօր էր:

Այս դժուարին գործին մէջ նորութիւն մտցուց[?] Հրայրը:

Թէեւ Սասունի մէջ արդէն տաք կռիւներ էին սկսուած, Հրայրը շտապեց հասնիլ արտասահմանի այլ կեդրոնները, հասնելով մինչեւ Ռումանիա եւ Պուլկարիա, որպէսզի եթէ զէնք չլինի իսկ փոխադրելու Սասուն, գոնէ Ինգիլիզին նաւատորմիղը շտապի Պուլիս մտնել, ինչ որ խոստացած էր Հնչակեաններու Կեդրոնը, բաց Մուրատին ուղղուած նամակին: Այդ խոստումն ալ անհիմն էր: Հրայր յուսաբեկ չէր դարձած՝ ձեռները լուալով Հնչակեաններէն եւ ուխտելով գնալ Դաշնակցութեան ետեւէն[?]: Անոր կուռքը դարձած էր Ռոստոմը, զոր թէեւ չէր տեսած (կարծեմ բնաւ ալ չտեսաւ), բայց անոր գործերէն դատելով՝ անոր հաւատացող մը դարձեր էր:

Հրայր Կարսի մէջ դարձեր էր կարսեցի, որդեգրեր էր Կարսի մտայնութիւնը եւ գործելակերպը եւ եղեր էր անխնայ քննադատող Հնչակեան գործելակերպին: Ու երբ Տամատեանի հնարած Տալլորիկի եւ այլ երգերը կ՚երգէին, ան կը լռեցնէր ըսելով. «Թո՛ղ չորնան այն քաղցր լեզուները, որ կրնան միամիտ ժողովուրդը ոտքի հանել, բայց ոտքի վրայ չեն կրնար պահել: Թող Տալլորիկի ժողովուրդը մնար, թո՛ղ անոր փառքը դուք չհասկանայիք»:

Երբ կը կարդային, թէ Գլադստոն այս էր ըսած եւ Դիլլոնը՝ այս, ան ջղայնացած կ՚ըսէր. «Թող չորնան այն ձեռները որ իրենց չհաւատացածը

կրնան ուրիշին հաւատացնել։ Այդպիսիք գերեզմանափորներն են ժողովուրդին։ Ես սուտին վերջը տեսած եմ»։

Հները, մասնաւորապէս Թեւանենց Ալէքը, պատմելով այս մասին, կ՚աւելցնէին.

— Հրայրի ամէն ինչը տեղն էր։ Նա մեծ մարդ էր, միայն թէ՝ Տամատեանի եւ Մուրատի դէմ կը խօսէր, որ մեր սրտին չէր գար։ Երբ հասկցուցինք, որ ընկածին չեն հարուածեր, նա ասաց. «Թո՛ղ ձեր ըսածը լինի։ Բայց դուք չէք հասկնար։ Ես կերած եմ սխտորն ու պղպեղը, իմ բերանը կ՚այրի։ Ես մանրած եմ սոխը, իմ աչքերը կ՚արտասուին։ Ես եմ անոնց գործակից եղած եւ այժմ կը տեսնիմ, որ ոչ բարով լինի, իմ ժողովուրդը անտեղի յոյսով ոտքի տակ գնաց»։

Ժողովրդասէր, դառնացած Հրայրը չէր գիտեր թէ տասը տարի յետոյ իրեն ի՞նչ կը սպասէր։ Տարբեր պայմաններու մէջ ան ալ պիտի սպաննուէր նոյն ժողովուրդի սիրոյն, իր հիասթափութեննէն[?] թելադրուած։

Սասուն ինկած էր։ Յորոֆոր[?] քարի մօտ Մուրատը, Գէորգը եւ ընկերները բռնուած էին 1896-ին եւ յուսահատութիւն կը տիրէր հոն։ Բայց Կարսը յուսահատ չէր. ան տխուր էր միայն։ Հրայրը, որ Կարս էր եկած, նոր հնարքներ, նոր ուղիներ կ՚որոնէր՝ Երկրին օգնելու համար։ Կարսի կազմակերպութեան եւ ժողովրդի վրայ նայելով՝ ան նոր ելք ցոյց կուտար։ Ան կը դատէր Կարսի մէջ տիրող մտայնութեամբ.

— Ժայռը, որ լեռնէն պոկուեր է, կանգնեցնել չի լինի։ Մեր ժողովուրդը աչքերը բացեր է, զայն ստրուկ դարձնել չի լինի։ Արթնցած ստրուկը որ պաշտպան չունի, անպայման երեկուայ իր տիրոջմէն պիտի սպաննուի։ Այդ աչքերս[?] առնենք։ Իսկ որ պաշտպանը չկայ, այդ ալ հաստատ գիտենանք որ դատարկ տեղը մենք մեզի չխաբենք։ Մենք ձեր մոռցուած սուսիկ փուսիկ, առանց չալումի[?] կազմակերպութիւնը չունինք։ Երկրորդ՝ կռուող ունինք, բայց զէնք չունինք. դուք այդ երկուսն ալ ունիք։ Ես վաղն իսկ Երկիր պիտի անցնիմ, եթէ ինձ խօսք տաք, որ կը տրամադրէք սահմանի վրայ, այն վայրերու մէջ որ ձեզ ցոյց կը տամ, զէնք ու կազմակերպող, որքան որ ուզեմ։

Խօսք կ՚առնէ եւ կը մեկնի ռուսական բասենէն թուրքական բասենը, ուր նոյն Հայ ժողովուրդն է։ Արդէն նոյն ծրագրով

Արամ Թախուլը անցած էր Երզրում, իսկ Տուրբախը եւ Ջալլաքը՝ Խնուս եւ Տարօն։

Ծրագիրը պարզ էր։ Նախ՝ կազմակերպել Թրքական մասի Հայերը սուսիկ փուսիկ, առանց աղմուկի, առանց չալումի[?]։ Ասիկա Բասենի մէջ լիովին կը յաջողի Հրայրը որ կը ստանձնէ գործը ի գլուխ բերել։ Երկրորդ խնդիրն էր ռուսական բասենէն եւ Թախթի շրջանէն որոշուած վայրերու մէջ, սահմանին վրայ, տեղական խումբերով ռազմանիւթ բերել, լեռներու մէջ թաքցնել եւ հեռանալ։ Այդ բանը կ՚ընէ Կարսը։ Թրքական բասենէն կուգան խմբեր, իբր գիւղացիներ, կը հանեն այդ թաքնուած զէնքերը եւ գիշերը կը հասցնեն Հրայրին ու նորէն գիւղացի կը դառնան։ Փոխադրական այս ձեւը, որ առանց աղմուկի եւ արագ կը կատարուէր, բաւական մեծ արդիւնք տուած էր։ Ոյժ կը պատրաստուէր Բասենի մէջ, ուրկէ աւելի դիւրութեամբ կը փոխադրուէր Խնուս եւ աւելի խորքերը։

Բայց արտի մէջ որոմ եւ ցորենի մէջ ցեց էր ինկած։ Կառավարութիւնը հասկցած էր գաղտնիքը, եւ Հայ գիւղերու մէջ որքան մշակ ու հոտաղ կար, կ՚որոնէր եւ կը ձերբակալէր։ Կարծեմ Բասենի Իգդերան[?] գիւղի մէջ, երբ Հրայրը ձորի[?] մէջ գոմէշներ կը լողցնէր՝ իբր մշակ, կուլան[?] կը ձերբակալեն զինքը, եւ կը տանին Երզրումի բանտը, ուր ինկած էր ե՛ւ Արամ Թախուլը։ Վերջինը կախեցին, իսկ Հրայրը ազատեցաւ ընդհանուր ներումի ատեն եւ Տարօն վերադարձաւ։ Անոր ձերբակալումով վերջ գտաւ իր փոխադրական ձեւը։

Ասիկա 1895-96 արիւնոտ եւ արհաւրալից տարիներուն էր։

Կը մնար, որ Կարսը շարունակէր իր օժանդակութիւնը Երկրին՝ զինեալ խմբերով։

Զինատար խումբերուն թիւը եւ քանակը շատ դժուար է ճշտել, որովհետեւ այն խումբերու մասին որոնք ապահով տեղ հասած էին, չէր գրուեր եւ քիչ կը խօսուէր։ Անյայտ մնալը կը դիւրացնէր յաջորդ ձեռնարկը։ Ձախողութեան հանդիպածներն են որ ծանօթ էին ամէնքին, որովհետեւ երբ խումբը տեղ

չէր հասած եւ սպաննուած էին ամէնքը, այլեւս այդ մասին խօսելէ վնաս չէր կարող լինել։

Պէտք է փորձեմ հերթով խօսիլ այդ զինատար խումբերու մասին, որոնցմէ ամէն մէկը մէկ դիւցազնութիւն, մէկ ողբերգութիւն էր։ Իմ տուած ցանկը լրիւ

չպիտի լինի։ Թող այս հարցով հետաքրքրուողները ուսումնասիրութիւն կատարեն հին նամակներու եւ արխիւներու մէջ կամ թո՛ղ լրացումներ կատարեն[?] այդ կռիւներուն, արշաւանքներուն մասնակցողները։

1890-1899 Թուերուն հետեւեալ զինական խմբերու արշաւանքի մասին լսած եմ մասնակցողներու պատմութիւններէն։ Կարսի նահանգէն եղածներն են.—

1·— Յունանի Խումբը։ Այս մասին գիտցածս գրած[?] եմ։ Ան դէպի Երկիր Թափանցած է մինչեւ Սպեր, Կիսկիմ, Խոփէ, Թորթում, իսկ հիմք ունեցած է Արտուին, Օլթի, Գեոլա[?]։

2·— Կուկունեանի Խումբը։ Ինչ կը թուի թէ ամենէն հաւատալի աղբիւրը Անդրէ Տէր Օհանեանի հաւաքածն է։ Գործունէութեան շրջագիծը սահմանափակուած էր Կարս եւ Կաղզուան գաւառներու մէջ։ Այդ խումբին մասնակցողներու մէջ էին Եփրեմը, Բերին (Բափթառ[?] Արշակ), Բալաջանը, Ռուբէն Դերձակեանը[?], կարծեմ ե՛ւ Որսորդ Գէորգը, որ Բերիի հետ եղած էր նաեւ Յունանի խմբին մէջ։

3·— Իշխ. Յովսէփ Արղութեանը (Լոռեցի) եւ Ջալլաքը, որոնք կ՚անցնին Կարսէն Սբ. Կարապետ եւ կամ կը հաստատեն Արաբոյի հետ ու իրենց խմբի զէնքերը թողած՝ կը վերադառնան։

4·— Արաբոյի Խումբը(*)։ Ան կուգայ Կովկաս։ Կարսի մէջ կը զինեն անոր խումբը եւ մէջը կը դնեն այնպիսի ընկերներ, որոնցմէ խումբը յեղափոխական բնոյթ կը ստանայ։ Անոնցմէ էր, կարծեմ, Ախլցխացի Լեւոնը։ Խումբը եւ Արաբոն սպաննուեցան ճանապարհին Գեալէ-ռաշ հովիտին մէջ, Տարօնի սահմանին վրայ։

5·— Հնչակեան Մուրատի Խումբը, որ կը զինուի Կարսի մէջ

(*) Արաբոյի մասին պիտի պատմեմ հետագային (Հատոր Գ.)

եւ ապահով կը հասնի Սասուն։

6·— Ղզղրլ-Աղաճի[?] Պօղոսի Խումբը, զոր Հրայրը իրեն հետ բերած էր Կարս, ուր կը զինուի ու ապահով կը հասնի Տարօն եւ Սասուն։

7·— Երկրորդ խումբ մը Հրայրի հետ եկածներէն (խմբապետի անունը չեմ յիշեր) կը զինուի Կարսի մէջ եւ կը վերադառնայ Սասուն-Տարօն։ Այդ խումբին կը մասնակցի դեռ եւս պատանի Շէնիկցի Զօրոն։ Խումբը

ճանապարհին քանի մը մարդ զոհ կուտայ կռուի մէջ, իսկ մնացածները տեղ կը հասնին ապահով։

8·— Շէնիկցի Ստեփանի Խումբը։ Ստեփանը, որ յայտնի իշխան Գրգէի մօտիկ ազգականն էր, Սասնոյ կռիւները չսկսած[?], ճամբայ կ՚ելլայ դէպի Կարս՝ զէնք ճարելու համար։ Ճանապարհին Բուլանըխի Ապրի[?] գիւղին մէջ ան կը տեսնէ քիւրտ շէյխ մը, որ բռնագրաւած էր Հայերու կալուածները եւ կը քնանար Հայերու վրայ։ Տաքարիւն տղայ լինելով՝ խանչալը կը հանէ եւ, առանց հետեւանքներու մասին մտածելու, կը սպաննէ շէյխը եւ ինքը ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի Կարս։

— Շէնիկցի Գրգէի եղբայրն եմ (կարծեմ հօրեղբօր տղան)։ Ապրիլ չեմ խնդրած ես, սպաննած եմ։ Ինձի լաւ զէնք մը տուէք, կ՚ըսէ։

— Քեզի զէնք չկայ, — կը պատասխանեն, — քանի որ նամակ չես բերած։ Քեզի մէկի տեղ 5 զէնք կուտանք, եթէ մեզ ծանօթ 5 ընկեր գտնես եւ զէնքերով Սասուն վերադառնաս։

Կ՚ընդունի պայմանը եւ, հինգ ծանօթ գտնելով, կը զինուի եւ ապահով կը վերադառնայ Սասուն։

Երկու շաբաթ յետոյ ան Կարսի մէջ կը տնկուի նորէն եւ զէնք կ՚ուզէ կրկին։ Բայց այս անգամ վրան կը կասկածին եւ մահը անոր գլխուն կը ճօճայ։ Ինչպէ՞ս ան գնաց ու եկաւ երկու շաբաթէն եւ նորէն նամակ ալ չբերաւ։ Մինչեւ այդ կասկածները փարատէին, բանը բանէն անցած էր, Գրգէն սպաննուած էր եւ Սասունը ինկած։

Ստեփանը եւս տեսայ 1903-ի վերջը։ Ան Թախտի[?] գիւղերու մէջ էր, իր անցեալով կ՚ապրէր եւ Գրգէի դափնիներուն վրայ ինքն իրեն կը փքուէր։ Այլեւս ժանգոտած հրացան էր դարձած։

9 եւ 10·— Այս երկու խումբերը Հրայրի անցուցած խումբերն են, որոնք թուրքական բասենէն, Կարսէն ստացած զէնքերով գացած են Տարօն։ Ո՞վքեր էին անոնց խմբապետները, եւ չկրցայ իմանալ։

11·— Ջալլաքի երկրորդ խումբը, զոր ապահով կը հասցնէ Տարօն։ Ինքը Խնուսի վրայով կը վերադառնայ Կարս։ Ճանապարհին ան ընդհանուր կոտորածի փոթորիկին կը բռնուի, որուն համար նկատողութեան կ՚արժանանայ, թէ ինչո՞ւ այդ փոթորիկին վերադարձած է։

12·— Տուրբախի խումբը, Խնուսինե՞րէ, զինուած Կարսի մէջ, որ կը հասնի ու կը հաստատուի Խնուս։ Կոտորածին ինքը եւս կը մնայ Խնուս եւ ապա ո՞ղջ կը վերադառնայ։

Այս 12 խումբերէն առաջին հինգը անցած են Երկիր 1890-94 Թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ առաջին ապստամբութիւնը դեռ չծագած։ Իսկ մնացած եօթը եղած են 1894-95 Թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ ապստամբութեան ընթացքին կամ անոր անկման օրերուն։

13·— Շապին-Գարահիսարցի Աբրոյի Խումբը, որ Կարսէն կ՚անցնի Սասուն ընդհանուր կոտորածի եւ Սասնոյ վերաշինման ընթացքին եւ, ապահով տեղ հասնելէ վերջ, գոհ կը գնայ, հիւսինի[?] տակ իյնալով։

14·— Սոխորդի[?] Սերոբը, որ Պալքաններու վրայով կուգայ եւ, Կարսի մէջ խումբի մը գլուխ անցած, ապահով կ՚անցնի Նեմ-րուութ[?], Ախլաթի շրջանը եւ կը դառնայ Սերոբ փաշան։

15·— Փոքրիկ խումբ մը ախլաթցիներէ, որ կ՚անցնի Կարսի վրայով եւ ապահով կը հասնի Ախլաթ։ Ղեկավարի անունը չգիտեմ։

16·— Բաբերդցի Սեպուհը (Կարսի մէջ Քեռսայ[?] Արշակ անունով ճանչցուած) կ՚անցնի Կարսէն, ապահով կը հասնի Սասուն եւ կը վերադառնայ։

17·— Ախլաթցի Ճարտարի (Սերոբի ազգական) մեծ խումբը, որուն կը մասնակցին Առաքելը, Մուշեղը, Առիւծ Աւագը եւ Բալաբեկ Կարապետը, Կարսի մէջ զինուելով՝ կը մտնէ Բաղրեւանդ եւ, այնտեղէն սկսած, շարունակական կռիւ տալով՝ կը հասնի Խաթաւին[?] լեռը։ Վերջինի անունով այդ խումբը հերոսացած է։ Բազմաթիւ հոմերական կռիւներէ վերջ, խումբին մնացորդները կը հասնին Ախլաթ՝ Սերոբի մօտ։ Այս խմբի կռիւները անմահացած են անհաւատալի քաջագործութիւններով, որոնք կ՚երդուին մանաւանդ քիւրտերէն։

18·— Խաստուրի Խումբը, նոյնպէս Կարսի մէջ զինուած, Ճարտարի հետքերով կ՚երթայ Ախլաթ։ Ո՞վ էր խմբապետը՝ Միհրա՞նը թէ Խանը, հաստատ չգիտեմ։ Այդ խումբը շատ ծանր կռուի կը բռնուի Բաղրեւանդի Խաստուր գիւղի շրջակայքը եւ այդ անունով ալ կը ճանչցուի։ Անոր մասնակիցներէն գլխաւորներն էին երկու եղբայրներ՝ Միհրանը եւ Յակէթը[?] (որոնք շատ քաջ էին, բայց վերջէն, հատուածական կիրքէ

տարուելով, դարձան դաւաճան եւ ռուսական գործակալներ, ու Դաշնակցութեան կողմէ ահաբեկուեցան, նախօրօք խլելով մեզմէ Եղիշէ Թոփչեանը), Խանը, որ դարձաւ խմբապետ յետագային, Սիմոն Բաբերդցին եւ Թուլցիկ[?] Գէորգը (Վրաստանցին), որ գերմանական բարձրագոյն կրթութեամբ շատ ինքնատիպ դէմք մըն էր եւ հաստատ զինուորութեան սիրահար: Այս խումբը, իր նպատակին չհասած, զոհեր տալով հարկադրուեցաւ վերադառնալ կէս ճամբայէն: Կարծեմ Սեպուհն ալ Խաստուրի կռուին մասնակցած էր:

19 եւ 20·— Սեւ-Քարեցի Սաքոյի եւ Բաբերդցի Սեպուհի խումբերը, որոնք չեմ գիտեր առանձի՞ն-առանձին, թէ միասնաբար, Կարսէն մեկնելով ապահով հասած էին Սասուն-Տարօն: Անոնց գլխաւոր նպատակն էր՝ փոխարինել Ցրոնք[?] գիւղի մէջ սպաննուած Գուրգէնը եւ վերջ տալ Սերոբ Փաշայի ու Անդրանիկի, ժողովրդի եւ Ֆետայիններու[?] միջեւ եղած տարակարծութիւններուն եւ հակամարտութիւններուն: Առաքելութիւնը ձախողած էր Սաքոյի ձերբակալութեան պատճառով, եւ Սեպուհը, տեսնելով որ անկարող է հաշտեցնել կողմերը, վերադարձեր էր:

Այս ցանկը, ինչպէս ըսի, թերի է: Թո՛ղ ուրիշները լրացընեն զայն:

Որքա՞ն էր Թիւը այդ խումբերուն մէջ մասնակցողներուն, որքա՞ն զինական եւ մարդկային ոյժ մատաւ[?] եւ որքա՞նը փճացաւ ու նահատակուեցաւ, ճշտութեամբ որոշելը անհնարին է

ներկայ պայմաններու մէջ: Բայց փաստը կը մնայ փաստ, որ 1890-99 Թուականներուն այդ քանակութեամբ ոյժերու ներածման գործը համարեա ամբողջութեամբ ծանրացած էր Կարսի վրայ:

Այս ցանկին մէջ չեն այն խումբերը եւ ձեռնարկները որոնք կատարուած են Երեւանի եւ Պարսկաստանի կողմէն դէպի Երկիր:

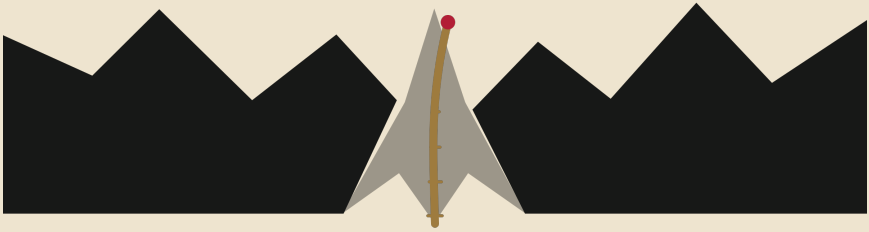

ԳԼՈՒԽ Դ

Բասենի կռիւները

The Basen Fights

Բասենի ձմեռնային անցքերը

ԿԱՐՍԸ 1900—1904 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ.

Սաքօ Համբարձումեան, Ա. Յովհաննէսեան եւ երկակենցաղ համարուող Լեւոն Աթաբեկեան, — իսկ միւս կողմէ՝ Արամը, Թորգոմը, Իսաջանը: Անոնց լսողները աշակերտներն էին, որոնց մէջ էին Մենակը եւ փոքրիկ Նիկոլը (յետոյ Իշխան անունով յայտնի դարձած): Տարիքաւորները կը լսէին՝ գլուխներ շարժելով եւ բացականչելով. «Բօշ տղաներ են, պարապ մնացել՝ ջուր կը պնդցնեն»:

ՆՈՐ ԵՒ ՀԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ. ՇՈՒՇԻԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՂԱԾ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ.

Գուցէ իրաւունք ունէին տարիքաւորները, քանի որ կէս դար անցնելէ վերջն ալ այդ ջուրը չէ պնդացած: Բայց վիճաբանող երիտասարդներուն ծնողները չէին հասկնար իրենց զաւակներուն տենչերը: Անոնց ականջին ջրի ձայն կուտային այդ կռիւները եւ կամ աշնան չուող արագիլներու կափկափոց կը թուէին:

ԹՈՐԳՈՄ–ԹՈՒՄԱՆԸ.

Երիտասարդներու այս անընդհատ վէճերը վերջացան անով, որ մէկ օր ալ անոնք, երկու թեւերու բաժնուած, երկինք բարձրացան: Մէկ թեւը ուղղուեցաւ հիւսիս՝ Ռուսաստան, որոնելու համամարդկային յեղափոխութիւնը եւ յանձինս նախ՝ Պլեխանովի, ապա Լենինի՝ գտաւ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որուն մէջ հալեցաւ: Եւ ոչ ոք անոնցմէ իր տունն ու տեղը չտեսաւ այլեւս(*): Երկրորդ թեւը, որուն առաջէն կ՚երթար Իսաջանը, կողքերէն Թորգոմը եւ Արամը, իսկ երամը անոնց ետեւէն, Հայաստանի հոգերէն դուրս չելլաւ, ուղղուեցաւ դէպի հարաւ եւ իջաւ Երկրի սահմաններուն վրայ՝ հոն գտնելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինուորութիւնը եւ հալելով անոր մէջ: Շուշուայ այս վերջին երամէն ալ ոչ ոք իր տունն ու տեղը չդարձաւ: Ամէնքն ալ ինկան Հայաստանի հողերուն վրայ՝ անոր ազատութեան եւ ազատ ազգերու դաշնակցութեան համար:

ՄԵՆԱԿԸ, ԻՍԱՋԱՆԸ.

Եւ այս երկու խումբերը մինչեւ վերջն ալ իրարու հակառակորդ մնացին եւ մեռան իբրեւ հակառակորդներ, թէեւ ոմանք

ՍԵՐԳԷՅ՝ ԳՈՐԾԻՉ ԿԱՐՍՈՒՄ.

> (*) Այս անունները մեծ դեր կատարեցին յօգուտ Ռուսաստանի, բայց հայազգի հին զօրավարներու չափ իսկ շնորհակալութեան չարժանացան:

ԻՇԽԱՆԸ.

հարազատ եղբայրներ էին, ինչպէս Կոստի եւ Սաքօ Համբարձումեանները:

ԲԱՍԵՆԻ ԿՌԻԻՆԵՐԸ. ՆԵՒՐՈՒԶ[?], ԽԱՆ.

Ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ Շուշուայ այս որոնող երիտասարդները, որոնք բռնկուած[?] էին ինչպէս ազգային, նոյնպէս եւ ընկերվարական շունչով, իրենց սովորական Պարսկաստանի եւ Վասպուրականի ուղին կորսնցուցած, ինկան Կարսի շրջանը՝ անկէ Տարօն անցնելու ուխտով: Չեմ կարծեր թէ այդ եղաւ ինքնաբերաբար: Ոչ ալ կը կարծեմ թէ այդ եղաւ Կարսի կամ Երկրի հրաւէրով: Կը կարծեմ թէ Շուշուայ քաղաքի վրայով անցած էին կամ Ռոստոմի կամ Համոյի (Օհանջանեան) ստուերները: Եւ անոնք Կարս ինկան ճիշտ այնպէս, ինչպէս ես էի ինկած՝ «վարժուելու» համար:

1900–1904 թուականներուն, Կարսի կեանքը աւելի քան յուզումնալից էր եւ փոթորիկներու ենթակայ: Յատկանշական փոփոխութիւններ եղած էին անոր թէ՛ կազմակերպական ներքին կեանքի եւ թէ՛ պայքարի բնոյթին մէջ:

Ծանօթացանք Կ. Կոմիտէի ընտրութեան պայմաններուն հետ: Ընտրողներուն համար անհրաժեշտ էր գիտնալ ոչ միայն թեկնածուին անձը, այլեւ անցեալը անոր նախնիքներուն, որոնք պէտք է հաւատարիմ լինէին հայկական բարքերուն: Այս պարագան պատճառ էր որ Կ. Կոմիտէն ընդհանրապէս բաղկանար տեղացիներէ կամ Ախալքալակցիներէ եւ Ալեքսանդրապոլցիներէ, որոնք ծանօթ էին իրենց եւ միեւնոյն ժողովուրդն էին՝ բարձր Հայքէն ծնած: Այս հանգամանքը Կ. Կոմիտէի նկարագիրը կը դարձնէր յարատեւ աւանդապաշտ[?]:

Կարսի եւ Երկրի դժուարութիւնները այդ կռունկներէն ոմանց թեւերը յոգնեցուցին եւ զանոնք չէզոքացուցին, ինչպէս, օրինակ, Փարսադանը, բայց միւսները, ինչպէս Սերգէյը (Արամը), Իսաջանը, Թումանը, Մենակը, Նիկոլը (Իշխանը) այնպիսի գութան մը քաշեցին Կարսի եւ Երկրի կեանքին մէջ, որ թէեւ կէս դար անցած է, բայց անոնց հետքերը չեն ոչնչացած եւ անոնց շաւիղով ցանք կ՚ընէ հայութիւնը՝ իր քաղաքական ապագան կերտելու համար: Անոնք այսպէս կը դատէին.—

— Հաւատացեալը թո՛ղ սիրէ եկեղեցին: Մենք ատոր դէմ չենք եւ պարտաւոր ենք պաշտպանել այդ հիմնարկութիւնը, քանի որ մեր ազգէն են հաւատացեալները: Բայց այդ չի նշանակեր որ ազգը պէտք է մտնի վեղարաւորներու փէշերուն տակ եւ իր սանձը տայ անոնց ձեռքը: Լեռան հովիւը աւելի հաւատացեալ է քան ամէն օր աւետարան կարդացող վարդապետը: Պաշտօնի բերումով սուինը ձեռին զինուորը, որ մեզ կը սպաննէ, աւելի սրտցաւ հայ է, քան Բենիկները (վարդապետ), Մեսրոպները (եպիսկոպոս), որ գիտնականի հոչակ ունի եւ կամ Աշըղեանները[?], որ եկեղեցիի պետ կը համարուին: Ասոնք պաշտօնեաներ եւ ծիսակատարներ[?] են, որոնք հոն են ուր շատ հաց կամ շատ պատիւ կը սպասուի: Ռուսը կրնայ տալ աւելին, եւ անոնք անոր հետ են ու կը լինին: Ղեկը միայն ժողովրդական ներկայացուցչութեան պէտք է վստահիլ:

Երկրորդ պարագայ մըն ալ պէտք է մատնանշել.— Կ. Կոմիտէն միայն գործին ղեկը իր ձեռքը կը պահէր, բայց ինքը գաղտնի կը մնար: Գործը թիավարողները գործիչներն էին, որ ընդհանրապէս կ՚ընտրուէին Կ. Կոմիտէի ճաշակին համաձայն, ընդհանրապէս իրենց շրջանի կամ ծանօթ շրջաններու անձերէ եւ կամ Երկրի այն շրջաններէն, որոնց յենարանը Կարսն էր: Ատոնք էին Բարձր Հայքն ու Տարօնը եւ անոնց յարակից շրջանները: Ինչ ալ որ լինին պատճառները, իրողութիւն է որ թէեւ Վասպուրականի առաջին գործիչը եղած է կարսեցի, բայց ոչ մէկ վասպուրականցի գործիչ կամ զինուոր չէ եղած Կարս: Միաժամանակ Արցախը եւ Սիւնիքը, որոնք իրենց գործիչներով ու զինուորներով հեղեղած էին Անդրկովկասը, Պարսկաստանը եւ Վասպուրականը, բոլորովին բացակայած են Կարսէն, Բարձր Հայքէն եւ Տարօնէն: Այսպէս էր մինչեւ 1900 թուականները:

Բան չէր փոխուած Կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններուն մէջ, ուր նախկին նահապետական բարքերը կը շարունակուէին եւ դասակարգերու տարբերութիւնները զգալի չէին: Բայց Թիֆլիզի, Բագուի[?] եւ Ղարաբաղի մէջ, բաւական բան փոխուած էր: Փոխուած էին ե՛ւ տեղի դասակները[?], որոնք բարձր կրթութիւն ստացած, կուգային էջմիածնի ճեմարանէն կամ Թեմական միջնակարգ դպրոցներէն, (ընդհանրապէս անոնցմէ արտաքսուած), եւ խստօրէն կը քննադատէին բոլոր կարգերը: Նոյնպէս ե՛ւ Թիֆլիզի ռուսական դպրոցներէն եկողները ոչ մէկ բանի չէին հաւնիր եւ ինչ որ նոր բան մը կը փնտռէին՝ հինը ժխտելով, բայց նորը չկարողանալով ձեւակերպել: Ասոնց մէջ էին Դերենիկ եւ Վահագն Դեմիրճեանները, Աւետիք Իսահակեանը եւ ուրիշներ, որոնք յետագային ծանօթ դէմքեր դարձան, տասը աղբիւրէ ջուր խմելէ յետոյ: Հիները անոնց մասին կ՚ըսէին.

Այս մտքերը զարմանքով ու վերապահութեամբ կը լսէր Կարսի ժողովուրդը: Բայց ան դարձաւ անվերապահ, երբ եկեղեցական կալուածներու գրաւման գործողութիւնը եղաւ, երբ այս «անաստուածները» իրենց կուրծքերը պատնէշ դարձուցին կոզակներու սուիններուն եւ հարկադրեցին կղերականներն իրենց հետ քայլել:

Նոյնպէս նորութիւն էր այդ երիտասարդներու վերաբերմունքը դէպի բուրժուա դասը, որ արդէն իր հզօրութեան գագաթնակէտին հասնելու վրայ էր եւ իր ազգային կերպարանքը ցոյց տուած էր Շուշիի, Բագուի[?] եւ Թիֆլիզի մէջ:

«Զանը՛ն, հաւը որ հաւ է, հաւկիթ ածելէն վերջ կը քչքչայ: Մեր լակոտներ, առանց հաւկիթ ածելու, մեզմէ ելած, մեզի լողալ կը սորվեցնեն եւ կը քչքչան: Այս եղա՞ւ»:

Ծնողները չէին հասկնար թէ աշխարհի մէջ երկունք մը կար, զոր իրենք չէին զգար, բայց զաւակները կը զգային, թէեւ անորոշ կերպով: Եւ այդ երկու աղբիւր ունէր: Մէկը՝ հոգեւորական դասի ներքին փտախտն էր, որ այդ դասը դարձուցած էր աչքին փուշը, մանաւանդ հոգեւոր դպրոցներէն դուրս ելածներու: Միւսը ուղղուած էր արդէն արմատ բռնած քաղքէնի դասակարգի եւ մասնաւորապէս հայ բուրժուազիայի դէմ, որ կը նկատուէր գործիք ռուս բռնակալութեան:

Այս հակակրութիւնները երիտասարդութեան մէջ, եթէ չէին հասունցած Կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններու մէջ, ուր դեռ չկային այդ դասերը, բայց բիւրեղացած էին Անդրկովկասի մեծ քաղաքներու եւ փոքրիկ Շուշիի մէջ:

1900 թուականներն էին:

Երիտասարդները, աշակերտները տաք տաք կը վիճէին, կը կռուէին, իրարմէ կը խռովէին՝ ոչ թէ կեանքի ընթացիկ հարցերու, այլ համաշխարհային հարցերը լուծելու համար: Հարցերը կը դնէին շեշտակի.

— Ճիշտ է, — կ՚ըսէին անոնք, — ձեր շրջաններու մէջ դասակարգեր չկան. ամէնքն ալ գիւղացի կամ անոր պէս բան մը՛ն են: Ձիթողցեւը[?] Ալեքսանդրապոլի մէջ, Բաղդասարովը Կարսի մէջ դասակարգ չեն, ճանկեր չունին մատներուն, ատամ չունին բերաններին: Զանոնք չեն կրնար ազատել իրենց ազգանուններու «ով» կամ «եւ» ռուսական պոչերը: Բայց գիտցէք որ վտանգը կայ: Այդպիսիները անպայմանօրէն օր մը ձեր գլխուն չարիք պիտի լինին: Մեր մօտ ալ այդպէս էր: Մեր Վարդանն ու Նիկոլն ալ ձեզ պէս կը դատէին: Կ՚ըսէին՝ «Փող կը սիրեն դրանք, թո՛ղ գնան վաստկեն, գուցէ բանի մը պէտք գան»: Անոնց այդ կարծիքը սակայն, սխալ էր: Չհասկցանք որ օձի հաւկիթէն օձ դուրս կուգայ, հաւկիթները չփճացուցին եւ այժմ փոշմանած են: Ուշ է արդէն: Անոնք դասակարգ կազմած, հոգեւորական ու պահպանողական իրենց թեւին տակ առած, ամէն մէկուն մէկ շան «թուլայի փայ» հանած՝ իրենք իրենց ազգի ներկայացուցիչ կը համարեն: Կ՚ըսէք. «Մենք երկու թշնամի ունինք՝ թուրք եւ ռուս բռնակալութիւնները»: Լաւ: Բայց այդ բռնակալութիւնները ուժեղացնողները ատոնք են: Մեր թշնամինե՞րն են, թէ ոչ: Մեր թշնամիներն են, թէկուզ հայ համարուին: Գինին մածունի հետ կը խմէ՞ք: Ի հարկէ, ոչ: Սայլը երկու հակառակ կողմերէն կը լծէ՞ք: Ի հարկէ, ոչ: Սայլը իր տեղը պիտի մնայ: Մեր կոմիտէներու մէջ տեղ չունին մարդիկ, որոնց աստուածն է ոսկին:

Այսպէս բարձր ու համարձակ կը խօսէին եւ, վերջ ի վերջոյ, Երուանդ Համամչեանը Կարսի մէջ, Վահան Ջալլաթեանը Ալեքսանդրապոլի մէջ չէզոքացուեցան եւ ասպարէզէն քշուեցան:

Նորեկները Երկրի գործունէութեան մասին ալ իւրայատուկ մտածելակերպ ունէին:

— Անկասկած, պէտք է ուժովցնել Սասունը: Բայց ան կ՚ուժովնայ որակով ու զէնքով եւ ոչ թէ զոհաբերողներու քանակով, որոնցմո՛վ ան հարուստ է արդէն: Կատարելագործուած զէնքերը պէտք է ուղարկել ոչ թէ մաս-մաս, բազմաթիւ վտանգներով, այլ զանգուածով եւ մէկ վտանգով:

— Ազգերու եւ պետութեանց տարբերութիւններու, անոնց հակամարտութիւններու, աշխարհակալութիւններու հիմքը տնտեսական ազդակներն են, շահագործող դասակարգերու ձգտումները՝ ստրկութեան մէջ պահելու շահագործուող դասակարգերը: Դասակարգերու վերացումով ամէն ինչ կը լմննայ, եւ ընկերվարութիւնը կը թագաւորէ:

— Ոչ, — կ՚ընդդիմախօսէր մեծամասնութիւնը, — ազգային հարցը ծնունդ չէ տնտեսական ազդակներու: Ան բնատուր ոյժ մըն է եւ անկախ է թէ՛ դասակարգային եւ թէ՛ նիւթական տուեալներէ: Ազգ մը, որ ազատ չէ եւ տիրապետուած է ուրիշի մը կողմէ, արդէն շահագործուող, ճնշուած դասակարգ է, իսկ տիրապետողը՝ շահագործող: Արդ՝ ազգերու ազատութիւնը եւ անոնց դաշնակցութիւնը կը տանի ընկերվարութեան: Ընկերվարութիւնը կրնայ իրագործուիլ միայն ազատ, իրարու հետ դաշնակցած ժողովուրդներու աշխատաւորութեան միացումով ընդդէմ շահագործող դասերու:

Այս տեսակէտները հիմնական վերաքննութիւն էին ցարդ եղած գործելակերպին:

— Հոն, Երկրի մէջ, — կը շարունակէին, — քաջն ու կռուողը՝ շատ, զէնքն ու պատրաստուած ոյժերը՝ պակաս: Արդ՝ թո՛ղ Երկիր երթան բժիշկն ու ուսումնականը, սպան ու ենթասպան եւ կռուի արհեստին մասնագէտը:

Այս վէճերու մէջ, մէկ կողմէ կը մասնակցէին Ա. Ծատուրեան, Նարիման Տէր Ղազարեան եւ Ղազար Տէր Ղազարեան,

Այսպէս կ՚ըսէին Սերգէյը եւ իրեն հետ եկածները՝ իրենց առողջ բնազդներով, բայց իրենցմէ ե՛ւ ոչ մէկը դեռ չէր լրացներ այդ յատկութիւնները: Այդ պատճառով Իսաջանը արագօրէն կ՚ուզէր մասնագէտ դառնալ ռմբակոծութեան, որու պատրաստութիւններուն ան, աւա՛ղ, զոհ պիտի գնար:

Կարս եկած Շուշուայ երիտասարդներէն ե՛ւ ոչ մէկը նախապէս կը ճանչնայի: Անոնցմէ միայն Թումանին հանդիպած էի շատ տարօրինակ պայմաններու մէջ, 1901-ին թէ 1902-ին:

Անդրկովկասի եւ Կովկասի բոլոր տեսակի զօրքերը ռազմափորձի էին ելած թրքական սահմաններուն վրայ: Չէինք գիտեր թէ՝ կռի՞ւ[?] պիտի լինէր, թէ պարզ ռազմափորձ մըն էր բոլոր բանակներուն համար: Ալեքսանդրապոլ–Կարս–Սարիղամիշ–Արտահան տարածութիւնը ճերմակ վրաններով էր ծածկուած: Ձիեր կը խրխնջային, կառքեր անվերջ շարանով ծուլօրէն կը շարժէին եւ զինուորներ՝ մեղրաճանճերու նման կը վխտային: Իսկ Պոլիգոնը դարձած էր վայր մը, ուր ասեղ ձգէիր՝ գետին չէր իյնար: Բոլորի բերանն էր «փոխարքան

կուգայ» եւ, երբ ան հասնի Թիֆլիզէն, ամէն բան կը սկսուի: Ի՞նչ կը սկսուի, այդ մեր գիտնալիքը չէր: Գիտէին մեծերը միայն:

Մենք վրանի մը տակ հինգ հոգի էինք: Նախապէս աքլոր էինք դարձած, որովհետեւ առաւելէն 10 օրէն «ռուսական յաղթական բանակի սպաները» պիտի դառնայինք: Ձեւական քննութիւն մը մնացեր էր միայն, զոր վստահ էինք անցնել յաջողութեամբ:

Մեզմէ միայն Կացն էր որ այդ երջանիկ օրին չէր սպասեր, թէեւ ան բոլորէս աւելի ընդունակն էր եւ պատրաստուածը: Կացի հայրը ադամանդավաճառ մըն էր, որուն խանութը կը գտնուէր Թիֆլիզի Գոլովինսկի Պրոսպէկտի վրայ, փոխարքայի պալատին մօտ: Անոր յաճախորդներէն էին փոխարքան եւ մանաւանդ անոր դքսուհին: Մեր ընկեր Կացը կրծքին կը կրէր Օտեսայի համալսարանի աւարտման շքանշանը: Ան նոր վերադարձած էր Պերլինէն, ուր աւարտած էր նաեւ այնտեղի համալսարանը: Մէկ խօսքով՝ ան մեր բոլորէն աւելի ուսումնական էր, հարուստ եւ ներկայանալի: Անշուշտ ան բոլորէս աւելի յաջող քննութիւն տուած էր սպայութեան: Բայց ան հասարակ զինուորութեան մէկ թել կրնար ստանալ միայն եւ չէր կրնար սպայ դառնալ, որովհետեւ ծագումով հրեայ էր: Ան այդ գիտէր եւ, արդէն մեզ սպայ եւ իրեն զինուոր համարելով, իր հաշուին ամէն տեսակի խմիչք եւ ուտելիքներ կ՚առնէր մեզ համար, որպէսզի գոնէ նուազ զգացնէնք իրեն իր ծագումը: Այս արծուաքիթ, բարձրահասակ Կացը համակրելի էր, չնայելով իր հալածուած ծագումին:

Միւսը վրացի մըն էր, բայց թէ ի՞նչ էր, չէր ուզեր հասկցնել: Ան հպարտ էր իր «կնեազ» (իշխան) տիտղոսով եւ կնեազ Թումանով կը կոչուէր: Հպարտ էր որ Վէրիիսկի Սպուսկի եւ Միխայլովսկի Պրոսպէկտի անկիւնին մօտ ունէր սեփական թատրոն, իսկ Մցխէթի մէջ ալ՝ շքեղ պալատ մը: Ան կը սպասէր անհամբեր այն օրուան, երբ զարդարուէր արդէն գնած սպայական ոսկեզօծ ուսնոցներով եւ իրաւաբանի նշանով, որ շատ յարգի էր զինուորականներու մօտ: «Դատախազ» կարող էր դառնալ, առանց ճակատի վտանգին ենթարկելու ինքզինքը: Սպայ

կը լինէր՝ առանց կռուի տաղտուկին: Պարկեշտ մարդ էր, եւ խիստ հիւրասէր:

Երրորդը զտարիւն ռուս մըն էր, աւելի ճիշտը՝ ուկրայնացի՝ Ռուդենկօ անունով: Ան «Սեւ հարիւրակներու» ազդեցութեան տակ էր: Ան ալ

համալսարանաւարտի նշան ունէր եւ արդէն ինքն իրեն անյաղթելի ռուսական բանակի հրամանատար կը պատկերացնէր։ Թէեւ անոր հետաքրքրութիւնը այլ տեղ էր, բայց կ՚ուզէր կնեազ Թումանովի Մցխէթի պալատին մէջ նորէն եւ նորէն հիւրասիրուիլ, իսկ «ժիդ» (Եահուտի) Կացին հետ ան շարունակ առեւտրական գործերու մասին կը խօսէր եւ անոր հիւրասիրած պէս-պէս խմիչքներուն համը կ՚ուզէր հասկնալ։

Մնացած երկուքէն մէկը ես էի, միւսը՝ իմ ճեմարանական ընկերս՝ Արտաշէս Սիւտճեանը[?]։ Թէեւ մենք համալսարանաւարտի նշաններ չունէինք, բայց վստահ էինք, որ մենք ալ սպայի ուսնոցներ շուտով պիտի կրէինք, որքան ալ մեր ռուսերէնը սահուն չլինէր անոնց պէս եւ մեր երազները նման չլինէին անոնցին։

Ես թիւրիմացութիւն էի ապագայի այդ սպաներուն մէջ։ Արտաշէսը բանի մը պէտք պիտի գար։ Լաւ ջութակ կը զարնէր, Ռուդենկօն լաւ փող կը փչէր, եւ կը զբաղեցնէին մեզ եւ հարեւան վրաններուն սպաները։

Երբ Ռուդենկօն եւ Արտաշէսը կանգնեցուցին իրենց նուագը, Կացը դարձաւ մեզի եւ ըսաւ.

— Թոյլ տուէք այսօր հրաւիրելու ձեզ, որ մի քիչ ուրախանանք մի շատ համակրելի սպայի ընկերակցութեամբ։ Նրան ես պարտական եմ մի հիւրասիրութիւն։ Անցեալ երեկոյ ես նրա հիւրն էի։

Ռուդենկօն իսկոյն պատասխանեց.

— Ի հարկէ, ի հարկէ...

Կը նախազգար արդէն Կացի թանկագին խմիչքներուն համը։

Ես ու Արտաշէսն ալ հետեւեցանք անոր՝ «ի հարկէ, ի հարկէ» ըսելով, առանց գիտնալու թէ ով էր լինելու Կացի հիւրը։

Քաղաքավար Կացը, դառնալով իշխան Թումանովին, որ դեռ «ի հարկէ, ի հարկէ» չէր կանչած, աւելցուց.

— Գուցէ քեզ համար մեծ անակնկալ մը լինի։ Այդ համակրելի սպան Թուման Թումանովն է, գուցէ քու արիւնակիցը, թէեւ իրեն Թումանեանց անուանեց։

Իշխան Թումանովը հետաքրքրուեցաւ եւ «կը խնդրեմ», կը խնդրեմ» ըսաւ։

Կացը վրանէն դուրս ինկաւ եւ 20 րոպէէն վերադարձաւ ուղեկցութեամբ սպայի մը։

Նորեկը սպայի նոփ-նոր հագուստ ունէր։ Կողքէն սուրը կը ճօճայ։ Միջահասակ էր, երեսը քիչ մը ծաղկաքաղ, աչքերը ժպտուն, աւելի գորովալից քան հրամայական եւ արհամարհոտ, որ յատուկ է ուսնոցաւոր սպաներուն։ Բոլորին մօտեցաւ իբր հին ծանօթներու, եւ սեղանին գլուխ նստաւ՝ առանց սեթեւեթի։

Անակնկալի չեկաւ իշխան Թումանովը, քանի որ նորեկը եանից[?] մըն էր, նոյն իսկ մելիք չէր, իսկ ինքը՝ իշխան էր, կաթուիկ, մինչ միւսը՝ լուսաւորչական։

— Պարոնայք, պարոնայք, թոյլ տուէք մի քանի խօսք ասեմ, — ուռքի ելած՝ ըսաւ Ռուդենկով, կոնեակի բաժակը ձեռին։

Դժուարութեամբ, բայց լրջութիւն տիրեց։

— Վեց հոգի ենք հոս, — ըսաւ ան, — առնուազն չորս կրօնք ունինք, երկուսը անորոշ։ Առնուազն չորս մայրենի լեզու ունինք, երկուսը այդ ալ չունին։ Վեց ծագում ունինք, որանց ինչ լինելը միայն մեր մայրերը գիտեն։ Այս բազմազան տարբերս ահա հաւաքուած ենք իբրեւ հարազատներ եւ մէկ կերպարանք ենք առած՝ շնորհիւ մեր միակ եւ մեծ Հայրենիքին, շնորհիւ մեր կայսրութեան եւ անյաղթելի բանակին։ Խմենք մեր բաժակի կենացը, խմենք անոր սպայութեան կենացը, որ կ’առաջնորդէ զայն։ Ալավերդին ձեզի, պարոն Թուման։

Թումանը, յանկարծակիի եկած, խուսափում չունէր, քանի որ ան էր սպայութեան ուսնոցներ կրող միակ անձը։ Ժամացոյցին նայեց։ Ռուդենկոյի բաժը[?] ազդած էր բոլորիս վրայ, մանաւանդ Կացի, որ դեղնած պատառ էր դարձած։ Կը վախնայինք Թումանի պատասխանէն, որ կրնար աղէտ մը դառնալ մեր յարկին տակը։

— Ես, — ըսաւ Թումանը, — ընդամէնը հինգ րոպէ ունիմ ձեզ հետ անցկացնելու, ժամադրութիւն ունիմ։ Այո՛, իրաւունք

ունի Ռուդենկով հպարտ լինելու այս մեր միութեան գոյութեան համար, որ աւելի կը սերտանայ այս ճոխ սեղանի եւ սրուակներու շնորհիւ, որի համար շնորհակալ եմ ձեզնից։ Դուք, վաղուան առաջնորդները բանակի, կը խմեմ

ձեր կենացը եւ կը ցանկամ, որ դուք ձեզ զգաք ժողովրդի ծառաները եւ ձեր կեանքը չխնայէք նրա երջանկութեան համար։

Ներողութիւն խնդրեց եւ դուրս ինկաւ վրանէն։

Ռուդենկով, յանկարծ գլխի իյնալով, կանչեց.

— Հասկցա՞ք։ Այդ էշ Ղարաբաղցին նիհիլիստ է։ Վա՛յ մեր բանակին, որ այդ առմեաշկաներով պիտի առաջնորդուի։

— Հասկցանք, հասկցանք, — ինքն իրմէն ելած պատասխանեց իշխան Թումանովը, — քեզ պէս լեզու ունեցողներն են որ նիհիլիստներ կը ստեղծեն, իսկ այդ նիհիլիստներն արմատէն հանողները՝ Լոռիս–Մելիքովներու նման առմեաշկաներն են, որոնցմով դուք կը հպարտանաք։

Այսպէս, երկու Թումանները քանդեցին մեր միութիւնը, եւ մենք բոլորս առանձին առանձին եղանք։

Առաջին տեսակցութիւնս Թումանի հետ այդ պայմաններու մէջ եղաւ, առանց իրարու հետ խօսք փոխանակելու, առանց իրար ճանչնալու։ Բայց ինձ համար պարզ եղաւ որ մենք ժողովրդի ծառաներն ենք եւ ոչ աւելին։

Երկու թէ երեք տարի էր անցած, եւ մենք իրարու հետք կորսնցուցած էինք։

1903-ի վերջերը, Սերգէյ ըսաւ ինձ.

— Երթանք Թորգոմի մօտ։ Վերադարձած է Սասունէն։ Կ՚երթայ Ընդհանուր ժողովին։

Երբ հանդիպեցինք, հասկցայ որ Թորգոմը նոյն Թումանն էր։ Ան ալ, ինձի նայելով, ըսաւ.

— Տնաշէնի տղայ, մենք հին ծանօթներ ենք։ Ի՞նչ եղան ընկերներդ։ Դո՞ւն ալ մեր մէջն ես։ Երբ վերադառնամ, ինձ գտիր, միասին երթանք Սասուն։

— Ես Սասուն գնացող չեմ, եւ Վան գնացող եմ։ Ընկերներէս լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ, բացի Ռուդենկոյէն, բոլորն էլ, քու խօսքերէն յետոյ, տրամադիր են լինելու ժողովրդի քան թէ բռնակալութեան ծառաները։

Թումանը գոհ եղաւ։

Խօսելու շատ ժամանակ չունեցանք, ան մեկնեցաւ, եւ ես այլեւս յաւիտեան չտեսայ զայն։

Թորգոմ–Թումանը, սպայութիւնը թողած, Կարսի գործիչ էր դարձած եւ անոր մտասեւեռումը՝ Սասնոյ ուժեղացումն էր։ Անոր պաշտպանած մտքերը եղած էին.

— Ապստամբութիւնը, կռիւը կախուած չեն միայն գիտակցութենէ, զոհաբերութենէ, քաջութենէ եւ նիւթի առաւելութենէ, այլ արհեստ է եւ գիտութիւն, զոր պէտք է սովորել։ Առանց այս վերջինին՝ մնացածները ոչինչ են։ Առանց առաջիններուն՝ այս վերջինն ալ անպէտք է։

Այս սկզբունքներու խորացման հետեւանքով է, որ ան կրցաւ իր շուրջը հաւաքել իրմէ փորձառու, անուանի եւ հռչակի տէր մարդիկ եւ կազմակերպել «Մրրիկ» խումբը, մօտ 30 ձիաւոր։ Այդ խումբի մէջ կը մտնէին ռուսական բանակի ենթասպաներ, զինուորներ, ինչպէս ե՛ւ Ախլցխացի Արտաշէսը, որ սպաննուեց յետագային Թիֆլիսի

շրջանի մէջ, Ախալքալակցի Նիկոլը՝ որ շատ փորձանքներ տեսաւ ու մեռաւ, զինուոր Գրիգորը, որ Ալայ բէկին երեսին գործած ձանը[?] վիրաւոր վիճակի մէջ։ «Շուն, իմ վէրքերը մի՛ կապէ, ես մահը կ՚ուզեմ։ Եթէ առողջացնես, ես քեզ կը սպաննեմ»։

Այդ խմբի մէջ էին նաեւ Բաֆթաո[?] Արշակը, որ յետոյ Բեռի[?] կոչուեցաւ եւ Պարսկաստանի մէջ պսակ ստացաւ, Բեռոս[?] Արշակը, որ յետոյ Սեպուհ կնքուեցաւ եւ Հայաստանի զօրավար եղաւ, Կարսեցի Տուրբախը[?], որ Թումանի դրօշակակիրը եղաւ, Մոկացի Գրիգորը, Մաշադի Աւետիսը, անաչառ Գիւմիւշխանեցի Աւոն, Առքէլը[?], Սվացցի[?] Մուրատը, որոնք ամէնքն ալ մէկ մէկ պատմական դէմքեր դարձան, եւ ուրիշներ, որոնք աննշմար չանցան։

Անոնք բոլորն ալ Թորգոմ–Թումանի առաջնորդութեամբ անվնաս հասան Սասուն եւ անոր պայքարի մէջ դեր խաղացին։ Ու այս բոլորը կատարուեցաւ Մենակի շնորհիւ, որ Թորգոմի հետ պայմանաւորուած՝ աննշմար անցած էր Երկիր եւ ճշտած «Մրրիկ» խմբի ճամբաները եւ վտանգները։

Թորգոմը, Հրայրի պնդումով, կը մտնի Սասնոյ հրամանատարական կազմի մէջ, բայց կը հարկադրուի երթալ Ընդհանուր ժողովին եւ նոր ոյժով վերադառնալ Վաղարշակին հետ։

Մենակը (Եղոր Առատամեան[?]) Թորգոմի ընկերն էր, եւ Շուշիէն Կարսի հնոցն էր ինկած: Ռոստոմի եւ Հրայրի ճամբովը կ՚երթար: Իր սկզբունքն էր՝ «Ցանելէն առաջ՝ նախ գութան ընել, հողը պատրաստել»:

Մենակին ես բնաւ չտեսայ: Բայց անոր մասին իր մտերիմ ընկերներէն լսած եմ: Կ՚ըսէին թէ դրական հակումներով եւ համակրելի դէմքով մտաւորական մըն էր: Անոր շատ մօտիկ էր եղած բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը, որը անոր ոտանաւոր մըն ալ նուիրած է:

Այս երիտասարդը, չունենալով մասնագիտութիւն կամ

չհամարելով իրեն տակ վարելու զինուոր կամ ժողովուրդ, իր վրայ կը վերցնէ[?] ամենապատասխանատու եւ ամենավտանգաւոր գործը: Ան կը մտածէ, եւ Սերգէյը կը հաստատէ, որ Սասնոյ հետ կապուելու եւ ոյժեր հասցնելու համար, նախ պէտք է ուսումնասիրել 200-300 քիլ. երկարութեամբ ճամբաները, որոշել հանգրուանները, որոշ վայրերու մէջ պաշարներ պատրաստել, եւ թշնամիին շարժուձեւը որոշել: Այդ բոլորի իրագործման համար ոչ զէնք պէտք էր եւ ոչ ալ որեւէ մէկ ուրիշ բան, այլ միայն աչքաբացութիւն եւ զգուշութիւն: Եւ ան ծպտուած կ՚անցնի Բասենի եւ Խնուսի շրջանները, իբր գիւղացի՝ քանի մը անգամ Սասուն կը հասնի եւ կատարեալ «վալադ»[?] կը դառնայ: Ան ցուցմունքներ կուտայ «Մրրիկ» խմբին եւ խումբը անվտանգ Սասուն կը հասնի:

Մենակի մէկ ոտքը Բասէն էր, միւսը՝ Կարս ու Ալեքսանդրապոլ: Այս ապերախտ, բայց ամենէն դժուարին գործի մէջ ան կը սպաննուի Նեվրուզ խումբին օգնութեան հասնելու ատեն:

Անոր մահուան լուրը կրկնակի կը ճնշէր Սերգէյը: Նախ՝ այն պատճառով որ ձախողած էր Բասենի վրայով զինատար խմբերու արշաւը եւ երկրորդ՝ այն պատճառով որ իր յոյսի եւ հաւատի երիտասարդ ընկերը՝ Մենակը սպաննուած էր եւ Նիկոլէն ալ (Իշխանէն) լուր չկար:

❁

Շուշեցի Իսաջանը, երբ ես Կարս հասայ, արդէն սպաննուած էր: Եւ ես զայն բնաւ չտեսայ: Կարսը սուգի մէջ էր, կը յիշէր զայն եւ անոր ըրած գործերը ու կ՚ըսէր յաճախ. «Եթէ Իսաջանը ողջ լինէր, այդ գործի ելքը այլ կը լինէր»:

Սերգէյը, որ անոր մտերիմ ընկերն էր, առանց զգացուելու չէր կրնար յիշել զայն.

«Թո՛ղ մենք մեռնէինք, Իսաջանը մնար, — կ՚ըսէր ան, — չգիտես թէ ի՛նչ կորուստ ունեցանք։ Նա որ ողջ լինէր, Բասենի մեր խմբերը տեղ պիտի հասնէին։ Նա որ ողջ լինէր,

Կարսի եւ Սասունի վիճակը ուրիշ կը լինէր։ Ինձ եւ ընկերներիս ոգի տուողը նա էր»։

Թերեւս այս գնահատումները մեռնողի ետեւէն զգացմունքի չափազանցութիւններ էին։ Բայց անկասկածելի պէտք է համարել, որ Կարսի մէջ ան մեծ դեր խաղացած էր եւ իրեն հետ եկած ընկերներուն մէջ հեղինակութիւն էր։ Անոր նշանաբաններէն մէկն էր, որ ինչպէս յետոյ հասկցայ, վարքագիծն էր նաեւ Նիկոլ Դումանի.— «Երբ անհաւասար ոյժի դէմ ես պայքարում, պէտք չէ սովորական եւ հաւասար զէնքով պայքարես։ Ընտրիր մի զէնք, որ հակառակորդիդ յանկարծակիի բերես։ Եւ եթէ չունիս այդ զէնքը, պէտք է հնարես»։

Իսաջանը այդ զէնքը հնարելու աշխատանքին լծուած էր Կարս քաղաքին մէջ։ Ռումբեր կը պատրաստէր։ Խլորատ դը պոտասի եւ շաքարի անզգոյշ խառնելէն պայթեր էին ռումբերը եւ ինքն ու իր ընկերները տեղն ու տեղը սպաննուեր էին։

Իր հետ եկած ընկերներէն մէկը Վարդան Տօնոյեանն էր, կարսեցի, որ Յակոբ Չիլինգարեանի աջ բազուկն էր եւ Կարսի գործելու[?] սիւներէն մէկը։ Միւսը՝ Պօղոս Պօղոսեանն էր, զոր տեսած էի էջմիածնի ճեմարանի մէջ, իբր աշակերտ։ Այդ երազուն երիտասարդը թառամած էր՝ դեռ եւս կոկոն, ծաղիկ չդարձած։ Չորրորդը՝ Յովհաննէս Նահիկեանն էր, որու մասին կ՚ըսէին. «Ամերիկան ալ, բացի դրամէն, իր արիւնը տուեց»։ Վերջապէս հինգերորդ զոհը Ռոդոստոցի Սարգիսն էր։

Այդպիսով՝ հինգ տարբեր տեղերէ հինգ ջահել-ջիւան երիտասարդներ զոհ գացին փորձի մը, որմէ կարելի պիտի ըլլար խուսափիլ, եթէ անոնց մէջ գոնէ մէկը մասնագէտ լինէր։ Ասիկա թող դաս լինի, որ կամքէն, բաղձանքէն աւելի անհրաժեշտ է գիտութեան հմտութիւնը։ Թէեւ այժմ այդ դասը կը հասկնամ, բայց նոյն սխալը ես ըրած եմ ժամանակին։

Սերգէյի ընկերները, որ Շուշիէն եկած էին, մէկ մէկ կը

սպաննուէին, կամ կը մեկնէին Երկիր։ Ան ինքն էր ճամբու դնողը եւ այդ կը ճնշէր զինքը, որովհետեւ ինքը մնացած էր եւ անոնց չէր հետեւած։

Կարսի Կ. Կոմիտէն անոր կ՚ըսէր.

«Կարսն ալ Երկիր է։ Երկիր կ՚ըսեն ու կ՚երթան. թող գնան, թող բոլորը գնան։ Բայց դու այստեղի գործիչն ես։ Գործ չէ՞ միթէ մարդիկ ընտրելը, պատրաստելը եւ Երկիր ճամբելը։ Կռի՞ւ կ՚ուզես։ Կռիւ չէ՞ միթէ դէմ կենալ ռուսներուն, որոնք կ՚ուզեն որ մենք մեր կրօնը փոխենք եւ ծուռ խաչին հետեւինք։ Ահա մեր եկեղեցիները, վանքերը փակած են, անոնց կալուածները խլած են եւ մեզ ալ խեղդել կ՚ուզեն այդ սոխերը[?] (ռուսները)»։

Սերգէյը, իր տարերքի մէջ ինկած, գործի վրայ էր։ Կարծես Բիւզանդիոնի եւ Անիի, Լուսաւորչականի եւ Օրթոտոքսի կռիւը վերսկսած էր։ Կաթոլիկ, բողոքական եւ լուսաւորչական այլեւս չկար, բոլոր հայերը մէկ անձ էին դարձած։ Դեղագործ Քէօսէեանը, որ կարծեմ կաթոլիկ մըն էր, Կարսի բերդին վրայ ծածանող ռուս դրօշակը գիշերուայ մութին վար առած էր եւ սեւ սուգի դրօշակ մը տեղն էր բարձրացուցած։ Կոլլօ[?] մէկ շուն էր սպաննուած, գլխուն ռուս քահանայի մը կամիլաւկան (ռուս քահանայի գլխարկ) էր անցկացուած եւ կամուրջի վրայ ցուցադրուած։ Օրը ցերեկով դանակները կը խրուէին յայտնագործուած լրտեսներու կողերը, որոնք կտրուած հասկերու պէս սուսիկ փուսիկ գետին կը գլորուէին։ Երբ կը լսէիր ատրճանակի թխկոց, գիտէիր որ ռուս ոստիկան մը իր հոգին կ՚աւանդէր։

Արշալոյսին, երբ անցնէիր մեծ փողոցով եւ ռուս նահանգապետի դրանը դատարկ դագաղ մը տեսնէիր եւ դագաղի վրայ սեւ շրջանակով նամակ մը մեխուած, գիտէիր որ մէջը գրուած էր կարմիր մելանով. «Ամէն ինչ առիք եւ մեզ խաբեցիք։ Ձեզմէ խաբուողներու վերջին մխիթարութիւնը՝ աղօթելու իրաւունքն ալ խլելը ձեզ մեծ պատիւ չէ։ Եթէ առաջքը չառնուի, թող այս դագաղը ձեզ նուէր լինի՝ առանց կատակի»։

Ազգային ներքին կեանքին մէջ կը տիրապետէր նման թունդ մտայնութիւն մը, որ կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.—

«Ո՞ւր է մեր Կաթողիկոսը, որ մեր Հայրիկն ենք դարձուցեր։

Ո՞ւր են մեր եպիսկոպոսները, վարդապետները, տէրտէրները, որոնց ձեռքը կը համբուրենք։ Կռիւ է, պայքար է, թո՛ղ գործի ելնեն։ Եթէ իրենք իրենց

կալանաւոր կը զգան, թո՛ղ ասկէ առաջ եղածին նման՝ Աթոռը[?] փոխադրեն ուր որ կ՚ուզեն, միայն թէ՝ թող երթան առանց զիջումի։ Եթէ կը սպասեն որ մենք մեռնինք եւ ագռաւներու պէս իրենք մեր թաղումին գան, կը սխալին։ Առանց իրենց թաղումին՝ հայութեան մեռնել չկայ։ Եթէ կը սպասեն հարսնիքի ճաշը ուտալուն[?], որ գլուխը անցնին, կը սխալին. այդ ժամանակ ալ իրենց պէտքը չկայ»։

Պայքարը կ՚ընդարձակուի, կը հասնի Գիւմրի, ուր «Պադուալի Վաղոն» եւ Թոթով Աւետիքը (Իսահակեանը) Կարսի օրինակով կրակը կը փչեն եւ բոց կը դարձնեն, եւ ծուխը կը հասնի Թիֆլիս քաղաքը։ Մեծանուն, զէնք ունեցող մարդիկ կուգան ըսելու.—

— Ծօ, գժուե՞լ էք, ռուսի դրօշակը բերդէն վար կ՚առնէք, սուգի դրօշակ կը կախէք, սատկած շան գլխուն ռուսի վեղար կը հագցնէք, պետութեան հաւատարիմները մէկ մէկ կը սպաննէք։ Բա որ հրաման լինի այդ բերդերի զօրքին մեզ մեծով պզտիկով սրէն անցկացնել, ձեր վիճակը ի՞նչ կը լինի։

Կարսն ու Գիւմրին կը պատասխանէին.—

— Ալ բաւ է խաղան մեր հոգուն հետ։ Մենք կոյրեր չենք եւ ամէն օր կը տեսնինք որ երկու կորպուս զօրք, 1000-է աւելի թնդանօթ, ուղղուած են մեր վրայ։ Մեր վերջը գիտենք, որ անպատիւ պիտի ապրինք։ Եթէ դուք հայ էք, գնացէք Թիֆլիս ու Պետերբուրգ եւ այդ ամէնը տեղն ու տեղը այնտեղ հասկացուցէք։ Այստեղ խօսելիք չունիք։

Յայտնի է որ ողջ հայութիւնը ասկէ վերջ ոտքի կանգնեցաւ, էջմիածինն ալ յետնապահ դարձաւ եւ, վերջ ի վերջոյ, զիջումը եղաւ Ռուսիոյ կողմէ ու եկեղեցական իրաւունքները վերականգնուեցան, որոշ սահմանափակումներով։

Կէս յաղթութեան, հարսնիքի օրեր էին։ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի Կեդր. Կոմիտէները եւ անոնց գործիչները՝ Սերգէյը, Նիկոլը (Աղբալեան), Վաղօն, Աւօն (Իսահակեան), Յակոբը (Չիլինգարեան), եւ մանաւանդ այն կաթոլիկ հայը որուն անունն իսկ յանցաւորաբար կը շփոթեմ (Քէօսէյեա՞ն), կը բացակայէին

ուրախութեան սեղաններէն։ Մինչդեռ անոնք էին որ ծռութիւնը սկսեցին եւ հայութիւնը մէկտեղ բերին. անոնք էին, որ ռուսական թնդանօթներն ու զօրքերը արհամարհեցին եւ այդ օրուայ հարսանեկան օրերը բերին։

Հարիսայի գլուխը նստած էր Խրիմեան Հայրիկը։ Ըստ աստիճանի, կուսակրօնները կարգով էին եւ ամէն նահանգէ ու գաւառէ հրաւիրեալ հիւրերը կեցած էին՝ դգալները պատրաստ։ Շատերը անոնցմէ քանի մը օր առաջ միայն, հրապարակէն քաշուած, կ՚ըսէին.

— Աս ի՞նչ փորձանք էր մեր գլխին բերին այս գիժերը։

Այդպիսիք այժմ երջանիկ կը ժպտէին եւ ամենէն շատախօսները դարձած էին.

— Այսպէս արեցի, այնպէս արեցի. թէ գուբեռնաթորի (նահանգապետի) երեսին չգոռայի, Աստուած վկայ, գործ գլուխ չպիտի գար…

Այդ նոյն ոճով կը խօսէին էջմիածնի եպիսկոպոսները։

— Մեր միաբանութեան, ժողովրդի միակամութիւնը, բարեխնամ կառավարութեան իմաստութիւնը…

Իսկ Սուքիաս եպիսկոպոսը, ճերմակ մօրուքը կուրծքին, բերանը ջուր առած, պիշ պիշ կը լսէր եւ լուռ կը նայէր։ Հայոց Հայրիկն էր խօսողը. ան սովորական սնափառ[?] մարդ չէր, գիտէր՝ ի՛նչ կ՚ըսէր.

— Էյ, ըշտէ[?] մեր ազգ տարօրինակ եւ հաւատարիմ ազգ է։ Սուքիաս արքեպիսկոպոս կը լռէ, բայց ան նեղութեան մէջ ընկաւ, այդ տարիքին յոգնեցաւ։ Ձիեր կառքէն քանդած էր մեր զարմանալի ժողովուրդ եւ ինք լծուած Երեւանէն մինչ այստեղ ոտքով եկան հազար հազարով։ Էհ, աս ալ կ՚ըլլի, ես ալ այդպէս գնացի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ։ Գոհանամք Աստուծոյ, շատ մարդ չսպաննուեց։ Անոնք մեզի հետ չեն, ոչ ալ անոնք, որ բացակայ են։ Ինչ ալ որ լինին, անոնք իմ հարազատ զաւակներն են։ Մի հոգւոց ըսենք։

Բացականերէն ոմանք սպաննուած էին։ Հոգոցը լսեցին եւ հանգիստ քնեցան։ Ոմանք ճամբորդութեան մէջ էին շքախումբով, շողշողուն կոզակի սրերը անոնց պահապան։ Սիբիրի անկիւններուն մէջ փտեցան։ Անոնց մէջն էր եւ այն կաթոլիկը։ Իսկ մեծ մասը ոսկիներ ծախսեց, կեղծ անցագիր ճարեց եւ նոր աշխարհ եկածի նման իր կեանքը շարունակեց։

❁

Այդ օրերուն, Շուշիէն եկած էր կարճլիկ, ջղուտ Իշխանը, որ Սերգէյի աշակերտն էր։ Իշխանը, իրեն համար հեղինակութիւն եղող Սերգէյի ձեռնարկներուն ոյժ կուտար կէս կատակին, կէս թասիբի համար։

— Սերգէ՛յ, ամէն բան որ վերջացաւ, քեզ մի բան ասեմ։ Աւելորդ չէ որ ասում են թէ «սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր»։ Արժէ՞ր արդեօք որ մեր բուն գործը թողած՝ այդ տէրտէրների գործի մէջ ընկնէինք։

Սերգէյը զարմացաւ Իշխանի տարակուսանքին վրայ։ Իշխանը սկսաւ բացատրութիւններ տալ, ինչ որ հետաքրքրական է իր ապագայի վարքագիծը հասկնալու համար։

— Պայքարը վերջացած է համարւում մեր յաջողութեամբ։ Բայց ես վերջացած չեմ համարում։ Այսպէս եմ մտածում, որովհետեւ պայքարի տաք ժամանակ իսկ, գուցէ նկատելով իմ ոգեւորութեան պակասը, մի վարդապետ եւ մի տէրտէր ինձ հարցնում էին. «Եթէ չյաջողինք կալուածները յետ առնել, ի՞նչպէս պիտի պահուին մեր հիմնարկները, ի՞նչպէս պիտի ապահովուի մեր կեանքը։ Ճի՞շտ է արդեօք որ կառավարութիւնը, կալուածները գրաւելէ յետոյ, որոշում ունի բոլոր հայ հիմնարկները իր հաշուին պահել եւ բոլոր հայ հոգեւորականներին, ըստ իրենց աստիճանի, ռոճիկ կապել, կաթողիկոսին՝ փոխարքայի չափ, եպիսկոպոսին՝ նահանգապետի չափ, իսկ քահանային՝ պրիստաւի չափ»։ Տեսնէիր թէ ինչպէ՞ս այդ հարցումների թիկունքում նրանք գոհունակութիւն եւ երջանկութիւն էին զգում…

Այդ ժամանակ ներս մտած էին Բզնունին, պետական գլխարկը գլխուն, եւ Նորհատեանը։

— Ծօ, ադ շուն շան որդի հոգեւորականները ովքե՞ր էին։ Մենք կը կռուինք իրենց համար, իսկ նրանք, տե՛ս, ինչե՞ր էին երազում։ Դաւաճաննե՛ր…

— Էականը[?] այն չէ թէ ովքե՞ր էին այդ դաւաճանները։ Մէկ հատ աւելի, մէկ հատ պակաս՝ մէկ հաշիւ է։ Ըստ իս՝ հարցը աւելի լուրջ է քան դաւաճանը եւ հարազատը ճշտորոշելը։ Ես մի զինուորացու[?] եմ միայն, դուք էք ղեկավարը։ Բայց ես էլ կարծիք ունիմ։ Կռիւը սխալ կողմից սկսեցինք, եւ ձեռք բերուած արդիւնքը կարող է ջուրը ընկնիլ։ Այդ պատճառով գործը վերջացած չեմ համարում։ Նախ, մենք եւ ժողովուրդը իրաւացի կերպով ազգի ժառանգութիւնն ենք համարում բոլոր ազգային հիմնարկները, հարստութիւնները, նախնիքներից մնացած իրաւունքները, մէջն առնելով ե՛ւ եկեղեցական դասը։ Եւ դրա համար ազգը իբր մի անձ ոտքի կանգնեց եւ իբր թէ յաղթեց։ Ինքնախաբէութեան մէջ ենք։ Այդ ժառանգութեան իրաւական տէրը մեր ժողովուրդը չէ, այլ կաթողիկոսն է։ Բայց երբ

կաթողիկոսարանին կից չկայ ազգընտիր վարչութիւն, այլ կայ միայն եկեղեցականների կամքը, եւ նրանք էլ հաստատ համոզում ունին որ ազգը մի կթան կով եւ հեծնելիք էշ է իրենց համար, եկեղեցին, հոգեւոր իշխանութիւնն է ազգի անձնաւորումը: Միւս կողմից՝ երբ հոգեւորական դասը, Յիսուսի աւետարանը մի կողմ դրած, մի փոր հաց ճարելու համար ծառայելը արհեստ է դարձրած, երբ այդ դասը կարդացածի, արածի իմաստը առանց հասկանալու, իբր մի ծէս է կրկնում, այս խեղճ ու կրակներից ի՞նչ բան էք սպասում: Սերգէյ՝ քո քարի տակի[?] խօսքերը քեզ դարձնեմ: Ասում էիր. «Մեռելը, որ գետինն է մնացել, տէրտէր մի՛ կանչէ. երբ դրամ կ՚ուզէ, մի՛ թողնէ որ աւետարան կարդայ: Դու կարդա՛ աւետարանը եւ քո մեռելը դու թաղիր: Նա, որ դրամդ առնելուց յետոյ է աւետարանը կարդում, արտասուքը աչքերին քարոզ է կարդում, բնաւ մի՛ հաւատա. քո մեռելդ դժոխք ճամբել կ՚ուզէ: Նորից դրամ տուր որ արցունքները կտրէ»: Ահա այս դասին է, որ այնքա՛ն վտանգներով ձեռք բերուած մեր ազգային իրաւունքներն էք վստահում: Աչքդ վրայից հեռացուր, կամ պիտի ծախեն, կամ պիտի վատնեն: Բռունցքդ գրպանդ[?] դիր, անպատճառ ռուսի խոստացած գուբեռնատորի ռոճիկը պիտի գերադասեն:

Սերգէյին դառն եկաւ իր աշակերտին ըմբոստութիւնը: «Երկար արեցիր, երես տուին, աստառը կ՚ուզես», ըսելով ուզեց

լռեցնել: Բայց Նորհատեանը, որ տեսած էր Իշխանը, բայց չէր խօսած հետը, զարմացած ըսաւ.

— Ինչո՞ւ չես թողնում որ այս տղան խօսքը վերջացնէ: Ես կարծում էի որ այս լակոտը հայդուկ զինուոր իսկ լինելու անարժան է: Բայց դուրս է գալիս որ ան ամէնքից խելօք մարդն է: Ո՞ւր ես դու սովորած:

— Բեխի աղբիւրը[?], — չար աչքերով պատասխանեց Իշխանը:

— Տղան ճիշտ է ասում: Երկու օր չէ անցած որ իրենց չալվարները կը մունտռէին[?]: Երբ հեռագիր կ՚առնեն Պետերբուրգից, Թիֆլիսից, թէ ամէն ինչ լաւ է գնում եւ ոչ մի վախ չկայ, շուն ու շնկալը[?] ժողվուած են էջմիածին եւ հարիսան կ՚ուտեն, վրան ալ շաքար, իսկ մենք այստեղ, ծակէ ծակ մտած, Սիբիրի ո՞ր անկիւնը քշուելու մասին կը մտածենք: Տղան ճիշտ է ասում:

Սերգէյը իր ներսը կը փոթորկուէր, բայց արտաքնապէս հանդարտ կը ձեւանար: Բացականչեց վիրաւորուած.

— Կարծես թէ մեծ գիւտ էք արած։ Այս բոլորը գիտակցելով է որ նախաձեռնութիւնը առինք։ Մէկ մէկ դգալ էլ որ ձեր ձեռքը դրուէր, այդպէս չպիտի խօսէիք։ Արջը որ պառկեցուցինք, նրա կաշին դեղելը[?] դժուար բան չէ։ Աւելի լաւ է մեր գործի մասին մտածենք։

Այդ օրերուն ես բացակայ էի Կովկասէն։ Երբ այդ դէպքերէն ու Բասենի կռիւէն անմիջապէս յետոյ գացի Կարս, Սերգէյը, ծանօթացնելու համար զիս մեռածներու եւ ողջ մնացածներու բնութագծերուն, պատմեց ինձ վերեւի խօսակցութիւնը։ Իսկ Նորհատեանը համեմով անուշցուց։

Յետոյ, երբ գործի մէջ տեսայ Իշխանին, տեսայ թէ որքա՛ն հարազատ էին ինձի պատմածները։ Իշխանը հետեւողական կերպով կ՚երթար այն ուղիով որ Սերգէյը նշմարած էր իր ընկեր-աշակերտի մէջ, եւ որ պիտի յանգէր Աղթամարի մաքրագործման։

Աշուղ Ֆարհատի հնարած երգերը եւ եղանակները մագնիսացուցած էին մեր ժողովրդական զանգուածները։ «Ոսկեզօծ

բաշլիկներով», «Լուսին չկար»ը, «Կռուեցէ՛ք, տղեք»ը եւ նման երգերը, որոնք կ՚երգուին մինչեւ այսօր, բայց յօրանջելով, այն օրերուն դէպի պատերազմ կը մղէին ժողովրդային զանգուածները։ Եւ ամէն կողմէ ինքնաբերաբար կռուի թեկնածուներ կ՚ուղղուէին դէպի Երկիր, զոր իբրեւ այդպիսին, կը համարէին թրքաց ձեռքը գտնուող Հայաստանը։

Թեկնածուները շատ էին։ Կարելի էր բանակներ կազմել։ Բայց ո՛չ քաղաքական, ո՛չ ալ նիւթական հնարաւորութիւնները թոյլատու էին այդ ընելու։ Կ՚ընտրուէին միայն փորձուածները, զինուորական արուեստին ծանօթները, ուսում առածները, ընտիրները եւ կը ճամբուէին սահմանին մօտիկ վայրերը՝ Բասեն, Թախթ։ Անոնց մէջէն էր Շուշեցի Իշխանը (Նիկոլ), որ թէեւ կարճլիկ ու նիհար, բայց դիմացկուն եւ առողջ երիտասարդ մըն էր։ Ան մտած էր Նեւրուզի հետեւակ հարիւրակին մէջ իբր պարզ զինուոր։

Ընդհանրացած եւ սխալ համոզում մը կայացած է Նեւրուզի հետեւակ եւ Խանի հեծեալ խումբերու նպատակներու մասին։ Անոնք կազմուած չէին սահմանային արշաւանքներու կամ ցուցական վրիժառու նպատակներու համար, ինչպէս Խանասորինը կամ յետագային Փոռուն Մոսունի[?]

արշաւախումբերը։ Նեւրուզի եւ Խանի երկու միացած խումբերու նպատակները ճշտորոշուած էին հետեւեալ կերպով.—

ա) Պարբենաւորել[?] երկու խումբերը առատ պաշարով (անոնց միացեալ թիւը կը հասնէր 150-ի) եւ այդ պաշարը հասցնել Սասուն՝ անոր պէտքերուն համար։

բ) Խումբերը լեցնել անձերով, որոնք Երկիր իյնալով՝ կարող են դառնալ տեղական զինուորական ղեկավարներ, իսկ մնացածները յետ վերադարձնել, եթէ անոնք միայն զէնք բռնողներ էին։

Լրիւ պատրաստուած խումբերը ճամբայ կ’ելլեն, կարծես առանց ճշտած լինելու թէ ի՞նչ պիտի ընեն, եթէ շուրջ 250 քիլոմէթր կարելիք ճամբան բռնուած լինի թշնամիէն։ Մնա՞լ եւ մինչեւ վերջ կռուի՞լ, թէ՞ յետ նահանջել։ Այդ թողնուած է Նեւրուզի եւ Խանի որոշման։

Այս ձեռնարկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին եւ վերջին ամենախոշոր ձեռնարկը եղաւ՝ Երկրին շօշափելի ոյժ հասցնելու դիտումով։ Անկէ առաջ, 1890 թուականներէն սկսած, բազմաթիւ մանր զինատար խումբեր, 5-10 հոգինոց, անցած էին Երկիր։ Անոնք ռուսական Հայաստանէն ուղղակի Ալաշկերտի կամ Բասենի վրայով կ’երթային Տարոն, Սասուն կամ Ախլաթ։ Այդ մանր խումբերը 200-300 քիլոմէթր երկարութեամբ վտանգաւոր ճամբաներու վրայ յաճախ կը նկատուին զօրքերու եւ աւելի քիւրտ ցեղերու կողմէ, կռուի կը բռնուին, իրենց տարած ռազմանիւթը կռուի մէջ կը սպառին, ոմանք կը բնաջնջուին, ինչպէս Արաբոյի խումբը, իսկ ոմանք ալ, որ ապահով տեղ կը հասնէին, այնքան նուազցուցած կը լինէին իրենց տարած ռազմանիւթերը, որ առակի համաձայն՝ Երկրի պէտքերուն համար «աչքի սուրմայի իսկ չէր բաւեր»։

Այս անպատեհութեանց առաջն առնելու համար, քանիցս ձեռնարկուած էր 30-50 հոգինոց խումբեր ճամբել։ Անոնց առաւելութիւնն այն էր, որ ճանապարհի քիւրտերը չէին համարձակիր[?] կտրել առաջները առանց զօրքի աջակցութեան, եւ այդ խումբերը կրնային հասցնել շօշափելի քանակութեամբ ռազմանիւթ։ Բայց այդ խումբերու թերութիւնն այն էր, որ անխուսափելիօրէն կը նկատուին սահմանապահներու, հովիւներու, քիւրտ ցեղերու կողմէ՝ որոնք կը հետեւէին անոնց եւ զօրքին լուր կուտային։ Եւ անհաւասար կռիւը անխուսափելի կը դառնար։

Այս կռիւներէն ամենէն դժուարինը, ամենէն երկարը, ամենէն արիւնալին եւ փայլունը պէտք է համարել Ճարտարի[?] տարած կռիւը, որ յայտնի է Խաթաւինի, Ջրագացի եւ այլ անուններով եւ զոր մինչեւ այսօր կ՚երգեն հայերը եւ քիւրտերը «Առաքել, Մուշեղ», «Խաթաւին», «Թոռունէ, վայ Լըմբնէ» եւ այլ անուններով։

Շուրջ 200 քիլոմէթր ճանապարհը, Ալաշկերտէն մինչեւ Նեմրութ, ցերեկը կռուելով, երեկոյեան ճանապարհը պատուելով[?] իրենց առաջը բռնող թշնամիներէն, գիշերը կռուով առաջանալով ցերեկը նստելով եւ ամբողջ օրը կռուելով, իսկ Խաթաւինի մէջ, հրդեհուած խանձերու մէջ իյնալով՝ վեցերորդ օրը խումբի մնացորդը կը հասնի Նեմրութ, սպառած իր բերած ամբողջ ռազմանիւթը եւ կորցուցած իր անդամներուն մեծ մասը։

Եթէ հերոսական էին այդ խումբին կռիւները, բայց նպատակին չէին հասած։ Նման մեծ խմբերէն բացառութիւն կազմած էր Թումանի հեծեալ խումբը, որ ողջ եւ առողջ ու ամբողջ պաշարով հասած էր Սասուն։

Նեւրուզի եւ Խանի 150-նոց զինատար խումբերուն նպատակը նոյնն էր, ինչ որ Թումանինը եւ Ճարտարինը, միայն աւելի կատարելագործուած, եւ քանակով 5 անգամ աւելի։ Բայց անոնց վիճակուած էր աւելի դառն ճակատագիր, քան Խաթաւինի հերոսներուն։

Անշուշտ, ռուսներէն աննկատ չէր կրնար մնալ սահմաններուն վրայ այսպիսի մեծ խումբի մը պատրաստութիւնը եւ շարժումները։ Ռուս իշխանաւորները գոնէ ենթադրութիւններ պիտի ընէին։ Աննկատ չէր մնար ե՛ւ թուրքերուն կողմէ, որոնք իրենց լրտեսները միշտ ունեցած են սահմանամերձ վայրերու մէջ։ Անկէ զատ, այդ թուականներուն ռուս-թուրք բարեկամութիւնը սերտ էր եւ երկուսի հակակրութիւնն ալ ընդ որում

հայերու հանդէպ ընդհանուր էր. անոնք կրնային իրենց դիտածները[?] իրարու փոխանցել։ Եթէ ատոնք ենթադրութիւններ են, ենթադրութիւն չէ այն որ ռուսական ոյժերը ուժեղացուցած էին սահմանին վրայ, իսկ թրքական ոյժերը Էրզրումէն[?] առաջ էին քաշուած ու համախմբուած Հասան-Ղալա, Քէօփրիւ-Քէօյ եւ շրջակաները, ինչ որ յետին թուով ստուգուեցաւ։

Նեւրուզի եւ Խանի խմբերը առանց միջադէպի կ՚անցնին ռուս-թուրք սահմանը, անարգել կը հասնին Դալի-Բաբա, Գոմաձոր, Իւդվերան[?] եռանկիւնին, սահմանէն շուրջ 20 քիլոմէթր խորութեամբ։ Ու կը սկսի կռիւը

առաւօտեան սկսած։ Այս կռուին մասնակցողը սահմանապահ զօրքն էր, խուժանը չէր. խուժանը հանդիսատես էր միայն։ Կանոնաւոր զօրքը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն՝ 150 մարդոցմէ բաղկացած հայդուկներու երկու խումբերը։ Մէկ կողմէն՝ թիւ եւ երեք զէնքեր[?] (կը կարծուի 8 թաբուր, 4 թնդանօթ եւ 300 սուր), իսկ միւս կողմէն՝ վճռականութիւն՝ սուղ գնով մեռնիլ կամ նպատակին հասնիլ։

Թշնամին հաշուով, յամառօրէն եւ ծրագրուած՝ իր կրակը կը վատնէ եւ նեղը կը ձգէ ֆէտայիները, որոնք իրենց պաղարիւնը կը պահեն, դիրքին[?] յարմարած՝ կը դիմադրեն եւ թշնամիին յարձակումները կը կասեցնեն։

Արեւը կէս օրը կոտրեր[?] է։ Թուրք զօրքը բարկացեր է, կը շտապէ եւ 200-ի շուրջ ձիաւոր կը նետէ սրընթաց՝ գետնի խոռոչներէն հանելու համար այդ «ջան-բեզար»ները։ Անոնք կը հասնին մեր հայդուկներուն դիրքերը, բայց չեն յաջողիր զանոնք տեղէն շարժել։ Կրակը՝ կրակին, սուինը՝ սուինին, եւ ահա բլուրի տակէն Խանի ձիաւորները մէջտեղ կը խառնուին ու «սլապա»[?] թուրք զօրքը դէպի իրայիններէ[?] կը սլանայ՝ գնդակէն արագ։ Հայ ձիաւորները խոհեմաբար կը քաշուին իրենց տեղերը։

Կարկուտէն բռնուած պարտէզ էին դարձած մեր տղաներու դիրքերը։ Ձին եւ մարդը, թշնամին ու բարեկամը լլքած[?] տանձերու նման գետին էին թափուած, իրար խառնլուած։ Ոմանք անձայն ապակեայ աչքերով երկինք կը դիտէին, ոմանք իրենց արիւնը կը թափէին գետին եւ կը նուային ու կ՚աղաչէին. «Աստուծոյ սիրոյն, մի կաթիլ ջո՛ւր, ջո՛ւր»...։

Մէկ ժամ չանցած, նոր փորձանք մը։ 4 թնդանօթներ կը գոռան եւ գետինը կը հերկեն Նեւրուզի բռնած դիրքերու շուրջը։ Զաւախցի Շէկ Համոն, որ ռուս բանակի մէջ երեք թել էր վաստկած եւ այժմս խումբի աչքը անոր վրան էր, կը դիտէ շարժումները եւ կ՚ըսէ.

— Տղերք, ձեր ջանին մատաղ, հէչ դարդ չանէք, ոչ մի պատասխան չտաք, կրակը թող դադրի։ Ձեզի հետեւեալ աշխատանքը կայ։ Որուն դիրք խորունկ չէ գետնի մէջ, թող ճանկով, սուինով խորացնէ։ Որունը խորունկ է, թող գլուխը դուրս չհանի, չշարժի. թէ անօթի է, թող ուտէ. եթէ քնատ է, թող քնի. թէ յոգնած է, թող ծխէ եւ հանգիստը առնէ։ Ես՝ ձեզ պահապան։ Երբ սուլոցը փչեմ, այն ժամանակ մեր գործը կը բացուի։

Երկու ժամ թնդանօթները կը գութանեն[?] դիրքերը, վեր կը բարձրացնեն հողը եւ իբր պատանք կը ծածկեն տղաքը։ Բայց տղաքը լուռ կը մնան, թէեւ

կը շնչեն։ Թշնամին իր առջեւ գերեզմաննոց կը կարծէ եւ փողեր կը հնչեցնէ։ Թշնամին, երեք խիտ սիւներ կազմած, հրացանը ուսերուն առաջ կը շարժի։

«Ինչո՞ւ շղթայ չէ կազմեր. երեւի մեզ մեռած կը կարծեն կամ իրենց թնդանօթներու ոյժին շատ են վստահած», կը մտածեն մերոնք, «բայց թէ ուզեն կամ չուզեն, թնդանօթները պիտի լռեն, երբ հետեւակը 100-200 քայլ մեր դիրքերուն հասնի։ Այն ատեն ահա մենք մեզի ցոյց կուտանք եւ համազարկով անոնց շարքերը կը նօսրացնենք»։

Շէկ Համոն ձայնը ձգած՝ կը կանչէ ամէնքին.

— Ձեր հոգուն մատաղ, մեր բախտը կը բանի։ Վախկոտն այն է, որ առանց հրամանի՝ հեռուէն կը կրակէ։ «Պրիցել»ը[?] (նշանառութիւն) իջուցէք, 200 քայլէն երբ նշան տրուի, կրակեցէք։

Թշնամին կուգայ եւ կուգայ։ 2000 քայլի վրան է, 1000-ը անցաւ. աւելի արագ կուգայ եւ արդէն 500 քայլի վրայ է, եւ տղաները ջղային կը դառնան։ «Քիչ մըն ալ

համբերեցէք», եւ ահա թնդանօթները լռած են ու համազարկերը սկսուած, եւ ցորենի արտերու պէս զօրքի խիտ սիւնակները կը հնձուին։ Իրենց ընելիքը մոռցածի նման, ոմանք կը վազեն առաջ եւ դիրքերուն տակը կ՚իյնան ուժաթափի։ Ոմանք տեղերը կը նստին եւ կը կրակեն անդադրում։ Ոմանք յետ կ՚երթան ու նորէն կը հալածուին։ Եւ այսպէս, մէկ թէ երկու ժամ օրհասական կռիւէ վերջ, փողերը կը փչեն եւ տղաներու գնդակներուն տակ յետ կը քաշուին, երբ արեւը ա՛լ իր վերջին վայրկեանը կ՚ապրէր՝ կորսուելով լեռներուն ետեւ։

Ուրախութիւնը մեծ էր։ Ոմանք կ՚ըսեն. «Հետեւինք ու թնդանօթներ խլենք»։ Բայց գործէն հասկցող Շէկ Համոն կ՚ըսէ. «Չէ, այսօրուայ համար միասին մի երգ երգելու է։ Բոլորդ ալ երգեցէք»...

> «Դէ, զարկէ՛ք, զարկէ՛ք... Դէ, լէխսըն, լէխսըն, բրա մրնի[?]
> լէխսըն... Առաքել, Մուշեղ լեռներէն իջան, աւերակ ջաղաց[?]
> օթեւան եղան»...

Կ՚երգեն, հաշիւ կը տեսնեն, ո՞վ սպաննուած է, ո՞վ վիրաւոր ու անկարող շարժուելու։ Եւ այդ օրը 4-էն 1-ը սպաննուած ու 3-ը ողջ առողջ են, եւ իրենց պաշարը նոյն քանակով կը մնայ, եթէ սպաննուածներու եւ քանի մը

վիրաւորներու պաշարը բաժնուի ողջերու վրայ։ Այդ գործողութիւնն է որ կը կատարուի։

Ամենացաւալին անոնց վիճակը չէ, որ թնդանօթի, հրացանի գնդակներ առած, կամ սուինի-սուրի միջոցով այլանդակուած սպաննուած, վերջացած են։ Ամենադաժանը այն չէ, որ դեռ կռիւը չվերջացած, ոյժերը սպառած, վաղուայ կռիւն անստուգութիւնը[?] արդէն կը ճաշակէ։ Բոլորէն ողբերգականը, դժուարինը՝ հայ ֆէտային համար վիրաւոր ինկած ըլլալն է։

Այս մասին խօսքը տանք Էրզրումի[?] շրջաններէն Երկար Գաբեղինին, որ ազատուած էր Բասենի կռիւէն եւ որուն ես հարց ու փորձ ըրի իր ազատման եւ կռուի մասին։

— Ի՞նչ ողայի[?] հարցումներ կ՚ընես։ Երեկ գիշեր տեսած երազդ, դու այսօր կը յիշե՞ս։ Զորս թէ[?] հինդ ամիս անցած է

այդ կռուի վրայէն։ Արմուկի ցաւի պէս եկաւ եւ անցաւ, բան մը չեմ յիշեր։ Միայն թէ մէկ բան հէչ չեմ մոռնար, — ըսաւ Գարեգինը, եւ աչքերը լեցուեցան։

— Լաւ, այդ մէկ յիշածդ ինծի պատմէ, խնդրեցի անկէ։

— Մեր գիւղի Սրգէյի տղայ Սեթոյին դու չես ճանաչեր։ Իմ լաւ ընկերն էր։ Մէկ տասնեակի մէջ կռիւ կ՚ընէինք։ Ես հասկցայ որ զարկուաւ։ Շատ կը սիրէի, աղբօրմէս[?] աւելի։ «Գարեգին, Գարեգին», — կանչեց, չլսել տուի, իր կողմը չնայեցի։ Կը վախնայի։ Իրիկուն եղաւ։ Զօրքը կոտրած էինք եւ «Առաքել-Մուշեղ» կ՚երգէինք, քէֆ կ՚ընէինք։ Մէկ ալ այդ անաստուած Շէկ Համօն գլխուս կանգնեցաւ։ «Սեթոն երկու ոտքերէն եւ կուրծքէն զարնուած է. կ՚երթաս Սեթոյին վերջին խօսքը կ՚առնես։ Այս ջրամանը, այս հալուան եւ այս քիսիկա[?] 20 մանէթով գլխուն տակ կը դնես։ Իր վրայի փամփուշտակալը եւ հրացանը կ՚առնես։ Իմ ու քու կողմէ բերնէն կը համբուրես։ Շատ չուշանաս, քիչ յետոյ ճամբայ պիտի երթանք»։ Ոտքերս կը դողային, աչքերս կը մթնէին։ Սեթօն գլուխը դարձուց ինծի, տեսաւ, չխօսեցաւ, նայեց աչքերուս. իմ սիրտ փուլ եկաւ։ Ջրամանը, հալուան, քիսիկը, որ Շէկ Համօն տուաւ, գլխուն տակը դրի, իմ ունեցածն ալ վրան աւելցուցի։ Հարցուց թէ Շէկ Համօն ո՞ւր է։ Սուտ խօսեցի, ըսի թէ՝ ան վիրաւոր է, հոս պիտի մնայ, ասոնք ալ ճամբած է քեզի, գուցէ պէտք պիտի գայ։ Ըսի. «Սեթօ, ես պիտի երթամ, ճամբորդ եմ։ Քու հրացանը եւ փամփուշտները ինծի պէտք պիտի գան»։ Ան չառարկեց եւ ըսաւ.

«Գարեգին, ուրեմն, մենք բաժան-բաժան ճամբո՞վ պիտի գնանք»։ Էլ իմ սիրտը չդիմացաւ։ Կ՚ուզէի փախչիլ, բայց ան կանգնեցուց եւ ըսաւ. «Իմ հոգին կ՚ըսէ որ դու սաղ սալիմ պիտի մնաս։ Իմ հարսին կ՚ըսես որ եթէ ինծմէ զաւակ ունենայ, թող մօրս գտնի եւ անոր հետ ապրի։ Մօրս կը տեսնիս, եւ անոր կ՚ըսես, որ եթէ իմ հարսը ինծմէ զաւակ չունենայ, թող հալալ ընէ իմ հարսին, առանց սուգի պահէ ան, իր ձեռքով անոր փեսայ գտնի եւ իր զաւակը դարձնէ»։ Համբուրեցի, բայց ճամբան լացի։ Ներողութիւն կ՚ընես։ Այս որ կը յիշեմ, կնիկ կը դառնամ, եւ լացս կուգայ։

Սեթօն հալուան չէր կերած. բայց ջուրը խմած էր։ Մինչեւ օրս անյայտ կը մնայ անոր վախճանը։

Դառնանք մեր պատմութեան թելին։

Թէ ի՞նչ միտումով Շէկ Համօն սկսած էր «Դէհ, զարկէ՛ք... Դէ, լէխըն[?], լէխըն», Խաթաւինի աւերակ ջաղացքի երգը, որ տասնեակ առ տասնեակ տարիներ դեռ կը շարունակուի, մարդ չի կրնար ըսել։ Գուցէ պարզապէս պատահական երգի մը ընտրութիւն էր այդ, բայց գուցէ եւ նախազգացում վաղուայ սպառնալիքի։ Ատոր պատասխանը կրնար տալ Շէկ Համօն, որ միւս օրը ինքն ալ այլեւս պիտի չլինէր։ Բայց այդ երգը, ըստ երեւոյթին, շատ ազդած էր Նեւրուզի վրայ։ Ան կը ստուգէ ռազմանիւթը, հաւաքելով թէ՛ մեր կողմէ ընկածներէն եւ թէ՛ թշնամիէն առածներէն եւ կը տեսնի որ այնքան շատ է, որ դժուար է ամբողջը վերցնել եղած ոյժերով։ Թէեւ չորսէն մէկը սպաննուած էր կամ շարքէն դուրս ինկած, բայց մնացորդը Խաթաւինի կռուողներէն երկու անգամ աւելի էր։ Ու կը բացականչէ.

— Լաւ է, շատ լաւ է, այսօրուայ կռուին՝ թշնամուց պառկեցուցինք դուք 1000 կ՚ըսէք, ես քիչը-քիչը 200 կ՚ըսեմ։ Մեր ոյժը դեռ լրիւ տեղն է, քանի մը անգամ աւելիով, քան ճամբայ հանուած միւս խմբերը։ Ուրեմն, պատրաստուեցէք մեր ճամբան շարունակելու։ Երգը փոխեցէք, «Լազի շորեր»ը սկսեցէք»։

Առարկութիւն չկար թասիբի եկած ֆէտայիններու կողմէն։ Միայն Շէկ Համօն քթին տակ կը շարունակէր մռլտալ. «Աւերակ ջաղաց, հոգի ջան, օթեւան եղաւ»...

Իրաւացի էր Նեւրուզը. եթէ դառնար յետ, գիտէր թէ անոր ինչ կը սպասէր՝ կնկան լաչիկներ հասկացողներու եւ մանաւանդ չհասկացողներու կողմէ։ Ան չէր կրնար յետ դառնալ։ Իսկ միւս կողմէ՝ ան կ՚անգիտանար որ մարդու մարմինը իր սահմանն ունի դիմացկունութեան, որ դեռ ճամբու սկիզբն էր եւ

որ իր առջեւ դեռ 250 քիլ. ճամբայ կար։ Հետեւաբար, անընդհատ կռուելով՝ անհնար բան էր պատռել թշնամիին գիծը, մանաւանդ որ թշնամին թուով

առատ էր եւ իրենց հետքը բռնած ըլլալով, ամէն վայրկեան իրենց վրայ պիտի գար թարմ ուժերով։

Գուցէ Խանը կրնար իր ձիաւորներով իր հետքը կորսընցնել թշնամիէն, բայց ան ալ կաշկանդուած էր հետեւակով, զոր լքելու իրաւունքը չունէր։

Խումբը, բաժնուած մասերու, երբ մութը կ՚իյնայ, լռիկ մնջիկ առաջ կը քալէ։ Չկան Մենակը եւ անոր հետ եղած ճամբու առաջնորդներէն փորձառուները. նախորդ օրը անոնք սպաննուած էին։ Կան առաջնորդներ, որոնք թէեւ ինքզինքնին ամենագէտ կը համարեն, բայց իրենք իրենց կորսնցուցած են։ Ճամբան կը դառնան, աջ կ՚ոլորեն, երկու անգամ Արաքսի պաղ ջուրը կ՚անցկացնեն, եւ լուսոյ դէմ միայն կը հասկնան որ նոյն, երէկուայ տեղերու վրայ մնացեր են։ Նեւրուզի հետեւակները թրջուած, յոգնած, քնատ, Խանի հետ պայմանաւորուած վայրէն շատ ու շատ հեռու էին։

Խանը իր հեծեալներով վաղուց հասած՝ հեռադիտակը աչքին, կը սպասէր հետեւակին։

— Ահա երեւացին մեր տղաքը, — ուրախացած կը բացականչէ։

Բայց մէկ վայրկեան վերջը, երբ արշալոյսին մէջ կը նկատէ որ լեռները մարդկանց բազմութեամբ բռնուած են, կը հասկնայ որ ատոնք Նեւրուզի տղաքը չեն, այլ զինուորներ են, որ զիրենք պաշարած են։

— Տղաք, ձիերը պատրաստ, — կը կանչէ, բայց կը դիտէ զօրքը եւ տեղէն չի շարժիր։

Ան կրնար հեռանալ, կռուէն խուսափիլ եւ խումբի մեծ մասը գոնէ փրկել, ազատել։ Հետեւակ զօրքը իրմէ 10 անգամ աւելի դանդաղ, ինչպէ՞ս պիտի կարողանար պաշարել նահանջող հեծելազօրքը։

— Եթէ այն հեծելազօրքն է, — կ՚ըսէ, — որ երէկ տեսանք, ան այսօր ոչ մէկ վնաս կրնայ հասցնել, մանաւանդ որ այսօր Դալի Բաբայի լեռներու մէջ ենք։

Իրօք որ անոր հարաւը Կալիազի[?] լեռներն էին, ուրկէ 10 ժամէն կրնար իջնել մինչեւ Խնուսի Հարամիկը։ Ճանապարհը

իր առջեւ բաց էր: Իր Խնուսցի ձիաւորները այդ հեռանկարով արբեցած էին: Իր թիկունքը Տահարի[?] թամքն էր, ուրկէ կ'երթան Ալաշկերտ. ձիերու համար մէկ մանզիլ[?] ճամբայ: Իր հիւսիսը՝ ռուս-թրքական սահմանն էր, հազիւ երկու ժամ ճամբայ անցնելու համար դէպի Կաղզուան, կամ ռուսական Բասէն:

Խանի խումբին ազատումը անկասկածելի էր, եթէ ան այդ ուզէր: Բայց ան արձանացած մնացեր էր. իսկ թշնամի զօրքը կը մօտենար, հաստատ մահ բերելով: Եւ ահա յանկարծ Խանը կը դառնայ իր շուրջը հաւաքուած անհամբեր ընկերներուն եւ կ'ըսէ թուրքերէն լեզուով.

— Թող ըսեն թէ Խանը այնքա՛ն անճարակ էր, որ ձին իր տակը շան սատակ եղաւ կաղէ[?] մը: Բայց թող չըսեն թէ իր չոր գլուխը ազատելու համար՝ ան ընկերները թողեց, հեռացաւ: Ձիերը քաշեցէ՛ք եւ իրարու կապեցէք: Մենք այս տեղէն հեռացող չենք:

Ըստ երեւոյթին, թուրք զօրքը նախորդ օրուայ տաք կռուէն վերջ, որոշած էր հեռուէն պաշարուած պահել մերոնց խումբերը: Նկատած էր Խանի խումբը եւ կարծած, թէ այդ ամբողջն է: Մինչդեռ Նեւրուզի խումբը, անաղմուկ լինելով եւ իր ճանապարհը կորսնցուցած՝ աննկատ էր մնացած մինչեւ ժամը 11, կէսօրէ առաջ:

Ան որ ամբողջ գիշեր մը անընդհատ լեռ ու ձոր ինկած է, յետոյ ամբողջ օրը կռիւ տուած, յետոյ կրկին ճամբան շարունակած՝ շատ լաւ գիտէ թէ մահն իսկ ոչինչն է այլեւս: Միակ նպատակը՝ քնելն է, որ կուգայ տիրաբար:

Ահա այս դրութեան մէջ էին Նեւրուզի զինուորները, երբ հրաման կուգայ նստելու: Այդ համազօր էր քնելուն, որ հզօր էր ինչպէս մահը:

— Ո՞վ կրնայ խօսք տալ որ առանց քնելու պահակ կը դառնայ, — կը հարցնեն տասնապետները:

Ոմանք արդէն քնած են, ոմանք կը լսեն, բայց հարցումն ըմբռնելու կարողութիւն չունին: Միայն 9 հոգի կը պատասխանեն: Ատոնց մէջն էր ե՛ւ փոքրիկ Նիկոլը, ապագայ Իշխանը:

Այս 9 հոգին, վրան աւելցած Շէկ Համօն իբր ղեկավար, պատուէր կ'առնեն ղեկավարէն.— Երեքը միայն չպիտի քնեն մէկ ժամ եւ իրաքանչիւր մէկ ժամէն յետոյ միւս երեքը պիտի փոխարինեն: Չպիտի կանգնին, չպիտի քայլեն, բարձր չպիտի խօսին: Պէտք է նային, որ բոլորը քնած մնան եւ

աղմուկ չհանեն։ Իրաքանչիւր ժամին իրեն պէտք է արթնցնեն եւ, զեկուցում տալէ վերջ, իրենց հերթը փոխեն։

Լուսաբացի առաջին ժամուն, առաջին պահակները կ՚արթնցնեն Շէկ Համօն եւ կ՚ըսեն.

— Մեր մօտիկները ո՛չ ձայն լսեցինք եւ ոչ շարժում տեսանք։ Միայն այն հեռու լեռան լանջի կողերուն, զօրքը, կը թուայ, կ՚անցնի շարունակ։

Շէկ Համօն աչքերը կը տրորէ, քիչ մը կը մտածէ ու կ՚ըսէ.

— Այն կողմով մեր վրայ չեն գայ, ուրիշ տեղ կ՚երթան։ Դուք փոխուեցէք եւ քնեցէք։

Ու ինքն ալ կը քնանայ։

Մէկ ժամ յետոյ, երբ արեւը արդէն տաքցած էր, երկրորդ պահակները կ՚արթնցնեն Շէկ Համօն ու կ՚ըսեն.

— Մօտիկները՝ ո՛չ ձայն լսեցինք, ոչ շարժում տեսանք։ Միայն այն հեռուներէն զօրքը անվերջ կ՚երթայ ու կ՚երթայ։ Չենք գիտեր թէ ո՞ւր կ՚երթայ։

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ եւ կ՚ըսէ.

— Բարի է։ Ուր կ՚ուզէ, թո՛ղ երթայ։ Փոխուեցէք եւ քնեցէք։

Եւ ինքն ալ կը քնանայ։

Երրորդ ժամուն նոյն զեկուցումը կը լսէ Շէկ Համօն, բայց մէկ յաւելումով.

— Կարծես թէ հեռուն, գետնի տակէն, կռուի ձայներ կուգան, զալբ զալբի[?] (համազարկ համազարկի) վրայ։

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ ու կ՚ըսէ.

— Գետնի տակ կռիւն ի՞նչ գործ ունի։ Յոգնած էք, ականջներնիդ դժժացել է։ Փոխուեցէք, քնացէք եւ, երբ պահակները այդ դժժօցը լսեն, թո՛ղ ինձ արթնցնեն։

Չորրորդ ժամը չլրացած, փոքրիկ Նիկոլը կ՚արթնցնէ Շէկ Համօն.

— Ե՛լ, ե՛լ դժժօցը լսիր։ Ականջդ ժայռին դէմ տուր։

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ, կը յօրանջէ, ականջները կը լարէ, բայց բան չի լսեր։ Դէմ կուտայ ականջները ժայռին եւ դրժմ, դրժմ ու ինքնաեռի դժժօցը կը լսէ։

— Է՛լ ի՞նչ տեսաք, — կը հարցնէ։

— Էն դիմացի քարերու մէջէն 6 ձիաւոր եկան, մեր կողմը նայեցին եւ, երկու մասի բաժնուած, երկու ուղղութեամբ ձիերը քշեցին ու անյայտացան։

— Էհ, մեզի տեսա՞ն, — կը հարցնէ Շէկ Համօն։

— Եթէ դիտակը աչքերուն կոյր չէին, անպայման տեսան, — կը պատասխանէ Նիկոլը։

— Տեսան, տեսան։ Այսօր պարապ չենք մնար։ Այլեւս չքնիք, — եւ մտահոգութեամբ տեղէն վեր կը կենայ։ Երկու սիգար կը վառէ եւ կ՚արթնցնէ Նեւրուզը։

— Ելի՛ր, սիգար մը քաշիր։ Օրը կէսօր է եղած։

Եւ երբ Նեւրուզը իր սիգարը կը վառէ, Շէկ Համօն իր զեկուցումը կուտայ։

— Խանը, չեմ գիտեր ո՞ւր, կռուի մէջ է։ Մենք տեսնուած ենք եւ շուտով մեր վրայ կռիւ է։ Արթնցնե՞մ խումբը։

Կէսօրէն առաջ Նեւրուզի խմբի վրայ երկրորդ աւուր կռիւն էր։ Իսկ առաւօտ ծեգին՝ Խանի կամաւորապէս հետեւակ դարձած ձիաւոր խմբին վրայ։

Ի՞նչ դրուագներ անցան այդ երկրորդ օրը, ոչ ոք հաստատապէս կրնայ ըսել։ Այդ օրուայ եւ գուցէ անոր յաջորդող օրուայ մասնակի կռուի ընթացքին բոլոր ղեկավարները սպաննուած են։ Ընդհանուր դրութեան մասին գաղափար ունենալը ենթադրութիւն է։ Չորս թէ հինգ հոգի գերի ինկած էին վիրաւոր վիճակի մէջ։ Բայց անոնք առաջի օրուայ կռուէն վերջ գերի բռնուած էին։ Անոնց վէրքերը բուժուելէն վերջ, ողջ մնացողները տարուած էին Էրզրումի բանտը։ Չորս հոգի էին՝

Ջաւախեցի Նիկոլը, Գանձակեցի Մելքոնը, Ղարաբաղցի Գելասիմը եւ Ախլցխացի Ուսուլ Խէչոն։ Ատոնցմէ մէկը՝ Նիկոլը, յետագային կամաւորական բանակին մասնակցեցաւ։ Ատոնք իրենց խումբերու վախճանի մասին մեզի չափ անտեղեակ էին։

Երկրորդ օրուայ կռիւներու մասին ազատուածները սահմանափակ տեղեկութիւններ կուտային եւ ակնարկներ կ՚ընէին միայն երրորդ աւուր հոգեվարքի պայքարի մասին։ Ինքզինքնին ռուսական սահմանի այն կողմը ձգած էին։ Ատոնց թիւն ալ սահմանափակ էր, հազիւ 10-12 հոգի, բոլորն ալ Նեւրուզի հետեւակէն եւ ոչ մէկը, կարծեմ, Խանի հեծեալներէն։

Այս մօտ տասնեակ մը ազատուածները ոչ վախկոտներ էին, ոչ իրենց ղեկավարներն ու խումբը լքողներ եւ ոչ ալ իրենց գլուխները ազատողներ։ Իրենց ղեկավարները սպաննուած էին, խումբը ջարդուած էր, իրենք առանց հրամանի էին մնացած, եւ, բախտի բերումով, վիրաւոր կամ ողջ մնալով, առանձին առանձին, առանց իրարմէ լուր ունենալու, «քեօռ քեօռընային[?]», ինկած էին ռուսական սահմանին վրայ։

Անոնք միաբերան էին մէկ բանի մէջ՝ թէեւ իրարմէ անջատման լուր չունէին.

— Մենք, կ՚ըսէին, անտեղեակ էինք թէ ճիշտ ո՞ւր կը գտնուէինք։ Վերեւը՝ հեռուն կռիւ կար Խանի վրայ, ներքեւը՝ կռիւ կար մեր խմբի վրայ։ Մեզի սաստիկ հրաման եղաւ մեր բռնած տեղը հաստատուն նստիլ, մեր բռնած հողը, քարը, բնաւ բաց չթողնել, մինչեւ որ մէկը 10 չգլորէ, եւ գիշերը միայն նոր հրամանի սպասէ։ Գիշեր եղաւ, բոլորը սպաննուած էին։ Ես ինձ մենակ գտայ, մի ուղղութիւն բռնեցի եւ այստեղ դուրս եկայ։

Անոնք շուտով ապացուցին որ իրենց ըսածները ճիշտ էին։ Այդ 10-12 հոգիներէն Սարօնեցի Մինասը ճանչցայ քանի մը ամիս յետոյ իր ազատումէն։ Ան մէկ բաղձանք ունէր՝ գնալ երկիր եւ ընկերներուն վրէժ առնել։ Ճանչցայ նաեւ Էրզրումի շրջանէն Միքայէլը (կարծեմ) եւ Գարեգինը, որ Սեթոյի կտակը անկատար թողած՝ կ՚ուզէր նորէն կռուի մէջ մտնել։ Նոյնը է՛ւ Առուառինջի Վարդանը։

Այս ծանօթներէս Մինասը մտաւ 1904-ին Գայլ Վահանի խմբի մէջ եւ սպաննուեցաւ Քօռուն ու Մօսունի[?] կռիւներուն։ Գարեգինը եւ Միքայէլը մտան Թումանի երկրորդ խմբի մէջ եւ սպաննուեցան ռուսներուն կողմէ։ Վարդանը զինուորագրուեցաւ Կայծակ Վաղարշակի հեծեալ գնդի մէջ ու, թէեւ Զիվինի կռուէն միակ ողջ ազատուողն եղաւ, բայց մեռաւ ուրիշ կռուի մը մէջ։ Վստահ եմ որ միւս ազատուողներն ալ նոյն արիւնալից ուղիով գնացին։

Այս յիշեցումները ապացոյց են երկու բանի որ պէտք չէ մոռնալ։ Նախ որ նահատակուելու ուխտը աւելի հզօր է քան վախը մահուընէն կամ սէրը

կեանքի։ Նեւրուզի եւ Խանի խմբերը այդ ուխտն ունէին եւ ատոր համար ամէնքն ալ նահատակուեցան։ Երկրորդ՝ որ սխալ է այն կարծիքը, թէ մահը եւ կռուի դառնութիւնը ճաշակողը այլեւս չ՚ուզեր անոնց հանդիպիլ։ Ընդհակառակը, կռուի եւ մահուան համը տեսնողը, նորէն ու նորէն կ՚ուզէ այդ ճաշակել, եթէ անոր մէջ չէ մեռած իր ուխտը։

Եւ ատոր համար է որ Խանի եւ Նեւրուզի խմբերէն ե՛ւ ոչ մէկը կայ ողջ. ամէնքն ալ ինկած են կռուի մէջ։

Բացառիկ ազատուողներէն եւ յետոյ նահատակուածներէն էր Շուշեցի Նիկոլը՝ Սերգէյի աշակերտ-ընկերը, Լեռնապարի Իշխանը։ Ահա թէ ի՛նչ կը պատմէր Մխչօնց Մարգարը, որ գնացած էր սահմանագլուխ, լուրեր առնելու եւ խմբի մնացորդը հաւաքելու համար.—

— Ես Սթահան[?] էի։ Յուսահատ՝ առաւօտուն Կարս կ՚ուզէի դառնալ։ Արշալոյսը չբացուած, զիս արթնցուցին։ Ըսին թէ թուրք մը, ռուս մը կամ հայ մը գերի են բռնած գիւղի մօտերքը։ Ինքն ալ ձիաւոր է։ Ըսի.— «բերէք, մէկ աչեմ» (տեսնեմ)։ Կ՚աչեմ, կ՚աչեմ, ճանաչել չեմ կրնայ կը։ Ինքը կ՚աչէ ինծի եւ անունս կուտայ կը։ Ես ի՞նչ գիտնամ որ թուրքի լամուկ չէ։ Գլխուն իւղոտած թուրքի ֆէս, հագին արիւնոտ ասկարի պինջակ, չամչախաթունի պէս հագած, ինքը քնձոռտ, հէչ նման չէ մեր աժդահար տղոց։ Տակն ալ իրեն անյարմար հրեղէն քայլան ձի մը։ Արի՛ եւ մի կասկածիք թէ լրտես կամ այլ ազգի չէ։

— Ծօ, շիտակն ըսէ, դու վո՞վ ես, վէրտեղէն կուգաս կը, — հարցուցի։

— Իմ ով լինելս Սերգէյն գիտէ։ Թէ ողջ է՝ անոր հարցուր, — պատասխանեց։ Ես Նեւրուզի խմբի մէջն էի։ Երկու օրուայ կռիւէն վերջ, երբ այլեւս իմ շուրջ ողջ մնացող չկար, գիշերը, եա բախտ, մի ճամբայ բռնեցի եւ ահա այստեղ եմ։

Կ՚ուզէր կարճ կապել, ես հարցուցի.

— Ջանս, շնորհքով պատմէ, ո՞վ ողջ է, ո՞րը սպաննուած, թշնամուց որքա՞ն է սպաննուած, այդ ձին որո՞ւնն է, այդ քու ասկարի հագուստը ո՞րտեղէն է։ Խօսի՛ր, ջանս։

Նիկոլը թշնամիի նման կը նայէր ինծի, բայց չոր ցամաք պատասխան տուաւ.

— Կ՚ուզես հասկնալ թէ ես ո՞վ եմ։ Սերգէյին կը ճանաչե՞ս. ան մեռած չէ կարծեմ. դու անոր կողքին էիր կանգնած այն իրիկունը, որ եկած էիք մեզ երկիր ճամբելու։ Գնա՛ եւ իմ լինելը անկէ հասկցիր։

Մխչօնց Մարգարը իր շէկ մօրուքը բռնեց, աչքերը չռեց եւ զարմացած կանչեց.

— Քոռնան իմ աչքերը, Եզօի (Մենակի) հետ մեր խանութը շատ կուգար եւ քիշմիշ, լաբլաբու ալ շատ կը սիրէր։ Վա՛յ, քոռնամ ես, այս ինչպէ՞ս փոխուել էր։

Մարգարը ամօթով մնացած, ուզեր էր մօտենալ, համբուրել, բայց Նիկոլի չար աչքերուն առջեւ իր տեղը նստեր էր։ Իսկ Նիկոլ-Իշխանը իր պատասխանները շարունակեր էր տալ, կարծես դատախազի առաջ նստած լինէր։

— Այն իրիկունը, երբ ձեզմէ բաժնուանք, թուրք սահմանը մտանք։ Տեսան, չտեսան մեզի, ես պարզ զինուոր էի, ես մի բան չգիտեմ։ Քալեցինք, քալեցինք, եւ տղաները ըսին.— «Հայ գիւղերի սահմանները եկանք»։ Մեզի հրաման եղաւ դիրքեր գրաւել, նստիլ։ Այդպէս ալ ըրինք եւ արշալոյսին կը սպասէինք։

«Արշալոյսին Եզօրը (Մենակ) քանի մը զինուած գիւղացիներու հետ միացաւ մեր խումբին։ Ան իմ դիրքն եկաւ եւ վերջին անգամ համբուրուեցինք։ Երանի էր, չգար. նոյն օրը սպաննուեց, իրեն հետ եկածներով միասին։

«Արեւը եղաւ, կռիւ սկսուեց, ամբողջ օրը շարունակուեց։ Մեզմէ շատերը սպաննուեցան։ Թշնամիէն աւելի շատ սպաննուեց։ Կռիւը դադրեցաւ երբ արեւը մայր մտաւ։

«Գիշերը երկու մաս եղանք եւ ճանապարհ ընկանք։ Մեր խումբը ճանապարհը կորցուց եւ չհասաւ միւս մասը։ Երկու անգամ գետը անցանք եւ ուժէ ընկանք։ Երբ լուսացած էր, մի երկու ժամ հանգստացանք, եւ մեր վրայ կռիւ սկսաւ։ Մեզ պատուէր կար տեղից չշարժիլ, մինչեւ վերջ մեր բռնած հողին կպչիլ, մինչեւ որ լսենք շվոցի[?] ձայնը։ Կռուեցանք։ Իրիկուն եղաւ, շվոցի[?] ձայն չեկաւ. կարծեմ շվացնող[?] մարդ ողջ չէր մնացած։ Ես մենակ մնացի ու իմ գլխու ճարի վրայ մտածեցի եւ այստեղ հասայ։

Երբ ան վերջացած կը համարէր իր պատմութիւնը, Մխչոնց Մարգարը վրայ էր բերեր.—

— Բարով դու եկար, քիչ մըն ալ կռուէն պատմիր, ո՞վ սաղ է, ո՞վ մեռած: Դու ինչպէ՞ս եկար:

— Կռիւ էր էլի: Անոնք կուգային, մենք ալ կը զարնէինք: Անոնք կը զարնէին, մենք ալ կը սպաննուէինք: Մեր դիրքի տղաքը ամէնքն ալ զարնուան: Ես մնացի ողջ՝ շնորհիւ երկու մեծ քարերի, որոնց արանքն էի մտած: Մեր առաջ ալ Շէկ Համօն եւ իր տղաներն էին: Անոնք աւելի երկար ողջ մնացին. իրիկուայ մօտ էր, դեռ կը կռուէինք: Բայց վերջին յարձակումին, ես տեսայ որ ամէնքն ալ սպաննուեցին եւ անոնց դիրքերը թուրքերը առին: Միւս դիրքերը հեռուն էին, մէկ մէկ դեռ կը պատասխանէին: Արեւ որ մայր մտաւ, բոլորն ալ լռեցին:

— Յետոյ, դու ինչպէ՞ս փրկուար:

— Երբ մեր եւ կողքի դիրքերը առին, ինձ կարծես մոռցել էին: Երկու զինուորներ իմ կողմը եկան: Նշան բռնեցի, մէկը ընկաւ, միւսը կորաւ: Զգացի որ մէկը իմ յետեւի քարի վրայ է: Յետ դարձայ, որ խշտիկը[?] ահա պիտի մտնի[?] իմ մէջքը: Չգիտեմ[?] ինչպէ՞ս, իմ նապանը[?] դուրս ելաւ: Զարկի, եւ ան տապալուեց իմ վրայ եւ հոգին փչեց իմ ոտքերի առջեւ: Գլխուս փչեց. քանի որ մերոնք չկան եւ մեր դիրքերը զօրքն է լցուած, ես դառնամ զօրք: Իմ հագուստները հանեցի եւ սպաննուածի պիջակն ու ֆէսը հագայ, անոր հրացանի հետ իմը փոխեցի եւ

դուրս ելայ տեղէս: Դիակների մէջէն կ’երթայի: Մերոնք ու անոնք խառնուած էին: Հասայ մի թումբի: Մի ձիաւոր ինձ կանչեց. «Տղաս, արի այս կողմը»: Յետ գնալ չէր լինի: Հասայ: Ան բաներ մը բռաւ, չհասկացայ եւ, իբր պատասխան, անոր զարկի[?] ատրճանակովս ու ձիուն վրայ թռնիլս մէկ արեցի: Գնդակները նետեցին, բայց ես ազատեցայ: Գիշերն եկած էր: Ձին[?] քշեցի՝ առանց աջ ու ձախ նայելու, միայն դէպի արեւելահիւսիս: Լեռները անցայ եւ չէի գիտեր թէ ո՞ւր էի ընկած: Եւ ահա այժմ այստեղ իբր գերի կը հարցաքննուիմ, կարծես թուրքերի մէջէն եմ ընկած:

Արտասուքը աչքերուն Մարգար կ’ըսէ Նիկոլին.

— Չէ, հոգիս, մեր սիրտը կը ցաւի քու եւ տղաներուն վրայ: Լուր կ’ուզենք առնել: Մեր սիրտը կ’ուրախանայ թշնամու կորուստի վրայ: Լուր կ’ուզենք ունենալ: Դու մեզ թուրք մի՛ համարիր:

— Ինչպէ՞ս չհամարեմ։ Կը տեսնէք իմ վիճակը։ Երեք[?] թէ չորս օր կը լինի որ աչքս չէ փակուել, իմ փորը բան չէ մտել, իսկ դուք ինձմէ հաշիւ կ՚ուզէք, իբրեւ լրտեսէ, կարծես պարապ էի եղած որ նստի եւ թուրք ու հայ սպաննուածների հաշիւը անէի։ Եկէլ էք եւ իմ սիրտը կը փորփրէք, որ յիշեմ մեր եւ թշնամու ընկածները...։

Նիկոլ իր ազատումէն[?] յետոյ առողջ էր մարմնով, բայց հոգիով հիւանդ էր։ Մէկ երկու շաբաթ կը քնէր շարունակ, կ՚ուտէր եւ կը քնէր, առաստաղին կը նայէր սեւեռուն եւ կ՚ուզէր մենակ մնալ ու բնաւ չխօսիլ, թէկուզ Սերգէյը լինէր իրեն հետ խօսողը։

Իշխանի հոգեկան տառապանքներուն պատճառը միայն կռուի ծանր տպաւորութիւնները, իր ընկերներու բնաջնջումը եւ թշնամիներու դիակներուն տեսքը եւ այլ դղացական[?] ազդեցութիւնները չէին։ Անոր հոգին խորտակուած էր, եւ ան իր հաւատը կորսնցուցած էր եղած գործելակերպի նկատմամբ։ Իր լռութեան մէջ ան ելքեր կ՚որոնէր նպատակը հետապնդելու այլ ճանապարհներով։ 15 օր չանցած, Սերգէյին ան ըսեր էր.

— Մենք կ՚ըսենք ու կ՚երթանք, թէ պէտք է նահատակուիլ Հայրենիքին համար։ Ահա շուրջ 150 հոգի գնացինք եւ մի քանի

օրուայ մէջ նահատակ եղանք։ Բացառութեամբ մի քանիսի, բոլորն ալ ընկան պատուով։ Բայց նահատակ լինե՞լն է կարեւորը, թէ նպատակին հասնիլը։

«Մեր թուէն եօթ անգամ աւելին խեղճ[?] զինուորներ ի դիակներ կային փռուած մեր շուրջը։ Մեր շուրջը անխնայ ջարդուած անտառի նման էր։ Մարդիկ խուրձերով ընկած էին։ Կ՚ամաչեմ ըսել թէ մենք ջարդեցինք։ Ջարդելու համար մենք ճամբայ չելանք, այլ տեղ հասնելու կամ յաղթելու համար։ Ո՛չ մէկը եղաւ, ոչ միւսը, մենք ալ ջարդուանք։ Այս նկատի պէտք է առնել։

«Հարցը միւս կողմէն ալ դիտելու է։ Ես չեմ ըսեր թէ մեր նպատակները պիտի թողնենք կամ թէ անոնց հասնիլը անհնարին է։ Բայց փորձը ցոյց տուեց որ գոնէ այս ճանապարհով եւ այն ալ զոռով[?]՝ մեր ծրագրածները իրագործելը անհնարին է։ Կամ բախտի բան է, որի վրայ չի կարելի յենուիլ։ Հաշիւ արա՛, որ ճամբու մէկ տասերորդը չիյորած[?], թշնամին առնուազն մեր վրայ 5,000-10,000 զինուոր ցցեց։ Այդքան ալ ճամբաները կը սպասին։

Այդքան ալ պահեստի ունէր, երեւի։ Արդ՝ զինուած խումբերով Սասուն հասնել չի լինի, իսկ այնտեղէն ալ դուրս գալը հրաշք պիտի լինի։ Ես ձեռք քաշեցի գործով եւ զինուած խմբերով գնալէն։ Դուն ալ ձեռք քաշիր եւ մտածիր այլ ձեւով մեր նպատակին հասնելու մասին։

Սերգէյը, ինձ այդ պատմելէն յետոյ, ըսաւ.

— Քանի մը օրուայ մէջ, հասած մարդ էր դարձեր Նիկոլը։ Չէի կրնար առարկել, քանի որ լսածներուն մէջ խորք[?] կար։ Չէի կրնար իսկոյն ընդունել, որովհետեւ այդ համազօր էր ամէն ինչ վերաքննելուն։ Լոկ միայն թէ կը մտածեմ։ Ան ինձ ըսաւ.—

— Ես մտածած եմ եւ ինձ համար վերջնականապէս վճռած։ Ինձ որ օգնես, վաղն իսկ ինձ ճամբու կը ձգես դէպի Պարսկաստան։ Մեր Վարդանի ու Նիկոլի (Դումանի) ճանապարհներով ինձ պիտի ձգես Երկիր։ Խելքս բան կտրեց[?] մի բան անելու այնտեղ, այլեւս դուրս չեմ գայ եւ այնտեղ կը մնամ։ Եթէ անհնար է մի բան անելը, դուրս կը գամ եւ ամէն ինչ կը թողնեմ։

Փոքրիկ Նիկոլը այդպէս ալ ըրաւ։ Ան գնաց նախ Երեւան

եւ այնտեղէն Ալաշկերտի ու Աբաս Գեօլի վրայով անցաւ Վասպուրական, ուր Իշխան անունը առաւ իր վրայ, բայց դարձաւ իսկական Իշխան իր կազմակերպած Ռշտունեաց[?] աշխարհին մէջ՝ յիշեցնելով այդ երկիրներու հին տիրակալները։ Ան տարաւ իրեն հետ Վահանը (Փափազեան), որ Կոմս անունը որդեգրեց։

Բասենի խումբէն վերապրողներու պատմածները Շէկ Համոյի մասին, կը նոյնանային։ Ան եղած էր ոչ միայն քաջ, այլեւ գիտակցող իրենց[?] վիճակին եւ առնասիրտ, ու մահը դիմաւորած էր անվեհեր կերպով։

Անհամաձայն էին վերապրողները կռուի տեւողութեան մասին միայն։ Ըստ ոմանց՝ չորս ցերեկ եւ երեք գիշեր էր տեւած կռիւը։ Ուրեմն, մէկ ցերեկ եւ մէկ գիշեր աւելի։ Այդ պէտք է բացատրել անով, որ երեք ցերեկ եւ երկու գիշեր խմբերի համախումբ կռիւներէն վերջ, մնացորդները անհատապէս շարունակած են պայքարը՝ անձնատուր չլինելու համար, եւ անոնց փշրանքները ազատուած են միայն սահմանը անցնելով։

Յետագային[?], Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ, ստուգուեցաւ Թուրքերու պատմածներէն որ իրօք անխնայ էր եղեր այդ կռիւը։ Բասենի Հայ կռուողները մինչեւ մահ կռուած էին եւ իրենցմէ խլած շուրջ 800

զինուոր։ «Պետութեանց կռիւ էր, ոչ թէ չէթաներու», կ՚ըսէին մասնակցողները։

ԳԼՈՒԽ Ե

Շրջիկութիւնս

My Circuit-Riding

Կարսի գիւղերն ու ձիւնոտ ճամբան

ՇՐՋԻԿՈՒԹԻՒՆՍ.
ԲԱՍԵՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎՐԷԺԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՔԱՐՄԱ՞Ղ ԹԷ ԸՆԿՈՅԶ.

1904-ի Նոր Տարուայ եւ Ծնունդի օրերը պէտք է գիւղական ժողովրդի մէջ անցկացնէի։ Իւրաքանչիւր գիւղ մէջ գոնէ մէկ օր մնալով, անոր ուրախութիւնը պէտք է բաժանէի եւ միաժամանակ պէտք է կատարէի այն բոլոր գործերը որ կը մտնէին շրջիկներու պարտականութեանց մէջ։

Ձմեռը Կարսի եւ շրջակայքի մէջ սաստիկ ցուրտ է։ Ինչպէս կ՚ըսեն, «որ թքնես գետին, գետին չի հանի, կը սառի»։ Բայց իմ շքախումբը հիանալի էր՝ Էրզրումցի Գարեգինը եւ Տարոնցի Մինասը, որոնք Բասենի խմբի ազատուածներէն էին, եւ հին վրիժառու Սարօն, որ ծանօթ էր ամէնքին։ Եախունջիները ուսերէն կախուած, անոնց ձիերը տակերին կը խաղային։ Գլուխներու փափախները ծածկուած էին վեղարանման բաշլիկներով։ Ձիերու միայն ոտքերը կ՚երեւային եւ անոնց գլուխը՝ պլնչերէն փչող դոյգ դոյգ գոլորշու ճերմակ շատրուաններով։

Մեր դէմքերը հազիւ կը տեսնուին բաշլիկի տակէն։ Ձերմակ սառոյցի լուլաներ մեր բեղերէն կախուած էին։

Մեր ձեռները թաթնոցներու մէջ, թէեւ թաղնուած էին եախունջիի տակ, բայց ձիերու սանձին վրայ մեր մատները կը մրմռային։ Այսուհանդերձ, շատ հաճելի էր՝ ձիուն միացած

ճամբայ կտրել սառնամանիքի մէջ։ Մխացող եւ վառող շարժական վրան մըն էր, չորս կողմիդ ձիւնը մեռած սաւան մըն էր։

Գիւղերը մէկ մէկ կ՚այցելէինք, տնօրհնէք պտտող տերտերներու նման։ Ամբողջ գիւղը մեծով պզտիկով մեզ կը շրջապատէր եւ ներս կը հրաւիրէր բաղնիքի պէս տաք տուները։ Կը զգայինք որ գիւղացիք մեզ կը նայէին իբրեւ անյոյս կորսուածներու վրայ, որոնք թէեւ դատնուած էին, բայց նորէն կրնային կորսուիլ։ Եւ, ինչպէս մայրը զաւկին եւ հայրը իր տղուն, այդպէս ալ անոնք մեզ կը նային. իսկ փոքրիկները Գարեգինի չինար բոյի վրայ ուղղակի կը դարմանային։

Ուշադրութեան կեդրոնը Գարեգինը եւ Մինասն էին, որոնք նոր էին յարութիւն առած։

— Ձեր ոտքին մատաղ, մէկ ինձի բաց, աղ ինչպէ՞ղ պատահեցաւ աղ մեծ կռիւը։ Աշխարհը ամէնք իրար փոր անցաւ։ Օսմանցին իր դասը առա՞ւ, — կը հարցնէր ծերուկ գիւղացի մը, ծիբուխը բերնին։

— Ձեր ոտքը պագնեմ, բարով դուք եկաք. տասը գնացիք եւ մէկ մէկ յետ դարձաք, աա ի՞նչ զուլում էր մեր գլխուն եկաւ, — կ՚ըսէր պառաւ կին մը եւ արցունքները կը սրբէր։

Գարեգինը եւ Մինասը զգածուած կը պատասխանէին.

— Ի՞նչ եղ ընենք, աբլա (մամիկ), մեր բախտը չբերեց, մենք ողջ եկանք ձեզի։ Աստուծով մենք ալ անոնց կը միանանք։

— Չէ, չէ, չէ, այդ չէ՛ր ըլլաս։ Աստուած չանէ այդ, դուք ալ մայր հայր ունիք։ Պատակուա՞ծ էք. երեխայ ունի՞ք, կը շարունակէր աբլան։

Կը միջամտէին միւսները։

— Քա, Վարդէ, դիտցած չդիտցած ի՞նչ դուրս կուտաս, քեզ ի՞նչ, ի՞նչ ունին։ Դուք էն բաց, թէ ձեզի ինտառ (օգնութիւն) հասնէր, ուսը ճամբախը չրռնէր, Էրզրումի բերդը կրնայի՞ք մտնել։

Մենք կը շուարէինք այդ միամիտ եւ անմեղ հարցումներէն, որոնք իրենց հոգին եւ ցանկութիւնները կը մատնէին։ Բայց ճերմկած Սարօն ելքը կը գտնէր պատասխան տալու.

— Չէ, Մարգար ջան, Էրզրում մտնելու համար թոփի պէտք է, մենք թոփ չունինք։

— Սարո, ինձի ափ կ՚ընես (կը ներես), դու ուսի խօսք կ՚ընես, — կը յամառէր Մարգարը։ — Թ՛ուին ինչո՞ւ պէտք է։ Իմ հայրս կ՚ըսէր թէ Կարսի կռուին Մուխթար փաշան շատ թոփեր ժողոված՝ Կարսի բերդ բռնած էր։ Ռուսները կ՚ըսէին.— «Մեր թոփերը քիչ են, այս բերդը չենք կրնար առնել»։ Լազարովը ըսաւ. «Այդպէս բան չկայ, ես պիտի առնեմ»։ Հայ ողաները կանչեց, իմ հայրն ալ մէջը, եւ ըսաւ. «Թ՛ուփ չունինք, չունինք, բայց բերդը մերն է, անպատճառ պիտի առնենք»։ Բոլորն ըսեցին. «Հլբրդ (Հարկաւ) պիտի առնենք, բերդը մերն է»։ Ձիերը քաշեցին նստան, սուրերը հանեցին եւ թումբթուշ (ուղղակի) Մուխթար փաշայի թոփերուն վրան քշեցին, բերդը առան եւ Մուխթար փաշան Ալաձատաղ քշեցին։ Մարդուն սիրտա որ լինի, առանց թոփի ալ բերդը կ՚առնուի։

Թող Սարօն ու Մարգար իրենց վէճը շարունակէին, ես գործի կ՚անցնէի այդ պարագաներուն, գիւղի ենթակոմիտէն կը կանչէի, առանձինն հաշիւները կ՚առնէի, զեկուցումը կը լսէի եւ, եթէ ընելիք գործեր կային, կը վերջացնէի։

Այս բոլորը շատ դիւրին էր մէկ ժամուայ մէջ վերջացնելը։ Ի՞նչ կ՚օգնէին եղած հոգեբանական կացութիւնը եւ մանաւանդ ներկայութիւնը ինձի հետ եղող զինուորներուն, որոնք, ինչպէս ամէնքին յայտնի էր, երէկ էին միայն հաստատ մահէ ազատուեր եւ պատրաստ էին նորէն դէպի մահը գնալու։ Ո՞ր անխիղճը պիտի ուզէր կատարել իր կուսակցական նիւթական, կամ դպրոցական եւ այլ հասարակական պարտաւորութիւնները։ Ո՞րն էր որ պիտի քէն պահէր իր հարեւանին հանդէպ եւ երկպառակէր գիւղը։ Գերեզմանէն ելած հետիս զինուորները գիւղացիներուն ամօթ կը պատճառէին։ Մանր-մունր հարցերը, որոնք կիրք կարող էին յարուցանել, կը հանգչէին, եւ միութիւնը կատարեալ կը դառնար։

Մէկ ալ տեսար՝ մօտեցաւ մեզի կուսակցական ընկեր մը եւ, դառնալով ենթակոմիտէին, ըսաւ.

— Նայէ՛ դաւթարդ, անցեալ տարի կարկուտը արտա զարկեց, պարտքս ամբողջ չեմ վճարած։ Ի՞նչ կը մնայ վրաս, ըսէ՛, վճարեմ, հալա (վիճակս) լաւ է հիմա։

Ենթակոմիտէն կը նայէր իր ցուցակը եւ կը դառնար անոր.

— Ակո ջան, եղած չեղածը 20 կոպէկ է մնացել։ Դու պարտք չունիս։

— Չէ, ջանըմ, պարտքը՝ պարտք է, առ 20 կոպէկը եւ մանէթ մ՚ալ ջաղա կամ նուէր, — կ՚ըսէր Ակոն եւ 120 կոպէկը առաջը կը դնէր։

Կը մօտենար մէկ ուրիշը՝ քիչ մը քաշուելով, եւ կը դառնար ենթակոմիտէին.

— Ջանըմ, հալալի (պարապ) խօսք էր՝ ըսեցի։ Ինչո՞ւ, ես թո՞ւրք եմ, կամ ռո՞ւս եմ, որ մեր վարժատան համար դրամ չես առներ ինձմէ։ Խօսքի համար էր որ ըսի թէ ես երեխայ չունիմ, վարժատան դրամ չպիտի տամ, դուն ալ հաւատացի՞ր։ Բոլորի ողաքը իմս չե՞ն։ Երեք ողայի հախ (վճար) ինձմէ դու գանձիր։

Ենթակոմիտէն, չռած աչքերով, կը նայէր Կիրոյին եւ կ՚ըսէր.

— Կիրո ջան, չե՛ն մնաս։ ԱՀա գրեցի, ես սխալ էի։

Գիւղի հանդիսը կը վրդովէին Գասպարը եւ միւս կողմէ ալ՝ Ախոն, որոնք իրար թշնամի էին եղած նիւթական եւ այլ խնդիրներով։ Անոնք իրարու հիւսուած, գիւղի վէրքն էին դարձած։ Բայց, ի դարմանս գիւղացիներուն եւ ենթակոմիտէին, Գասպարը, որ չոր գլուխ էր, վճռականօրէն մօտեցաւ մեզի եւ ըսաւ.

— Ասկէ սուրբ օր չի լինի այլեւս։ Ես ձեր ոտքին մատաղ, որ գիւղն էք եկած։ Լեցէք բոլորդ, իմ լուռ, ոջլոտ չափիկը հանեցի եւ թոնրան մէջ ամէն ինչ թափեցի, ջանդակս ռախաթ-առաւ (մարմինս հանդատացաւ)։ Ակո, ջանա, արբի իմ կուշակը կայնի, դուն ալ թոթուէ քու չափիկը։

Ամէնքը զարմացան մանաւանդ «Ակո ջան» խօսքին։ Ակոն հնազանդուած՝ եկաւ եւ Գասպարի կողքին կանգնեցաւ։

Գասպարը շարունակեց.

— Մարդ է, մեղաւոր կը լինի, երբ սատանան պլնջէն (քթէն) փորի մէջ կը մտնի։ Ես չարիք կ՚ուզէի Ախոյին։ Ախոն ալ հրեշտակ չէ, բայց ես կը խոստովանիմ որ մեղաւոր եմ։ Գլուխնիդ ցաւցնեմ։ Թո՛ղ իմ դատաւոր լինի

Ախոն, եւ վկան թող լինի մեր ենթակոմիտէն։ Ինչ որ ըսեն, ինձի համար ընդունելի է, եւ ինչ պատիժ որ տան, ցանկալի է։

Ախոն յուզուած՝ պատասխանեց.

— Գասպար ջան, ես ալ մեղաւոր եմ, դու՝ ինձ դատաւոր, եւ համբուրեց Գասպարը։

Բայց Գասպարը չոր գլուխ էր, ըսաւ.

— Չէ, չէ, նախ համբուրենք այս ազգի մարդկանց ոտքերը, որոնց արժանի չենք։

Եւ անոնք չոքած, կ՚ուզէին այդ իրագործել։ Բայց ես կը հրեմ զանոնք եւ ցոյց կուտամ Գարեգինին, որ նոյնպէս կը մերժէ։

— Աս ի՞նչ կրիտիկ է(*), դագէ՛ք, բարեշեցէք (հաշտուեցէք), յետոյ կը տեսնինք։

Գարեգինը չէր գիտեր թէ Գասպարի եւ Ախոյի ըրածները կրիտիկ չէին, այլ լուրջ հոգեփոխութիւն, եւ ատոր պատճառը ինքն էր եւ իր ընկերները որոնք նահատակուած էին։

Այսպէս, իւրաքանչիւր օր գիւղ մը կ՚երթայինք։ Առանց ճառի, քարոզի, առանց վէճի ու միջամտութեան, գործը անիւի նման կը դառնար իւղոտած առանցքին շուրջը։ Իմ ու ընկերներուս դերը միայն լուռ ներկայութիւնն էր եւ ոչ մէկ ճիգ կար մեր կողմէ, բայց գործը ինքն իրեն կը դառնար։

Ամէնէն ալ, խորը չթափանցելով, ինձի կը վերագրէին այդ յաջողութիւնը եւ մեր եռուեւէն տեղեկագրեր կը ղրկէին Կարս Կ. Կոմիտէին մեր հրաշագործ աշխատանքներու մասին։ Եթէ բաւականին յիմար լինէի, քիչ պիտի մնար որ ես ալ հաւատայի թէ իրօք ես բան մըն եմ։ Բայց ես գիտէի որ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կ՚երթայ կարգի եւ զոհողութեան եւ ոչ թէ իմ շնորհիւ։ Ձուածեղի սիրոյն, թաւայի պոչը կը լինի։ Ձուածեղը ազգային զարթօնքին էր, իսկ թաւան՝ Դաշնակցութիւնը։ Ես անոր պաղ կոթն էի միայն։

(*) Կրիտիկ — քննադատութիւն, ներկայ դէպքում՝ կոմեդիա։

Երկու թէ երեք ամիս անցաւ այդպէս։ Կը պատրաստուէի Կաղզուանի ձորը այցելել, երբ Սերգէյէն նամակ առի. կը գրէր որ անմիջապէս վերադառնամ Կարս։

Սերգէյը եւ Յակոբը շատ լաւ ընդունեցին զիս։ Անոնք արդէն զիս իրենց հաւասար մարդու տեղ կը դնէին։

— Գիտե՞ս թէ որքա՛ն դոչ են քեզանից անցած տեղերդ։ Սպաննուածների տեղը կրնաս դու թռնել։ Մենակը, Խաչիկը թո՛ղ հանդիստ քնեն, կ՚ըսէին։

Մենակի մասին լաւ էր, բայց Խաչիկի մասին՝ ոչ։ Հարցուցի Խաչիկի մասին։ Պատմեցին, որ ան Պուլկարիայէն եկած բժիշկ մըն էր որ ուխտեր էր Սասուն կամ Երկիր մէկ վայրը անցնիլ եւ ժողովուրդին ու յեղափոխութեան օգտակար լինել։ Մինչ այդ, օտադորձում էին դայն Կարսի շրջանին մէջ։ Ամենուրեք ան իրեն կը կապեր ժողովուրդը իր մեջն ու բարի վարմունքով։ Քչախոս, լուռ մարդ մըն էր ու իր ժպիտով եւ անուշ վարմունքով կը կազմակերպէր շրջանը։ Երբ Խանը եւ Ներսուբը իրենց խմբերը կը կազմէին, այլեւս կարելի չէր եղած թռնել Բժ. Խաչիկը։ «Մեռաք՝ ես ալ ձեզի հետ. վիրաւորուեցաք՝ ձեզի պահապան», կ՚ըսէր եւ դեղորայք շալկած՝ անոնց էր միացեր ու մեկնե՛ր՝ Սասուն հասնելու համար։ Բայց առաջին սպաննուածներէն մէկն էր եղեր։

— Նա էլ այդպէս զոհուեցաւ, կը պատմէին Սերգէյը եւ Յակոբը տխրութեամբ ու կը լսէին։

Երեկոյեան, երբ Յակոբի եւ Սերգէյի հետ Կ. Կոմիտէի ժողովին կ՚երթայինք, Յակոբը հարցուց.

— Գաբեղինը հետո վերադարձա՞ւ։

— Այո՛, պատասխանեցի։

Ան լուռ մնաց, եւ ես չհասկցայ թէ ինչո՞ւ Գաբեղինով հետաքրքրուեցաւ։

Բազմաթիւ հարցերու կարգին, Յակոբը զեկուցեց երզրումցի Թուրք բէյի մը մասին, որուն անունը մոռցած եմ։ Կ՚ապացուցաներ որ ան նախկին սահմանապահ Թրքական զօրքի սպաներէն էր եւ որ այժմ իբր թէ պարզ քաղաքացի էր։ Այդ Թուրքը

կապն էր դարձած Թուրք եւ ռուս սահմանապահ զօրքերու միջեւ եւ յաճախ կուդար մինչեւ Սարիղամիշ ու Կարս եւ կը տեսակցէր ռուս հրամանատարութեան հետ։ Կ՚ենթադրուէր որ միակ կապն էր երկու ոյժերու զինուորական գործակցութեան։ Ան ծանօթութիւններ ունէր Հայերու, յոյներու եւ Թուրքերու հետ եւ, տեղեկութիւններ շորթելով անոնցմէ, կը վերադառնար Թուրքիա եւ նորէն կուդար սահմանները ու շարունակ ռուս սպաներու հետ կը տեսակցէր։ Բասենի մեր կռիւներու ատեն ան եղած էր ռուս գործերի մէջ եւ երկու անդամ անցած էր սահմանը ու վերադարձած նորէն ռուս սահմանապահ բանակին մէջ։

Յակոբը առաջարկեց վերջ տալ անոր կեանքին եւ խանգարել երկու գործերու կապը։

Քննութեան տուեալները եւ խիստ հաւանական թուեցան։ Միայն առարկող մը կար, որ ըսաւ.

— Եթէ այդ կապը կոտրենք, նոր կապ անշուշտ պիտի ստեղծուի երկու ոյժերու միջեւ եւ նոր մարդկանցով։

Բայց այդ առարկութիւնն ալ վերացուեցաւ հետեւեալ դիտողութեամբ.

— Մինչեւ որ նորը հին փորձուածի վարժութիւն ձեռք բերէ, ժամանակ կը շահուի։

Ուրեմն, միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ Յակոբի առաջարկը եւ գործի իրադործումը յանձնուեցաւ անոր։

Երբ դուրս ելանք Սերգէյի եւ Յակոբի հետ, Սերգէյը դարձաւ Յակոբին մտահոգ կերպով եւ ըսաւ.

— Գլխաւորը, անվտանգ իրադործե՞լն է։

— Ոչ, — պատասխանեց Յակոբը, — Գլխաւորը վճիռը կայացնե՞լն է։ Անշուշտ, առաջարկ բերողը, նախ, կշռած է իրադործման հնարաւորութիւնը։ Ես դրա մասին ահա մի քանի ամիս է մտածած եմ։ Եթէ նրան ճանապարհին թռնենք, ոչինչ մի գործ է, բայց հանդիպելու օրը չի կարելի ճշտել։ Եթէ Կարսի մէջ պատահինք, դիւրին բան է։ Եթէ Կարաղուրդան, Կարաղուրութ պատահինք, իրադործելը ոչինչ է, բայց իրադործողների հետքը կորցնելը դժուար է։ Եթէ Սարիղամիշ պատահինք, իրականացնելը հաստատ է, բայց իրադործողների ազատումը՝ մի քիչ դժուար, բայց աւելի դիւրին՝ քան սահմանին վրայ։

Ապա ինձի դառնալով՝ Յակոբը ըսաւ.

— Ապահով մնացէք, այդ գործը ինձ թողեցէք։ Միայն մի խնդիրք ունիմ քեզմէ։ Հասկացի՛ր Գաբեղինէն, թէ ան տրամադրի՞ր է ահաբեկման գործի գնալուն։ Ես կ՚ուզեմ որ Բասենի խմբերուն վրէժը առնուի այդ կռիւներուն մասնակցողներու ձեռքով։ Այդ հաճոյքը անոնց պէտք է տալ ի մխիթարութիւն։ Քեզ կ՚արտօնեմ հարցնելու, առանց որեւէ բացատրութիւն եւ մանրամասնութիւն յայտնելու։ Ոչ անուն, ոչ վայր։ Միայն թէ տրամադրի՞ր է Գաբեղինը այդ վտանգաւոր գործի մէջ մտնելու։ Եթէ այո՛, այլեւս ըսելիք չունիս։ Եթէ ոչ, կ՚արտօնեմ քեզ ըսելու անոր, որ առիթը չփախցնէ Բասենի խմբերու վրէժն առնելու եւ իր սիրտը հովացնելու։

Առաւօտուն գտայ Գաբեղինը եւ հարցուցի.

— Գաբեղին, ինչո՞ւ դու ահաբեկումներու գործին մէջ չես մտներ։

Գաբեղինը նայեց երեսիս եւ ըսաւ.

— Ամօթ չէ՞ քեզի, որ Ջան Ֆիտայուն այդպիսի առաջարկ կ՚ընես։ Մենք դաւուլ զուռնայով կռիւ կրնանք ընել, ջարդել, բայց անկարող ենք սուսիկ փուսիկ պատահածին վրայ ձեռք բարձրացնել։ Այդ իմ գործը չէ։ Եթէ կռիւ կայ, ըսէ, պատրաստ եմ այժմ իսկ գնալու։

Հարկադրուեցայ ըսելու Յակոբի երկրորդ պատուէրը.

— Գաբեղին, քեզ այդ ըսի, որովհետեւ կը վախնամ որ Բասենի խմբերուն վրէժը ուրիշը առնէ, եւ դու պիտի ցաւիս։

— Այդ տարբեր բան է, այդ իմ իրաւունքն է։ Լաւ՛ թէ այդպիսի բան մը կա՞յ։

— Բան մ՚ալ չկայ։ Քեզ փորձելու համար խօսեցի, — ըսի եւ ես եւ հարցը փակեցի։

Գնացի Յակոբին եւ տեղն ու տեղը յայտնեցի խօսակցութեան արդիւնքը։ Յակոբը լսեց եւ ըսաւ.

— Վաղ կենալու է Գաբեղինէն։ Ան նման գործերու համար անպէտք է։ Կռուի մարդ է։

Հինգ օր անցած էր այդ օրէն։ Յակոբը ըսած էր թէ գործով Ալեքսանդրապոլ պիտի երթար։ Ես ու Սերգէյը ճաշարանի մէջ դէմ դիմաց կը ճաշէինք։ Ներս մտաւ Գաբեղինը, որուն մէկ շաբաթ կը լինէր չէինք հանդիպած։ Ներս մտաւ

եւ կողքիս տեղաւորուեցաւ։ Դէմքը հանդիսաւոր էր։ Երեք գաւաթ օղի պատուիրեց եւ հարցուց.

— Յակոբը ո՞ւր է։

— Ալեքսանդրապոլ է, երեւի շուտով կը վերադառնայ։

Գաբեղինը ծիծաղեց եւ ըսաւ.

— Տեղն է քեզի, դու իմ վրան խնդացիր, ան ալ ձեր վրայ խնդացեր է։ Գիտեմ որ չէք խմեր, բայց մինչեւ տակը պիտի խմէք այս օրին։ Խմե՛նք Բասենի մեր ընկածներու յիշատակին, թո՛ղ հանդիստ քնանան։ Թէ կրնաք՝ մի՛ խմէք, ըսաւ ու կոնծեց։

Մենք ալ կոնծեցինք եւ հասկցանք որ Թուրք բէյը հոգին աւանդեր էր արդէն։ Լռեցինք եւ ոչ մէկ հարցում ըրինք։

Երեկոյեան լուր տարածուեցաւ քաղաքի մէջ որ Թուրք գնդապետ մը ճակտէն եւ կրծքէն զարնուած է օրը ցերեկով, սպաննիչները փախած են եւ քննութիւնը կը կատարուի։

Առաւօտուն՝ Յակոբը երեւցաւ եւ ըսաւ որ Բեսուան եւ Գաբեղինն էին սպաննիչները։

Ո՞վ էր Բեսուան, ես լաւ չեմ գիտեր, բայց գիտեմ որ ան Գաբեղինի հայրենակիցներէն էր։ Անկէ կը դժգոհէր Գաբեղինը. իրեն ժամանակ չէր տուած բան մը ընելու, չհապաղած էր իրմէ առաջ տեղաւորելու գնդակը Թուրք լրտեսին երկու աչքերուն մէջտեղը։ Բեսուան Բասենի խմբի ազատուածներէն էր նոյնպէս։ Կարծեմ ան էր որ Միքայէլ անունով Օլթիի կռուին, Սարիղամիշի ահաբեկումէն վերջը, սուինահար եղաւ ռուս զինուորի մը կողմէ։ Մեռած էր կարծուեր, բայց յետագային առողջացեր էր եւ, այլ եւ այլ արկածներ անցընելէ վերջ, չգիտեմ ի՞նչ էր եղեր։

Գաբեղինը սպաննուեց Օլթիի կռուին։ Անոր դիակը նկարուեր էր մերկ վիճակի մէջ, Բիկովի եւ իր զինուորներու հետ միասին։ Այդ անպատիւ նկարը պատճառ պիտի դառնար Բիկովի մահուան։

Հանրակացարանի մէջ ենք, Զօրի խարիսխած մեր պատսպարանի մէջ։ Քամին դրան ճեղքերէն կը փչէ, բայց եափունջիները, որոնց մէջ փաթթուած ենք, մեզ կը պաշտպանեն։

Անկողնու փոխարէն, տակս միայն խսիր է եւ կապերտն ալ վրան։ Կողերս անոնց չորութենէն կը ցաւին։ Կարեւորն է որ վրաս ոջիլ է քաշուած եւ լուերն ալ հանգիստ չեն տար։ Շարունակ կը քերբրատիմ։

Մէկ կողքիս պառկողը Սերգէյն է։ Ինքն ալ իմ վիճակին է։

— Դո՞ւ ալ չես քնած։ Դուրս ելլենք, մի քիչ պտտենք։

Իմ ուզածն ալ այդ էր արդէն։ Դուրս ելանք փողոց։

Փողոցը քունի մէջ էր։ Միայն իրարու վրայ հեծած եւ ատիճան առ ատիճան բարձրացող տներու դուներէն ոմանք կը բացուէին, եւ տանտիկիններէ կը թոթուէին ջնջոցները։ Եւ առաւօտեան զանգերը կը խանգարէին լռութիւնը։

Այն տան կողմը, ուր ռումբը պայթած էր եւ Իսախանը իր ընկերներով չքացած էր, Սերգէյը չէր ուզեր նայիլ։ Գլուխը քարշ՝ ան կ՚իջնէր ձորը եւ բանիքի առջեւ աստ խօսքի բռնուեցաւ անուշ ու բարիշ (Հաշտ)։

Զարմանալի յատկութիւն ունէր Սերգէյը։ Ով ալ լինէր, ան մտերիմ կը լինէր։ Ինքը իր մասին բան չէր ըսեր, բայց դիմացինի ամէն մէկ դրութիւնը հետաքրքրական էր անոր համար։ Դիտեր դիմացինի գործը, վիճակը, նոյն իսկ անոր ընտանեկան բոլոր ծալքերը, կարծես որ ոք ինքզինք ներկայացընէր։

Երբ ես մօտեցայ, Սերգէյը ըսաւ ինձ.

— Ի՞նչ կ՚ըսես, մի բաղնիք առնենք։

— Լաւ, առնենք, — պատասխանեցի։

— Սերգէյ ջան, իմ աչքիս վրայ, բայց շատ շուտ էք եկած։ Ջուրը դեռ տաքցած չի լինի, բաղնիքը տաք չի լինի։ Պէտք է սպասէք կէս ժամ կամ մէկ ժամ։

— Կէս ժամն ի՞նչ է որ։ Մէկ ապիրիշ ալ դիր, մէկ սուրճ ալ պատրաստիր, եւ ահա բաղնիքդ պատրաստ կը լինի, — ըսաւ Սերգէյը բաղնեպանին։

Բաղնեպանը երջանիկ դէմքով, կարծես երկնքէն ոսկի էր ինկեր, եռանդի եկաւ եւ մեզ ներս հրամցուց։ Մենք նստանք՝ փափուկ բարձերով շրջապատուած, իսկ ինքը վազեց, հնոցպանը արթնցուց, տեղէն հանեց քիսային եւ շտապեցուց, որ սափրիչը բերէ։ Քիսային վախցած երեսով, կէս մերկ, կէս հագած, վազեց սափրիչին։ Իսկ բաղնեպանը կը փչէր իբրիկի (սուրճ եփելու ման) տակը, որ կրակը բորբոքի եւ սուրճի ջուրը եռայ։

— Ճշմարիտ, այս լաւ եղաւ: Գիտե՞ս, իշխանը եթէ յանկարծ չսպաննուէր, միւս օրը խօսք տուած էինք իրար որ բաղնիք պիտի դնայինք: Առանց այդ մուրատին հանելու դնաց...:

Երկուսս ալ լուռ էինք, երբ տաք սուրճը ներս բերաւ բաղնեպանը, շաքարն ալ հետը:

— Նարկիլա կ՚ուզէ՞ք:

— Չէ, — ըսինք, բայց բաղնեպանը սկսաւ բացատրել նարկիլային առողջապահական յատկութիւնները:

Այդ րոպէին ափալ-թափալ ներս մտաւ սափրիչը քիսաչու հետ: Ես նստայ, մազերս կարգել տուի եւ մտայ բաղնիք: Սերգէյը՝ իմ ետեւէն:

— Ի՞նչ լաւ արեցինք, ինչ կեղտ որ կայ, կը թափենք: Այստեղէն կ՚երթանք ձեր տունը, մի լաւ չայ կը խմենք, մարդավարի կը նախաճաշենք եւ մի քանի օր ձեր տունը կ՚անցուցենք՝ փափուկ եւ անուշիկ: Սափրիչին հետ ես լուր ճամբեցի, — ըսաւ Սերգէյը:

Զարմացած կը նայէի Սերգէյին: Ան նկատեց եւ շարունակեց.

— Ի՞նչ գիտենք՝ վաղը ի՞նչ կը պատահի մեզ: Գոնէ համը բերաննիս լինի, եւ այնպէս դնանք:

Վերջացուցինք: Քիսային մեզ լաւ չարչարեց՝ իր ծնկնելով մեր մէջքի ոսկորները կոտրտելով եւ իր քիսայով մեր կաշին բարակցնելով:

Սուրճը պատրաստ էր: Ան ալ խմեցինք եւ, երբ բաղնեպանին դրամ տալ ուզեցինք, ան ըսաւ.

— Սերգէյ ջան, քու ուտքին մատաղ, ինչի՞ ինձ կ՚անպատուես: Քեզմէ դրամ ես ինչպէ՞ս առնեմ:

— Լաւ, սափրիչին դրամը առ:

— Ջանըմ, քու ինչ պէտքն է. ան ալ, գիտեմ որ կը վիրաւորուի:

Քիսաչուն ուզեցինք վճարել, բայց ան ալ խոժոռեցաւ,

— Այդքանի՞ն ալ անարժան ենք:

Դուրս ելանք: Ֆայտոնը (կառքը) դուռը կանգնած էր: «Նստեցէք, վճարուած է», կանչեց բաղնեպանը: Մենք նստանք ընկճուած կերպով: Երբ ձիերը

շարժուեցան, Սերգէյը ըսաւ ինձի. «Հշտէ այս շուն շան որդիները, այս վարմունքով է որ մեր կեանքը ոչինչ եւ մահը՝ ցանկալի կը դառնեն»:

Այդ եղաւ իմ վերջին բաղնիքը Կարսի մէջ...

Մեր տանն ենք: Մի ծիծաղով դուռը կը բացուի եւ համբոյրի ու աղմուկի տակ, ինքնաեռի շուրջ կը տեղաւորուինք: Ձեզ ի՞նչ ըսեմ, քանի որ ամէնքդ ալ մայր, քոյր եւ եղբայր ունեցած էք եւ իմ ասածէն աւելի լաւ կը զգաք հանդիպումի եւ բաժանման պահերը: Բաժանման ուրախականը կար, որ քիչ մը կը թթուեցնէր քաղցրութիւնը եւ անոր կուտար «մայխոշ» (թրթուա՞ծ) համ մը, աւելի ցանկալի, աւելի ըմպելի:

Մայրս ըսաւ ինձ.

— Մբնիկա(*), ե՞րբ կ'երթաս:

Ուսերս թօթուեցի, որմէ հասկցաւ որ ես ալ չգիտեմ: Ես ու ան լուռ էինք ու թէյը խմելով էինք զբաղուած: Բայց ամէնէն շատ աղմկողը Սերգէյն էր իր քրքջան ծիծաղով ու կատակներով:

— Քա՛, աբլա, վստահ եղիր որ առանց հիւրերի եկած ենք: Բաղնիքէն մէջ թողեցինք, ելանք: Դուռը փակեցէք եւ երկար գնացողի առջեւ, փափուկ անկողինը փռեցէք եւ ճերմակ սաւանով ծածկեցէք, մենք անուշ անուշ պիտի քնենք: Պիտի ելնանք, ուտենք եւ նորէն քնենք, մինչեւ որ հանգստանալէն յոգնինք:

(*) Մբնիկ — Մինասի, որ Թուրքէնի մկրտութեան անունն է, կրճատուած եւ փաղաքշական ձեւն է: Ա. Խ.

— Շատ լաւ, Սերգէյ ջան. դու մէկ ես ասա, ձեր վրայի հիւրերը քանի՞ օր ունին, երկո՞ւս, թէ աւելին, — եւ մայրս ու Սերգէյը սկսան իրար վրայ խնդալ:

Երկու ցերեկ, երեք գիշեր աշխարհէն կտրուեցանք, քնացանք, ելանք, կերանք, խմեցինք եւ նորէն քնացանք: Երրորդ օրը, դեռ դիմաց պառկած, մեր աչքերը առաստաղին սեւեռեցինք, ինչ որ արդէն նշան էր որ՝ յոգնութիւնս անցած է: Տարօրինակ մեքենայ է մարդ արարածը. երբ ապատ է ընթացիկ կեանքի հոգին, երբ յոգնած չէ եւ եռանդով լցուած, կ'ուզէ անպայման պարապուիլ աշխատանքով կամ մարմնական շարժումներով: Իսկ եթէ ատանք չկան, ան իր համար աշխատանք կը ստեղծէ՝ սպառուելու,

դբաղուելու։ Երեւակայութիւնը, միտքը կը սրէ եւ ընթացիկ կեանքին չվերաբերող հարցերը առաջ կը քշէ։ Անպայման կ՚ուզէ թափանցել իր դիմացինի հոգին ու հատնալ թէ՝ ի՞նչ կ՚անցնի կը դառնայ անոր մէջ։

Սերգէյի աչքերը անթարթ կը նայէին մէկ կէտի։ Երբեմն յոնքերը կը կիտէր։ Ես չէի խանգարեր զինք։ Միտքս կը թափառէր Սերգէյի եւ անոր Շուշիի ընկերներուն շուրջը, որոնցմէ ոմանք արդէն վերջնականապէս բաժնուած էին Սերգէյէն։ Եւ ես կը մտածէի որ մնացածներն ալ շուտով պիտի բաժնուին անկէ, եւ գուցէ ինքն ալ բաժնուէր ինձմէ, իր ընկերներուն պէս։ Արդէն նահատակութեան պսակը կը տեսնէի անոր դիմքուն եւ կը ցաւէի ու կը նախանձէի։ Շուշիի Սերգէյի խմբակը, որմէ շատեր տեսած իսկ չէի, իմ գլխուս մէջ կը շրջէր եւ անոր ընդպատուանը ինձ մարտիրոսաց քաղաք կը թուար։

— Տղայ, խօ՞լ ես, — կը կանչէր ինձ Սերգէյը, — խեղդո՞ւր ես, ինչո՞ւ չես պատասխաներ։ Ձիշան ասա, ի՞նչ կը մտածես։ Ձիշան ասա, կ՚ուզեմ ստուգել, ենթադրութիւնս ճի՞շդ է։

Նայեցայ Սերգէյին որ անկողնոյ մէջ նստած էր։ Սեւ յոնքերուն տակ աչքերը ապշական դարձուցած եւ մատներովը ծնօտի տակը բռնած՝ «մեան չօլում (քեզ մատաղ), մոքինդ ա-աա», կը խնդրէր ինձմէ։

Ծիծաղս բռնեց.

— Ի՞նչ Մայրամ Աստուածածինի կերպարանք ես առած։

Հալատա՛, դատարկ-դատարկ բաներ վրայ կը մտածէի, քու եւ քու էշ դարաբագցիներու։

— Զարմանալի է, — շիտակուեցաւ Սերգէյը բացականչելով, — ես գիտցի որ դրանց մասին կը մտածէիր։ Ուրեմն, դու որ մտածես, ես կարող եմ գուշակել։ Զգուշացի՛ր։ Ի՞նչ եզրակացութեան եկար։

— Եթէ լրջութեամբ կ՚ուզես խօսիլ, կ՚ըսեմ. եթէ ոչ՝ թո՛ղ ինձի մնայ։

Սերգէյը կ՚ուզէր լրջութեամբ խօսիլ եւ, որովհետեւ մինչեւ այդ օրը իմ եւ անոր տեսակէտները մէկ յայտարարի չէին եկած, եւ որովհետեւ նոյն տարակարծութիւնները ունեցայ ե՛ւ Զամալեանի հետ տասնեակ տարիներ յետոյ, պիտի վերյիշեմ այդ պարապ ժամու խօսակցութիւնը։

Ես սկսեցի բացատրել իմ «դիւները»։ Ան կը լսէր լրջօրէն։

— Անշուշտ քարմաղով ոսպ կամ ցորեն մաղած ես կամ դիտած, ըսի։ Այն որ փոշի է եւ մանր հատիկ, տակէն կը թափի. դրանք անպէտք մասերն են։ Մաղի մէջ՝ երկու չերտ կը կազմուի. մէկը՝ թեթեւ, որ կազմուած է մանր հատիկներէ, որոնք կ’ելլեն ու կը ծածկեն մակերեսը, իսկ միւսը՝ կազմուած ծանր ու լիքը հատիկներէ, որոնք առաջին խաւի տակն են։ Միւս կողմէ՝ քանի որ մաղը իր շուրջն ալ կը դարձնենք, մաղի մէջ եղած բոլոր հատիկները, թէ՛ մակերեսինը, թէ՛ տակինը, կը դասաւորուին՝ ըստ իրենց մեծութեան եւ ծանրութեան, մաղի շառաւիղներուն զուգահեռ։ Թեթեւները, փոքրերը՝ կենտրոնը, իսկ մեծերը, ծանրերը եւ լիքերը՝ շառաւիղներու ծայրերուն եւ մաղի եզերքները։ Համաձա՞յն ես։

— Այո՛, եթէ այլ հանգամանքներ նկատի չառնենք, — պատասխանեց Սերգէյը։

— Եթէ ուղիղ է ըսածս, այդ պարագային դժուար չէ ճշտել թէ ո՞ւր են իսկական հայերը, որո՞նց հետ արժէ գործ ունենալ եւ որո՞նց համար արժէ կեանք զոհել։

Սերգէյը ապշահար կը լսէր. ես հանգստացրի զայն, շարունակելով.

— Ընենք թէ Հայաստանը կլոր է եւ քարմաղի նման է։

Անոր կեդրոնը համարենք Մանագկերտը, իսկ եզրերը՝ Սիւնիքը, Գուգարքը, Վասպուրականը եւ Մոկքը, այսինքն՝ մեր հին չորս իշխանութիւնները եւ կամ Տաւրոս եւ փոքր Կովկաս շղթաները։ Մաղի առանցքը կ’անցնի Մանագկերտով, քարմաղը վեր-վար կ’ընէ Մասիսի բարձրութեամբ։ Քարմաղի հորիզոնական շառաւիղները կը յանգին՝ մէկը Շուշի, միւսը՝ Սպեր, միւսը՝ Բաշկալա, միւսը՝ Խարբերդ, եւ այս չորս շառաւիղները ձախէն աջ կը դառնան, ջրաղացի քարէն արագ։

Այժմ այդ մաղի մէջ լցուր, փոխանակ ոսպի, հինգ միլիոն հայ եւ դարձուր արագ։ Փոշին, անպէտքը մաղուելէն վերջ, մնացածները կը դասաւորուին իրենց ծանրութեան, հիւթեղութեան համաձայն։ Այսինքն՝ փուճը, դատարկը, թեթեւը, անհիւթը, փոքրը, մարդկային տարրի վախկոտը, անխելքը, նախախնդրութիւն, համարձակութիւն չունեցողը եւայլն կը հալաքուին կենտրոնի շուրջը։ Եւ, ընդհակառակը, լիքը, ծանրը, յանդուգնը, քաջը, նախաձեռնողը, այսինքն՝ իսկական հայերը կը հալաքուին եւ կը դասաւորուին շառաւիղներուն վրայ, ըստ իրենց ծանրութեան։ Արդ՝ այս բնական երեւոյթէն ես կ’եզրակացնեմ.

ա) Շուշիին շառաւիղի ծայրին կը դառնուի եւ ատոր համար է որ ան միւս շառաւիղներու հետ միասին իր մէջ կը խտացնէ Հայաստանի եւ Հայութեան ամենաօգտակար, ամենաուժեղ, ամենավճռական մշակութային թէ ֆիզիքական տարբերը։ Եւ ես կ՚եզրակացնեմ, որ առանց ծայրագաւառներու՝ ոչ Հայութիւն եւ ոչ ալ Հայաստան կը ստեղծուի։ Այդ կ՚ապացուցանէ քու, Թումանի, Դումանի եւ Վարդանի ուժգնութիւնը։

բ) Շառաւիղի ծայրէն երբ կեդրոն կուգաս, Հայաստանի կեդրոնական մասը կամ բունուած է Բեռռ Հիւսէյին փաշայէլերով (ցեղախումբը), կամ դատարկ է եւ կամ բունուած է կրաւորական, անմշակ ցանցառ հայերով, որոնց պէտք է վերյել ծայրագաւառներով։ Այլապէս նրանք կորած են։

գ) Կը զարմանամ քու եւ Թումանի վրայ, որ կը ճգտիք, Մեննակի նման, ձեր անձը զոհել կեդրոնական Հայաստանի համար։ Այդ՝ ջուր ծեծելու եւ պնդացնելու համարժէք է։ Ես կը գերադասեմ փոքրիկ Նիկոլ, Վարդանի, Դումանի ճամբան եւ կը գերադասեմ իմ կարելին անել Վասպուրականի, քան երգրում–Տարօնի համար։ Ե՛կ, դու քու ճամբան փոխիր։

Սերգէյը ինծի կը նայէր եւ չէր պատասխաներ. քիթը կը փորէր եւ կը մղկտար ռուս առակ մը՝ «Սլիշալ զվոն, դա նէ զնաեշ գդէ օն (Ձայնը լսեր ես, բայց չես գիտեր ո՞ւր է ան)։

— Դէ, պատասխանէ՛ր կամ համաձայնիր, — ըսի ես, վերջացնելով խօսքս։

— Սպասէ, մի շտապիր, յիմարութիւնը արմատէն հանելն աւելի դժուար է քան մի վանք շինելը։

Սերգէյը սկսաւ հանդիսաւոր կերպով.

— Քանի որ քու հրաշալի քարմաղի օրինակով կ՚ուզես դիտականօրէն հիմնաւորել Հայաստանի, հայութեան բովանդակութիւնը եւ մեր անելիքները, ես ալ քարմաղով սկսեմ։ Արդէն քարմաղ խօսքը ցոյց կուտայ որ այդ գործիքը ստեղծուած է անմաքրութիւնները բաժանելու համար դուրս հատիկներէն։ Եւ ըստ իս համաձայն, քարմաղի մէջ ընկածները չորս տեսակի կը բաժնուին։ Դրան ես համաձայն եմ։ Դուն ալ համաձա՞յն ես ինձ, որ ընդհանրապէս չկայ միատեսակ, միացեղ տարր։

Համաձայնեցի։

— Դու Հայաստանը դարձուցիր մի հսկայ քարմաղ եւ քարմաղի մէջ հինդ միլիոն հայ լցրիր։ Մի քիչ քչացուր, որովհետեւ այդ հինդ միլիոնն ալ ունի իր

աղբը, որ երբ քարմաղդ աշ ու ձախ շարժես, տակէն պիտի թափի։ Թափուածը այն է, որ հայ անունն ունի, բայց ինքը ոչինչ է, այլասերուած, որդունքը ընկած, առանց սերունդի եւ աւանդութեան, այլանդակուած, փոշիացած մաս մը։ Այդ Թափուածը քու հաշուից հանէ, ոչ թիւ եւ ոչ որակ համարէ, գետինը պարարտացման նիւթ սեպէ։

Երբ ձախ ու աշ կը շարժես ան, քու ռապը բարակ, թեթեւ մի շերտով ծածկուած է։ Մեր մամիկները այդ շերտը կը հանեն եւ, իրենց մաները փոցխ դարձնելով, մէկ կողմ կը դնեն։ Քարմաղը վեր ու վար, աշ ու ձախ այնքան կը շարժեն, որ ուսպլի մէջ չկարողանան Թաղնուիլ այդ Թեթեւ մասերը։ Մէկ կողմ կը դնեն, մինչեւ որ նրանք չքանան։ Ցետոյ կուտան խոզերուն եւ էշերուն, որովհետեւ անոնք ոսպ չեն, այլ ոսպի ձղոտը, յարդը, կամ այլ բոյսեր, որ ոսպի հատիկի հետ կապ չունին։ Այդպիսով քարմաղի մէջ եղածը նորէն կը թեթեւնայ, բայց ոսպի քանակը չի թեթեւնայ եւ որակը կը բարձրանայ։

Դու այս հասարակ մաքրագործումէն եզրակացութիւններ կը հանես, որոնք անհիմն են։ Կ՚ըսես թէ Հայաստանի կեդրոնական մասը կամ պարապ է եւ կամ Բեռռ Հիւսէյինի էլերով բռնուած, որ ճշմարտանման է, բայց ճշմարիտ չէ, որովհետեւ այդ էլերուն տակը իբր ռայա հայեր կան ճնշուած։ Ճիշտ է, այդ աւելորդ եւ օտար ոյժերը մեծ ծաւալ կը բռնեն Հայաստանի մաղին մէջ, բայց երբ մենք մեր մամիկներուն նման, այդ յարդը, ձղնոտը ընտրենք եւ մէկ կողմ դնենք, Հայաստանի քարմաղի տակը կը մնայ դուտ Հայութիւնը, որ կեդրոնի յատակն է բռնած։

Չնաշխարհիկ է քու եզրակացութիւնը։ Երբ տակէն-վրայէն ամբողջ դերիլը հանուած է, քարմաղի մէջ երեւութապէս կը մնայ մաքուր ոսպը։ Այժմ մաղը արագ կը դարձնես իր առանցքին շուրջը եւ իրաւացի կերպով կը նկատես որ ոսպը կը դասաւորուի շառաւիղներուն վրայ. լեցունները, մեծերը, ծանրերը՝ քարմաղի պատերուն մօտերը, շառաւիղներու ծայրերուն, իսկ փոքրերը, թեթեւները՝ քարմաղի կեդրոնը։ Եւ դուն կը գանես որ հայութեան ոյժը, ուժին, միտքը եւ բոլոր լաւ յատկութիւնները պետք է որոնել Հայաստանը շրջապատող չորս բդեշխութեանց մէջ։ Որով, ուրեմն, Հայաստանի կեդրոնը ոչինչ է, իսկ ծայրագաւառները՝ ամէն ինչ։ Իբր ապացոյց կը բերես Շուշին եւ ինձ ալ մէջը։ Շնորհակալ եմ, բայց ես լինելով այդ շառաւիղի ծայրէն, կրնամ տեսնել քու թիւրիմացութիւնը։

Արդ՝ մեծ ու մանր ոսպին մէջ զանազան քարեր կան, երբեմն ալ սիսեռի եւ ուրիշ այլ ծանր հատիկներ։ Եթէ ուտես, ատամներդ կը փշրես։ Որպէսզի ուտելիք ոսպ դառնայ, հատիկ հատիկ պետք է ընտրել, աւելորդները, քարը եւայլն մէկդի նետել։ Մէկ բան ալ նկատի առ, որ անոնց կաշին հաստ է, նուրբ չէ մնացածներու նման։ Գերադասելի է ուտել փոքր ոսպերը, իսկ մեծերը ցանքի համար գործածել։

Ուրեմն, քու դիտական հիմնաւորումը վրաս դրէ։ Իմ եզրակացութիւնը տարբեր է։ Կ՚ընդունիմ որ ծայրագաւառներու մէջ կը պատահին ուժեղ անհատականութիւններ, նուիրուած հայեր, քաջեր, մանաւանդ նախաձեռնողներ։ Բայց ատկէ եզրակացնել որ ծայրագաւառներու մէջ պետք է որոնել հայութեան ոյժը, ամբողջացումը, փրկութիւնը՝ պատրանք է։

Սերգէյը իմ տեսութեանց հիմքը խախտած էր, բայց անոր պատերը դեռ չէր փլցուցած։ Ես շուարած էի եւ զարմացած։ Հարցուցի թէ իր բանն ի՞նչ էր։ Ան բացատրեց.

— Դու իրաւացի ես, երբ կ՚որոնես ուժեղ անհատականութիւնները ծայրագաւառներուն մէջ։ Ես պիտի աւելցնէի նաեւ արտասահմանը։ Այդ կը հաստատէ քու «կենտրոնախոյս» օրէնքի տեսութիւնը։ Ռուսիոյ մէջ Երմակները(*) փառասիրութիւն եւ փտած մեծութիւն տուին կայսրութեան իրենց արկածախնդրութեամբ։ Բայց ուրիշ ի՞նչ տուին անոր։ Մենք ալ ունեցած ենք մեր Երմակները, մեր արկածախնդիրները, ինչպէս Ջմշիկը եւ բազմաթիւ հայ կայսրներ։ Բայց, ասա տեսնեմ, անոնք բացի վնասէն, բացի սին փառասիրութենէն Հայաստանին եւ Հայութեան ի՞նչ տուին։ Այս կենտրոնախոյս ոյժերը, ինձմէ լաւ գիտես, բացի վնասէն եւ կործանէն, օգուտ չեն բերած։

Գանք մեր ծայրագաւառներուն, բդեշխութիւններուն, որոնցմով հիացած ես։ Անոնցմէ մէկը գոնէ՝ Ղարաբաղը, ես լաւ կը ճանաչեմ, քանի որ անոր զաւակն եմ։ Քու աչքը եւ ականջը լցուած են գեներալներու, իշխաններու, մելիքներու պատմութիւններով։ Դուն լսած ես Բագուի միլիոնատէրերու, մոտուրականներու, յայտնի ռումբ ու ատրճանակ բանեցնողներու եւ կամ Դումաններու, Վարդաններու անձնագոհ եւ հայրենասէր հրապոյրներով։ Եւ ատկէ տպաւորուած՝ եզրակացուցած ես որ Հայութեան ծաղիկը, ոյժը, միտքը եւ թափը կը դառնուի Ղարաբաղի մէջ եւ ան ու անոր նման

ծայրագաւառները պետք է լինին մեր նպատակն ու ելակէտը։ Այդ եզրակացու-

(*) Երմակը՝ Սիբիրը նուաճող եւ Ռուսիոյ կցող կոզակ պետը։ Ա. Խ.

թենէն աւելի մեծ ու վնասակար սխալ չի կարող լինել։ Ահա թէ ինչո՛ւ։

Հայաստանի ծայրագաւառներու մէջ խտացած են հայութեան լաւը եւ վատը՝ իրարու խառնուած։ Հայութիւնն ալ ունի եսասիրութիւն, սնափառութիւն, ոխակալութիւն, նենգութիւն, չափազանցուած մեծամտութիւն, թուլամտութիւն, անմիտ յամառութիւն, արկածախնդրութիւն, հաւաքականութեան բացասում, աւանդութեանց մերժում, օտարամոլութիւն, ինքնիշխանութիւն, ո՛ր մէկն ըսեմ։ Ասոնք արճիճի նման կը ծանրացնեն անհատը։ Եւ, որովհետեւ ծանր են ասոնք ալ, քու կենտրոնախոյս տեսութեամբ կը համախմբուին քարմաղի եզերքներուն։ Այժմ կ՚ըսես թէ այդ եզերքներուն վրայ համախմբուած են նոյնպէս Դումանի նմանները, առաքինութեամբ, անձնագոհութեամբ, անշահախնդրութեամբ, քաջութեամբ, հայրենասիրութեամբ եւ այլ լաւ յատկութիւններով օժտուածները։ Ճիշտ է։ Բայց ի՞նչ արժէք ունի այդ, երբ ան խառնուած է բացասականին հետ։ Հասկցե՞ր. երբ դրականը եւ բացասականը կը խառնես, զէրօ կը ստանաս։ Ցորենի արտի մէջ որ առոյտ ցանես, հունձք չես ստանայ։ Եւ ատոր համար ալ բնաւ յոյս մի՛ ունենար որ Ղարաբաղով կամ այլ ծայրամասով դու Հայաստան կ՚ազատես։ Ընդհակառակը, եթէ Հայաստան չլինի, այդ ծայրագաւառները կորած են, այնտեղ հայ չպիտի մնայ։ Հայաստան լինի, այդ ծայրագաւառները, եթէ վլխացեանք չդառնան, կը մնան կցուած իբր անհանգիստ սահմանապահեր՝ ռուս կոզակներու նման։ Ատոր համար ալ դուն կը սխալիս, երբ կը ձգտիս երթալ Ղարաբաղ կամ Վասպուրական, եւ մենք ենք ձիշող, որ կը ձգտինք դէպի բարձր Հայք եւ Տարօն։

Երբ Սերգէյը այս տեսակէտներն ունէր, ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ ան յետագային դարձաւ Վանի Արամ։ Ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ ես ալ չունիմ Արամին նման։ Այդ գուցէ պատահմունք էր, բայց գուցէ ե՛ւ տարբեր բան մը, ենթագիտակցութիւն մը, որ թէեւ մեզ կը ղեկավարէ, բայց ինքը չկայ։

Սերգէյի հասկացողութեամբ՝ մեր հայրենիքը նման է ընկոյզի մը որ կը բաղկանայ միջուկէ մը, կեղեւէ մը եւ կեղեւ պաշտպան կանաչ կաշիէ մը։ Միջուկը կ՚ընկնի Արաքսի, Կուրի, Եփրատի եւ Արածանիի վերին ակունքներուն վրայ, — այսինքն Շիրակը, Կարսը, Բարձր Հայքը, Տարօնը։ Կեղեւը կ՚ընկնի նոյն գետերու միջին հոսանքներու վրայ, աւելացրած Ճորոխի հոսանքը։ Կաշին կ՚ընկնի նոյն գետերու ստորին հոսանքներուն վրայ, աւելացրած Վանայ Ծովի հովիտը եւ Տիգրիսի հովիտներուն աղբիւրները։

Եւ Սերգէյը կ՚եզրակացնէր.—

— Կորիզը որ լինի, ան ինքը կեղեւը կը ստեղծէ։ Կեղեւը, որ ստեղծուեցաւ, ան իր կաշին կը ստեղծէ։ Եթէ կեղեւ ու կաշի ունենաս, բայց կորիզը չունենաս, ընկոյզը փուճ է։ Ուրեմն, մեր առաջին նպատակը պետք է լինի ազատագրել Հայաստանի կորիզը։

Ահա այս է մեր տարակարծութեանց պատճառը, — կ՚աւելցնէ Սերգէյը։

Հայութիւնը նոյնպէս երեք տեսակ է, մէկը միւսը լրացնող, բայց տարբեր բնոյթով։ Հայ անունը կ՚ուտանք ու կ՚երթանք, անոր համար կ՚աշխատինք, բայց զայն ոչ կը ճանաչենք եւ ոչ ալ դիտենք, թէ ո՞ւր է։ Ամէն հայ, որ այդ անունը կը կրէ, հօ լիբեր հայ չէ։ Հայաստանէն դուրս եղած հայերը, ո՛ր դասութիւններուն մէջ ալ որ կ՚ապրին — Դղլար, Մոզդոկ, Արմաւիր, Աստրապոլ, Ռոստով ու Նոր Նախիջեւան, մինչեւ Խարկով եւ Հերսոնները, չես գիտեր թէ ի՞նչ են, հա՞յ են թէ չերքեզ, ռո՞ւս են թէ կոզակ. կարծես սալորի վրայ պատուաստուած ծիրանի պատուղ լինին։ Երեսին, քթին, կը նայես՝ հայ է. լեզուին կը նայես, հոգին կը դիտես՝ ռուս է։ Երբեմն ալ հակառակը կը պատահի. երեսին կը նայես՝ ռուս է իր ցախի մազերով եւ վեր ցցուած քթով. ներսը կը նայես, լեզուն կը լսես՝ հայ է։ Ջորի մըն է ան, որ իր տարբեր ծնողները կը յիշեցնէ եւ այնքան հայ է, որքան Հայաստանի եւ անոր բուն հայութեան հողը կը վէջ. առանց այդ հողին եւ շունչին ան հայ չէ։

Երբ կը մօտենաս Հայաստանին, ան ընկոյզի նման շրջապատուած է հատ եւ ամուր կեղեւով։ Այդ ամուր կեղեւը քու

չորս բդեշխութիւններէն են, որ կը շրջապատեն բուն Հայաստանը եւ Հայութիւնը։ Այդ կեղեւը, որուն մէջն է քու մատակելումը՝ Վասպուրականը եւ քու սիրած Ղարաբաղը, անհրաժեշտ մասն է Հայաստանին եւ Հայութեան, բայց իր առանձին կենսունակութիւնը չունի. ան կեանք ունի,

քանի փակած է իր կորիզին։ Անոր կեանքը կախուած է այն մազանման երակներէն, որ կորիզը կապած է իրեն. առանց միջոցով ան կը սնուի եւ կեանք կը ստանայ։ Կտրէ՛ այդ երակները, ան կը մեռնի եւ կը բաժնուի հայութենէն, վառելիք փայտ կը դառնայ, իսկ իր միջուկը անպաշտպան կը մնայ։

Ապացո՞յց կ՚ուզես, մեր Շուշին բերեմ, որ արդէն այլասերման ճամբու վրայ է։ Շնորհիւ այն բանին, որ հաղորդակցութեան ճամբաները Հայաստանի հետ նուազած են եւ ուժեղացուած են Բագուի եւ Ռուսիոյ հետ եղած ճամբաները. շնորհիւ այն բանին, որ տնտեսական եւ մշակութային կապերը երկրէ կորիզի հետ պակած են, իսկ Թուրքիոյ հետ ուժեղացած վարչական միութնաւոր բաժանման միջոցով, այդ շրջանի հայութիւնը այժմ երեք բաժին է եղած. երկու բաժինը հայութեան շահերուն դէմ է եւ մէկ բաժինը միայն Հայաստանի ու հայութեան օգտին կ՚աշխատի։ Ստեղծուած է արդէն դասակարգ մը, որ Հայաստանի մէջ չկայ։ Անոր կեդրոնը Բագուն եւ Ռուսիան է, իսկ ճանկերը եւ որբմադերը՝ Ղարաբաղը։ Այդ դասը դրամատէրերն են, որոնք ծագումով հայ են, բայց միջազգային եւ ռուսական առաջապահներն են։ Անոնք յաւակնութիւն ունին հայութիւնը ղեկավարելու, բայց հայութիւնը կը համարեն պատուանդան միայն ռուսական յարկի տակ կենդանական կեանք մը քարշ տալու համար։ Այդ դասը դարձած է չարիք մը հայութեան ամբողջացման համար. ան խայծ մըն է եղած հարեւաններուն համար. ան կարթ մըն է դարձած ռուսի ձեռին՝ հայութիւնը որսալու։ Ան մեր թշնամին է՝ հայութեան անունը ջախջախած։

Մշակութական դասը նոյն չարիքն է դարձած, ինչ որ առաջինը։ Իմ ընկերներէն չե՞ն միթէ Ցատուրեանը, Նարիմեանը, Զաղարը, Մուռեանը (Սոց. Դեմոկրատներ), որոնք իրենց եռանդով, ոյժով, պատրաստութեամբ գուցէ աւելի արժէքաւոր

են։ Բայց անոնք ծառայ են ռուսական հզօրութեան եւ գործիք՝ Հայութեան անոր մէջ ձուլման, թէկուզ խօսքով անոնք ատոր դէմ լինին եւ չուզենան։ Երբ նոյն իսկ Անանունները եւ Բախտիսները մտասեւեռում ունին, որ նախապաշարումն է ազգային գաղափարը եւ որ միջազգայնացումը պէտք է լինի մեր նպատակը, մի՞թէ այդպիսինները չեն նպաստեր Հայութեան կապերը ջլատելուն եւ ռուս ջրաղացին ջուր աւելցնելուն։ Անոնք թէկուզ փոշմանին, բայց իրենց վնասը տուած կը լինին։

Կը մնայ երրորդ բաժինը՝ ինձիպէսներէն եւ գիւղացիներէն կազմուած, որուն կապերը Հայ կեանքին հետ դեռ չեն չորցած։ Անոնց օգուտը որքա՞ն կը լինի, երբ անոնք միայն մէկ երրորդը կը ներկայացնեն։

Այս մատնանշումներէն ելի, որպէսզի բատ այնմ արժէքաւորես մեր ծայրագաւառները եւ ըմբռնես, թէ կարեւորը անոնք չեն, այլ միայն ու միմիայն Հայաստանի միջուկը, առանց որուն բոլոր Հայութիւնը դատապարտուած է ոչնչացման։ Եթէ այդ կորիզը մեռնի, մեռած են ամէնքը։ Ատոր համար ես իմ կեանքը կ՚ուզեմ տալ Հայաստանի միջուկին։

Սերգէյի տեսակէտները Հայութեան զանազան տարրերու մասին խախտած էին իմ «քարմաղ»ի տեսութիւնը։ Եւ, եթէ բոլորովին ձեռք չէի քաշած անկէ, լրջօրէն կը մտածէի որ ընկոյզի կեղեւը, առանց միջուկի, անպէտք բան մըն է։

Ես ինքս այդ միջուկէն եմ ծնունդ, եւ բոլոր դրսի հայերը եւ օտարները մեզի «կոռ» ստորնացուցիչ անունը կուտան։ Գուցէ ատկէ էր որ չէի անդրադառնար այդ «կոռ»ներու արժէքին, որուն մէջ Թաքնուած է Հայութեան կեանքը, էութիւնը։

Սերգէյը իմ ստորագնահատութեան մղձաւանջը փարատած էր, եւ ես կ՚անդրադառնայի միջին Հայաստանի վանքերուն, եկեղեցիներուն, որոնք տարբեր են, քան ուրիշներունը։ Անոնք փողոցին նայող պատուհաններ չունին, բայց ամէնքն ալ բարձր գմբէթներ ունին, ուրկէ երկնքի լոյսը կ՚առնեն եւ այդ երկնքի լոյսին տակ մեղաւոր ու անմեղ կը հալածուին։ Մտովս կը թռչի դեռ Քսենոֆոնի ժամանակէն մնացած հայ

գիւղերը եւ անոնց տուները, որ յամառօրէն կը շարունակուին մինչեւ այսօր։ Օլոր ու մոլոր, շրջագիծ կազմող անվերջ նեղ փողոցներ, բնաւ պատուհան չկայ, միայն մէկ-մէկ ծակ, բացուած երդիքէն ու պատէն, կարծես խլուրդի բներու դռներ լինին։ Ծակէն ներս մտար, ողորձուն բակը քեզ կ՚առաջնորդէ տան տունը, որ յար եւ նման է մեր գմբէթաւոր վանքերուն։ Շատ գերանները, իրար խաչկապ կապուելով, կը բարձրանան եւ կամար կը դառնան։ Գմբէթի գլխուն կլոր պատուհան մըն է բացուած, ուրկէ Աստուծոյ լոյսը կուգայ եւ ծխնելոյզի պէս օդը կը մաքրէ։ Տան տունն ալ փողոցի հետ գործ չունի, ան ինքնիրեն եւ իր ընտանիքին հետ է։

Ընտանիքը ուրիշներու մօտ այն դոյզն անձերն են, որ ամուսնացած են եւ իրենց ընտանիքներէն բաժնուած՝ առանձին տուն են կազմած։ Շատ շատ անոնք մէկ շնիկ կամ մէկ կատու ունին իրենց հետ, ընտանիքը զուարճացնելու։ Այդպէս չէ, սակայն, Հայաստանի կորիզի մէջի տունը։ Հայ տունը Նոյեան տապանի նման է։ Անոր յարկի տակ, իբր ընտանիքի անդամներ, կը պատսպարուին եւ կը սնուին ոչ միայն մարդիկ, այլեւ ընտանի բոլոր կենդանիներուն սերունդները։ Մարդիկ, քանի մեծ պապը չիբուխը բերնին կը ծխէր, քանի մեծ մամիկը՝ բանալիները կողքին՝ կը կառավարէր, իրար հետ մէկ յարկի տակ կ՚ապրէին իրենց զաւակներով, թոռներով, ծոռներով, թէկուզ անոնց Թիւը լինէր քանի մը տասնեակ։ Ընտանիքի անասուն անդամներուն Թիւը հարիւրներ կը դառնար, եւ նախիր մը դուրս կ՚ելլէր դռնէն, բայց անոնք ամէնքն ալ մէկ տան հարազատ անդամներն էին։

Փարվանայ լճի մօտ եղած Գանձա գիւղացի Ստեփանի տունը կուգայ աչքիս առջեւ։ 70 անձինք էին ընտանիքի անդամները եւ քանի մը հարիւր ալ անասուններ։ Անոնք իրար կը ճանաչէին եւ կը սիրէին։

Կը յիշեմ անոնց դռներուն կեցած գելխեղդ շները, որոնք վախէն մարդիկ տարատով կ՚անցնէին, իսկ նոր տոտոս եղած (քալել սկսած) մանուկները հացը կրծելով, գամբռի պոչը բռնած, ձի կը խաղային, իսկ գամբռերը լեզուները դուրս ձգած՝ անոնց կը հոտոտային։

Կը յիշեմ մութ տանէն, եղջիւրները ցցած, արեւէն շլացած, գոմէշն ու եզները, որոնք դուրս կուգային բարկացած, կարծես կռիւ կը փնտռէին. բայց մէկ պատանի, թումառ ամեհի գոմէշի մէջէն, իբրեւ Թագաւոր անոր հրաման կուտար՝ աջ դնալու, ձախ դնալու...

Կը յիշեմ հարսնները, որոնք քրտինք թորած՝ ջրով, փոչայով (խոզանակ, աւել) կենդանիներուն մուրը կը լուային, կարծես իրենց երեխային օրոցքը կը մաքրէին. իսկ տան երիտասարդը սալայատակը կը մաքրէր Թրիքէն, աղբէն եւ չոր-ցախը տակը կը սփռէր ու կենդանիներուն անկողին կը շինէր։ Մեծ քթոցներով դարմանը, խոտը եւ գարին կուգային եւ մսուրներուն մէջ իւրաքանչիւրէն կերակուր կը պատրաստուէր։

Կը յիշեմ ուտելու ժամը, երբ ընտանիքի բոլոր անդամները տուն կը վերադառնային։ Ամէն մէկը իր լեզուով կը խօսէր. կովը կը բառաչէր, շունը կը վնգստար, այծը կը մկտար, ձին կը խրխնջար, էշը կը զռար, հաւը կը

կչկչար։ Եւ կը շառապէին ամէնքը իրենց մսուրները։ Ու երբ բոլորը կարգին իրենց տեղերն էին, անոնց հօտաղները կը վազէին տան տունը ըսելով. «նանէ, անօթի եմ», եւ կը հանէին իրենց գդալները եւ Թանապուրի վրան կ՚ընկնէին։

Երբ այս նկարները կայծակի արագութեամբ գլխուս մէջ կը սուրային, միջին Հայաստանի յետամնաց «կռօ» ընտանիքը տիեզերք մը կը դառնար, ուր գազանն ու գառը, ասունն ու անասունը, իրար գտած եւ մէկ ընտանիք կազմած, մէկ հոգւոյ ուժ էին ստեղծած, որ հիմնուած էր ոչ Թէ սահմանափակ եսական սիրոյ, այլ ընդարձակ սիրոյ վրայ դէպի բնութիւնը։

Կ՚անդրադառնայի որ սէրն ու ամուսնութիւնն ալ, որ պարզ հարց կը Թուար, տարբեր բովանդակութիւն ունէր Շիրակի, Ախալքալաքի, Կարսի, Տարօնի ու բարձր Հայքի համար։ Մինչ ամէնուրեք սէրը, ամուսնութիւնը անձի երջանկութեան եւ անոր ներկայի ստեղծագործութեան ազդակ է՝ Արեգ հօրքուրներու համար, որ Թառած էին գետերու վերին ակունքներուն, այդպէս չէր։ Անոնք ներկան կամուրջ կը համարէին ապագային համար։ Եւ անոնց բուն նպատակը ներկան չէր, այլ ապագան։ Անոնք կը դատէին, երբ տունը հարս կ՚ուզէին բերել։

— Սէրը մէկ կողմ դնենք. ըսելիք չունիմ հարսին համար. ամէն ինչ տեղն է, իրար ալ կը սիրեն, բայց մէկ բան պակաս է՝ հարսի ղիստերը կլոր չեն։ Ձդայ պիտի ունենա՞յ, հարցական է։ Ես հակառակ եմ։

Եւ Արեգ հօրքուրը կը փորէր սէրը։

Երբ փեսայ կ՚ուզէին ունենալ, կը դատէին.

— Ինչո՞ւս պէտք է փեսային հարստութիւնը, անոր գեղեցկութիւնը, կը սիրէ՞ աղջկանս՝ բարի, բայց մէկ պակասութիւն ունի՝ Թինափաս (Թոքախտաւոր) է։ Ես հակառակ եմ։

Եւ կը փորէին սէրը։

Կ՚անդրադառնայի Թէ ինչո՞ւ անոնք, անասուն լինէր Թէ ասուն, երբ յղի էին, պատուի էին եւ սրբազան։ Տան անասունը, երբ ստերջ (ամուլ) չէր, բնաւ չէին մորթեր։ Իսկ երբ սխալմամբ իր տան հաւը կը մորթէին եւ փորէն «քուրնիթը» կը գտնէին, ինքզինքնին կ՚անիծէին եւ այդ մորթուած հաւի միսը չէին ուտեր։

Կ՚անդրադառնայի Թէ ինչպէ՞ս տան հարսը, ինչքան ալ որ կռուազան լինէր, եթէ տարին մէկ զաւակ կուտար, յարգի էր եւ անոր կամայականութիւնը հանդուրժելի կը դառնար: «Ածան հաւը քչքչան կը լինի, վնաս չունի, ան մեր աչքի վրայ է», — կ՚ըսէին: Իսկ այն տան հարսը, որ անատակ էր զաւակ բերելու, աւելի նուաղ յարգի էր, Թէկուզ աւելի բարեշնորհ լինէր: Վա՛յ այն հարսին որ ստերջ կը մնար. եթէ լինէր երկնքի հրեշտակ ալ, կը համարուէր Աստուծոյ պատիժ: Եւ կը հանդուրժէր որ անպտուղ հարսի կողքին ամուսինը երկրորդ կին մը տուն բերէր, Թէպէտ օրէնքը կ՚արգիլէր այդ բանը:

Նոյն վերաբերմունքն էր, երբ անսերմնաւորութեան յանցանքը տղային կողմն էր. «Ջանըմ, հարախաթ (կարողութիւն) չունի, ի՞նչ կնիկն առել նստել է, թող թողնի երթայ՝ տիրացու, աբեղայ դառնայ», — այսպէս կը փակէին հարցը՝ օրէնքը կոտրելով, բայց ապագայի ստեղծագործութիւնը փրկելով:

Ես ինքս ինձ կը մտածէի. «ճիշդ կ՚ըսէ Սերգէյը: Տարօնէն բռնած մինչեւ Գուղարք, այս կարմիր արախչինաւոր, կարմիր գոգնոցով հայերը, իրենց ընտանիքի անդամ դարձուցած են շունն ու կատուն, քանի որ անոնք Թշնամի են իրենց Թշնամիներուն: Ցուլը կատած եզ են դարձուցած եւ անոր ընկեր ու եղբայր են եղած, որովհետեւ գործի ընկեր է: Անոր միսը բնաւ չեն ուտեր, քանի որ իրենց տնէն է: Կովը եւ միւս կենդանիները սրբազան են, քանի որ անոնք կը յղանան: Իրենց զաւակներուն ալ այդպէս կը նային: Ինչ որ ապագան կը պահէ, բարի է եւ սրբազան. ինչ որ ապագային չի նպաստեր, արժանի է վաճառքի եւ ուտուելու:

Արդ՝ չլինե՞ Թէ այս ընդունողութեան մէջ է Հայութեան տնտեսական ուժին, անոր յարատեւութեան գաղտնիքը: Չլինե՞ Թէ ասունի եւ անասունի պաղաւորութեան մէջ է Հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը եւ, իրօք, ան է որ կը պահէ Հայութիւնը իր Թիւով ու որակով: Եւ ես կը հակուէի Սերգէյի կարծիքին, բայց դժուար էր մէկ անգամէն ձեռք քաշել իմ «քարմաղի» տեսութենէն. իսկ Սերգէյը կը շարունակէր ինձ տարհամոզել, չգիտնալով որ ես կէս խորտակուած եմ:

— Լսիր, լսիր, — կ՚ըսէր ան: — Հայաստանի կորիզի մէջ ստեղծուեցաւ գրաբար լեզուն: Սահակ եւ Մեսրոպ եղան անոր շէնք տուողները եւ մէկ ազգ ու մէկ լեզու շինեցին: Ելան ծայրագաւառները, Կիլիկեան, գաղութները, Պոլիսը կամ Կանաքերը իր Աբովեանով եւ ըսին. «Գրաբարը

ծերացել է, ժողովրդին անհասկնալի է դարձել», եւ ույժ տուին աշխարհաբարի տարածման եւ գրաբարի մոռացման: Գուցէ իրաւացի էին: Բայց ո՞ր աշխարհաբարը, այդ չհասկացան: Եթէ անոնք հայ գետերու ակունքներուն վրայ նստող Հայութեան լեզուն հիմք բռնէին, այդ բանի մը նման կը լինէր. ան է հարաւը եւ հիւսիսը, արեւելքը եւ արեւմուտքը միմեանց կապող օղակը. ան է որ իսկական հայն է եւ հին ու նորի կամուրջը: Բայց այդ չըրին եւ մեր լեզուին ալ քիթ ու մռութ դարձուցին: Այդ չէ միայն: Վռամշապուհը, Սահակն ու Մեսրոպը իրենց լեզուով ոչ-հայերը հայ դարձուցին, իսկ նոր բարենորոգիչները հայերը դարձուցին արեւելահայ եւ արեւմտահայ, կարծես Թէ անոնք մէկ ազգ չլինէին(*):

(*) Տարիներ յետոյ Ջամալեանն ալ նոյն մտահոգութիւնն ունէր, բայց ան լուծումը կը գտնէր գրաբար մշակուած լեզուին յարութիւն տալու մէջ:

Սերգէյը, Թէեւ ծայրագաւառացի, Կարս իյնալով, դարձած էր բարձր Հայեցի: Իսկ ես, որ բարձր Հայեցի ժողովուրդէն էի, իրաւունք կուտայի անոր իմ բանականութեամբ, բայց սրտով կը յամառէի մնալ ծայրագաւառի սիրահար: Չգիտեմ ինչո՞ւ: Թերեւս անոր համար, որ «Հաբեւանի հարս խորոտ կ’երեւնայ»:

Մեր այս անհոգ կեանքին չորրորդ օրն էր մեր ընտանիքի յարկին տակ: Եղբայրս, երբ շուկայէն տուն եկաւ ճաշի, նամակ մը բերաւ, որով մեզ կը հրահանգուէր նոյն օրն իսկ մեկնիլ Գիւմրի (Ալեքսանդրապոլ):

Ոչ ես, ոչ ալ Սերգէյը գիտէինք Թէ ինչո՞ւ կը կանչուէինք: Տնեցիներէն ալ արտակարգ բան մը չէին ենթադրեր: Միայն մայրս տխուր կ’երեւնար եւ լրջօրէն հարցուց.

— Տղայ, մէկ ալ ե՞րբ պիտի տեսնուինք:

Այդ հարցումը ինձի ծանր եկաւ...:

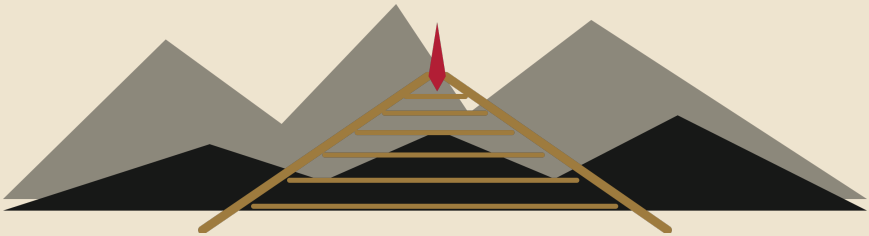

ԳԼՈՒԽ Զ

Գիւմրին եւ իր «սադը»

Gyumri and Its Underworld

Երկաթուղի՝ Կարսէն Գիւմրի

ԳՆԱՑՔԻ ՄԷՋ՝ ԿԱՐՍԷՆ ԳԻՒՄՐԻ.

ԳԻՒՄՐԻՆ ԵՒ ԻՐ «ՍԱԴԸ».

ՎԱՀԱՆ ՋԱԼԼԱԹԵԱՆ.
ՎԱՂՕՆ ԵՒ ՎԱՂՈՑԻ «ՊԱԴՈՒԱԼԸ».
ԲԻՋԱՆ ԵՒ ՊԱՀԵՍՏԱՆՈՑԻ ԹԱԼԱՆԸ.
ԳԷՈՐԳԻ «ՆՈՄԷՈՒԱՆԵՐԸ».

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԿԱՐԵԱՆ, ԵՐԿԱԹ, ՎԱՂԱՐՇԱԿ.
ԱԽԼԱԹԻ ԴԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.
ՍԻՄՈՆ ՋԱՒԱՐԵԱՆ. ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՋԱՐՓԱՋԻ ՁՈՐԻ ՄԷՋ.
Կ՚ԵՐԹԱՄ ԵՐԵՒԱՆ.

Ճիշտ այն վայրկեանին երբ կայարանի պաշտօնեան կը կանչէր՝ «երկրորդ զանգ, Կարս–Ալեքսանդրապոլը», ես ու Սերգէյը գնացքին մէջ ձգեցինք մեզ։

Գնացքի առջեւ կը ճեմէր ցարական ժանտարմը, թուրը կողքին, շպոռները (կոշկախթանները) ոտքին գրնգրնդացնելով, թէեւ տեղը չէր հեծելազօրքի եւ ձի ալ չկար իր տակին։ Ան ծուռ ծուռ կը նայէր մեզի, մենք ալ պատուհանէն կը դիտէինք այդ պետական աքլորը։

Մէկ վայրկեան յետոյ հնչեց երրորդ զանգը, եւ գնացքը

«փըշ-փուշ, փըշ-փուշ» ընելով, շարժուեցաւ դըխկըր-դուխկուր, քանի գնաց արագացուց իր ընթացքը եւ յետոյ ալ սկսաւ վազել։

Գնացքին մէջ էր ե՛ւ Յակոբը (Զիլինդարեան), որ մեզ համար տեղ էր բռնել։ Իր դէմքը նստած էր Ալեքսանդրապոլցի կին մը, կարմիր չուխա (կերպաս) գոգնոցով, շուրջը ոսկեզօծ բանուած, եւ կապոյտ չիւբբան (վերարկուն)

հագին, կլապիտոնով (ոսկեզօծ թել) բանուած։ Կրծկալը վարդերու, վըոներու (ժանեակ) մէջ էր կորած. ծածկած էր իր կուրծքը։ Գլուխը՝ կտուց շերիտը (կանացի գլխնոցի ճակատի մասը) կապած, մարգարիտի եւ ոսկու մէջ կորած եւ բոլորը թափանցիկ չիֆիլայով (քօղով) շնորհալի ծածկուած։ Թեւերուն՝ ոսկի խալխալը (ապարանջան), մատներուն՝ փայլուն մատանի։ Եւ այդ բոլորը միասին, կարծես կենդանի գանձարան մը լինէր։ Կինը կուռքի նման էր, բայց կը շնչէր, կուրծքը կը բարձրանար, կ’իջնէր եւ կը հեւար։ Իր շագանակագոյն աչքերը տիրաբար այս ու այն կողմը կը նայէին, եւ երբեմն ալ ինք իր կողքինի հետ կը խօսէր։

Կողքինը իր ամուսինն էր, որ նոյնպէս տեղին հարազատ, բայց օտարին տարօրինակ հագուստ-կապուստ ունէր։ Մեր երկար բուկ կօշիկներու դիմաց, ան ոտքին եամանի չուստեր ունէր, մինչեւ ծնկները ճերմակ դուլպաներ քաշած։ Ծնկերուն տակը դուլպաները կապած էր գործուած գոյնզգոյն շերիտով (թել) մը ծայրէն կախուած պուխերով (ծոպ)։ Շալուարը լայն էր. մէջքը փոքրիկ մարդ մը կրնար պահուիլ։ Հագին արխալուխ (բաճկոն) մը, կուրծքը ծածկող։ Վրան քաշած էր չերքէզկան, մէկ թեւը հագած, միւսը՝ ոչ։ Միայն գլխարկն էր որ սովորական էր, ռուսական ֆուրաժկան, տափակ, անճոռնի, իբր վկայ ռուս քաղաքակրթութեան եւ անոր հպատակութեան։ Զարդարանք չունէր. այդ՝ կնկան գործ էր։ Միայն թէ մէջքին կը կրէր արծաթեայ ծանր ու լայն գօտի մը եւ շղթայ մը արծաթեայ, ծայրին՝ ժամացոյց որու բանալին վզէն էր կախուած եւ լանջին փռուած։ Իր մօրուքն էր իր զարդարանքը, բոցի պես կարմիր, կարծես հինայով ներկուած։ Բայց բնական էր։

Ալեքսանդրապոլի այս տիպերը ես շատ էի տեսած։ Այս

հագուստ-կապուստը ինձ շատ հարազատ էր քանի որ ան միջին Հայաստանի ազգային տարազն էր։ Բայց այդ օրը օտարի պես կը դիտէի եւ այդ բոլորը տարօրինակ եւ խորհրդաւոր կուգար ինձի։ Գուցէ այդ անկէ էր որ Ապրիլի մէջ էինք, եւ սեռերը, կկուններու պես, այդ ամսուն կ’արթննան, իսկ իմ դիմացը նստողը երիտասարդ կին մըն էր, որ իր բադամ (նուշ) աչքերով ինձի հետ կը խաղար...

Այդ ախորժելի էր եւ զիս հոգիով մեղաւոր ու լուռ կը դարձնէր։ Այդ մոռցել կուտար նաեւ քանի մը ժամ առաջ Սերգէյի հետ ունեցած խօսակցութեանս։ Յիշեցի անոր խօսքը՝ թէ գետերու ակունքներուն վրայ նստող հայերն են

իսկական հայերը, թէ անոնք են մեր ազգային միութեան օղակը։ Եւ սկսայ զարգացնել Սերգէյի տեսութիւնը եւ մտածեցի, որ այդ հայերուն աղբիւրն ալ այս կինն է, իր հագուստով, որ կուգայ Հայկ Նահապետի օրերէն՝ անփոփոխ կերպով։

Այդ կինը նման էր իրենց քաղաքի հրաշագործ «Եօթը Վերքի Աստուածածնին», նոյնպէս ոսկով, մարգարտով զարդարուած, լացող եւ գրաւող աչքերով, ոչ իրեն՝ այլ ուրիշին համար լացող։ Երեւի, Անահիտ դիցուհին ալ այդպէս էր եղած, հրապուրիչ իր արգանդի պտուղին պատճառով։

Մինչ ես այս մահկանացու կնոջ մէջ յաւիտենականութեան աղբիւրները կ՚ուզէի ճշտել, Սերգէյը, իր տաք բնաւորութեամբ, արդէն բարեկամացել եւ խօսքի էր բռնուել կնոջ ամուսնոյն հետը եւ կ՚ըսէր անոր.

— Ստալեառ (Հիւսն) ախպէր, դու սովորել ես ռուս խօսքը եւ Հիւսն խօսքը ստալեառ դարձուցել եւ վրադ առել ես։ Բայց ինչո՞ւ ահա հարիւր տարի է որ ռուսը կը հարկադրէ ձեր քաղաքը կոչել Ալեքսանդրապոլ, իսկ դուք յամառօրէն կ՚անուանէք Գիւմրի։ Ես այդ խօսքը չեմ հասկնար. ի՞նչ կը նշանակէ։

Ստալեառ ախպէրը, երեւի իր կեանքին մէջ նման հարցումի չէր հանդիպած։ Կարմիր մօրուքը ցցած՝ պահ մը մտածեց եւ բսաւ.

— Գիւմրի, հըլբըթ (հարկաւ) Գիւմրի։ Անունը պապոնցմէ պապոց այդպէս է կնքուած։ Ռուսը եկեր է, անունը փոխեր է։ Թո՛ղ ան Ալեքսանդրապոլ ըսէ, մենք ալ մերը կ՚ըսենք, իսկական անունը կուտանք կը։ Ես վէրտեղէ՞ն գիտնամ թէ Գիւմրի ի՞նչ ըսել է։ Անուն է եղի, ամէն անունի նման։ Կ՚ըսեն ժամանակին գեօմրուկ (մաքսատուն) է եղած մեր քաղաքը։ Դրա համար Գիւմրի անուն են տուած։

Յակոբը մէջ ընկաւ եւ իբր ուսումնական բացատրեց որ կը սխալի «ստալեառը», որովհետեւ գեօմրուկ լինելէն առաջ Գիւմրին Կումայրի անունը ունէր։

Ուզեցին իմ կարծիքը ունենալ, բայց ես ուսերս թօթուելով ազատեցայ, թէեւ լսած էի Մոսկուայի մէջ Գիւմրեցի Գ. Խալաթեանցէն, որ այդ անունը հին Կիմմէրներէն կուգայ եւ որ Գամիրք անունն ալ հոմանիշ է դրան։ Ի՞նչ

կարիք կար գիտնալու անունը, երբ ահա մեր առջեւ նստած են մարդիկ որ իրենց տարազով ամէն ինչ կ՚ըսեն:

Կը մտածէի թէ Սերգէյը ինչո՞ւ չէի տեսներ իր դէմը նստած, կաքաւի նման զարդարուն այս չքնաղ կնոջ տարազը: Հակառակ բոլոր այլ վայրերու կիներուն, որոնք կը պճնուին ըստ եղանակի, ըստ աշխատանքի ձեւի, ըստ տարիքի, ըստ «մոդայի», այս կնոջ հագած տարազը անփոփոխ էր, տանը թէ դուրսը, ձմերը թէ ամառը, մինչեւ որ մեռնէր: Երբ կինը իր տարազը անփոփոխ կը դարձնէր, ուրեմն անոր ճաշակը, հոգին եւս բիւրեղացած էր եւ անփոփոխ նպատակ մը ունէր, այն է՝ պահել ինչ որ ունէր եւ ունեցածին վրայ աւելցնել ինչ որ չունէր, իսկ չունեցածը իր աչքերուն տարփանքին մէջն էր: Ան, երեւի, չունէր զաւակ:

Սերգէյը երեւի չէր անդրադառնար որ այս կնոջ տարազը իր սեփական ճաշակի ստեղծագործութիւնը չէր, ոչ ալ կը պատկանէր դերձակներու երեւակայութեան: Անոր ստեղծողը անցեալն էր, որ մթութեան մէջ էր կորած, հին հին դարերէն էր սկսուած, երբ Անահիտ դիցուհին կար Տարօնի մէջ, Արածանիի եւ Եփրատի ափերուն վրայ, Երզնկայի լեռներուն մէջ: Այդ տեղերէն սկսած մինչեւ Ախուրեանի, Ախալքալաքի մօտերը, այս կնկան տարազն ունին կիները. ոսկի, մարգարիտ գլուխներուն, կարմիր գոգնոցը՝ առաջները, կապոյտ չուխան ոսկի բանուածքով՝ իրենց հագին, հին վանքերու զարդանիշերուն նման: Անշուշտ այդ տարազով էր որ մեծահարուստներու, իշխաններու կոյս աղջիկները եւ անպտուղ տիկինները ուխտի կ՚երթային Անահիտ դիցուհու արձանին եւ պատրուակելով «ուխտը, զոհաբերութիւնը»՝ անձնատուր կը լինէին պատահական անցորդներուն, յանուն Անահիտ դիցուհուն, ոչ թէ ցնծութեան եւ հաճոյքի համար, այլ բեղմնաւորուելու եւ պտուղ տալու համար, յաւիտենականութեան սիրոյն:

Կնոջ աչքերուն նայեցի: Անոնք զիս կը դիտէին. այնքա՛ն թաւշոտ, այնքա՛ն շոյող, այնքա՛ն գրաւիչ էին, որ իմ աչքերը անոնց փակեցան: Կարծես կը լսէի կնոջ աղօթքը, պաղատանքը, որ զաւակ կ՚ուզէր...

Սթափեցայ եւ, շուրջս նայելով, տեսայ որ ամուսինը Սերգէյի հետ տաք վէճը կը շարունակէր Գիւմրիի մասին: Կտրեցի անոր խօսքը.

— Ստոլեառ ախպէր, դու իմ մէկ հարցումին պատասխանէ՝ քանի՞ աղջիկ կամ տղայ զաւակ ունիս:

Ստոլեառը շշմեցաւ, երեսը թթուեց, կնոջ կողմը նայեցաւ եւ, ինձ դառնալով, ակամայ ըսաւ.

— Զաւակներ ունեցայ, պզտիկ պզտիկ մեռան։ Այժմ ես ոչինչ չունիմ։

— Այդ ես գիտէի, — պատասխանեցի եւ մտքիս մէջ ըսի. «Դու սուտ կը խօսիս»։

Այդ ժամանակ գնացքը կայարանի մէջ կանգնեց։ Դիմացի կնիկը հայեացք մը ալ նետեց վրաս։ Բայց ես հասկցած էի արդէն անոր գաղտնիքը։ Անոր միտքը ես չէի, այլ իր ապագան, իբր կամուրջ մը իր երջանկութեան եւ իր ամուսնու ինքնախաբէութեան։ Ան մուրացկանի պես ողորմութիւն կ՚ուզէր։ Ինչո՞ւ ողորմիմ, մտածեցի եւ անոր երեսը այլեւս չտեսայ։

Գիւմրին՝ Անիի տեղապահն է, Շիրակի մայրաքաղաքը, բայց Անի չէ։ Իր շուրջը 200,000 գլուխ հայութիւն է հաւաքուած, թէեւ ինքը փոքրիկ քաղաք մըն է։ Անիի պես չունի իրեն կռուի գօտի դարձուցած պարիսպներ եւ խրամատներ։ Չունի ե՛ւ անոր ծուռ փողոցները, խորիզէ գաթայի նման, ոչ ալ անոր պալատները կամ հազար ու մէկ եկեղեցիները, որոնք զարմանք կը պատճառեն իրենց գեղեցկութեամբ եւ որոնք, սակայն, լուռ են, ամէնքն ալ մեռած։

Գիւմրին տարբեր է։ Ան ունի լայն, ուղիղ փողոցներ, տափակ, կարճլիկ տներ, իր մեծութեան անհամապատասխան բազմաթիւ եկեղեցիներ, կարմիր եւ սեւ քարերով շինուած եւ Անիի աւերակ եկեղեցիներէ ընդօրինակուած։

Անիի կողքին Գիւմրին գաճաճ մըն է, գեղեցիկ չէ, նոյն իսկ տգեղ է։ Եթէ չլինէին իր քանի մը ծառերը, որոնց «սադ» (պարտէզ) անունը կուտան եւ, եթէ հեռուէն չերեւար Արագածը, տաղտկալի վայր մը պիտի լինէր։ Այսպէս լինելով հանդերձ, Գիւմրին շատ ցանկալի քաղաք մըն է։ Հոն մարդու սիրտը կը բացուի, կ՚ուրախանայ աւելի քան գեղեցիկ Անիի մէջ, ուր մարդու սիրտը կուլայ եւ գեղեցկութիւնը կը դառնայ ողբի շարական։ Անիի բնակիչները մնացեր են չղջիկները եւ բուերը միայն, իսկ Գիւմրիի մէջ մարդիկ կ՚ապրին, եւ գեղեցկութիւն ու կեանք կուտան քաղաքին։

Մանկութեան հասակէս շատ անգամ եղած էի Գիւմրի, բայց եւ ոչ մէկ անգամ այնպէս չէի տեսած, ինչպէս Կարսէն վերադարձիս, երբ սովորեցի ոչ

միայն տեսնել անշունչ տունները, տեսարանները, այլեւ աւելի՝ մարդիկը։ Առաջները, միայն եկեղեցիներու գմբէթներուն վրայ աչքս կը թառէր։ Ինչպէս որ յաճախ մարդ կ՚ելնայ անտառը, բայց ծառերը չի տեսներ, այդպէս ալ ես ուսանողական, զինուորական տարիքիս երբ Գիւմրի կուգայի, մարդ չէի տեսներ։ Իմ շուրջ մարդիկ կը վխտային, փափախները գլուխներուն, սեւ չուխաները հագին, լայն փաշանէրով կարմիր սաւանի չափի թաշկինակները վզերուն, բայց ես զանոնք չէի տեսներ։ Կողքէս կ՚անցնէին՝ զիս հրմշտկելով, իրենց ճամբան բանալ շտապելով եւ երբեմն ալ պարհուրելի նայուածք մը տալով, բայց ես «կինտո, կռո» կ՚ըսէի եւ չէի տեսներ։ Փողոցները լիքն էին երեխաներով, դպրոցական պայուսակներ կրող աշակերտներով, անառակ, չար, քեղի խօսքեր նետող։ Դռներուն կանգնած էին կնիկները՝ կարմիր գոգնոցով, բայց ես կը մտածէի՝ «աբլաներ» են, եւ մարդ չէի տեսներ։

Յուսահատ կ՚երթայի Գիւմրիի «սադը», ուր ինձ պես կոյրեր կամ զարգացած քաղաքացիներ ձանձրոյթէն կը հալածուին եւ ժամանակ կը սպաննէին։ Անոնք սովորական եւրոպական տարազով էին, ձեռներուն՝ փոքրիկ ձեռնափայտ, աչքերուն՝ ակնոց, հագած էին երկար նեղ փանթալոն եւ ճերմակ օձիք, գլխներուն դրած՝ «մելոն» գլխարկ։ Անոնց մէջ ես ծանօթներ ունէի, սիրալիր, բարեկիրթ, բոլորն ալ «գրող» լինելու զառանցանքով տարուած։ «Սաղ»ի մէջ ինձ կը սպասէր Մոճոռեան բանաստեղծը, որ ունկնդիր կ՚որոնէր։ Ան կը հանէր ծոցէն խնամքով գրուած իր ոտանաւորները եւ կը կարդար ինձ.—

> «Կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում,
> Որոտ ու կայծակ գլխիս են թափւում»։

կամ ասոր նման բան մը։ Եւ կարծիք կ՚ուզէր ինձմէ։ Ես սահուն կը գովէի, բայց իրականին մէջ բան չէի հասկնար։

Ահա կը ներկայացնեմ ձեզ Սեդրակը, կարծեմ Մնջոյեան, որ դեռ Մոսկուա եղած տեղն իմ առաջին քարոզիչն է եղած Դաշնակցութեան։ Ան եւս ինձ կը սպասէ իբր իր սանին եւ միեւնոյն դասերը տարբեր խօսքերով կը կրկնէ։

Ահա ե՛ւ անոր հակաճառողը՝ Վեհապետեանը, որուն անունը ինձ պատկառանք կ՚ազդէր։ Ան կ՚ընդունէր Մնջոյեանի ազգային տեսակէտները, բայց կ՚աւելցնէր.— «Միջազգային բարենորոգումներով եւ յեղափոխութեամբ միայն մենք կրնանք ազատուիլ»։

Կային ե՛ւ ուրիշներ, աւելի ծայրայեղ մտքերով. «Զարնել բոլոր տիրապետողներուն, ովքեր ալ որ լինին»։ Ասոնցմէ մէկը մինչեւ Տրանսուալ գնաց, օգնելու Պոերներուն։ Անոր հանդիպեցայ Հնդկաստան տանող նաւու մը մէջ։ Ան իբր Ջինդերի ներկայացուցիչ շրջած էր ամբողջ Ամերիկէն եւ կ՚ուզէր վերադառնալ իրենց Գիւմրին, 15 տարի թափառելէ վերջը։

Մեր այս շրջանակէն դուրս կային ե՛ւ այլ շրջանակներ, որոնք ծառերու տակ առանձին առանձին կը շրջէին։ Զոյգեր էին, մաքուր հագուած, այրերը մտաւորականի կամ գիմնազիականի համազգեստներով։

Կային ե՛ւ լրջախոհ, մտահոգ տեսքով, մեղմէ տարիքաւոր

երիտասարդներ, որոնք ձեռնափայտերով գետնի վրայ խազեր կը քաշէին, կարծես մեծ պետութեան մը սպայակոյտի անդամներ լինէին, եւ այնպէս մեզ խորթ կը նայէին, որ մօտիկնալ չէր լինի։

— Գիտե՞ս այդ խումբը ովքեր են, — կը բացատրէր մէկը մեր խմբակէն, — ճեմարանէն դուրս վռնտուածներն են։ Այն մէկը Աւետիք Իսահակեանն է, որ ոտանաւորներ կը գրէ մեր Յարճատի ոճով եւ յետամնաց տիրացուի նման կամ Երգ Երգոցը եւ կամ Աբարանի գեղջկական երգերը կ՚ընդօրինակէ։ Մօդեռն չէ։ Ոչ Նադսոն(*) է, ոչ Լերմոնտով։

— Այն մէկն ալ Գիւմրեցի չէ, քու հայրենակիցն է, նոյնպէս վռնտուածներէն։ Անունը՝ Վահագն Դեմիրճեան։ Կ՚ըսեն լաւ արձանագործ է։ Բայց ի՞նչ պիտի լինի էջմիածնի հացը ուտողը։ Կ՚ուզէ Աբրահան գնալ եւ տէրտէր դառնալ։

Այսպէս, նաեւ միւսներու մասին ծանօթութիւններ կ՚առնէի։ Կը վիճէինք, աւելի շուտ կը բամբասէինք եւ շատ կ՚ուզէինք որ այդ երէցները մեզ մարդու տեղ դնէին, բայց անոնք իրենց շատ հեռու կը պահէին, երեւի մեզ «լակոտ» համարելով։

Իմ ծանօթութիւնը Գիւմրիի մասին կը սահմանափակուէր անոր խեղճուկ պարտէզով եւ այդ պարտէզի բնակիչներով, զոր ներկայացուցի։ Բուն Գիւմրին իր բնակիչներով անտառի նման անհետաքրքրական էր եղած ինձ համար. ան «լոթիներու, կոօններու» հաւաքածու կ՚երեւար աչքիս, ինչպէ՞ս կրնայի կապուիլ անոր հետ, լինելով «ինտելիկենտ» մը։

Ինչպէ՞ս գոռոզ էին «սաղի» բնակիչները, իրենք իրենց վրայ սիրահարուած։

Մի օր, երբ հպարտութեամբ «Կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում, որոտ ու կայծակ գլխիս են թափւում» տողերը անդէր ըրած կը կրկնէի, Գիւմրեցի մէկը, լայն փաչաներով, ըսաւ ինձ.

— Այ դուրումսաղ, թէ աստղերը կը փայլին, երկինքը կապոյտ է, ալ ինչո՞ւ որոտ ու կայծակ գլխուդ կը թափուին:

(*) Ռուս բանաստեղծ, որու գործերը ամբողջ ռուս երիտասարդութիւնը կը լացնէին:

Այդ «դուրումսաղը» ու Գիւմրիի սաղը իր հատարակութեամբ, զիս յուսահատեցուցին եւ համոզեցին որ ամենապարապ քաղաքն է աշխարհի վրայ:

1904-ին, երբ եկայ Գիւմրի, Թախթի, Բասենի եւ Կարսի շրջանները պտըտելէ յետոյ, ես փոխուած էի, բայց Գիւմրին իր տեղն էր: «Դուրումսաղ» հայհոյանքը յիշեցի եւ ալ «սաղի» կողմը չնայեցի, սեւ ու կարմիր գմբէթաւոր եկեղեցիներուն մօտէն անցայ, բայց դանոնք չնկատեցի:

Յակոբ Զիլինդարեանը, որ Գիւմրեցի էր, ըսաւ.

— Այժմ տղերքը անպատճառ հալածուած են, գործի վրայ են: Նախ՝ գնանք, տեսնենք թէ ի՞նչ կ՚անցնի կը դառնայ:

Եւ մեզ առաջնորդեց տուն մը, ուր մարդիկ կ՚ելլէին ու կը մտնէին, կարծես «բիթ բազար» լինէր: Դրան առջեւ կը խօսէին բարձր, իսկ սրահներու մէջ՝ փսփսուքով: Դահլիճը մտանք, լուռ էին ամէնքը, կարծես նորահաս լինէին: Սեղան մը կար հոն դրուած, չորս կողմը խառն ի խուռն նստած էին մարդիկ, իսկ անոնց կեդրոնը՝ «կոլա շապիկ» փողկապով գեղեցկադէմ մարդ մը, որուն Վահան Զալլաթեան անունը տուին:

Մենք որ ներս մտանք, ոտքի ելան եւ «Վա՛յ բարով եկաք» ըսելով, տեղ հրամցուցին: Վահանը իր աջ ու ձախ կողքերը առաւ Սերգէյին ու Յակոբը: Զիս չէր ճանչնար: Ոտքի մնացի, բայց ինձ ալ անկիւն մը տեղ մը ճարեցին:

— Ներեցէ՛ք մեզի, մէկ ժամ չի տեւեր այս բարեկամներուն գործերը վերջացնելը: Օրը երկու ժամ հոս կը ժամադրուինք, որ փողոցէն, խանութէն, արձարանէն ազատինք եւ գործերը հանգիստ կերպով տեսնանք, —

բացատրեց Վահանը։ Դառնալով հերթի սպասողներուն, ըսաւ.— Կարճ խօսեցէք եւ հերթով մօտիկցէք։

Իրարու ետեւէ կը մօտենային կոմիտէներու, ենթակոմիտէներու ներկայացուցիչները։ Հաշուեփակի էին եկած։ Իրենց ծոցէն կը հանէին հաշուեկշիռները եւ կը ներկայացնէին, գրպանէն կը հանէին դրամները եւ կը հաշուէին ու ժամանակաւոր ստացագիր մը կ՚առնէին մինչեւ հաշիւներու ստուգումը, երբոր

կարմիր կնիքով ստացագիր պիտի առնէին։

Անոնց յաջորդեցին զեկուցում տուողները, խնդրատուները, այլեւայլ գործերով եկածները, որոնց ամէն մէկուն կարճ պատասխաններով կը բաւարարէին եւ կամ նոր ժամադրութիւններ կուտային գիշերուայ համար։

Շարժանկարի նման այս գործողութիւնները, որքան ալ հետաքրքրական լինէին մեզ նման դիտողներու համար, յոգնեցուցիչ էին կատարողներուն համար։ Վահան Զալլաթեան իր դերը յանձնեց իր ընկերներէն մէկուն, որուն անունը չեմ յիշեր, եւ մեզ հրաւիրեց կողքի սենեակը սուրճ խմելու։ Ոգեւորուած, ան ներկայացուց շրջանի կացութիւնը։ Թէեւ ամէն բանի մէջ իր դերը կը մատնանշէր, բայց, ընդհանուր առմամբ, կ՚երեւար որ Գիւմրիի կուսակցական այս շրջանը իր վերելքի մէջ էր եւ իր զանգուածը կը շնչէր եւ կ՚ապրէր Կ. Կոմիտէի միջոցով։

Ոչ մէկ տարբերութիւն չէի տեսներ Կարսի եւ Գիւմրիի միջեւ։ Գիւմրին նոյնն էր, ինչ որ Կարսը։ Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, շրջանները՝ շրջանակներու, շրջանակները եւ Թաղամասերը՝ խումբերու։ Խումբ, ենթակոմիտէ, կոմիտէ, Կ. Կոմիտէ։ Նոյնը ինչ որ Կարսի մէջ — կառավարութիւն մը հայկական՝ ռուս կառավարութեան մէջ. առաջինը՝ իրական, երկրորդը՝ ձեւական։

Ինչ որ Կարսի շրջանի մասին ըսի, եթէ փոխենք մարդոց անունները եւ դերակատարներու դիմագծերը, կը ներկայացնէ Գիւմրին իր շրջաններով։ Բատ իս՝ տարբերութիւնը կը մնար միայն այն, որ Կարսը սահմանային շրջան էր եւ հոն կային սահմանային կռիւներ ու անոնց մասնակցող զինուորներ, իսկ եթէ հոս՝ Գիւմրիի մէջ, այդ չկար, ատոր փոխարէն ան այդ կռիւներուն ռազմամթերք եւ այլ նիւթեր մատակարարող վայրն էր։

Յակոբ Զիլինդարեանը գոհ էր որ իր բնագաւառը սեւ երես շրջան մը չէր։ Ես այնքա՛ն խանդավառ էի Վահանի տեղեկութիւններով, որ քիչ կը մնար ելլէի զայն համբուրելու։

Բայց Վահան Զալլաթեանի համար, իմ եւ Յակոբի գնահատումները կարեւոր չէին. կարեւորը Սերգէյի գնահատութիւնը վաստկելն էր, որովհետեւ Սերգէյն էր դարձած Կարսի նահանգի կուռքը։ Վահան զայն կը դիտէր եւ անոր տպաւորութիւնը կ՚ուզէր հասկնալ։ Բայց Սերգէյը գետին կը նայէր եւ բան չէր հասկցնէր։ Վերջապէս, լեզու եկաւ եւ հարցուց.

— Մենք ինչացո՞ւ ենք, որ մեզ այդ լաւ բաները կը պատմես։

— Որ դուք հասկնաք դրութիւնը, հարեւան շրջան ենք։

— Բատ իս՝ շատ լաւ չէ ձեր վիճակը։ Դու Կ. Կոմիտէի անդամ ես, վտանգաւոր է Կ. Կոմիտէի մէկ անդամի համար իրեն ցուցադրելը։ Այդ կրնան ընել գործիչներբը։ Միթէ՞ հոս ուրիշ մարդ չկայ, որ դու եւ քու ընկերները հրապարակ էք նետուած։

— Հասկցայ, — վիրաւորուած պատասխանեց Վահանը, — Մենք Կարսի Կ. Կոմիտէն չենք, որ դաւուլը կախենք մեր վզէն եւ չոմբախը տանք գործիչներուն ձեռքը։ Մեր գործը մեր ձեռքով կ՚ընենք։ Մենք ոչ ծոյլ ենք եւ ոչ ալ վախկոտ։

— Կը սխալիս, ծուլութեան կամ վախկոտութեան հարց չկայ, այլ Կ. Կոմիտէի ապահովութեան։ Ձուկը գլխէն կը բռնուի, իսկ դուք ձեր գլուխը կը ցուցադրէք եւ կը վտանգէք ամբողջ կազմակերպութիւնը։

— Այդպէս բան չկայ։ Կարսում խառն է ազգաբնակչութիւնը, հոս անխառն է։ Ձեր տանը գող կայ, հոս բնաւ չկայ։ Հոս կարիք չկայ աչքապուկ խաղալու։

Սերգէյը լսեց դժգոհութեամբ, չպատասխանեց, բայց քթի տակ կ՚ըսէր. «Ես չեմ հասկնար թէ այս մարդկանց որոնածն ի՞նչ է»։

Երբ բաժնուեցանք Վահան Զալլաթեանէն եւ մնացինք Յակոբին հետ, որ ինձ նման հիացած էր Զալլաթեանին վրայ, Սերգէյը ըսաւ.

— Կարսի մէջ ունինք Պլօ Թափալուրը, որ սիրելի է, որովհետեւ իր լոպազութիւնով իրեն վնաս կը բերէ, իսկ կուսակցութեան՝ օգուտ։ Ան մանուկ մըն է, ոչինչ չի փնտռեր, բայց իր վրայ ուշադրութիւն գրաւելէ եւ

ափարիմ փաղաքշութիւնը վաստկելէ։ Ձեր Վահանը այլ ապրանք է։ Մութ է անոր որոնածը։ Ձեզ վտանգ կայ։ Օրը առաջ անկէ ազատիլը բարիք է։

Սերգէյի այս կարծիքներէն դժգոհ էր Յակոբը։ Ես ալ տարօրինակ կը գտնէի Սերգէյի բացասական վերաբերմունքը։

Մի՞թէ Սերգէյը անոնցմէ է, որոնք՝ ով ալ որ փայլի, ով ալ որ թափի ու եռանդ ցոյց տայ, անոր գլխուն կը զարնէ։ Ըսի իրեն իմ կարծիքը, որ շատ վիրաւորեց զինքը։ Դառնացած պատասխանեց.

— Լաւ, թո՛ղ ձեր ըսածը լինի, անոր կաշին դաբախանան (սպանդանոց) կը ճանչնանք։

Անցան մէկ թէ երկու տարի։ Կովկասէն եկողները պատմեցին որ իմ հիացմունքի առարկայ Վահան Զալլաթեանը հարուստի մը տղայ է փախցուցած՝ դրամ կորզելու համար։ Կուսակցութեան ահաբեկման վախէն՝ ան փախած կորսուած է Ռուսիոյ խորքերը։ Զարմացայ, շատ յուզուեցայ եւ զղջացի որ անտեղի կերպով վիրաւորած էի Սերգէյը։ Գրեցի անոր այդ մասին։ Ան ինձ պատասխանեց.

— Յակոբն է այժմ, որ Վ. Զալլաթեանի մահը կ՚որոնէ։ Ես ձեզի չըսի՞ որ նմաններու կաշին միայն դաբախանի մէջ կարելի է ճանչնալ։

Իրաւունք տուի Սերգէյին եւ համոզուեցայ որ բնազդով մարդը ճանչնալը, առանց տուեալի, կարեւոր բան մըն է եղեր։ Բայց այդ շնորհքը, ըստ երեւոյթին, ինձ եւ Յակոբին տրուած չէր, այլ միայն Սերգէյին։

Գիւմրի շատ էի եղած, բայց զայն չէի ճանչցած այնպէս ինչպէս որ պէտքն էր։ Համօ Զանփոլատեանը, թէեւ հարուստ դասէն, բայց մարդամօտ եւ ծակ ու ծուկ մտնող էր. անոր ընկերացայ։ Ան ինձի ըսաւ.

— Գիւմրի գալ եւ տունը նախաճաշել, փուռն առջեւ չկանգնիլ եւ Գիւմրիի «եագլին» չուտել, կը նշանակէ բան չհասկնալ։

Այդպէս ալ ըրինք եւ գացինք փուռ՝ ուտելու «եագլին» որ համով տարբեր է այլ տեղերի «եագլի»էն։ Յաճախորդներու մէջ էր 12 տարեկան դարբնի աշկերտ մը, մրոտած քթով.

— Ուստաս 4 եագլի կ՚ուզէ, բայց տաք-տաք պիտի լինի։

— Այ օղուլ, տաք-տաք ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ. մինչեւ որ տանիս, պիտի պաղի։

Տղան իր մրոտ քթով բորբոքուեց.

— «Այ օղուլ» դուն ես: Երբրուանէ՞ քու օղուլը եղայ, դուռումսաղ:

— Ծո, ի՞նչ ըսի որ ինձ դուռումսաղ կ՚ըսես, շա՛ն ձագ: Ես «եաղլի» չունիմ:

— Տես, տես, այնպէս հերսըս հանէյ կը, որ կ՚ասես քարբմ գանիմ եւ շան սատակ ընեմ. խտին աշէ (նայէ), եաղլիներդ տուր, թէ չէ քու հախէդ կուգամ:

Այս անհամաշափի կռիւը մրոտած քթով փոքրիկի եւ պեխերը ոլորած հաստափոր հացթուխի միջեւ զուարճալի էր եւ հետաքրքրական: Յաճախորդները կ՚ուտէին եաղլին եւ ժրագտուն աչքերով կը սպասէին այս աքլորամարտի վերջաւորութեան, իսկ Համօն կրակին վրայ իւղ կը լեցնէր իր ծիծաղներով եւ կ՚ըսէր փռապանին.

— Տղան իրաւունք ունի, ուստան տաք-տաք եաղլիներ կ՚ուզէ, ինչո՞ւ կ՚ուշացնես: Ինձ դառնալով կ՚աւելցնէր.— Գիմրին այսպէս է. մեծով, պզտիկով կռիւ կ՚ուզէ: Կռիւ որ չլինի, «եաղլու» տաք ու պաղի վրայ կռիւ կը բանայ: — Իրաւունքը քուկդ է, դարձաւ տղային, իմ եաղլու կէսը դուն կեր, մինչեւ փուռն տաք-տաք եաղլիներ դուրս հանէ քու ուստայի համար:

Տղան արհամարհական աչքերով չափեց Համօն եւ ըսաւ.

— Ի՞նչ է, ինձ աղքա՞տ կը կարծես որ քու աւելցուկդ ուտեմ:

Կռիւը կարող էր դառնալ մեր վրայ. մատներս լպլտեցինք եւ ուղղուեցանք դէպի Վաղոյի «պադուալը» (գետնայարկը):

Վաղոյի «պադուալը» անուն հանած էր. անոր մասին կը խօսէին նոյն իսկ Գիւմրիի սահմաններէն դուրս: Բայց թէ ի՞նչն էր անոր առաւելութիւնը եւ արժէքը, գիտցողը չէր խօսեր, իսկ չգիտցողը այնպէս կը խօսէր, որ կարծես Երուսաղէմի կամ Սբ. Կարապետի վանքը լինէր:

— Գիւմրի գնացիր, Վաղոյի պադուալը մտա՞ր, — կ՚ըսէին մարդիկ իրարու:

— Չէ՛, փնտռեցի, բայց չգտայ:

— Որ այդպէս է, բանմ ալ չես տեսած. ես մտած եմ եւ Վաղոյին ալ ճակատը պագած եւ անոր անուշ գինին խմած:

Բայց չկարծէք թէ այդ մարդը ճիշտ կը խօսէր: Ան ո՛չ Վաղոյի պադուալը մտած էր եւ ոչ ալ Վաղոյին տեսած ու ճակատը պագած: Այդ բոլորը ան

երեւակայած էր եւ ատով իր մօտիկութիւնը կ՚ուզէր ցոյց տալ Վաղոյի գործին։

Շատերը մեր զինուորներէն, պահեստապահներէն եւ կամ զէնք փոխադրողներէն կ՚ասէին.

— Որքա՛ն ըսեցի Վաղոյին, որ մեծ արկղներով չտայ զէնքերը, պահել չի լինի, ականջ չկախեց։

Բայց պէտք չէր հաւատալ այդ ըսածներուն։ Ճիշտ է որ զինուորի ձեռքի զէնքը եւ մեր պահեստներուն մէջ եղածները Վաղոյի շնորհիւ ձեռք բերուած էին, բայց ինքը՝ զինուորը նոյնիսկ Գիմրի չէր եղած եւ Վաղոյի պաղուալը ո՞ւր էր եւ Վաղոն ո՞վ էր՝ բնաւ չէր գիտցած։

Կ. Կոմիտէի անդամները, ինչպէս եւ աչքի ընկնող ընկերները, հպարտ էին որ առատութիւն կար իրենց զինամթերանոցներուն մէջ։ Անոնք նման էին այն մեղուաբոյծին որ հպարտ է իր ստացած մեղրի առատութեամբ։ Բայց ինչպէս մեղուաբոյծին անծանօթ է, թէ ինչպէ՞ս կը պատրաստուի այդ մեղրը եւ ո՞ր տեսակի մեղուն է պատրաստողը, այդպէս ալ այդ ընկերներուն անծանօթ էր իրենց ձեռք բերած զինամթերքի աղբիւրը եւ ձեռք բերելու ձեւն ու միջոցը։ Անոնց յայտնի էր միայն, որ Պադուալի Վաղոն իրենց այնքան զէնք կրնայ տալ, որքան որ իրենք ոյժ ունենան պարտկելու։ Եթէ այդպիսիք, Ջալլաթեանի նման, ասէին թէ Վաղոյի հետ այս որոշեցինք, այս ծրագրեցինք, ականջ պէտք չէ կախէիր։ Ճիշտը այն էր որ Պադուալի Վաղոն լիազօրութիւն առած էր Կ. Կոմիտէէն ամէն ինչ ընելու, որոշուած վայրի մէջ ապահով կերպով իր բերած զէնքերը թափելու առանց վճարումի։

Եթէ ես ալ ձեզ ըսեմ որ Հարցի էութիւնը լրիւ գիտեմ, ականջ մի՛ կախէք։ Այդ գիտէին միայն Վաղոն եւ Սվազցի Բիձան (Յարութիւնը), որոնք իրենց ըրածն ու գիտցածը իրենց փորի մէջ կը պահէին։

Իմ գիտցածը պատմած են Սերգէյն ու Յակոբը, որոնք աւելի մօտիկ էին գործին եւ շատ մտերիմ՝ Վաղոյին։ Եւ որովհետեւ Կարսի շրջանը գլխաւոր պարտկողն էր ձեռք բերուած ռազմանիւթի, աւելի հաւանական է որ անոնց պատմածը ճշմարիտ ու իրական էր։ Անոնք ինձ հաւատացուցած էին որ Թախթի, Բասէնի եւ Կարսի մեր պահեստների աղբիւրը Պադուալի Վաղոն էր եւ պատուիրած էին նոյնպէս, որ այդ մասին ծպտուն չհանեմ, եթէ կ՚ուզեմ իմ գլուխը փորձանքի չենթարկել։

Համօն ինձ կ՚առաջնորդէ Վաղոյի պադուալը։

«Պադուալ», «պադուալ», երբ կ՚ըսէին, ես կը պատկերացընէի Թիֆլիսի Տելիպուձուրը, ճերմակ սփռոցներով, ծաղկամաններով, փայլուն սրուակներով եւ ամանցամաններով ու տեսակ տեսակ խորտիկներով, ուր ամէն ինչ կայ, բացի սոխակի լեզուէն պատրաստուած համեմներէ։ Սրտէն կը պատրաստուէի, Համոյի հաշուոյն, լաւ քէյֆ մը ընել։

Համօն կանգ կ՚առնէ փողոցի մը մէջ ծակի մը առջեւ, որտեղէն գինու եւ այլ խմիչքներու հոտը դուրս կը փչէ եւ ուր պէտք է երթայիր շունչդ բռնած, ոլորուն սանդուխներով, գետնի տակ։

Աղջամուղջի մթութեան մէջ, հազիւ կը նշմարես մի քանի սեւ սեղաններ առանց բազմութեան եւ դարակները շարուած սրուակներով. առաջը՝ դախլը, ետեւը երիտասարդ մը նստած։ Անդին քանի մը տակառներ գինու եւ գարեջրի։ Վաղոյի պադուալ ըսածը այս է եղեր...։ Մի դուռ, առանց պատուհանի, լոյսի եւ խորտիկների, փորուած քարի ու հողի մէջ։

— Համօ ջան, դո՞ւ ես, էս ո՞ւր ես կորեր. երկար ժամանակ է մեզի չես հանդիպիր, ենտոռը չես ըներ։

Ըստ երեւոյթին, մօտիկ մարդ էր խօսակիցը, որ Համոյի ձեռքը բռնած կը սեղմէր եւ բաց չէր թողեր։ Կը թօթուէր ու կը թօթուէր եւ իր գեղեցիկ աչքերով կը շոյէր զայն։

— Վաղո, աղ ի՞նչ կ՚ըսես կը։ Ենտոռը չեմ ըներ. դուք ենտոռը չէք ընէ, ձեր Յակոբ ենտոռը չի ընէր, ինձի լակոտ կը կարծէ, իմ ուխտէն յետ կ՚ընէ կը։

— Լաւ, լաւ, գիտեմ կը, սիրտդ մի՛ առնէ, բան մը կը շինենք։ Ի՞նչ հրամցնեմ։ Հետինդ ո՞վ է։

— Քեզի պէս վերի արտի ցորեն, ես ալ՝ ձեր պոչը։ Եկած եմ, տեսնինք իմ գործը կը լինի՞։

Վաղոն աչքի տակով ինձ չափեց, լուրջ բայց սիրալիր կերպարանք առաւ եւ մի քանի տեսակ խմիչքներու սրուակներ վերէն վար առաւ։

— Ո՞րը հրամցնեմ ձեզի, հարցուց Վաղոն եւ առանց պատասխանի սպասելու, լեցուց բաժակները։

— Այս ամենէն լաւն է, բարի յաջողում, — ըսաւ եւ իր գլուխը քաշեց։ — Այժմ Համօ ջան, պատմէ, թէ ինչպէս ուզեցիր մէկէն եւ հորդ հարստացնել եւ աղի գինը մէկէն ձգել։

Եւ Վաղոն, կողքերը բռնած, սկսաւ ծիծաղել, իսկ Համօն վառօդի պէս պայթեցաւ։ Ես այդտեղ միայն հասկցայ Համոյի տնտեսական տաղանդը։

— Վաղո, ի՞նչ կը ծիծաղիս, քու գլուխն ալ հորս գլխու պէս փայտէ՞ է շինուած։ Իմ հաշիւը ճիշտ է, ձեռնտու եւ արդար։ Աղի փութին 40 կոպէկ կուստան, չէ՞։ Այդ 40-էն 15 կոպէկը կ՚երթայ միջնորդներուն։ 15-ը կ՚երթայ դրասենեակներու ծախքին, բանուորներուն, որոնց քթին ջուրը պիտի քաշել, կշռողին, հանուած աղը դասաւորողին եւայլն։ Տակը կը մնայ 10 կոպէկ հանքը բանեցնողին եւ կառավարութեան։ Այժմս դու ըսէ. եթէ այդ աղը 10 կոպէկի ծախեմ եւ աւելորդ 30 կոպէկի ծախսէն ազատիմ, վնասուողը ո՞վ պիտի լինի եւ օգտուողը ո՞վ։ Մի միլիոն աղ ուտող կայ մեր հանքէն։ Թող չորս անդամ պակաս գնով ուտեն։ Քանի մը տասնեակ, կամ հարիւր միջնորդ աղ ծախող կայ։ Թող անոնք ալ վնասուին, հոգս չէ։ Քանի մը հարիւր բանուոր կայ, անոնք ալ թող պայմանները փոխեն եւ այնպէս աշխատին։ Իմ ըրածն ի՞նչ էր, որ հորս հետ միասին, ինձ մատի փաթթոց շինեցին։ Ըսի բոլորին թէ ով իր ձեռներով աղը կը հանէ, իր միջոցներով կը տանի, անոր կուտամ չորս անդամ պակաս գնով։ Մարդիկ թափուեցան ոտքով, էշով ու ձիով, սայլով եւ ուղտով, իրենց քլունկով, իրենց բեռները առին 10 կոպէկով եւ երեք ամսուայ մէջ տարին այնքան, որ մէկ տարուայ մէջ չէր ծախած հայրս։ Ի՞նչ պակսեցաւ հօրմէս կամ կառավարութենէն։ Անոնք շահեցան։ Հասկցի՛ր, որ անոնց հեչ վնաս չի լինի եթէ հինդ կոպէկի ալ ծախուի։ Հասկըցի՛ր, որ աղահանքը հազար տարի ալ անցնի, բնաւ չի զգար թէ իրմէ բան մը պակսած է։ Անոնք ժլատ են, ագահ։ Անոնք ոչ ուտել գիտեն եւ ոչ ալ դրամ վաստկել։ Դուն ալ եկեր անոնց հետ միացեր իմ վրայ կը ծիծաղիս։

Համօն իր հոր վրայ թափուելիք թոյնը Վաղոյի առջեւ թափեց։ Իսկ Վաղոն, թէեւ կը շարունակէր ծիծաղիլ, բայց ըսաւ.

— Քեզ անկեղծ կ՚ըսեմ, ես խնդրի էութիւնը չէի հասկցած, բայց այժմս կը տեսնիմ որ իրաւունքը քու կողմ է։ Համօն գոհ եղաւ որ իրեն գնահատող մէկը գտաւ։

Երբ Համօն իր պատմութիւնը կ՚ընէր, մէկը բարձրահասակ, ջղուտ եւ բարտի ծառի պէս համաչափ, մօրուքը սեւ, աչքերը թուխ եւ կատուի պէս փայլուն, կանգնեցաւ Համոյի գլխուն, ձեռները սեղմեց անոր ուսերուն եւ ըսաւ.—

— Հասկցայ որ քեզ լակոտ ըսողներն են լակոտ։ Քեզմէ, Համօ ջան, մարդ դուրս պիտի գայ։ Երբ նեղը մնաս, ես քու կողքին եմ։

Համոյի աչքերը փայլեցան.

— Բիձա ջան, նստիր։ Վա՛ղո, մէկ հատ լից Բիձայի համար։ Ես քու հոգուն մատաղ, ինձի բոլորը լակոտ կ՚ըսեն ու կ՚երթան։

Երբ Բիձա անունը լսեցի, սարսուռը բռնեց զիս։ Սերգէյն պատմած էր անոր սապօնած պարանի մասին, որով մարդ կը խեղդէր։ Եւ Բիձան ինձ կը թուար մի պառ օձ որմէ ազատում չկայ, թէեւ ան գեղեցիկ տղամարդ էր եւ վրան ոչինչ չկար հրէշային։

Վաղոն ու Բիձան էին մեր զինամթերքի աղբիւրները եւ անոնց շուրջն էին հիւսուած անհաւատալի յանդգնութիւններ եւ վճռականութիւններ։

Ի հարկէ այս առասպելական մարդոց ես ոչ մէկ հարցում ըրի իրենց ծառայութեանց մասին, բայց Յակոբի եւ Սերգէյի ըսածները պիտի փոխանցեմ ձեզի։

Գիմրին զինուորական քաղաք էր, զօրանոցներով լեցուած։ Հոն էին եւ բանակի գլխաւոր պահեստները Անդրկովկասի ճակատին համար։ Այդ պահեստները կը պահպանուէին յատուկ զօրամասով, որ իւրաքանչիւր երկու ժամը մէկ անգամ պահակները կը փոխէր, իւրաքանչիւր երկու ժամը կը ստուգէր կնքուած դռներուն կնիքները եւ որոնց անաղարտ լինելու դէպքում միայն՝ պահակը կ՚ստանձնէր պահակութիւնը։

Վաղոն գեղեցիկ էր, երիտասարդ, ամուրի, ուրախ եւ առատաձեռն։ Ան քաղաքավար էր. Գիմրիցի լինելով հանդերձ, տեղական տարազ չէր հագներ, այլ զինուորական, թէեւ առանց ուսնոցներու։ Ձէնքեր գնելու կուսակցական իր պարտականութիւնը նախապէս կատարած էր ճիշտ այնպէս, ինչպէս Յակոբը Կարսի մէջ, բայց ձանձրացած էր եւ կ՚ըսէր.

«Կաթիլ կաթիլ փոր չի կշտանայ, մի այլ ճամբայ պիտի գտնել»։

Կը ծանօթանայ պահեստներու պահպանման սպային հետ, եւ կը հասկնայ որ ան նիւթապէս կը նեղուի։ Անոր բացերը կը գոցէ, խմիչք, ուտելիք կը

ճամբէ, եւ շուտով ընտանիքին մտերիմը կը դառնայ։ Օր մըն ալ կ՚առաջարկէ իրեն յանձնուած պահեստներէն երկուսը դատարկել այնպիսի ձեւով մը, որ կնիքները անվթար մնան եւ ոչ ոք գաղտնիքը հասկնայ։ Եւ քանի որ տարին մէկ կամ երկու անգամ ընդհանուր քննութեան կուգան, ինքը այժմէն իսկ խնդրատու կը դառնայ իր տեղափոխութեան։ Եթէ ի վերջոյ բացուի գաղտնիքը, ինքը չի լինիր պատասխանատուն։ Ասոր դիմաց ինչ որ կ՚ուզէ՝ կը վճարուի։ Կարծեմ քսան հազարով կը համաձայնուին։ Միաժամանակ, պահեստները պահպանող զօրամասին մէջ, (թիւով 1000) Վաղոն կը դնի շուրջ 25 հայ զինուորներ։ Զանոնք կը կազմակերպէ եւ անոնցմէ կ՚ընտրէ հինդ թէ վեց ամենավստահելիները, որոնք ծարաւի էին «Երկիր» գնալու։ Խօսք կ՚առնէ՝ իրարու հետ ապրիլ, իրարու հետ մեռնիլ եւ ամէն վտանգ յանձն առնիլ։

Այդ ամէնը կարգադրելէ վերջ, հարցը կը պարզէ Բիձային, որուն հետ մտերիմ էր։

— Իմ վրայ կը վերցնեմ մտնել զօրքի պահեստատները եւ ինչ որ կայ հոն՝ թափել դուրս, դրան առջեւ, — կ՚ըսէ

Բիձային։ — Այդ ինչպէս կ՚ընեմ, հեչ մի հարցնէ։ Դու կարո՞ղ ես քու վրան առնել՝ իմ դուրս թափածը, հեռացնելը եւ ապահով վայր մը փոխադրելն ու պարտկելը։

— Գործը դժուարին է, Գիմրին ալ մեզ հետ կրնանք վառել, չեմ կրնար իսկոյն պատասխանել, գնանք տեղին վրայ, վերջը կը պատասխանեմ։

Կ՚երթան ու ապա կ՚որոշեն հետեւեալը։

Գործը կը բաժնուի իրարմէ անկախ երեք մասերու։

Բուն գողութիւնը պիտի կատարէ Վաղոն, երկու ընկերներով եւ բանակի պահապան զինուորներով։

Գողցուածի փոխադրութիւնը եւ հետքերը կորսնցնելու պարտականութիւնը իր վրայ կ՚առնէ Բիձան, 10 ընկերներով, չորս կառապանով, մէկ հովիւով, չորս կառքով եւ 200 ոչխարով (Այդ ոչխարները պիտի արածէին պահեստանոցի շուրջը, հետքերը սրբելու համար)։

Գողցուածը պիտի պարտկէին Կարսեցիք։ Այս վերջին գործին համար կը խօսին Գիմրիի Յակոբին հետ, որ Կարսի գործիչն էր եւ որուն պաշտօնն էր զէնքերու գնումը։

— Երկաթուղու վարչութեան հետ խօսք մէկ ենք ըրած՝ Թուլայի զինուորական գնացքներու բեռները վար իջեցնել կայարանի մը մէջ։ Քեզ կարող ենք յանձնել զէնքերը այս ինչ բլուրին տակը. որքան որ պարտկես, կարող ենք բերել. վտանգն ու ապահովումը քու վրան։ Որոշուած ժամին ապրանքը պիտի ձգենք ու գնանք։

— Ի՞նչքան ապրանք կարող էք տալ եւ քանի՞ անգամէն, կը հարցնէ Յակոբը։

— Կ՚ուզես օրը մէկ վակոն, կ՚ուզես կէս, կ՚ուզես չորս ֆուրգոն։

— Շաբաթը կը յուսամ չորս ֆուրգոն պարտկել, աւելին դժուար է։ Ի՞նչ է գինը եւ ինչպէ՞ս վճարել։

— Ձրի է։ Եթէ կարողանանք նուէր տալ 20,000 ռուբլի, անհաշիւ ապրանքի տէր կը դառնանք, դու պիտի տաս 10,000-ը, մնացածը մենք կը ճարենք։ Երբ ամէն ինչ յաջող գնաց, կ՚ըսենք Կ. Կոմիտէներուն եւ յետ կը դարձնենք։

— Կ՚երթամ այդ գործին, յաջողի թէ չյաջողի։ Մէկ

ալ չի հանդիպիր այսպիսի պատահար, եթէ ձուղակի մէջ չէք։

Յակոբը կը կանչէ Ախլցխացիներու ամենափորձառու հին ընկերները, Ուսուլ-Մկչօն, Լեւոնը, Աշիկը, կը կանչէ նաեւ Մշեցի Սարօն, Արամայիսը եւ ուրիշները։ Յանձն կ՚առնէ «պարտկելու» գործը կազմակերպել եւ Վաղոյին կուտայ 10,000 ռուբլին։

Ատկէ վերջը երեք բաժան գործերը յաջողութեամբ կ՚իրականանան եւ հոյակապ գողութի ոստիկանական վէպի մը կերպարանքը կ՚առնեն։

Վաղօն կը ներկայանայ իր բարեկամ գնդապետին, 5,000 ռուբլի առաջը կը դնէ եւ կ՚ըսէ.

— Ինձ պիտի տանիս այս գիշեր պահեստատունը, դուռը պիտի բանաս, վրայէս պիտի կղպես եւ պիտի կնքես։ Երեք օրէն մնացած գումարը կը ստանաս։ Երբ փորձանք պատահի, քեզ վտանգ չկայ, զիս անճանաչելի դիակ կը գտնեն։

Պահակ չկայ։ Ըստ Վաղոյի պատուերին, ան թաքնըւած, որ ոչ ինքը տեսնի եկողը եւ ոչ սպան ճանչնայ իր պահակ զինուորը։ Սպան կը քանդէ կնիքը. Վաղօն ներս կը մտնէ։ Ապա գնդապետը նորէն կը կնքէ դուռը եւ կը ձգէ կ՚երթայ։ Վաղօն պահեստանոցին մէջ բանտարկուած է։

Պահակը կ՚երեւայ սպայի հեռանալէն վերջ, կնիքը կը ստուգէ եւ կը կանչէ.— «Ամէն ինչ կարգին է, գործիդ նայէ՛»։

Վաղօն մէկ ժամ եւ մէկ քառորդ ունի գործ ընելու համար։ Պատուհանի հաստ երկաթէ խաչկապ ութը ձողերը կը սկսի սղոցել իր նուրբ գործիքներով։ Տենդագին կ՚աշխատի, դուրսը պահապանը ջղային քայլերով կ՚երթայ կուգայ, հրացանը ուսին։

— Հինգ րոպէ մնաց իմ փոխուելուն, դադրեցո՛ւր. երեք օրէն ինձ նորէն կը բերեն։

Վաղօն պիտի մնայ, քանի որ չէ կրցած բոլոր ձողերը սղոցել։ Կատուի պէս կը քաշուի դրան ետեւ։ Կը լսուի

ոտքերու համաչափ զարկը։ «Կարաուլ, ստոյ» (Պահա՛կ, կեցի՛ր), — կը լսուի հրամանը։ Կը մօտենան, կը զարնուին դրան եւ կախուած կնիքը կը շարժի։ «Կարաուլ, շագոմ մարշ» (պահա՛կ, քայլերով յառաջ)։ Վաղօն շունչ մը կը քաշէ։ Պահակը յետ եւ առաջ համաչափ կը քայլէ։

Եւ այսպէս երեք օր ու երեք գիշեր, իւրաքանչիւր երկու ժամ անգամ մը նոյն գործողութիւնը կը կատարուի։

Վաղօն անօթի է, բայց հաց չունի, ծարաւ է եւ մի սրուակ գարեջուր միայն բերած է։

Երրորդ օրը կէս գիշերին, դուռը կը զարնուի։

«Ես եմ»։ Պահակը համաչափ յետ ու առաջ կը քայլէ պահեստատան առջեւ։ Իսկ Վաղօն կրկին իր գործին է անցած եւ կէս ժամէն պատուհանը բացուած է։ Անոր խաչկապ երկաթէ ձողերը, իբր մի ամբողջութիւն, այնպէս են բաժնուած պատէն, որ անհնար է բաժանումը նկատել, եթէ ամուր չես հրեր զայն։

Վաղօն կը մաքրէ փոշու հետքերը, դուրս կ՚ելլէ պատուհանէն, ձողերը տեղը կը դնէ, պատուհանը կը գոցէ, եւ ուրախութենէն կը համբուրէ զարմացած պահակը։ Նոյն գիշերն իսկ կը ներկայանայ գնդապետին, 5,000-ը կը դնէ առջեւը եւ կ՚ըսէ, — «Մնացածը ինքը որ յետոյ»...

Սպան շշմած էր, չէր հասկնար կատարուած հրաշքը։ Դուռը գոց է եւ կնքուած, իսկ անհնար էր պատը եւ հիմքը ծակելով դուրս գալ։ Վաղօն կը խաբէ, ըսելով թէ կեղծ բանալիով դուռը բացած է եւ կեղծ կնիքով նորէն

կնքած։ Այսպէս կը մոլորեցնէ գնդապետը, որ երեք տանջալից գիշերներու եւ ցերեկներու ընթացքին կմախք էր դարձած։

Երեք օր ետքը, ժամը 12 անց, երբ կարաուլը կը հեռանայ պահեստանոցէն պահակը փոխելէն վերջ, քարերուն մէջ թաքնուած երեք հոգի կը մօտենան պահեստատանը, նշանները առնելէն վերջ։ Վաղօն կը հանէ երկաթէ խաչկապ ձողերը եւ եկողները ներս կ՚անցնին պահեստին մէջ։ 10 րոպէ չանցած, կը մօտենան զգուշութեամբ Բիձային մարդիկը, ներս եղած մարդիկ դուրս կուտան արկղները, միւսները կը շալկեն եւ կը կրեն ներքեւ։

Այդպէս մէկ ժամ ու կէս կ՚աշխատին դրսի ու ներսի մարդիկը, առանց զիրար տեսնելու եւ ճանաչելու։ Այդ գործողութիւնը կը կատարուի տասնըերեք անգամ մէկ ամսուայ մէջ, առանց ոեւէ փորձանքի, մինչեւ որ լիք պահեստատունը կը դատարկուի։ Մոռցուած է միայն Վաղոյի բերած պայուսակը, իր գործիքներով, եւ գարեջրի դատարկ շիշը, որ ութը ամիս յետոյ երեւան պիտի գար։

Բիձան է կառքերին վրայ, չորս ձիով լծուած։ Երբ լիքն են անոնք եւ լաւ դասաւորուած, շալակաւորները, զէնքերը ձեռին, կը նստեցնէ կառքերու վրայ, եւ առաջ կը քշէ։ Կը հասնին Կարսէն եկած դատարկ կառքերուն։ Կառապանները իսկոյն կը փոխուին։ Լիք կառքերունը կը թռնին դատարկներուն վրայ եւ կը վերադառնան Գիւմրի արշալոյսին։ Իսկ լիք կառքերը 100-400 քայլ երբ առաջ կ՚երթան, կը հանդիպին Յակոբին ձիաւոր եւ զինուած մարդոց, որոնք կը բաժանուին նախ երկու եւ յետոյ աւելի մասերու, որպէսզի իւրաքանչիւր մաս իր բաժին ինկած ապրանքը տանի եւ թաքցնի Կարսի նահանգի այս կամ այն գիւղը, կամ պահեստը, առանց գիտնալու թէ ո՛րտեղին եւ որո՛ւ ձեռքով այդ իրերը ձեռք բերուած են։ Այս վերջին գործողութեանց շատերը մասնակից են եղած, նոյն իսկ ինձ վիճակուեց Մեղրէի եւ Բեռնայի մէջ եղածներուն հաշիւը տեսնել։ Ինձի սակայն կը թուէր թէ զէնքերը գնուած են կամ Տուլայէն բերուած։ Ոմանք կը կարծէին թէ Գիւմրիի կամ Շղզել-Ջախչախի կայարանապետներու հետ կարգադրուած խնդիր մըն է, բայց կային կասկածողներ ալ այդ մասին, մանաւանդ որ Արամայիս ճանաչած էր Բիձան։ Ատկէ զատ, կայարաններու կողմէ չէ որ եկած էին լիք կառքերը։

— Ըլլէ թէ չըլլէ, այս Վաղոյի, Բիձայի սատանայութեան գործերն են, կը հաւաստէր ան։

Ինչ որ ալ ըլլար, իրականութիւն էր որ ռազմանիւթով մենք ուժովցած էինք: Բազմութիւնները այդ կը զգային եւ ամէն մէկը իր գլխուն զոռ տալով, կ՚ուզէր այդ «մէտէն»ի (հանքի) աղբիւրը ճանաչել եւ տեսակ տեսակ առասպելներ կը ստեղծէր: Օրինակ, ոմանք կ՚ըսէին որ այդ բոլորին ընողը Բիձան է, որ իր մէջքէն վրայ փաթթած ունի սապնած չուան մը, եւ որո՛ւն վրայ որ կասկածէր թէ թոյլ բերան է, կամ մատնութեան հակամէտ, Վաղոյի պաղուալին մէջ չուանը վիզը կը դցէր եւ կը խեղդէր ու հոն բացուած հորի մէջ կը ձգէր: Եւ այլ նման բաներ:

Այս անվաւեր պատմութեանց մէջ ճշմարտութեան բաժին կարող էր լինել, քանի որ Բիձայի ձեռի տակ եղած մարդոցմէ մէկ քանիսը այլեւս չեն երեւար: Միւս կողմէ, Վաղոյին օգնող զինուորները, նոյնպէս, իրենց հրացաններով այլեւս չքացան եւ չերեւացին:

Բանակէն հայ զինուորներու չքանալը աչք ծակող երեւոյթ դարձաւ: Ոմանք կ՚ըսէին թէ՝ Բիձան կորսնցուցած է իր չուանով, ոմանք ալ կ՚ըսէին թէ Վաղօն փախցուցած է «Երկիր», բոլորովին գողութեան հետքը կորսնցնելու համար:

Այս վերջին ենթադրութիւնն է ամենայն հաւանականը, քանի որ շուտով Սալմաստի մէջ ես պիտի հանդիպէի Սուրէն եւ Գրիչ անուններով Ախալքալակցի ցարական բանակի երկու զինուորներու, որ եկած էին հոն եւ միացած Դումանի խմբին: Կը շնչային իրարու, որ ատոնք Վաղոյի մարդիկն էին եւ Գիւմրիի հերոսները, բայց անոնք մերժելով կը մերժէին իրենց Գիւմրի լինելը եւ Վաղօն ճանաչելը: Հաւանաբար, անոնք դիտմամբ կը մերժէին, քանի որ թէ մեր, թէ ռուս կառավարութեան կողմէ մահուան վտանգ կար իրենց համար, եթէ իրենց գաղտնիքը դուրս տային:

Շուտով Վաղոյի ճանօթ սպան կորսուեցաւ անհետ: Ան չէր կարող Բիձայի չուանին արժանանալ, քանի որ անոր հետ միայն Վաղօն կապ ունէր եւ անոր գողութեան մասին Բիձան իսկ չգիտէր: Յետոյ հասկացայ որ իբր հիւանդ, Գիւմրիի վատ կլիման պատրուակ բռնելով, Ռուսիոյ այլ անկիւնները պաշտօնի փոփոխութիւն խնդրած եւ ստացած էր:

Շուտով Գիւմրիէն պիտի չքանար եւ ժողովուրդի աչքին «բոբոլ» դարձած Բիձան, որ մէկ անգամ տեսայ եւ

շատ կ՚ափսոսամ որ լաւ չտեսայ: Յետին թուով հասկացայ որ ան Սվաջզի էր, եւ կ՚ըսեն որ հետագային ան նահատակուեր էր իր ծննդավայրին մէջ: Թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ անունով ան շարունակած էր գործել, ինձ անծանօթ մնաց:

Պետական պահեստի թալանը իրականութիւն էր։ Անոր տուած արդիւնքը շատ բեղմնաւոր էր։ Ոմանք կ՚ըսէին թէ տասնեակ միլիոն փամփուշտ, մի քանի հարիւր հրացան ձեռք բերուած էր։ Այդ թիւերը, եթէ անգամ ենթադրական լինին, ենթադրական թիւ չէ սակայն, 30 մալականի կառքերու բեռը, որ դուրս հանուած էր պահեստատանէն։ Այդ հանուածները կը գործածուէին սահմանային մեր կռիւներուն մէջ, կ՚ուղարկուէին Երկիր, կը գործածուէին Կովկասի հայ-թաթարական կռիւներուն մէջ։ Առանց Վաղոյի եւ Բիձայի այդ նախաձեռնութեան, ո՞վ գիտէ թէ մեր նիւթական միջոցները թուլատու պիտի լինէին, եւ մեր պայքարի արդիւնքը ինչպէս պիտի դառնար։

Վաղօն, միշտ ժպտադէմ, անցած դարձածին իբր անտեղեակ, պադուալին մէջ իր սովորական կեանքը կը շարունակէր, եւ շատ կը զարմանար, որ յաճախորդները շատցած էին եւ ուշադրութեամբ իրեն կը նայէին սիրալիր կերպով։ Երբեմն ալ ջղայնացած՝ կը բարկանար։—

— Ի՞նչ այդպէս կ՚աշես կը (կը նայիս), այ օղուլ, ճանչցա՞ր, ես եմ, Վաղօն եմ, ի՞նչ կ՚աշես կը։

— Վաղո ջան, կ՚աշեմ կը, սա՞ղ ես, սալամա՞թ ես, ինչո՞ւ չաշեմ, մէկ-մէկ հատ լի՛ց քու կենացը խմեմ։ Եւ մէկ բաժակը սեղանին վրայ թողած, միւսը գլուխը կը քաշէր ու կ՚երթար։

Վաւերակա՛ն էին այդ փաստերը, բայց վաւերական չէին անոնց ծնունդ տուող պատմութիւնները, զորս ներկայացուցի, թէեւ բերնէ բերան կը պատմուին եւ կը պատմուին նոյն իսկ այնպիսի կարեւոր դէմքերու կողմէ, ինչպիսիք են Սերգէյն ու Յակոբը։ Անոնք եւս լսած էին, բայց ուրիշներէ. թէեւ բուն դերակատարներուն հետ եղած էին գրեթէ ամէն օր, անոնց հետ մէկ սենեակի մէջ պառկած եւ զրոյցներ ըրած։ Կային անուններ, ինչպէս գնդապետինը, պահակներունը, որ միայն Վաղոն գիտէր. փոխադրողներունը՝ Բիձան գիտէր, բայց անոնց գաղտնիքը, ով ուզենար գիտնալ՝ ան դաւաճան կը համարուէր։ Յետոյ այդ պատմութիւնները գիտնալէն ոչ մէկ օգուտ կար, բացի վնասէն։ Ուստի, դէմքերը եւ դէպքերը ստուգել կարելի է միայն պետական հին արխիւներու քննութեամբ։ Այդ անպայման պիտի ճարուի, որովհետեւ գողութիւնը լինելէն 7–8 ամիս անց, քննութիւն բացուեցաւ պահեստը դատարկ լինելու մասին։ Բայց այդ ժամանակ ա՛լ ոչ Վաղոն կար եւ ոչ ալ դերակատարներէն որեւէ մէկը

Գիւմրի քաղաքին մէջ։ Գարեջուրի սրուակ մը մնացած էր միայն դատարկ պահեստանոցի մէջ։

Կարսէն Գիւմրի եկած էինք, բայց ինքներս ալ չգիտէինք ինչ գործի համար։

Ընկերներէս չորսը միայն կը յիշեմ՝ Սերգէյին, Յակոբը, Ռուս-Գէորգը եւ Համոն, որը եկած էր ինքնակամ, առանց հրաւէրի։ Մեզ առաջնորդեցին Գէորգ անունով մէկի «նոմեռաները» (Հիւրանոց), որ տարօրինակօրէն ինձ կը յիշեցնէր Էջմիածնի Ղազարապատ կոչուած Հիւրանոցը։ Հոս վանք չկար, բայց միաբանական եւ ուխտաւորներու մթնոլորտ մը կար։ Խումբ խումբ մարդիկ տեղաւորուած էին համարներուն մէջ, ըստ իրենց վայրերու, ամէնքն ալ, մեզ պէս, երկիր գնալու նպատակով։ Անոնք ոչ ժողովրդական եւ ոչ ալ կուսակցական ներկայացուցիչներ կ՚երեւային։ Ոմանք նոր Դաշնակցականներ էին, ոմանք՝ հին, ոմանք արդէն անուն հանած էին, իսկ ոմանք կը գտնուէին անուանի դառնալու ճամբուն վրայ։ Պարզ կ՚երեւար որ տարբեր ուղղութիւններով գնացող ճամբորդներու հանդիպում մըն էր, ճամբորդներու, որոնք հաւաքուած էին իրենց ուղեկիցներն ընտրելու կամ ուժեր դասաւորելու համար։

«Հանդիպումը»՝ լաւ, բայց ոչ ոքին չէի ճանչնար անձամբ։ Աւելին՝ անոնց անցեալն ու անուններն ալ ոչինչ չէին ըսեր ինձի, որովհետեւ ես բնաւ չէի գիտեր Դաշնակցութեան պատմութիւնը եւ ծանօթութիւն չունէի գործի վրայ գտնուող անձնաւորութեանց հետ։ Հանդիպումը օգտակար էր Սերգէյի խառնուածքին ունեցող մէկու մը համար, որ օժտուած էր ծանօթին–անծանօթին մօտիկնալու եւ գրաւեցնելու յատկութիւններով. իսկ ինձ պէս ոզնու բնաւորութեան տէր անձի մը համար, հանդիպումը օգուտ չէր ներկայացներ։ Ինձ փնտռող չկար, ես ալ ոչ ոք կը փնտռէի։ Իմ շրջապատը այսպէսով մնացած էին մեր Կարսի սենեակէն եկածները եւ նաեւ ամէնքին յաճախող եւ զուարթացնող Գէորգը՝ «նոմեռաների» տէրը։

Գէորգը կը յիշեցնէր իր դիմագծով եւ հագուստով Վարշաւայի հրեաները. ան բարակ էր եւ երկարահասակ, ունէր փոքրիկ գլուխ մը երկար վզին վրայ եւ մեծ քիթ մը՝ կախուած երեսէն։ Կը կրէր Վարշաւայի փոքրիկ գլխարկ մը եւ սեւ երկար վերարկու մը, որ քիչ կը մնար ոտքերը հասնէր։ Այդ հագուստը ոչ չերքէսկայի եւ ոչ ալ վերարկուի կը նմանէր։ Գէորգը միշտ կը խօսէր, կ՚ուզէր ծիծաղցնել, թէեւ չէր յաջողեր։ Սենեակէ սենեակ լուրեր կը տանէր։

Անգամ մը մեզ աւետեց որ Երեւանցիք եկան։ Ո՞վքեր էին Երեւանցիք, ինչո՞ւ էին եկած, չէինք գիտեր, բայց հետաքրքրուեցանք։ Ես դուրս եկայ եւ զարմանք, դէմ դէմի եկայ ձեմարանի իմ ընկերներէն Յովհաննէս Մակարեանին, որ նեղ ճակատին եւ գոռոզ մազերուն համար զինքը «շիմպանզէ»(*) կ՚անուանէինք։ Շատ ուրախացայ. վազեցի գրկեցի ան եւ համբուրուեցանք։ Ես անոր «շիմպանզէ» կոչելով, լուրեր կ՚ուզէի ձեմարանի ուսուցիչներէն, մեր ընկերներէն, իսկ ան ինձ «գորիլլա» անուանելով, կը պատասխանէր։ Հարցուցի թէ ինչո՞ւ եկած է եւ ո՞վքեր են իր հետեւները։

— Հետեւներս, — ըսաւ ան, — ոչինչ մարդիկ են, ինչ որ առեւտրական են, ես ալ մօտիկցայ անոնց՝ փոր մը հաց ճարելու համար։ Կ՚ուզեմ անոնց հետ առեւտուր անել, կաշի, բուրդ, գարի՝ եւայլն կը գնենք։

Հասկցայ եւ այլեւս չպնդեցի։ Իմ կարգին ես ալ սուտ մը հնարեցի, որ իբր թէ արձակուրդի մէջ եմ, որպէս սպայ, եւ 15 օրէն պաշտօնիս պիտի անցնիմ Գիւմրիի մէջ։ Այժմ հոս «մի

(*) Կապիկի տեսակ մը։

նոմէռ» (սենեակ) վարձած եմ եւ ոչ մէկը չեմ ճանչնար այս ապուռ–ճուպուռ (անարժէք, անպէտք) մարդոցմէ։ Ի հարկէ, ան ալ ինձ չհաւատաց։

Ինչո՞ւ համար էին այս մանկական սուտերը, որոնց համար մինչեւ օրս կ՚ափսոսամ, երկու մոտիկներու մէջ։ Նոյն օրն իսկ հասկցայ որ անոնց սենեակին մէջ եղածներէն մէկը Թոխմախն էր, Քղեցի Պօղոսը, միւսը Գայլ Վահանը, միւսներին անունը չեմ յիշեր։ Իսկ Յովհաննէսը, որ ինձի պէս նորընծայ մըն էր, եկած էր անոնց հետ, գուցէ չգիտնալով թէ ինչու է եկած։ Այդ մեր սուտերը պատճառ եղան որ ես չմտնէի Յովհաննէսի սենեակը եւ անծանօթ մնայի իր ընկերներուն եւ փոխադարձաբար։ Կ՚ափսոսամ, որովհետեւ այլեւս այդ մարդիկ բնաւ չպիտի տեսնէի, չպիտի հասկնայի անոնց մտքերը եւ բաղձանքները։ Ամէնքն ալ պիտի նահատակուէին մի քանի ամիս վերջը Քոռուն եւ Մոսունի կռիւներու ժամանակ եւ ես անոնց մահուան մասին պիտի լսէի Քիշմիշ Թափա գիւղին մէջ, որ հազիւ մի քանի տասնեակ քիլոմէթր հեռու էր անոնց ինկած վայրերէն։

Յովհաննէսը զոկ էր, Ագուլեցի։ Ձեմարանի մէջ կ՚ուզէին զայն հեզ եւ քրիստոնեայ մարդ մը դարձնել, բայց ան ըմբոստ էր եւ միշտ պատրաստ քննադատելու ամէն կարգ ու կանոն, որ իր ճաշակին չէր համապատասխաներ։ Անոր հետ կը մրցէի վազելու եւ «բերդ» խաղալու մէջ

եւ շատ անգամ մենք կը վիճէինք այդ մրցումներու ատեն եւ ատիկա պատճառ դարձած էր մի մտերմութեան։ Աւելին անոր մասին ես չգիտէի։ Ինչպէ՞ս ան մտած էր Դաշնակցութեան մէջ եւ ի՞նչ գործեր կատարած էր, ինձի անծանօթ մնացած է։ Մի բան, սակայն, պարզ է. քանի որ ան կ՚ուղեկցէր Գայլ Վահանին ու Թոխմախին, ուրեմն բան մը կը ներկայացնէր։ Անոր եղբայրները շարունակեցին ծառայել միեւնոյն գաղափարներուն եւ հասարակական ասպարէզին մէջ որոշ դեր մը կատարեցին։ Մակարեան եղբայրներէն Մինասը մեռաւ վերջերս Թեհրան, իսկ միւսներու մասին լուր չունիմ։

Երեւանցիներու սենեակի կողքին, կը բնակէր շարժուն մի

մարդ, եւրոպացու դիմագծերով, երեսը միշտ սափրած, որ յաճախ ելլ ու մուտ կ՚ընէր Երեւանցիներու սենեակը։ Սերգէյն անգամ մը ինձի ըսաւ.

— Տղա՛յ, ի՞նչ ես քու մէջը քաշուեր։ Կ՚ուզես Վան երթալ, բայց մարդու երես չես տեսներ։ Գնանք Երկաթի մօտ։

Յակոբն ալ միացաւ եւ միասին գնացինք։ Ո՞վ էր Երկաթը, ես չգիտէի, միայն առասպելախառն բաներ մը լսած էի անոր մասին, որ իբր թէ նա Ամերիկացի է եւ Սասնոյ Պատասխանատու Մարմնի անդամ, որ վերադարձած է Ընդհ. Ժողովին եւ նորէն երկիր կ՚երթայ։ Այդ բոլորը զայն կը դարձնէր իմ աչքին մի գերմարդ որուն Երկաթ անունը միանգամայն կը համապատասխաներ։ Ան միջահասակ էր, հաստատուն մարմնով եւ թիկնեղ, աչքերը կապոյտ էին, կանաչի վրայ, եւ մազերը շէկ, բարի ժպիտը չէր կրնար ծածկել անոր խիստ բնաւորութիւնը։ Սափրուած պեխ–մօրուքը տարօրինակ կը դարձնէին զայն այդ տարիներէն, երբ ամէնքը կ՚ուզէին երկար պեխ եւ թաւ մօրուք ունենալ։ Երկաթը երբ Սերգէյին տեսաւ, պայծառացաւ. ըստ երեւոյթին շատ կը յարգէր կամ կը գնահատէր զայն։

— Քիչ կ՚երեւնաս, ըսաւ, ես ալ զբաղուած եմ, չեմ կրնար քեզ փնտռել...

Իրօք ան շատ զբաղուած կ՚երեւէր. սեղանի վրայ լեցուն թուղթեր, կարծես գրասենեակ էր բացած։ Գրական հայերէնով կը խօսէր եւ ուրիշներիպէս չէր մատներ իր հայ շինականութիւնը։ Խօսքերը կլորցած կ՚արտասանէր, որ, անշուշտ, Ամերիկայի ազդեցութիւնն ըլլալու էր։ Առհասարակ, մեզի չէր նմաներ. մատիտ ունէր ձեռին եւ ծոցատետր, եւ խօսակցութեան ատեն կը

նշանակէր ուշագրաւ կէտերը։ Հարցերուն կը մօտենար ուղղակի, առանց ոլորապտոյտներու ու երկար նախաբաններու։ Երկաթ յանկարծ դիմեց Սերգէյին.

— Ջրսիր այս հետինդ ի՞նչ պտուղ է։

Սերգէյին զիս ծանօթացուց եւ յայտնեց իր հիացմունքները ու նաեւ այն, որ մտադրութիւն ունիմ Վան գնալու։ Երկաթը ինձի նայեց, մի քիչ աւելի լաւ տրամադրուած։

— Ուրեմն Վա՞ն կ՚ուզես գնալ։ Շատ լաւ, բայց գլուխ կրնա՞ս ելնել։ Ես հոն էի քանի մը ամիս առաջ։ Ինձմէ ետքն

ալ հոն հասած են երկու երիտասարդներ։ Դուն անոնց ընկերը չե՞ս։

Հաճելի էր ինձի որ Երկաթ կը խօսէր առանց վերապահութեան, բայց ես գաղափար չունէի ո՛չ Վանի եւ ոչ ալ հոն գնացողներու մասին։

— Վան չեմ գտնուած, ըսի ես, բայց լսած եմ անոր մասին։ Գիտեմ որ Հայաստան է։ Եթէ ես չկարողանամ գլուխս գալ անոր հետ, ան կրնայ ինձ հետ գլուխս ելնել։ Ինչ կը վերաբերի այդ երկու երիտասարդներուն, որ քեզմէ յետոյ Վան գացած են, անոնք ո՛չ ինձի ընկեր են եղած եւ ոչ ալ որեւէ գաղափար ունիմ անոնց մասին։

Երկաթ նայեց ինձ եւ ապա դառնալով Սերգէյին, հարցուց.

— Նամակներ կ՚առնէ՞ս քու Նիկոլէն։ Գիտե՞ս որ ան մերժած է Վանեցիներու հետ գործ ունենալ. Իշխան անունը առած է վրան, անցած է Ռշտունիքի լեռները եւ Վանէն անջատ առանձին շրջան մը կազմակերպած է։ Կը ճանաչե՞ս Կոմսը, ան որ Վան ճամբուած էր իբր նկարիչ։ Դուրս կուգայ որ ընիկ Վանեցի է եղեր, այդ գէշ չէ, տեղացիներու հետ կրնայ եօլա գնալ։ Բայց ատոր անպատեհութիւնն ալ այն է որ Սասունը պիտի տուժէ եւ ճամբուած նիւթերը կրնան տեղ չհասնիլ։ — Երկաթ քիչ մը ջղայնացած, շարունակեց։ — Զարմանալի մարդիկ են։ Քանի մը իրեր եւ հարիւր ոսկի էի թողած որ ճամբեն Սասուն։ Մարդիկը ելեր եւ յետեւէս կը գրեն թէ չ՚արժեր առանձին սուրհանդակ հանել զանոնք ճամբելու, եւ նոյն ատեն կ՚աւելացնեն, որ հոստեղ ալ կարիքի մէջ ենք։ — Այս գո՞րծ է։

Մենք բան մը չէինք հասկնար, մանաւանդ որ ոչ մէկ կապ ունէինք Վանի հետ։ Այդ նկատելով, Երկաթ մեղմեց իր բարկութիւնը եւ դարձաւ ինձի հեգնելով.

— Վան կ՚ուզես երթալ, բայց անո՞ւնդ, դիրքդ որոշա՞ծ ես։ Ուշացեր ես, քեզի տիտղոս չի մնացեր։

Վիրաւորական թուացին ինձի անոր այդ խօսքերը եւ ես ըսի.

— Պարոն Երկաթ, ես իմ անունն ու դիրքը այս վայրկեանիս որոշեցի։ Իմ անունն է «Ասեղ»՝ շինուած քու երկաթէն։ Պէտք

եղած ժամանակ անով կար կ՚ընեմ, իսկ տեղն եղած ատեն ալ կը ծակեմ։ Դրանով գոհ կը մնա՞ս։

— Ա՛յ տղայ, աս խածան կ՚երեւայ, բայց ըսածը շատ տեղին էր, ըսաւ Երկաթը ժպտելով։ Սերգէյին եւ Յակոբը նոյնպէս կը խնդային եւ, շարունակելով զիս ծանօթացնել անոր, կ՚ըսէին որ Թորգոմին պէս ռուս զինուորական եմ։

— Որ այդպէս է, դու ինձ հետ եկ, բայց ո՛չ Սասուն եւ ոչ ալ Վան, այլ երկուքին մէջտեղը։ Եւ հանելով իր թղթերու մէջէն քարտէս մը, շարունակեց։ — Զարմանալի սահմանափակ եւ քարացած հասկացողութիւններ ունինք։ Ո՞ւր կ՚ուզես գործել — Վան կամ Սասուն։ Ո՞ւր կ՚ուզես երթալ — Սասուն կամ Վան։ Կարծես Հայաստանի մէջ այլ տեղ չկայ գործելու, աւելի մարդաշատ, աւելի շնորհալի, աւելի ամուր, քան Վանն ու Սասունը։ Չենք կրնար ըմբռնել որ այդ երկու վայրերու վրայ աչք տնկելով, թշնամու ուշադրութիւնն ալ կը սեւեռենք ատոնց վրայ։ Չենք կրնար ըմբռնել որ չկեդրոնանալով մէկ կէտի վրայ եւ բոլոր մնացած գաւառներու մէջ ալ ծաւալուելով, կը տարածենք այնտեղ բնակող զանգուածներու մէջ մեր գաղափարները եւ մենք այդպէսով աւելի կը զօրանանք, իսկ թշնամին, ընդհակառակը կը տկարանայ, չկրնալով որոշել թէ ո՛ւր դառնէ։ Այդ տեսակէտէն մօտենալով խնդրին, պիտի ըսեմ, որ թէեւ չեմ ճանչնար Իշխանը, բայց ճիշտ եւ օգտակար կը գտնեմ անոր որոշումը, որ չէ ուզած Վան մնալ եւ Ռշտունիքն է ընտրած իրեն գործունէութեան վայր։

Այս յառաջաբանէն յետոյ, որ խիստ հետաքրքրական տեսութիւն մըն էր, եւ գուցէ մեր թերութիւններէն հիմնականը կը մատնանշէր, Երկաթը բացաւ իր ձեռքով մեծցուցած Ախլաթի, Նեմրութի, Գրգուռի եւ Բիթլիսի քարտէսը եւ համոզուած շեշտով մը ըսաւ.

— Նայեցէք այս քարտէսին. առանց այս տեղերը ամրացնելու, առանց զանոնք տիրապետելու, ի՞նչ արժէք ունին Սասունն ու Վանը։ Անոնք

անջատ անջատ մասեր են, առանձին առանձինն խեղդուելիք նահատակներ եւ ուրիշ ոչինչ։

Երկաթը գտնուած էր թէ Վան, թէ Սասուն եւ թէ Ախլաթ, եւ այդ պատճառով ալ անոր խօսքերը կշիռ ունէին։ Ատկէ զատ,

ՎԱՂԱՐՇԱԿ (ԿԱՅԾԱԿ)

անոր տեսութիւնները տրամաբանական եւ ճիշտ կը թուէին։ Յակոբը եւ Սերգէյն լրացուցիչ հարցումներ կը տեղային քարտէսի մասին։ Ես այդ չէի ընէր, որովհետեւ ամէն ինչ ինծի համար պարզ էր։

Մենք դեռ քարտէսով էինք զբաղած, երբ ներս մտաւ Ռուս-Գէորգի եւ Երկաթի նման միջահասակ, հաստատուն, շագանակագոյն մազերով ու շէկ պեխերով մէկը, որ Մշեցի Վաղարշակն էր։ Երբ Վաղարշակը տեսաւ բացուած քարտէսը եւ մեզ՝ ծռած անոր վրայ հետաքրքրութեամբ, բացականչեց.

— Երկաթ նոր մարդ է գտել եւ քարտէսը բացած իր էշ կը քշէ։ Ականջ մի՛ կախէք, անոր բացածը խելացի է, բայց գլխու գալիք բան չէ։

Ես բնաւ չէի տեսած Վաղարշակը։ Սերգէյն ու Յակոբը երեւի ինձմէ աւելի գիտէին անոր մասին, բայց անոնք ալ անծանօթի նման էին։ Այդ անսպասելի յայտարարութիւնը շմեցուցած էր մեզի։ Երկաթ նստաւ աթոռին վրայ եւ լռեց։ Լուռ էինք եւ մենք։ Սերգէյն էր, որ խանդարեց այդ լռութիւնը, ըսելով.

— Պարոն Վաղարշակ, բայց ինչպէ՞ս կրնայ լինել որ Երկաթի բացածները խելացի կը գտնես, բայց անոնց այդքան հակառակ ես։

Վաղարշակ բորբոքուեց.

— Նոր վառեակներ են եկած, երկաթէ հաւկիթներ կ՚ուզեն ածել։ Դու Սերգէյ, գիտեմ որ շատ գործ ըրած ես Սասունին օգնելու համար, այդ գործը պիտի կրկնապատկես։ Հասկցէ՛ր, որ թէ Դուրան եւ թէ Սասուն մահուան սպառնալիքի տակ են, անոնք դրամ չունին, պէտք է դրամ հասցնել. անոնք գլուխ չունին, պիտի գլուխ հասցնել. անոնք փամփուշտ չունին, պէտք է փամփուշտ հասցնել. անոնք զէնք չունին, պէտք է զէնք հասցնել։ Եթէ ատոնք չհասցնենք, ամէնքն ալ պիտի մեռնին, իսկ եթէ պիտի մեռնին, մենք ալ անոնց հետ պիտի մեռնինք։ Ահա այսպիսի վիճակի մէջ ենք եւ Երկաթը,

բացած իր քարտէսը, զոր հազար անգամ տեսած եմ, նորէն նոյնը կը կրկնէ եւ ձեզի ալ ճամբայէն կը հանէ:

Երկաթը տեղէն շարժեցաւ եւ բերանը բացաւ.

— Վաղարշակ, կը հասկնամ քեզ եւ բիրտ խօսքերէդ չեմ վիրաւորուիր: Դու կ՚ըսես տունը հրդեհ է ինկած եւ ջրերը պիտի վազեցնել հրդեհի վայրը: Այդ է, չէ՞, քու ուզածը, եւ դուն այլ բաներ ո՛չ կ՚ուզես լսել եւ ոչ ալ հասկնալ:

— Այո՛, այդ է:

— Իմ ուզածն ալ այդ է, բայց քու ցանկութեամբ չէ որ ջուրը կը հանի իր տեղը: Այս նամակը կարդա՛: Ձգած դրամներս տեղ հասնելիք չունին, որովհետեւ միջոց չունինք զանոնք տեղ հասցնելու: Ատոր համար նախապէս ճամբայ չենք ստեղծած: Կ՚ըսես թէ մեզ գլուխներ են պէտք. առ այս նամակը, կարդա՛, եւ կը տեսնես որ եղած գլուխները, օձիք թօթուելով, կ՚ուզեն ազատուիլ: Կ՚ըսես մեզ թէ փամփուշտ եւ զէնք պէտք է, բայց

տեղ հասցնելու համար նաեւ ճանապարհ եւ հնարաւորութիւն պէտք է: Ատոր համար է որ ես կը մտածեմ: Դու կը հարկադրես զիս խօսիլ այնպիսի բաներու մասին, որոնց մասին հոս չէ որ պիտի խօսինք: Կրնայիր քու ըսելիքները առանձին ըսել: Չեմ առարկեր, քանի որ տունը հրդեհ է ինկած, պէտք է առանց պատճառներու մէջ մտնելու, տուն շտապել ջրամաններով, բայց ատոր համար անհրաժեշտ է որ նախ եւ առաջ գիտնանք տունի ճամբան: Ինչո՞ւ, ուրեմն, կը յուզուիս ամէն անգամ երբ այս քարտէսին վրայ կը խօսինք:

Այս միջադէպը Երկրի երկու կարեւոր գործիչներու միջեւ մեզի համար անծանօթ աշխարհ մը բացաւ: Միաժամանակ իմ աչքին ա՛լ աւելի բարձրացաւ Երկաթը, որու անսահման անձնազոհութիւնն ու նուիրածութիւնը ենթակայ էին անոր բանականութեանը: Մեծցաւ աչքիս նաեւ Վաղարշակը, որ անտեսելով բոլոր տեսակի բանականութիւնները, մոլեռանդօրէն դէպի կրակ կը վազէր: Պահ մը մենք լուռ կը խոկայինք, երբ Վաղարշակը ըսաւ.

— Իրաւունքը Երկաթինն է. ես գաւառէն նոր դուրս եկած մարդ եմ, սրտես եկածը դուրս տուի, առանց խորը մտածելու:

Երկաթ նորէն տեղէն վեր ելաւ եւ ինձ հարցուց.

— Ընկերներդ կ՚ըսեն որ քիչ թէ շատ բան կը հասկնաս, քանի որ ինքդ ալ սպայ ես. ըսէ, ուրեմն, ի՞նչ է քու կարծիքդ: Քարտէսն ահա առջեւդ է:

Դժուար էր այս քննութիւնը, մանաւանդ որ այդ մարդը, եղած միջադէպէն յետոյ, հեղինակութիւն դարձած էր աչքիս: Քանի մը վայրկեան մտածելու պէտք եղաւ, պատասխան գտնելու համար:

— Անվիճելի կը համարեմ ձեր այն միտքը, — ըսի ես, — որ ձախողութեան դատապարտուած են բոլոր այն կղզիացած վայրերը, որ կապ չունին եւ նոյնանման նպատակներ չեն հետապնդեր իրենց հարեւան շրջաններու հետ: Ձեր բացածը այնպէս հասկցայ, որ յեղափոխական կէտերը իբր շղթայ մը, օղակ առ օղակ իրար պիտի շաղկապուին եւ ատոր համար ալ ոյժերու բաշխումը պիտի լինի օղակներու վրայ եւ ոչ թէ կեդրոնացուի մէկ կամ երկու տեղ: Եթէ ճիշտ եմ հասկացած, այդ նպատակայարմար կը գտնեմ: Մի հարցում, սակայն.— Վանայ Ծովու մէջ մեզ տրամադրելի նաւատորմիղ ունի՞նք:

Յանկարծակիի եկած՝ պատասխանեց.

— Ի հարկէ ոչ, բայց նաւակներ երբեմն կը գտնենք:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն, ըստ այս քարտէսի, Ախլաթն ու Նեմրութը չեն կրնար օղակ ծառայել Վանի եւ Դուրանի միջեւ: Նեմրութը այն վայրը չէ որ կարողանայ ծառայել ժողովուրդին իբրեւ ապաստան եւ կռուի վայր: Ան կապուած է Մուշին եւ Սասունին, բայց կտրուած է Վանէն՝ ծովով, ուր նաւատորմիղ չկայ: Ան կրնայ կապուիլ Արճէշին, Ալաշկերտին, Երեւանին, բայց չի կրնար կապուիլ Վանին առանց Խութ-Ռշտունիքի: Իսկ իբր կռուի վայր, Նեմրութ յարմար է թշնամիի կողմէ դրսէն ըրած յարձակումներուն համար, բայց իր հրաբուխի բերանով անյարմար մեր ինքնապաշտպանութեան համար՝ ներսէն: Այդպիսով ան ծուղակ մըն է անոնց համար, որ ապաստանած են այնտեղ: Ես այդպէս կը կարծեմ:

Երկաթը չվիճեց եւ խօսքը փոխելով հարցուց.

— Ուրեմն, դուն կ՚ուզես ինձի հետ գալ, թէ՞ կը մնաս քու մտադրութեանց մէջ՝ անցնիլ Վան:

— Վան չէ, բայց կը գերադասէի Վասպուրական երթալ: Ախլաթը փաստօրէն Տարօնի մէկ մասն է եւ անոր մասին նախապաշարումներ ունիմ. ան շատ կղզիացած է աշխարհէն:

— Բայց ուշացած ես, եթէ քանի մը շաբաթ առաջ լինէիր, դիւրին էր։ Այժմ երբ Հաճի Լեւոն, Ջոջ Աղան գացին, դուն ինչպէ՞ս կրնաս գնալ։

— Այնպէս, ինչպէս միւս գնացողները, պատասխանեցի, եւ այդ պատասխանով յուսահատեցուցի Երկաթը։ Ան այնպիսի դէմք մը առաւ, որ մինչեւ օրս չեմ կրնար մոռնալ. կարծես իր նայուածքով կ՚ըսէր ինձ.— «Ա՛յ դու սիրելիս, այ դու անպիտան, ինչո՞ւ ինձի հետ չես գար, ինչո՞ւ այդ աստիճան անուղղայ ես»։ Այդ նայուածքը նկատեցին եւ Ռուս-Գէորգն ու Սերգէյն։

— Մենք շատ փորձած ենք տարհամոզել զայն, — ըսին անոնք, — բայց ան ուխտած է Վասպուրականին մատաղ լինել։

Երկաթը բարի դէմք առաւ։

— Էհ, վնաս չունի, ուխտդ թող կատարուի, բարի ճանապարհ...

Այդ եղաւ իմ առաջին եւ վերջին տեսակցութիւնս Երկաթի հետ։ Միայն մէկ տեսակցութիւն, բայց այնքա՛ն նոր հորիզոններ բացաւ այն ինծի։ Իմ առջեւ ցցուած էր մարդ մը որու մէջ կ՚եռար զգացմունքը, որու մէջ մեծ պայքար կար բանականութեան եւ զգացմունքի միջեւ, եւ որ ի վերջոյ կը համաձայնէին իրարու հետ ի շահ հանրութեան եւ ի վնաս անոր անձնական գոյութեան։ Երկաթը ինձ մեծ կը թուէր։

Միւս օրը սենեակ վերադարձան Սերգէյն ու Յակոբը, մի ծրար իրենց ձեռքին։ Տխուր էին, կարծես հոգեհանդիստէ կը վերադառնային։ Սերգէյն իր թաւ յօնքերի տակէն գետին կը նայէր, Յակոբ, պատժուած մանուկի պէս, մատիտով թղթի վրայ կը խզմըզէր։ Երկուքն ալ ձայն չէին հաներ, կարծես կը վախնային, որ եթէ խօսք մը ըսեն, պիտի չկրնան զսպել իրենց լացը։ Մօտեցայ ծրարին եւ տեսայ որ վրան գրուած էր «Չբանալ։ Երբ որ ուզեմ, ուղարկել ինձի. եթէ չպահանջեմ՝ պահել։ Երկաթ»։

Սերգէյն ըսաւ.

— Պատուիրեց, որ քեզ մնաս-բարով ըսենք։ Ան մեկնեց իրայիններու հետ։

Լռութիւն տիրեց։ «Գնաց», «գնաց» խօսքը արճիճի նման գլխուս մէջ կը դառնար ծանրորէն, բայց չէի կրնար հարցնել թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ գնաց։ Սովորութիւն չկար նման հարցումներ ընելու։ Կրնար պատահիլ որ իրենք ալ

չգիտնային այդ եւ եթէ գիտնային ալ, տրուելիք պատասխանը պիտի ըլլար.— «Ես ի՞նչ գիտնամ»...:

Երկաթի մասին հաստատ տեղեկութիւններ ես չունիմ, եղածները ընդհանուր խօսքեր են, որ չեն պարզեր անոր արժէքը ոչ իբր մարդ եւ ոչ ալ իբր կուսակցական գործիչ: Բարեբախտաբար, այն թղթերու ծրարը որ Երկաթը ձգած էր՝ կը մնայ իմ մօտ: Այժմ երբ 48 տարիներ են անցեր, կարծեմ մեղք գործած չեմ լինի, եթէ ծածկագրով ու կեղծ

անուններով գրուած Երկաթի օրատետրը բանամ եւ միացընեմ Յուշերուս, մի աղօտ լոյս նետելու համար անոր կեանքին վրայ(*):

Մտաւորական դիմագծով հետաքրքրական մարդ մը կար, որ բոլոր սենեակները կը յաճախէր եւ փսփսուքով կը խօսէր մասնաւորապէս կարեւոր դէմքերուն հետ: Որու հետ որ ան երկար խօսէր, ան կը մեկնէր ու կ՚անհետանար, իսկ ինքը կը մնար նորէն փսփսուքով խօսելու ուրիշներու հետ եւ զանոնք ճամբու դնելու: Այդ տժգոյն, բարակ մարդէն շատ չէի ախորժեր: Ան մեր հիւրանոցի մէջ չէր ապրեր, այլ դուրսէն կուգար: Ես Վահան Զալլաթեանի նման մարդ մը կը կարծէի զինքը, կամ շատ շատ վարժապետ մը:

Մէկ անգամ տժգոյն մարդը մեր սենեակը մտաւ: Պաղուալի Վաղոն եւ Ռուս-Գէորգն ինձ հետ էին եւ մենք կը շաղակրատէինք: Վաղոն, երբ ներս մտնողը տեսաւ, իսկոյն տեղէն վեր թռաւ ակնածանքով: Ես ու Գէորգը նստած մնացինք եւ բարեւեցինք, ինչպէս անծանօթի եւ պատահական այցելուի մը կը բարեւեն: Ոչ ես եւ ոչ ալ Ռուս-Գէորգը գաղափար ունէինք թէ ո՞վ էր Պարոն Ս. Զաւարեանը, զոր մեզ ներկայացուց Վաղոն: Այդ թուականներուն կրնայինք դեռ եւս չիմանալ թէ ով է հիմնադիրներէն մէկը այն կուսակցութեան որի դրօշի տակ ուխտած էինք մեռնիլ: Այս կարգի հետաքրքրութիւն նոյն իսկ անտեղի ու անպատշաճութեան տեսակէտէն վտանգաւոր կը համարուէր: Մամուլի, գիրքերու, եւ հրապարակային ժողովներու մէջ՝ կենդանի եւ աչքի ընկնող ղեկավարներու անունը չէր լսուեր եւ ոչ ալ կը խօսուէր անոնց մասին: Մեր ղեկավար դէմքերը միշտ կը մնային ստուերի մէջ: Ժպտադէմ, կակուղ ձայնով մը Ս. Զաւարեան կը խօսէր Վաղոյի հետ: Երբ սկսեց հարցնել Ռուս-Գէորգի անցեալէն եւ

հասկցաւ որ ան ուսանող է երրորդ կուրսի (կարգի), շատ հետաքրքրուեցաւ անով։ Գէորգն ալ իր կողմէ սկսաւ հարց ու փորձ ընել.

(*) Տես Հատոր Ե.

— Պարոն, կարո՞ղ եմ իմանալ քու պաշտօնն ինչ է եւ ի՞նչ գործով դու կը զբաղուիս։

Բարի ժպիտը դէմքին՝ Ս. Զաւարեան պատասխանեց, որ ինքը գիւղատնտես է եւ, իբր այդպիսին, պետական պաշտօնեայ։ Եւ երբ իրարու «կոլլէկ» ըսելով Մոսկուայի մասին կը խօսէին, ես կը մտածէի թէ ո՞վ պիտի լինի այս Զաւարեանը, որի մասին լսած էի «Քաջն Սիմոն Զաւարով, Սասնոյ լեռներում»... աշուղական երգի մը մէջ։ Հարկաւ, երգը այս վարժապետին համար չէ, կը խորհէի ես։ Զաւարեան նայեց ժամացոյցին եւ ըսաւ Վաղոյին որ վաղը անպատճառ բերէ բոլոր տղաքը։ «Ես հոն կը լինիմ առտուն։ Դուք ալ եկէք, գուցէ հետաքրքրական լինի»։ Ապա դարձաւ ինձ.— «Դուն ալ կուգաս, չէ՞»։

— Այդ Վաղոն գիտէ, պատասխանեցի ես եւ այդ եղաւ մեր առաջին փոխանակութիւնը խօսքի։

Զարքաղի ձորի խորերն ենք, Գիւմրիէն շատ հեռու. մարդու հոտ չկայ, միայն Ախուրեանը, քարերին դարնուելով, կ՚աղմկէ։ Ծաղիկները կոխկրտելով եկած ենք հոս, 15–20 հոգի։ Հոն է նաեւ Զաւարեան, որուն ոմանք մեծ ակնածանքով, իսկ ոմանք ալ, որ երբեւէ ինձ պէս չեն դիտեր թէ ան ով է, անտարբերութեամբ կը վերաբերին։

Վաղոն կը բանայ երկու պայուսակ եւ մէջի եղածը կը շարէ առանձին առանձին։ Խստիւ կը պատուիրեն չծխել։ Զաւարեան կը խօսի, ջանալով որ բոլորին հասկնալի լինի ըսածը։ Իբր նախաբան նիւթ ունի այն հարցը, թէ կռուի մէջ կարեւոր են մարդոց որակը եւ նոր ու կատարելագործուած զէնքերը։ Կը բերէ զինուորական պատմութենէն օրինակներ, որոնք կը զարմացնեն մեզմէ այն ունկնդիրները, որ անտեղեակ էին ատոնց, իսկ անոնք որ քիչ մը տեղեկութիւն ունէին, հաւանութեան նշաններ կ՚ընեն։ Կային եւ այնպիսիներ, բարձր կրթութեան տէրը, որոնք տարրական կը գտնէին Զաւարեանի ըսածները եւ կը ձանձրանային։

Երկրորդ մասի նիւթն էր սեւ ու ճերմակ վառօդներու պատրաստութիւնը եւ անոնց ոյժը, ինչպէս եւ դինամիթի, մելինիտի, նիտրոգլիցերինի, պեռօքսիլինի ինչ բաղադրութիւններէ կազմուած լինելը: Երկու հոգի միայն կարծեմ կը լսէին ուշադրութեամբ, մէկը կէս գրագէտ գիւղացի մըն էր, որոնց գիւղին մէջ սեւ վառօդ կը պատրաստէին նախնական ձեւով, միւսը ես էի, որովհետեւ այդ ամէնը բաւական ընդարձակ ծանօթութիւններով սորված էի թնդանօթաձգային սպայութեան քննութիւններ տալու համար: Միւսները կը ձանձրանային:

Երրորդ մասը զէնքերու գործածութեանց ձեւերի մասին է, որով կը հետաքրքրուին բոլորը: Եւ երբ տեսութենէն կարգը եկաւ ռումբեր լեցնելուն եւ նետելուն, պէտք էր տեսնել թէ ինչ եռանդ կը ցուցադրէին Վաղոն եւ Ռուս-Գէորգը, որոնք մէկ ոտքի վրայ բարձրանալով, դատարկ ռումբը դէպի թշնամին նետելու փորձեր կ՚ընէին: Ես առանձնապէս հետաքրքրուած էի ռումբեր լեցնելու տեխնիկով, ինչ որ ինձ օգտակար պիտի լինէր հետագային: Բայց ինքը, դասախօսը, հմուտ չէր գործնական աշխատանքներու մէջ եւ գրքերէն քաղած էր իր ծանօթութիւնները: Ան այդպէս ալ յայտարարեց:

Դասախօսութիւնը վերջացաւ եւ մենք սկսանք ցրուիլ առանձին առանձին:

Զարքաղի ձորը գեղեցիկ է գարնան: Թէեւ ձնաղիկը թոռմած է, բայց դաթիխան, ուտելու դեղին ծաղիկը, մանուշակը, եւ ուրիշ այլ գոյնզգոյն ծաղիկներ կը ժպտին, կը զարդարեն կանաչները: Ուտելու դեղին ծաղիկները խաղողի ողկոյզի նման բերանս կը քաշեմ ու կ՚ուտեմ. մանկութեանս յիշատակն էր այդ, մեր կողմը ատոնք կ՚ուտեն: Առաջիցս կ՚երթար Զաւարեան, որ ծաղիկներ կը հաւաքէր ընտրութեամբ: Երբ նայեց ինձ, զարմացած ըսաւ.

— Դուն այդ կ՚ուտե՞ս:

— Այո, պատասխանեցի, ուտուելիքը կ՚ուտեմ, մնացած անպէտքը կը թափեմ:

Պատասխանս տարօրինակ թուեցաւ իրեն եւ ան հարցուց ինձ.

— Այս դասախօսութիւնը օգտակար եղա՞ւ:

— Ի հարկէ ոչ, լսեցին բաներ, բայց չմարսեցին: Մէկ ժամուայ մէջ ամբողջ մի գիտութիւն անհնարին է մարսել:

ՍԻՄՈՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆ

Վաղոն այդ կոշտ պատասխանէս առնուած՝ բացականչեց.

— Այ օղուլ, մարդավարի չե՞ս կրնար խօսիլ։

— Վաղո, ընդմիջեց Զաւարեանը, հարցումիս ճիշտ պատասխան տուաւ, ինչո՞ւ կը բարկանաս. եւ ապա դառնալով ինձ, ըսաւ.— Քու պատասխանէն այնպէս հասկցայ որ նպատակիս հասած եմ. իմ նպատակը չէր երկու ժամուայ մէջ իմ իսկ չմարսած գիտութիւնը մարսելիք դարձնել, այլ միայն գիտցողները դժգոհ թողնել, իսկ չգիտցողներուն ալ ըսել որ գնան հետաքրքրուին այս բաներով։

Զառարկեցի իր այս խօսքերուն, բայց երբ աչքս ընկաւ մեծ ծաղիկներու փունջին, զոր բռնած էր ձեռքին, ինքս ինձ մտածեցի.— «Այս ի՞նչ մարդ է։ Եթէ յեղափոխական է, ինչպէս կրնայ ծաղկեփունջեր կազմել, երբ իր առջեւ մատաղ լինելու հարցը կայ»։ Այդ օրերուն, տոգորուած էի միայն մէկ

ձեւերուն գաղափարով՝ մեռցնել կամ մեռնիլ։ Այլեւս հասկնալու կարողութիւն չունէի։ Զաւարեանը, ով ալ որ ան ըլլար, իմ աչքին ուրիշ մարդ մըն էր, քանի որ կը հետաքրքրուէր ծաղիկներով։ Եթէ մէկը ինձ ըսէր թէ ան է Դաշնակցութեան հիմնադիրը, թէ ան է որ կը տնօրինէ մեր կեանքերը, պիտի չհաւատայի եւ, հիասթափուած, պիտի չարունակէի զայն վարժապետ համարել։ 1909-ին յետոյ էր միայն որ ես զայն ճանչցայ, ինչպէս որ պէտք էր։

Գէորգի «նոմէրները» դատարկուած էին։ Ամէնքը ցրուած էին։ Վերջին այցելուն եղաւ Սերգէյը՝ որուն հանդիպեցայ բաւականին յուղուած վիճակի մէջ։

— Ես պիտի դառնամ Կարս, ըսաւ ինձի, իսկ դու պիտի գնաս։

— Գնաս խօսքը տարօրինակ թուեցաւ ինձ։ Ուզեցի ըսել թէ ես ալ կուգամ Կարս, տեսնիմ մօրս եւ ապա գնամ, բայց ամօթէս լռեցի։ Սերգէյին ինձ երկու նամակ տուաւ, մէկը գրուած էր իր կողմէ, միւսը Անտոն ստորագրութեամբ, խօրգած գրութիւն մըն էր։ Նամակները վրաս թաքցրի։

Սերգէյյէն բաժնուեցանք։ Ան տաք-տաք կը համբուրէր զիս, իսկ ես անտարբեր էի։

Միւս օր եկաւ Վաղոն, ինձ ու Համոյին ուղարկելու դէպի Երեւան։

— Երկրորդ կարգի մէջ չորս պայուսակ է դրուած, աչքերդ վրան լինի, բայց դուք տէր չկանգնէք։ Ձեր պարտքն է զանոնք ապահով հասցնել Սարգիսի գրասենեակը։

Պայուսակները պայթուցիկներ եւ այլ մթերքներ կը պարունակէին։

— Համօ, ըսի, դու աւելի ճարպիկ ես եւ Երեւանին ալ ծանօթ, ա՛ռ վրադ պատասխանատուութիւնը եւ հասցուր այդ պայուսակները Սարգիսին, ես քու հրամանին տակ եմ։

— Ինչո՞ւ չէ. այսպիսի դատարկ բաներու համար Համօն

ճարպիկ է, կրնայ պատասխանատուութիւն ստանձնել, իսկ ուրիշ բաներու համար, ան լակոտ է, դառնութեամբ ըսաւ Համօն։ Լաւ, կ՚ընդունիմ առաջարկդ, միայն թէ ուրեւէ բանի պիտի չխառնուիս։ Վաղոյի կարգադրութիւնը հիմնովին սխալ է. ինչպէ՞ս կարելի է չորս պայուսակները ապահով տեղ հասցնել, երբ անոնք կը ճամբորդեն երկրորդ կարգով եւ առանց տիրոջ, իսկ մենք՝ երրորդով եւ առանց պայուսակներու։ Ատիկա վախկոտութիւն կամ յիմարութիւն է։

— Լաւ, Համօ, ինչպէս կ՚ուզես, այնպէս ըրէ։

Համօն դիս ձգեց ու գնաց։ Հեւալով մեր կառախումբը կը սուրար դէպի Երեւան։ Ես արեւելածաղիկի բոլած հունտերը կը չթթացնէի եւ ռուս մուժիկներու նման իմ շուրջս կ՚աղտոտէի։

Ժամերը կ՚անցնէին, բայց Համօն կորած էր եւ չկար։ Կ՚անցնինք Աբարանեան դաշտով։ Անհանդիստ եմ։ Էջմիածին երկաթուղային կայարանը իջայ գնացքէն, Համօն փնտռելու։ Զայն տեսայ երկրորդ կարգի մէջ։ Գլխուն հաւաքած ռուս սպաներ ու քաղաքացիներ, կը տնկէին գինին ու օղին եւ քէյֆ կ՚ընէին։ Այդ որ տեսայ, հանդարտեցայ եւ քաշուեցայ իմ խղճուկ վակոնը։

Հասած ենք Երեւան կայարանը։ Ժանտարմները գործի վրայ են, կը դիտեն ճամբորդները։ Անոնցմէ մէկը ուշադրութեամբ ինձ նայեց, ես սմքեցայ եւ արագ կերպով դուրս ելայ կայարանէն։ Յանկարծ տեսայ Համօն, բայց ան մինակ չէր, այլ անծանօթ սպայի մը հետ էր։ Շատ վախեցայ, որովհետեւ

կարծեցի որ ձերբակալուած է։ Բայց կը տեսնեմ որ անոնք բարձրաձայն կը խնդան, իսկ անոնց կը հետեւէին բեռնակիրները, պայուսակները շալակին, եւ կը կանչէն՝ «Փայտոն, Փայտոն...»։ Համօն ինձ նկատեց, մօտեցաւ, բարեւեց եւ ձեռքս բռնած, տարաւ սպայի մօտ, որ զբաղուած էր կառքի վրայ տեղաւորելով Համոյի պայուսակները։

— Արդեօք տեղ կրնա՞յ լինել նաեւ իմ գրասենեակի ծառայողին համար, հարցուց ան, եթէ տեղ չկայ, մի երկրորդ կառք վարձեմ։

— Կարիք չկայ, առջեւը մի տեղ կայ, պատասխանեց սպան, եւ ինձ ծանօթացաւ։

Շատ չանցած, մեր կառքը կանգ առաւ։ Համօն սպայի հետ ժամադրուելով երեկոյեան ընթրիքի համար, դուրս թռաւ ինձ հետ միասին կառքէն։ Մենք առինք չորս պայուսակները, լեցուն տինամիթով։ Հակառակ սպայի բողոքին, Համօն առատօրէն վարձատրեց թուրք կառապանը եւ կարգադրեց որ սպային տանի իր ուզած տեղը։ Երբ կառքը հեռացաւ, մենք շալկեցինք պայուսակները եւ, քանի մը քայլ ընելով, մտանք Սարգսի փայտի ու երկաթի անշուք գրասենեակը։

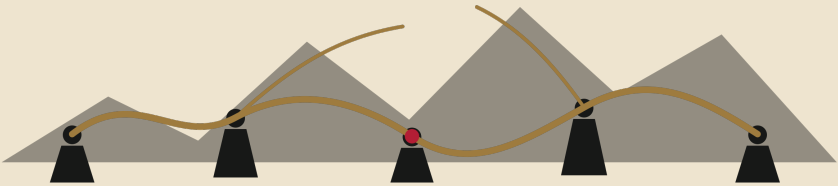

ԳԼՈՒԽ Է

Երեւան եւ Նիկոլ Դուման

Erevan and Nikol Duman

Երեւանէն պարսկական սահման

ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԵՒԱՆԷՆ.
ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ. ԱԴՈՆ.
ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ.

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻՆ Ի ՊԱՏԻՒ ԵՐԵԿՈՅԹԸ.

ԻՄ ՃԱՄԲԱՍ ԿԸ ՈՐՈՇՈՒԻ.
ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎ ՀԱՄՕՑԻՆ. ԲՈՐԻԱՋԸ.
ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ՀԵՏ ԴԷՊԻ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.
ԽԱՆԼՈՒԽԼԱՐ ԵՒ ՇԱԽԹԱԽԹԻ.

Հազիւ եօթ ամիս Կարսի նահանգը մնացի եւ կրնամ ըսել որ անոր ժողովուրդի մասին, իր բոլոր խաւերով, շատ որոշ գաղափար մը կազմեցի: Ինչ կը վերաբերի այդ ժողովուրդի քաղաքական ղեկավարութեանը, զայն ես գրեթէ չճանչցայ: Տարբեր եղաւ Երեւանի վերաբերմամբ. տարիներ շարունակ ապրած էի էջմիածին եւ զանազան առիթներով եղած էի բազմաթիւ անգամներ Երեւան եւ գաւառները, բայց այդ շրջաններու ժողովուրդին հետ շփում չունենալով, չէի կրցած ճանչնալ զայն՝ իր բոլոր խաւերով, բայց առաջին օրն իսկ ես ճանչցայ Երեւանի վերին ղեկավարութիւնը:

Այս պարագան ակնբախ կը դարձնէր երկու նահանգներու միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը՝ կազմակերպական ձեւի տեսակէտէն: Մինչ Կարսի մէջ ժողովուրդը առեղծուած

չէր, բայց առեղծուած էր անոր վերին ղեկավարութիւնը, իբր անշօշափելի մի էութիւն, Երեւանի մէջ, ընդհակառակը՝ ժողովուրդը առեղծուած, անըմբռնելի բան մըն էր ինծի համար, իսկ ղեկավարութիւնը, շօշափելի,

տեսանելի իրականութիւն մըն էր։ Կարսի մէջ կամքը ժողովուրդին մէջ էր, իսկ Երեւանի մէջ՝ ղեկավարութեան, ինչ որ անկասկած, ունէր իր անպատեհութիւնները։ Առաջին իսկ շփումէն, ես այդ զգացի եւ տեսակ մը շփոթութեան մատնուեցայ։

Երկու պայուսակով ներս մտայ փայտաշէն, փոքրիկ գրասենեակը, ուր գեղեցկադէմ, պեխաւոր եւ այժումօրուս մարդ մը նստած էր գրասեղանին առջեւ։ Ան բաւականին հաստլիկ էր եւ շատ բարի նայուածք մը ունէր։ Երբ զիս տեսաւ, անմիջապէս հարցուց.

— Ի՞նչ կ՚ուզես, գառնուկս։

Իսկ երբ իմ ետեւէն մտաւ Համօն, երեսը կարմրած եւ մէջքը կքած, ան ոտքի կանգնեցաւ եւ զիս կանչեց յանդիմանական ձեւով.

— Օգնիր տղային, պատիկ է, մէջքը կը կոտրի։

— Չի կոտրի, չի կոտրի, բիձա, արխէյին կաց (մի՛ անհանգստանար), իսկոյն ծառացաւ Համօն՝ վիրաւորուած։

— Լաւ, լաւ, քեզի համար կ՚ըսէի։ Ձեր ուզածն ի՞նչ է, ինչո՞ւ էք եկել եւ ո՞ւրկէ։

— Մենք բան մը ալ չենք ուզեր. մենք կ՚ուզենք տեսնիլ Սարգիս Օհանջանեանը։ Գնա՛ կանչէ, թող ան մեզ հարցումներ ընէ։

Ժպտալով մը ան ըսաւ.— Ձեր փնտռած մարդը ես եմ, խօսեցէք։

Համօն պատին սեղմուածի նման՝ առարկեց.

— Մենք կ՚ուզենք Սարգսի միջոցով Կենտրոնականին յայտնել ըսելիքներս։

Սարգիս քիչ մը յօնքերը կիտած պատասխանեց Համոյին.

— Կենտրոնականն ալ ես եմ, անոր նախագահն ալ։

Համոյին ելք չէր մնացեր.

— Կատակ չե՞ս ըներ։ Դո՞ւն նախագահ Կենտրոնականին։

Վերջապէս Սարգիսը զայրացաւ.

— Ա՛յ լակոտ, անցագի՞ր կ՚ուզես, թէ վկայական։ Դուն

ո՞վ ես, ա՛յն ըսէ։

Հասկնալով թէ որու առջեւ կը գտնուինք, ես ինքզինքս ժողվեցի եւ պատշաճ լռութիւն մը պահեցի, մինչդեռ միշտ առաջ նետուող Համօն կը շարունակէր.

— Քանի որ դուն ես ամէն ինչը, ա՛ռ, ուրեմն, քեզի բերուած այս չորս պայուսակները: Վաղօն է ճամբած, քեզի «հատիա» (նուէր):

— Վաղո՞ն, ո՞ր Վաղօն, Պաղուալի՞ Վաղօն,— ինքն իրեն կ՚ըսէր Սարգիսը եւ յանկարծ կռահելով թէ ինչ կը պարունակեն պայուսակները, թթու դէմք մը առաւ:

— Բա օր ցերեկով այդպիսի բան հոս բերել կը լինի՞. բա որ փորձանք մը պատահի՞...: Ո՞ր կառքովը եկաք. մարդ տեսա՞ւ ձեր բերելը...:

Ես լուռ կը մնայի, բայց տաքարիւն Համօն, կը պատասխանէր.

— Չես ընդունիր, կ՚ուզես յետ կը տանիմ. ես կրնամ տէր լինել այս պայուսակներուն: Երկաթուղիով եկանք, ի հարկէ մարդիկ մեզի տեսան: Վարձեցինք կառապան մը, որ թուրք էր, իսկ ուղեկից ունէինք ռուս սպայ մը:

— Վա՛հ, այս տղան գի՞ժ է:

Տեսայ որ խնդիրը կը բարդանայ, դարձայ Համոյին.

— Դուն գործդ վերջացուցիր, ժամադրութիւն տուիր, գնա այժմ քու գործին եւ մեզ մենակ թո՛ղ այստեղ:

Համօն գնաց:

Հանգամանօրէն բացատրեցի Սարգսին հարցի էութիւնը, Համոյի ճարպիկութիւնը, մատնանշելով որ ռուս սպայի եւ թաթար կառապանին կողմէ որեւէ վտանգ մեզի չի սպառնար: Երբ ան եղելութեանը ծանօթացաւ, երեսը պայծառեցուց.

— Դէ՛հ առաջուց ասէիր, տնաշէն, այդ խամ տղային ալ չէինք խրատեցներ: Թէ որ այդպէս է, դու իմ տեղը նստիր, ես գնամ «Բորիազի»(*) տղերքին ասեմ որ գան ու սրանք պարպուկենք:

(*) Բորիազ կը կոչուէր այն խիստ քամին, որ գրեթէ ամէն յետմիջօրէի կը բարձրանար Երեւանի վրայ եւ փոշիով կը ծածնա գնաց, իսկ ես կը մտածէի թէ ինչո՞ւ պատահեցաւ այս թիւրիմացութիւնը, եւ ո՞վ էր մեղաւորը:

Համօն յանցաւոր չէի գտներ: Վերջապէս ես ալ անոր պէս «նոր սերունդ» էի: Եւ ինծի համար ալ անհանդուրժելի էր այն վերաբերմունքը, զոր ցոյց կուտային «Հին»երը, խնամակալի այն դերը, զոր ստանձնած էին մեր նկատմամբ: Անոնք իբր հայրիկ, նոյն իսկ կը մտահոգուէին որ «կրնաս մէջքդ կոտրել, եթէ ծանր պայուսակ վերցնես»: Չէին հասկնար մեր այս

մեծերը, որ իրենց հայրական սէրէն աւելի մեզի համար գերադասելի էր անկախութիւնը, նախաձեռնութիւնը, յանդգնութիւնը, թէկուզ մեր մէջքը կոտրելու գնով։ Հոգւով Համոյի հետ էի։ Միւս կողմէ, կը մտածէի թէ Սարգսին ի՞նչ ըրաւ որ Համօն զայն «բիձա» անունով կնքեց։ Հին աշխատող, զոհաբերող մըն էր ան, որ դեռ երէկ Խանասորի դաշտին մէջ կը կռուէր, իսկ այժմս ալ ամբողջ նահանգի մը ղեկավար է, Կենտրոնական Կոմիտէի նախագահ եւ ինքզինքը պատասխանատու կը զգայ բոլորի ապահովութեան համար։ Եթէ ան մեզի՝ խենթ ու խելառներուս պէս չմօտենայ խնդիրներուն, այդ առաջ կուգայ այն սէրէն ու հոգածութենէն, զորս ունի մեր բոլորին հանդէպ։ Միթէ՞ ապերախտութիւն չէ պատկառանք չունենալ անոր հանդէպ։ Ես ինքզինքս յանցաւոր կը զգայի։

Այս մտածումներս խանգարուեցան, երբ ներս ընկան երկու ջահիլներ, որոնք զուարթութեամբ հարցուցին թէ Վաղոյի պայուսակները սրա՞նք են, եւ առանց պատասխանի սպասելու, վերցուցին ու կորան։ «Բորիազ»էն են, երեւի այս չաքու-քեասան»ները (կապ կոտողները, անասանձները) որ Հակառակ Կենտրոնականի կամքին կազմակերպած էին խումբ մը եւ որոնց կարիքը կը զգացուէր միշտ նեղ օրերուն եւ այս կարգի յանդուգն գործերուն համար։ Անոնք ալ Համոյի եւ ինձ պէս կը

կէր ամբողջ քաղաքը։ Այդ բնորոշ անունով կնքած էին կարգ մը չափէն աւելի եռանդուն ու փութաջան երիտասարդներ (մեծ մասը դպրոցականներ) իրենց խումբը։ Հետագային հայ-թաթարական ընդհարումներու ժամանակ մեծ դեր կատարեց։

սիրէին սանձարձակութիւնը եւ չէին հանդուրժեր ո՛չ խամութ (ձիու անուր) եւ ոչ ալ փալան։

Մէկ ժամ անցաւ, Սարգիսը վերադարձաւ։ Նայեց չորս կողմը եւ բացականչեց.

— Տարե՞լ են։ Մոռցայ հարցնել, բա նամակ չունէ՞ք. ի՞նչ կար պայուսակների մէջը։ Ձեզ ալ չհարցուցի, կո՞ւշտ էք, անօթի՞ էք։

Նամակները հանեցի եւ տուի անոր։ Կարդաց եւ երբ Անտոն ստորագրութեամբ նամակին հասաւ, երեսը մանկական երջանիկ դիմագիծ մը առաւ եւ դառնալով ինծի գուրգուրալից ձայնով մը ըսաւ.

— Ուրեմն քեզ հաւնա՞ծ է մեր Սիմոնը։

— Ո՞ր Սիմոնը, հարցուցի, ես Սիմոնէ նամակ չեմ բերած:

— Ահա նամակը, միթէ՞ չես տեսած զինքը:

Ես այդ ատեն միայն հասկցայ որ Անտոնը՝ Սիմոնն է եղած: Ես, հիասթափուած անկէ, «վարժապետ»ի տեղ էի դրած, իսկ ան գրած էր որ «արջառէն լծկան եզ պատրաստելու պէտքական կրնայի լինել»:

Սարգիսը, տարիքով աւելի մեծ կ'երեւար քան Սիմոնը, բայց անոր նամակը այնպէս կը կարդար՝ կարծես ստացուած էր դուրրաքէն, իր տարիներէ ի վեր կորած պաշտելի հայրիկէն:

Այս բոլոր փոքրիկ բաները, երբ դեղնակտուց էի ու նոր սերունդ, այնպէս տպաւորուեցան իմ մէջ, որ մինչեւ օրս չեմ մոռցած: Նայելով Սարգսի անսահման բարի երեսին, կ'եզրակացնէի որ ան այնքան գորով ունի, որ բոլորիս համար ինքզինքը հայրիկ կը կարծէ, այնքան սէր ունի, որ մեզի համար իր կեանքն իսկ չի խնայէ: Միաժամանակ, այնքան նահապետական է, որ իրեն համար ալ հայրիկ կը փնտռէ եւ կը կարծէ գտած ըլլալ յանձինս Սիմոնի: (Քիչ վերջը տեսայ Նիկոլ Դումանի առջեւ ալ ան հեզ եւ շնորհալի մանուկ մը կը դառնար, զայն պաշտող եւ անոր ակնարկով շարժուող): Համոզում կը կազմէի նաեւ որ Սարգիս իրապէս լաւ «բիձա» մըն էր, բարի, անշահախնդիր եւ զոհաբերող: Բայց ան կրնա՞ր յեղափոխական համարուիլ, կրնա՞ր լինել Կենտրոնականի նախագահ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր: Իմ պատասխանը բացասական էր:

Իմ որոշումը շատ ցայտուն էր՝ ազատագրուել հայրական որեւէ խնամակալութենէ եւ իմ ուժերով քայլել, իսկ Սարգսի մէջ այնքան ուժեղ էր գորովը հանդէպ երիտասարդներու, որ անոնց թախիծը կ'ուզէր ինքը կրել, եւ զոր ընել, սակայն, անկարող էր: Անկէ եւ կը ծնէր այն անվերջ հակամարտութիւնը հայրերու եւ զաւակներու միջեւ, որ կը շարունակուի ցարդ:

Սարգիսը, քիչ մը մտածելէ յետոյ, դարձաւ ինծի եւ ըսաւ.

— Երեկոյեան մեր ժողովին կուգաս եւ պատասխանդ կ'առնես: Քաղաքին անձանօթ կ'երեւաս, քեզի կը յանձնարարեմ Ադոյին: Լաւ գլուխ է, թող քեզմով զբաղի, արդէն ան ալ պիտի լինի ժողովին, միասին կուգաք: Նայէք ի՞նչ եղաւ այն գիժը, այն խամ տղին. (կ'ակնարկէր Համոյին):

Ադոն միջահասակ, քառասունի մօտ մի ուսուցչի կերպարանքով մարդ մըն էր։ Երեսին պատկառելի դառնալու ճիգ մը կար. հայեացքը հեռուները ուղղուած էր։ Ձայն առաջին անգամ կը տեսնէի (եւ վերջինը պիտի լինէր), բայց անկէ ստացածս տպաւորութիւնը երկար տարիներ պահեցի։ Ինչով կը զբաղուէր՝ ես չեմ գիտեր եւ կը թողնեմ գիտցողներուն ըսել այդ, բայց ըստ երեւոյթին ան ղեկավար մարմնի անդամ էր եւ ապերախտ պարտականութիւնն ունէր իր վրայ առնելու երիտասարդութեան դատախազութիւնը եւ առաջնորդութեան գործը։ Ադոն, ինչպէս կ՚երեւար, բարեխղճութեամբ կը կատարէր իր դերը։ Երբ զիս ձեռք ձգեց, կարճ խօսակցութենէ մը վերջ անմիջապէս նկատեց որ ես տատամսկոտ ու անորոշ գաղափարներ ունէի ընկերային հարցերու մասին եւ իր ամբողջ կարողութեամբ ան զիս պաշարեց։ Կը խօսէր մեր ընկերային վարդապետութենէ, համեմատութեան կը դնէր զայն Մարքսի մատերիալիստական տեսութիւններու հետ, կուտար Նեչաեւի, Բակունինի, Ֆրանսական յեղափոխութեան գործիչներու անունները ու կը բերէր պատմութենէն վկայութիւններ։ Եւ այս ամէնը այնպիսի ձեւով մը, որ մեր խօսակցութեան վրայ հասնող Գալուստ Ալոյեանի բերանը բաց կը մնար եւ զարմանքի հետ միասին ան կարծես թէ կ՚ըսէր. «Կը տեսնի՞ս, մենք այսպիսի գլուխ ալ ունինք»։ Բայց Ալոյեանը երկար չդիմացաւ այդ անուններու տարափին եւ մի երկու դրուագներ պատմելով իր Թաւրիզի գինադործարանի մասին, (որու հիմնադիրներէն էր), զիս ձգեց Ադոյի խնամքին ու հեռացաւ, պատուիրելով որ երեկոյեան իրենց մօտ ընթրենք։

Ադոն կը շարունակէր իր դաստիարակչական գործը, բայց ես այլեւս մտիկ չէի ըներ։ Իմ միտքը կը սլանար Էջմիածնի ճեմարանը, ուր երկար տարիներ աշակերտած էի։ Մի շարք, թէեւ կղերամիտ, բայց շատ պատրաստուած գիտնական դոքտորներ, պրոֆեսորներ՝ Կոստանեան, Քարամեան, Կանայեան, Մանդինեան, Մանանդեան, Աբեղեան, Աճառեան, երկու Տիգրանեաններ, Կարապետ, Գարեգին վարդապետներ, բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննէսեան, գրաբարագէտ Սէթ Յարութիւնեան եւ ուրիշներ, ո՛ր մէկն ըսեմ, կը պատկերանային ինձի։ Անոնք ստուերի մէջ կը ձգէին իրենց պատրաստութեամբ Ադոյին, որ կրնար համեմատուիլ միայն մեր վերակացու Գէորգ Ղազարեանի հետ։ Կը մտածէի որ պատրաստութեամբ հարուստ այս բոլոր մարդիկ կ՚ուզէին մեր դասարանի տղաքը դարձնել իրենց նման պահպանողական վարդապետ, ուսուցիչ, տեսուչ, բայց մեր 34

աշակերտներէն եւ ոչ մէկը այդպիսին չեղաւ։ Հակառակ անոնց ցանկութեան, բոլորն ալ յեղափոխական եւ դաշնակցական դարձան։ Առանց բացատրութեանց մէջ մտնելու, այդ փաստէն կ՚եզրակացնէի որ մեր դաստիարակներու անշնորհքութեան մէջ չէր անոնց ձախողութիւնը, ոչ ալ աշակերտներու ապիկարութեան մէջ, այլ մանկական այն հոգեբանութեան մէջ, որ կը ժխտէ ծնողներու կամ ուսուցիչներու տեսակէտները։ Երիտասարդութիւնը կ՚ուզէ իր ճամբան անձամբ գտնել։ Աղոյի խօսքերը մտիկ կ՚ընէի, կը մտածէի որ եթէ ան լինէր իմ ուսուցիչը, իր այս յամառ պնդումներով անպայման զիս պիտի ստիպէր թողնել բոլոր յեղափոխական մտքերս եւ դառնալ կղերական մը։ Երբ այս բանը մտքէս անցաւ, կտրեցի Աղոյի խօսակցութիւնը եւ հարցուցի.

— Ձեզ երբեւէ Գէորգեան ճեմարանի ուսուցիչ չե՞ն հրաւիրած։

Ան պահ մը զարմացաւ եւ պատասխանեց.

— Այդ կղերամիտները ինչո՞ւ պիտի հրաւիրեն ինձ պէս-
ները։

Մտքիս մէջ ըսի. «Որպէսզի յեղափոխական ոգին ընդմիշտ չքանայ ճեմարանէն եւ տիրապետէ այնտեղ հակայեղափոխականութիւնը, որ անոնց նպատակն է»։ Եւ կարծեմ թէ սխալած չէի, որովհետեւ Աղոն իր բացածներուն մէջ չէր դներ այն հաւատն ու համոզումը, ինչ որ Սերգէյը։ Չէր երեւար թէ Աղոյի բացածները կը բխէին իր համոզումներէն. ուրիշներու միտքերն էին, որ ան ինձի կը ծախէր։ Այդ ապրանքն ալ, զոր կ՚ուզէր ծախել, շատ արժէքաւոր բան մը չէր թուեր ինձի։ Եւ ես անոր նկատմամբ այնքան ալ լաւ եզրակացութեան չէի յանգեր։ Ես կը տարակուսէի թէ երիտասարդութեան առաջնորդ ներկայացուած Աղոն կարողանար իր շուրջը մարդիկ հաւաքել ու զանոնք իր ետեւէն տանիլ։ Զիս, յամենայն դէպս, ան հեռացուց իրմէ եւ իր քարոզներէն։

Խնդրեցի Աղոյին որ զիս ծանօթացնէ «Բորիազ»ին հետ։

— Անոնք քիչ մը չաքու քեասան են, ըսաւ, բայց պէտքական են, յարմար ատենին կը ծանօթանաք։

Բայց ատոր առիթը չեղաւ։

Երեկոյ է: Համոյի հետքը կորսնցուցած եմ: Երեւի իր սպային հետ ընթրիքի է գացեր սպաներու ակումբը, կամ հիւրանոց մը: Ես կ՚երթամ Գալուստենց տունը, ուր շատ մարդիկ կան հաւաքուած: Անոնք նահանգի երեւելիներն են, Կենտրոնական եւ այլ մարմիններու անդամները:

Կարսի մէջ յաճախ պատահած էի հաւաքոյթներու՝ ճաշի, նշանտուքի եւ այլ պատրուակներու տակ, բայց հոն ձեւի համար միայն լեցուած էին սեղանները ուտելիքներով, որ որակով շատ ալ բարձր չէին, իսկ քանակով ալ ոչ առատ՝ հազիւ մարդոց փորը կիսատ լեցնելու չափի: Հոս առատութիւն կը տիրէր, եւ ուտելիքներն ալ սեղանի վրայ դարսուած էին ոչ թէ ձեւի համար, այլ մարդոց, ինչպէս որ պէտքն է, պատուելու եւ հիւրասիրելու համար: Տեսակ տեսակ խորտիկներ, խմիչքներ՝ որոնց անունն իսկ չգիտեմ: Չեմ կրնար, սակայն, մոռնալ Ե- րեւանի սպունգանման քիւֆթան, որ կրնաք միայն հոն գտնիլ: Սեղանի գլուխը նստած էր բարի Սարգիսը, որ զիս իր մօտ

էր առած, հայրաբար ստանձնած էր իմ սեղանին մասնակցե- լու ղեկավարութիւնը եւ քնքուշօրէն երբեմն կը շոյէր գլուխս, ինչպէս կ՚ընէ հայր մը, որ իր զաւակը օտարութեան կը ճամբէ: Յաճախ ան կը փսփսար իր կողքին նստած եւ իրեն տարեկից խիստ դէմքով մարդու մը հետ, որ ակնարկ նետելով ինձի, պահանջեց Սարգիսէն նամակները, զորս ան հանեց իր ծոցէն եւ տուաւ անոր: Ան կարդաց ուշադրութեամբ եւ վերադարձուց: Պահ մը մտածեց եւ, ինձի դառնալով, ըսաւ.— «Վաղը՝ դու կանուխ ինձ մօտ կուգաս»: Չգիտէի, թէ ով էր այդ հրամանը տուողը, բայց հարցում իսկ չըրի եւ պատասխանեցի՝ «Լաւ»:

Աղմուկ է սեղանի շուրջը, ամէն ոք կը խօսի, կ՚ուտէ եւ կը խմէ: Երբեմն սուր, երբեմն ալ քիչ մը անյաջող կատակներ կ՚ըլլան: Կը նայիմ դրանը եւ երեւակայութեամբ կը փնտռեմ Յակոբ Ջիլինդարեանը, որ Կարսում կը նստէր դրան առջեւ, երկու աղջիկներու հետ եւ դրամ կը հաւաքէր: Անոնք չկան, չկայ եւ Համօն, որ ներս կը մտնէր եւ ունեցած դրամը կողովը կը լեցնէր: Հոս մարդիկ կարծես ուտելու եւ ուրախանալու համար եկած էին, իրարու կենաց կը խմէին, բայց եւ բոլորը ակնածանքով եւ վախով կը նայէին սեղանի գլուխը նստած այդ չոր եւ խիստ դէմքով մարդուն, որուն հետ ոչ կատակ կ՚ընէին եւ ոչ ալ խօսք կը փոխանակէին: Ան լուռ էր, կարծես ուտել ալ չէր սիրեր, երբեմն միայն գինու բաժակը իր շրթունքներուն կը

տանէր եւ, խորասուզուած էր իր միտքերուն մէջ։ Կարծես թէ կը բացակայէր այտեղէն։ Այդ մարդը Նիկոլն (Դումանը) էր, որ ինձ համար առասպել ու առեղծուած մըն էր։ Ես ուշադրութեամբ աչքիս տակէն զայն կը դիտէի։

Երկու ներս ինկած աչքեր երկու սեւ խոռոչներու մէջէն այնպէս կը փայլատակէին մութին մէջ, որ երբ ան իր բիբերն կը սեւեռէր վրադ, կը զգայիր որ քու ներսը կը թափանցեն եւ դու կ՚ենթարկուիր անոնց։ Նիկոլի երեսը ծածկուած էր յարդարուած սեւ մօրուքով, կարճ պեխերով եւ թաւ յօնքերով։ Գլխի ալիքանման սեւ մազերը ներդաշնակուած էին դիմագծին հետ եւ անոր կու տային խորհրդաւոր անտառի մը կերպարան- քը։ Երբ եղանակը հանդարտ էր, Նիկոլ մտածկոտ եւ խորունկ

իմաստունի տեսք մը ունէր, որուն խանգարել չէր կարելի։ Երբ եղանակը փոթորկոտ էր, Նիկոլ կայծակնաբեր կերպարանք ունէր, եւ անոր մօտենալ չէր լինի։ Երբ եղանակը պայծառ էր, անոր տեսքը ժպտուն էր, բայց այդ ժպիտը շնորհ մըն էր միայն, եւ չէիր համարձակիր ընդունիլ զայն ու շոյուիլ անով։ Նիկոլ բարձրահասակ էր ու բարակ՝ ճիպոտի նման։ Երբ ես զայն տեսայ, արդէն կռացած էր՝ աղդեցութիւն յօդացաւի, որով ան կը տառապէր։

Հաւաքոյթը անոր պատուին էր, բայց ան անտարբեր էր։ Երբ կ՚երգէին անոր նուիրուած երգերէն Դերիկի երգը, անոր դէմքը կը պայծառանար. երբ կ՚երգէին Պողազ քեասանինը ան կը մռայլուէր, ու երբ կը սկսէին Խանասորի երգը՝ կը դառնանար։ Այսպէս կ՚անցնէր գիշերը, ոմանց յուզում, ոմանց ուրախութիւն պատճառելով։ Նիկոլը, սակայն, լուռ էր եւ իր այդ լռութեամբը կ՚իշխէր բոլորին վրայ։ Ես յուզուած էի եւ անհամբեր՝ գիտնալու թէ ինչո՞ւ այս խորհրդաւոր մարդը ուզեց զիս տեսնել յաջորդ օրը։

Առաւօտեան շուտ Նիկոլի մօտ կ՚երթամ։ Ան Թորոսենց (Գալուստ Ալոյեան) տանն է։ Ընդունարանին մէջ կը սպասեմ, երբ Նիկոլ, մի բաժակ թէյ ձեռին, ներս կը մտնէ։

— Հա՛, ուրեմն, կ՚ուզես Վան երթալ։ Վատ չէ։ Թորգոմին, Սերգէյին ծանօ՞թ ես, անոնց թայն ես, վատ չէ, լաւ տղաք են։ Կարճ, կ՚ուզես Թոխմախի՞ հետ ճամբեմ քեզ Վան, թէ՞ կ՚ուզես ինձի հետ տանիմ։

Զգացի, որ իմ պատասխանէս կախուած է անոր վճիռը։

— Թոխմախը չեմ ճանչնար, բայց Երկաթի հետ խօսած եմ. խելքիս չի պատկաւ, ան կ՚ուզէ Ախլաթ հասցնել, իմ ճամբան կը շեղի։

— Որ այդպէս է, քեզ ինձ հետ կը տանիմ, — ըսաւ Նիկոլ։ Եւ ես, առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կը տանի, երջանիկ կը զգայի այդ պատուէրին համար։ Ան, ըստ երեւոյթին, այդ նկատեց եւ իմ տեղը պատասխանեց. «Ուրեմն համաձա՞յն ես։ Խնդիրը փակուած է։ Այսօր մինչեւ երեկոյ ազատ ես, երեկոյեան կուգաս հոս կը քնիս եւ առտուն կը մեկնինք։ Ոչ ճամբու գնող պիտի լինի, ոչ ալ պիտի հասկցուի գնալու ժամը եւ օրը։ Գնա՛ գործիդ»։

Ինչպէ՞ս պիտի մթնցնեմ օրս։ Նիկոլի վերջին խօսքը եղաւ՝ «Գնա՛ գործիդ», բայց ես անելիք գործ չունիմ։ Եթէ հին ծանօթներու մօտ գնամ, ի՞նչ պիտի խօսիմ անոնց, քանի որ չեմ կրնար բաժանել անոնց հետ իմ ուրախութիւնը վաղուայ բա- ժանման համար, որ կրնայ վերջնական լինիլ։ Թողի այդ միտքը։ Մի ներքին ձայն զիս կը դրդէր երթալ գտնել Համոյին եւ առանց մնաս բարեւի չզատուիլ անկէ։ Չէ՞ որ Կարսի ընկերս էր, չէ՞ որ ան գլուխս հանեց, առանց փորձանքի, իմ հոս հասնիլս, չէ՞ որ ան կը բաղձար ինձ հետ միասին մինչեւ մահ գնալ եւ կը հաւատար որ ես չպիտի բաժնուիմ իրմէ։ Կ՚ուզէի զայն տեսնել, ամէն ինչ ասել, իմ սիրտը բանալ, անոր բացատրել թէ ինչու առանց իրեն պիտի մեկնիմ. բայց աչքիս առջեւ կուգար Նիկոլը՝ իր սեւ, ներս ինկած աչքերով, որ յայտարարեց թէ՝ ոչ մեզ ճամբու գնող պիտի լինի եւ ոչ գիտցող թէ ե՞րբ եւ ո՞ւր կ՚երթանք։ Այս մտածումով փողոցներու մէջ կը թափառէի։ Միեւնոյնն է, եթէ ուզենայի ալ, չպիտի կարողանայի Համօն գտնել, կը մխիթարէի ինքզինքս։

Երկրորդ օրն էր որ Երեւան էի, բայց շատ բան էի տեսած արդէն եւ տեսածներս ալ Կարսի մէջ տեսածներուս չէին նմաներ։ Հոս չկար այն «մայր մեղուն»։ Կ. Կոմիտէն հրապարակի վրայ էր եւ իսկոյն ես անոր մէջ ինկայ։ Անոր անդամները կը փոխարինէին Կարսի գործիչ շրջիկները եւ անմիջական աշխատաւորներ էին։ Աւելի որակեալ կը թուէին. մէկը հպարտ էր իր հերոսութեամբը եւ կը սիրէր Խանասորէն խօսիլ, միւսը՝ հին աշխատաւոր, հիմնադիր էր արհեստանոցի, երրորդը՝ մտաւորական եւ տեսաբան, իսկ անոնց կարգին ալ կային պատկառելի Մելիք Մուսեանը, Սահակը եւ ուրիշները, որոնք երեւի աւելի վաստակ ունէին քան իմ տեսածները, բայց ես անոնց հետ բնաւ չէի խօսած։ Հոս ամէն ինչ

հակառակն էր տեսածիս, սորվածիս, եւ այդ զիս շփոթի կը մատնէր։ Հոս ճամբաս

գտնելու տանջանքն ալ չկար։ Տեսայ Նիկոլին, առանց երկար խօսելու, ան հինգ վայրկեանի մէջ իմ ճակատագիրը տնօրինեց։ Այլեւս ինձի որոշելիք բան չի մնար։ Ես չէ որ պիտի մտածեմ թէ՝ ինչպէ՞ս երթամ, ո՞ւր երթամ, որո՞ւ հետ երթամ եւ ի՞նչ կը լինի այս ամէնուն վերջը... Նիկոլը քամի, ես ալ մի փոշի, կամ ան ճամբի՝ ես ալ մէջքը հածի. ուր որ ուղարկեն, ես ալ անոնց հետ։

Այդպէս մտածելով, ես պարապ-սարապ կը պտտէի, երբ մէջքէս յանկարծ մէկը զարնեց։ Յետ նայեցայ, տեսնեմ Համոն է։

— Ո՞ւր ես կորել, ա՛յ տղայ։ Լաւ է որ հանդիպեցանք, եթէ ոչ հարկադրուած պիտի լինէի գնալ այն «Բիձա»յի քովը եւ քեզ փնտռել։

— Համօ ջան, բիձա մի՛ ըսեր պարոն Սարգիսին, ան շա՛տ շատ լաւ մարդ է, դարդիման մարդ է։ Դու վիրաւորեցիր զայն, բայց ան կը մտածէ քու մասին։

— Լա՛ւ, թո՛ղ քեզի լինի այդ պապան, արդէն դու պապա չես տեսած, եթում (որբ) ես մնացած։ Ես պապա ունիմ, որ ջաղցի քար մըն է ինձ համար. ան ալ թող քեզի ջաղցի քար լինի, ծիծաղելով կ’ըսէր Համոն։ Դու էն ըսէ, ի՞նչ տեսար, ի՞նչ ըրիր։

Սուտն ու շիտակը իրարու խառնեցի եւ Համոյին հրամցուցի.

— Դու որ գնացիր, Պարոն Սարգիսը զիս նստեցուց իր տեղը եւ գնաց «Բորիազին» խենթերը գտնելու։ Երկու գժեր (խենթեր) եկան եւ տարին պայուսակները։ Պարոն Սարգիսը վերադարձաւ եւ անոր ետեւէն եկան Աղոն ու Գալուստը եւ երկար-երկար խօսեցանք։ Յետոյ զիս տարին չեմ գիտեր որու տունը, հոն քնացայ եւ այժմ փողոցները ինկած քեզ կը փնտռէի։ Ուրիշ նորութիւն չունիմ։

Մինչեւ այժմս զիս կը տանջէ այն միտքը թէ՝ ինչո՞ւ ես խաբեցի Համոն, որ անսահման հաւատ ու վստահութիւն ունէր դէպի ինձ։ Ան իմ սուտը իբրեւ ճշմարիտ կ’ընդունէր, ինչ որ պարզ կ’երեւար անոր դէմքի մանկունակ արտայայտութենէն, որով մտիկ կ’ընէր իմ ըսածները։ Ես իմ կարգին հարցուցի թէ ինքն ինչպէս անցուցած էր օրը։

— Ես գտայ Դաւալեցի Խոսրովը որ Բորիազի մէջն է։ Կարծելով որ այդ բիձան, — ներողութիւն, Պր. Սարգիսը, — չի կրնար պայուսակներու գործը

պէտք եղածին պէս կարգադրել, սկսայ անոր պարզել խնդիրը, բայց դեռ չէի աւարտած խօսքս, երբ եկան եւ ըսին որ Պր. Սարգիսը կը կանչէ Խոսրովը։ Ես անմիջապէս հասկցայ որ պայուսակները պարտկելու համար է ու ապահովուեցայ։ Անոր ընկերներուն հետ զեւզեկութիւն ընելով՝ փողոցները ինկանք եւ Սաբուրի (ռուսաց մայր եկեղեցիի) մօտերը տեսայ քեզ Աղոյի հետ։ Չմօտեցանք ձեզ, որովհետեւ հետիններս ըսին, «փախինք, եթէ ոչ Աղոն կը բռնէ մեզ ու կ՚սկսի "գլուխ արդուկել"»։ Մտանք մի խմարան, տաքցուցինք գլուխներս եւ բաւականին զուարճացանք։ Տղերքը կը խօսէին մեր մեծերու մասին ու կ՚ըսէին թէ՝ անոնք իրենց տարիքին հետ խելքերնին ալ վրայ տուեր են։ «Մենք զզուած ենք դպրոցներու «մանկանաէն» (սեղմիչ), ատրճանակը ցոյց տալով վարժապետներուն, գռուով կը պահանջենք որ առանց դաս հարցնելու մեզ հինգ ու խաչ (ամենաբարձր նիշը) դնեն եւ վկայական տան, որպէսզի ազատինք վերջապէս, իսկ քու այդ Աղոն, փողոցները կը բռնէ ամէնքը եւ դասեր կուտայ... բան չեն հասկնայ։

Ես չէի ընդդիմախօսեր, կը տեսնէի որ ան ծանօթ է «Բորիազ»ին, ուստի հարցուցի.

— Բերիազ, բորիազ կ՚ըսեն. այդ ի՞նչ է։

Ծիծաղեց ու պատասխանեց.

— Չէ՞ս գիտեր. կ՚ուզե՞ս ծանօթացնեմ։ Բորիազի մէջ ամէնքն ալ մեր տարիքի տղերք են, ոմանք դեռ դպրոցական, ոմանք աւարտած, ոմանք կէս ձգած, ոմանք առանց դպրոցի վկայական առած, բայց ամէնքն ալ արիւնն աչք առած, չեն գիտեր մեռնելը ինչ է։ Բորիազը այն է, որ Կենտրոնական Կոմիտէի վզին է կախած դաուլը (թմբուկը), բայց չոմբախները (թմբուկ զարնելու փայտիկները) անոր չի տայ, իր ձեռքը կը պահէ եւ ինչ որ ուզէ ան ալ կը զարնէ։ Անոր մէջ մեզ պէս

յիմարներ չկան, որ Յակոբ Զիլինգարեանի կամ Կ. Կոմիտէի քթին ջուրը քաշեն։

— Համօ, ուրեմն «քաշիրողո՞ւք» են։

— Մեղքը իրենցը չէ, մեղքը Կենտրոնականինն է, որ զուռնաչի կ՚ուզէ լինել առանց զուռնայի, կ՚ուզէ դաուլճի լինել, առանց չոմպախի։

Համոն պահ մը կանգ առաւ եւ շշնջաց.

— Քեզի գաղտնիք մը պիտի յայտնեմ, մարդու չպիտի ըսես։ Տղերքը ըսին որ Նիկոլ Դումանը Երեւան է եկած։ Անոնք Դումանէն թէ՝ կը վախնան եւ թէ կը պաշտեն զայն. կ՚ուզեն որ ան զիրենք իր ձեռքը առնէ։ Դուն կրնա՞ս անոր հետ տեսնուիլ եւ մեր ճամբան ալ որոշել։

Ես նայեցի անոր տարակուսանքով, բայց Համոն անմեղորէն ինձ կը հաւատացնէր, ըսելով.

— Հաւատա՛, հաստատ է անոր հոս լինելը, երէկ գիշեր մի լաւ քէֆ է եղած անոր գալու առթիւ։

Հարցը այնպէս կը դառնար, որ կը սպառնար իմ սուտերը բաց անելու, ուստի ես չհասկնալ ձեւացուցի՛ եւ, խօսքը փոխելով, հարցուցի.

— Ո՞ւր կ՚երթանք «ֆիֆի» ուտելու։

— Ֆիֆին կ՚ուտենք, գինին ալ վրան կը կոնծենք։

Համոն նկատեց որ, հակառակ սովորութեանս, քիչ մը շատ կը խմեմ եւ իրեն ալ տխուր ու անխոս շատ կը նայիմ։ Իմ մէջ պայքար կար. առանց մնաս բարովի այս ընկերէս պիտի բաժնուէի, բայց մեղքը Նիկոլինն էր։

— Այնպէս ինձի կը նայես, կարծես ես աղջիկ լինիմ. ի՞նչ կը դառնայ քու մէջ։

— Հէ՛չ, ըսի, ես պիտի քեզմէ բաժնուիմ, ընկերներ, հին ծանօթներ ունիմ էջմիածնէն, անոնց հետ պիտի լինիմ։ Առտուն ես կայարան կը լինիմ, դուն ալ հոն եղիր, միասին կը դառնանք Կարս։

— Լաւ, բաւ, տոմսակները դո՞ւ կը գնես, թէ ես։ Լաւ է որ ես գնեմ, երկրորդը կը գնեմ եւ իմ գրպանէն, թող որ այդ բանը չգիտնայ Յակոբը։ Ուրեմն ես քեզ կ՚սպասեմ, տոմսակ չգնես։

Թողի Համոյին, առանց վերջին անգամ նայելու անոր, դուրս ելայ փողոց եւ քիչ կը մնար փղձկայի ներքին ցաւէն։ Չեմ գիտեր թէ այլեւս պիտի պատահէ՞ինք միմեանց հետ, թէ այս մեր վերջին ճաշն էր։

Արշալոյսը չբացուած, կառքը դրան առաջ կանգնած էր։ Պայուսակները կը կապեն ետեւը։ Այդ պայուսակներէն երկուքը ինձի ծանօթ էին, մենք զանոնք բերած էինք Գիւմրիէն։ Համոյին յիշեցի կարօտով։ Նիկոլի երկու մտերիմները, Գալուստը եւ Սարգիսը, եկած են ճամբու դնելու։ Երբ ան բարձրացաւ կառքը եւ տեսայ Սարգիսի տրտում հայեացքը՝ ուղղուած դէպի

Նիկոլը, նախանձեցայ։ Ինչո՞ւ Համոն եկած չէ... կը մտածէի։ Յիշեցի մեր բաժանումը։ Ան այժմ զիս կը սպասէ կայարանը... Ինչո՞ւ այդ ըրի»։ Այնքան տարուած էի այդ միտքերով, որ բոլորովին մտամոլորուած, մոռցայ մնաս-բարով ըսելը։

— Ա՛յ, քեռ օղլու տղայ, արի՛ համբուրեմ, — ձայն տուաւ բարի Սարգիսը եւ քաշելով թեւես համբուրեց զիս։ Ես ալ զինքը համբուրեցի, բայց անոր միջոցով կը համբուրէի Համոյին։

Կառքը շարժուեց եւ երբ մի քիչ հեռացանք, սրատես Նիկոլը հարցուց իմ շուարումիս պատճառը։ Ես անոր պատմեցի ճշմարտութիւնը, ըսելով որ իր պատճառով իմ մօտիկ ընկեր Համոն խաբեցի եւ ան այժմս կայարանը, տոմսակները ձեռքին, զիս կը սպասէ։ Նիկոլը ծիծաղեց եւ ես զարմանքով տեսայ որ ան ալ ծիծաղել գիտէ։

— Քու Համոն այժմ քեզի կը հայհոյէ եւ դաւաճան կ՚ըսէ։ Թող այդ իմ վրան լինի, միայն թէ մեր ճամբան «ուղուրով» (յաջող, բախտաւոր) լինի։

Ձիերը կը վազեն դէպի արեւելք։ Հոյակապ է Արարատեան դաշտը. քանի կ՚երթանք, ան կը նեղնայ, իսկ Արարատը իր դէմքը կը փոխէ, կը մօտիկնայ մեզի։ Արարատեան դաշտ կ՚ըսենք եւ ինքզինքնիս անոր ծնունդը կը համարենք։ Հայութիւնը, սակայն, փոքրիկ կղզի մըն է անոր մէջ. մեր գնացած ճամբան՝ թէ աջ, թէ ձախ՝ թաթար է միայն։ Այս մտքերով Սերգէյին

կը յիշեմ ու կողքիս նստած հռչակաւոր Նիկոլ-Դումանի ինչ մարդ լինելու մասին կը մտածեմ։ Չեմ համարձակիր անոր խանգարել։ Վերջապէս Դումանը, կարծես ձանձրանալով լռութենէն, խօսք բացաւ ու սկսաւ հարցուփորձ ընել ինձ, ո՞վ եմ, ո՞ւր եմ ուսումս ստացած, ի՞նչ նպատակներ ունիմ։ Ես մանրամասնութեամբ ու ոգեւորութեամբ պատմեցի։ Նիկոլ ուշադրութեամբ կը լսէր եւ երբեմն երբեմն իր հարցերով կը քաջալերէր պատմութիւնս։

— Ջահիլ տղայ ես. նշանած չունի՞ս, — հարցուց եւ աչքերու տակով սկսաւ դիտել։ Ինձ թուեցաւ թէ յանցանք մը կը փնտռէ մէջս, ուստի քիչ մը վիրաւորուած առարկեցի.

— Ոչինչ էլ չունիմ. չէ՞ որ քեզ ասացի թէ ընկերներով միասին ուխտած ենք մեռնիլ։

— Լաւ, բայց ինչո՞ւ մեռնիլ։

Եւ ես սկսայ գիրքերէ, փիլիսոփայութենէ, բնագիտութենէ, աստուածաբանութենէ մէջբերումներ ընել ու երկար-բարակ բացատրել մահուան էութիւնը։ Երեւի շատ վերէն վարէն բաներ ըսի որ Դումանի գլուխը տարի։

Վերջապէս կանգնեցուց զիս եւ ըսաւ.

— Շատ խօսեցիր, բայց ոչինչ էլ չբացատրեցիր. հասկըցիր, որ այն ինչ որ չգիտենք, մահ անունը կուտանք։ Դու որ շարունակ Պոքլ, Շոփենհաուր, Կանդ եւ այլ անուններ կուտաս, այժմ ասա՛ թէ ինչ է ուսումը եւ կարդալը։

Ես նորէն սկսայ թէորիաներ բացատրել ու ջերմ կերպով պաշտպանել ուսումն ու ընթերցումը։ Նիկոլը հեգնանքով առարկեց.

— Եթէ կ՚ուզես անկախ չլինել եւ ինքդ քեզ մոռնալ, շատ գիրքեր կարդա՛. իսկ եթէ կ՚ուզես տակառ չլինել եւ անկախ, ինքնուրոյն մարդ լինել, աշխատիր խնդիրները հասկանալ ինքդ քո մէջ եւ ապա միայն գիրքեր կարդա՛, որպէսզի կարողանաս մարսել։

Ես լռեցի։ Վիրաւորուած էի, նոյն իսկ ատելութիւն զգացի դէպի այդ տարօրինակ մարդը, որ ամբողջ ժամեր զիս խօսեցնել տալէ ետք, երկու փոքրիկ նախադասութիւններով կ՚ուզէր փշրել իմ բոլոր միտքերս։ Ուրիշ երկար խօսակցութիւններ

եւս ունեցայ Նիկոլի հետ կեանքի եւ մեր ազգային պայքարի մասին, եւ անոր յայտնած մտքերէն հետեւեալները կը յիշեմ։—

«Աշխարհը դմակ, մարդիկն ու ազգերը դանակ. դու ի զուր կ՚առես քիւրդն ու թուրքը, որովհետեւ նրանք իբրեւ դանակ մեզ դմակ կը նկատեն եւ կը կարեն ու կ՚ուտեն։ Մենք որ կը կռուինք, մեր նպատակն է որ հայն ալ կարէ իր ձեռքն ինկած դմակը եւ ինքն էլ ապրի մարդու պէս։ Իսկ եթէ ատիկա անհնար լինի, այն ժամանակ հայը պէտք է ուտուի եւ խապառ կորչի»։

Իմ առարկութեան, թէ հապա ո՞ւր մնաց արդարութիւնը եւ մեր ժողովրդի ընդունակութիւնը, ան պատասխանեց.

«Արդարութիւնը տկարներին եւ տիրացուներին յատուկ է. իսկ կեանքի մէջ արդարութիւնը խանչալի ծայրն է։ Ով որ յաղթէ, նա է արդարը։ Այսպէս օրինակ՝ մեր ճանապարհին ինչ էլ անելու լինենք, արդար պիտի լինինք եթէ ի վերջոյ հասնինք մեր նպատակին. իսկ եթէ չհասնինք, ինչ էլ որ արած լինինք, թէկուզ մեզ Քրիստոսի պէս պատած լինինք, դարձեալ դժոխքի եւ

անէծքի պիտի արժանանանք։ Գալով ժողովրդի ընդունակութեան, որի մասին բոլորն էլ ճառում են, ես չեմ հաւատում. ընդունակը նա է որ գիտէ ոչ միայն ձգտել, այլ եւ հասնիլ իր նպատակին»։

Այս մտքերը լրիւ չէի ըմբռներ, թէեւ չափով մը կը հասկընայի։ Ես չէի կրնար այդ ատեն գուշակել, որ 15 տարի ատկէ ետքը իմ մէջ պիտի անդադար հնչին «աշխարհը դմակ, մարդիկը դանակ» խօսքերը։

Մեր կառքը անցած էր Գայլի դրունքը, անցած էր Շարուր եւ, թաթարական շրջանները կտրելով՝ մտած էր մի հայկական կղզի, Խանլուխլար գիւղը։ Դաւալուէն յետոյ, առաջին հայ գիւղն էր այդ մեր ճամբու վրայ, շուրջ 80 քիլոմէթր անկէ հեռու։ Մարդու տրամադրութիւնը կը փոխուի երբ իր նմաններու բոյնը կ՚ընկնի։ Խանլուխլարի բնակիչները կարծես սովորած էին միայնութեան եւ իրենք իրենց կը զգային արձակ համարձակ ինչպէս իրենց տանը մէջ։

Մեզ ընդառաջեցին երկու հոգի, որոնցմէ մէկուն նախանցեալ գիշերը պատահած էի Երեւան։ Այդ Սահակն էր,

որ մեզմէ առաջ եկած էր այստեղ նախապատրաստական աշխատանքներն անելու՝ մեզ եւ մեր գոյքերը սահմանը անցկացնելու համար։ Անոր միւս ուղեկիցը տեղացի էր, բարձր հասակով, մի սեւ չերքէզկի հագած իր բարակ, բարեձեւ մարմնին, գօտիկը քաշած մէջքին եւ ռուսական գլխարկը՝ գլխին։ Երբոր նկատեց Նիկոլ Դումանին՝ ան գլուխ-կոնծիկ սկսաւ դառնալ անոր շուրջը, չէր գիտեր իր անելիքը, կ՚ուզէր Նիկոլին փաթթուիլ, համբուրել անոր ձեռքը, ուսը կամ երեսը, բայց վախցած անոր պաղ դէմքէն, ձեռն իսկ թօթուել չհամարձակեցաւ եւ չգիտեմ ինչո՞ւ զիս բռնեց ու համբուրեց։ «Ես ձեր ոտաց մատաղ», շշնջաց։ Հասկցայ որ այդ մարդը, «ձուածեղի սիրոյն, թաւայի պոչը կը լիզէ»։

Սահակը Նիկոլի հետ կը խօսէր։ Մի քանի թղթեր տալով անոր, Սահակը բարձրացաւ մեր կառքին վրայ եւ մեր պայուսակներով մեկնեց, իսկ մենք ելանք երկար մարդու բնակարանը։ (Այս մարդուն անունը մոռցեր եմ։ Խանըխլարի առաջին դէմքն էր, անոր համբաւ եւ Դաշնակցութեան տէրը։ Անոր մէկ աչքը կոյր էր)։ Տանը՝ նախապատրաստուած էին մեզ ընդունելու, աւելի շուտ Նիկոլը, իսկ ես՝ անոր «Ջրերն էի ընկած»։ Հանգիստաւէտ «մինտար»ներ փռած, օղին եւ այլ խմիչքները սինիի մէջ՝ պատուհանը

դրուած, եւ զանազան տեսակ այլ դաւդաւաթներ մեզի կը սպասէին։ Նստանք-չնստանք՝ անոնք առաջ բերուեցան, բայց Նիկոլ ընդմիջեց.

— Չէ, մէկ այս փոշիները վրաներես թափենք, լուացուինք, յետոյ։

Այդ գործողութիւնը կատարուեց մեծ «լականներու» եւ «իբրեղ»ներու միջոցով։

— Յոգնեցաք, մէկ մէկ բաժակ բան վերցուցէք,— կ՚ըսէր տան տէրը, չհամարձակելով աւելին խօսիլ։

— Չէ՛, ուտենք ու քնինք, այս խմիչքներով փոր չի կշտանայ։

Նիկոլ սրտէս կը խօսէր։ Թէեւ կառք նստած էի եւ ձիերն էին որ վազվզելով մեզ կը քաշէին անընդհատ 10 ժամէն աւելի, բայց ջարդուած էի եւ յոգնած։ Անօթի չէի, մանաւանդ որ ճամբու ընթացքին գաթաներ եւ հաւի ձուեր կերած էի, բայց

տեսակ-տեսակ կերակուրներու բուրմունքը այնքան գրգռիչ էին, որ ախորժակով կերայ։ Նիկոլ, մէկ մէկ պատառ վերցնելով, ճաշակեց եւ քաշուեցաւ, «էյ, պաս» ըսելով։

Տանտէրը զարմացած, մի քիչ դժգոհ, բաժակ բաժակի ետեւէ խմիչքները կը փոխէր, որպէսզի Նիկոլը խմէր, բայց բաժակները լիքը կը մնային։ Խեղճը կ՚ուզէր ճաշը երկարացնել, չեմ գիտեր իր հիւրասիրութի՞ւնը ցուցադրելու, թէ քաղցր խօսք մը, նորութիւն մը, հրահանգ մը լսելու համար։ Կողքս նստած՝ կամաց կը հարցնէր.

— Այսպէս ո՞ւր բարով. աշխարհ ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ։

Ես բան չգիտէի, որ պատասխանէի, գիտնայի ալ ինձի խօսք չէր ընկնէր. բայց Նիկոլ բարկացած մի ցուլ էր դարձեր, որին մօտենալ կը վախնար խեղճ տանտէրը։ Իմ ըսածը դատարկ բան էր, բառարաններէն քաղուած նախադասութիւններ.

— Քէֆդ քեօք պահէ, ամէն ինչ լաւ է, կարծեմ չամիչի առեւտուրի գործով կ՚երթայ պարոնը, ինձի ալ «պրիկազչիկ» (գործակատար) է վերցուցած։

Ի հարկէ ան կլլողը չէր, լաւ է որ կոյր աչքի կողմն էի, չնկատեցի անոր վրդովումը։ Տարիներ ան երազած էր՝ տեսնել իր տանը, Նիկոլ Դումանը, զոր գիտէր հայ, թուրք եւ քիւրտ երգերէն, ուրիշներու պատմածներէն, եւ այսօր երբ այդ երազը իրականացած էր եւ Նիկոլը իր հիւրն էր վերջապէս,

դարձած էր ան ժայռի կտոր մը եւ իրեն կը զլանար ժպիտ մը, խօսք մը եւ թէկուզ հայհոյանք մը: Ես ալ տարօրինակ կը գտնէի այդ, բայց ի՞նչ կրնայի ընել: Սիրալիր եւ ժպտադէմ երես ցոյց կուտայի, մանաւանդ որ տնեցիք անկիւններէն ուշադրութեամբ մեր շարժումներն ալ կը դիտէին, ընդմիշտ պահելու համար իրենց յիշողութեանց մէջը:

Յուսահատ տանտէրը մի վերջին փորձ եւս ըրեց.

— Պարոն Նիկոլ, մեր տղերքը կ՚ուզեն քեզ տեսնել, քու խօսքը լսել, հրաման կուտա՞ս մի վայրկեանի համար:

— Ոչ, ետ գալս վերջը, եթէ պէտք լինի: Այժմ յոգնած եմ, պիտի քնանամ:

Այդ փորձն ալ ձախողած էր, միականին վերջնականապէս պարտուած էր: Փափուկ անկողիններու մէջ քնած ենք արդէն:

Առաւօտը, դեռ արեւ չելած, մենք նոր կառքի մը վրայ ենք եւ ձիերը կը վազեն: Կը յիշեմ իմ քարմաղի տեսութիւնները եւ իմ հիացմունքները՝ Հայաստանի ծայրամասերու հայութեան նկատմամբ: Սերգէյի խօսքերը կ՚արթննան մէջս, որ կ՚ըսէր թէ՝ ինք ինձմէ լաւ գիտէր իր հայրենիքը, երեքէն երկուսը անպէտք են հայութեան համար, մնացածը ուժեղ է, պէտքական է, բայց նա ընկոյզի կեղեւ է, անմարսելի է: Ես ինձ հարց կուտայի. «Այս կողքիս Ղարաբաղցին, որու Հոչակը լսած եմ, ո՞վ է, ո՞ր տեսակի Ղարաբաղցիներէն է: Որ նա ուժեղ է, բոլոր պատմածները այդ կը հաստատեն, որ ան խելացի է, խօսքերէն կ՚երեւայ որ ան ընկոյզի կեղեւի նման անմարսելի է, այդ ալ ցոյց տուեց Խանլուխլարի մէջ, իր անմարսելի վերաբերմունքով»: Երբ այս մտքերու մէջն էի՝ Նիկոլ զիս արթնցուց.

— Հանգիստանիս առինք, քիչ յետոյ կը հասնինք Շահթախթ եւ սահմանը կ՚անցնինք: Ա՛ռ այս անցագիրը եւ անունդ սովորիր: Դու իմ «գեադան» (ծառան) պիտի լինիս, հասկցա՞ր: Ոչ ռուսերէն գիտես, ոչ ալ թուրքերէն, իմ յետեւէն կուգաս, իրերս շալակած: Ոչ մի խօսք, ամէնը ինձի կը թողնես, հասկըցա՞ր: Որ մօտենանք, կողքիս չես նստիր, այլ իմ դէմը:

— Լաւ, — ըսի եւ կեղծ անցագրի վրայ սորվեցայ անունս, զոր այժմ մոռցած եմ:

Շահթախթի պաշտօնատուններու առջեւ կառքը կանգ առաւ։ Ես վար թռայ եւ իրեղէնները շալակս առայ։ Նիկոլ, ծանր ու առանց շտապի, ինչպէս մեծ խաները կ՚ընեն, իր շուրջը նայեց եւ մատով պաշտօնեաներէն մէկը կանչեց։ Պաշտօնեան մօտեցաւ։ Նիկոլ դանդաղօրէն հանեց իր ծոցէն անցագիրները, գրպանէն ալ հինգ ռուբլիանոց մը եւ, առանց իր երեսի գոյնը փոխելու, ըսաւ պաշտօնեային.

— Ես ձեւականութիւններէն բան չեմ հասկնար, անմիջապէս կ՚ուզեմ սահմանը անցնիլ, սովրեցուր ինձ, ինչ որ պէտք է։ — Ապա դառնալով ինձի, կանչեց հայերէն.— Ա՛յ գեադա, քու թուղթերն ալ ինձի տուր։

Ես տուի թուղթերս, ան ալ մատուցեց պաշտօնեային.

— Ինչո՞ւ չէ, ըսաւ վերջինս, եւ հինգ ռուբլիանոցը գրպանելով, պաշտօնատուն մտաւ։ Տասը վայրկեանէն կնքուած անցագիրները յետ վերադարձան։

Այժմ ամէն ինչ կարգին էր եւ մենք կրնայինք ուղղուիլ դէպի սահմանի կամուրջը, որ Արաքսի վրայ երկարած էր։ Նիկոլ առանց շտապելու՝ մի հայեացք նետեց իր յետեւը, ես ալ նոյնը ըրի։ Մի գլխարկ կը ճօճար օդին մէջ. այդ գլխարկը Սահակինն էր, որ եկած էր սահմանը, պատահարներուն առաջն առնելու եւ մեր անցնիլը դիւրացնելու համար։ Նիկոլ անտարբեր նայեց այն կողմը եւ շարժում չըրաւ, ես ալ վարուեցայ անոր պէս։ Դէպի կամուրջ առաջացանք եւ երբ մէջտեղը հասանք, ան ժպտաց ու ըսաւ.

— Տղա՛յ, քու գեադայութեան պաշտօնը վերջացաւ։

Մօտեցանք պարսիկ պաշտօնեաներուն, որոնց հետ իբրեւ տնեցիների հետ կը վարուէր։

— Արա, ո՞ւր պիտի գնամ որ «Թովրադ պասպի» (Հողը կոխելու տուրք) վճարեմ։

Այնպիսի ձեւով կը կանչէր, որ կը կարծէիր թէ իր ծառաներն էին։ Ցոյց տուին տեղը եւ մի բազմութիւն մեզի ուղեկցեց։ Նիկոլ այնպիսի թովրադ պաստի մը վճարեց, որ շատ քչերը կը վճարեն, եւ մէկական դրամ ալ ուղեկցողներու բուռը դրաւ։ Ամէն ինչ կարգին էր։ Մենք Շահն-Շահի հողին վրայ էինք եւ Արաքսուի տանուտէրի հիւրը։ Նիկոլ-Դուման կարծես իր հայրենիքն էր վերադարձած, կարծես իր կալուածներու մէջն էր ընկած։

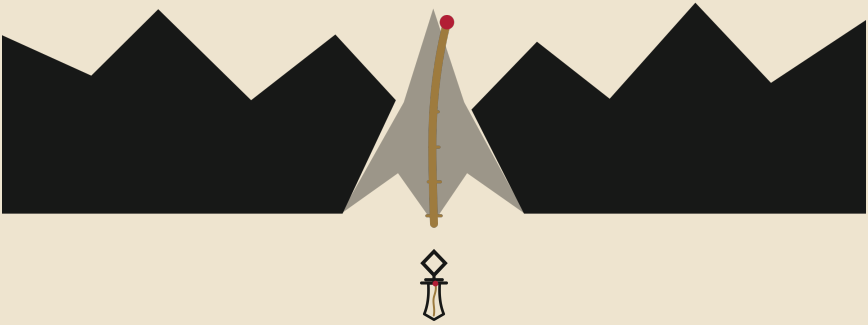

ԳԼՈՒԽ Ը

Պարսկաստան եւ Խոյի կայանը

Persia and the Khoy Station

Խոյ–Սալմաստ գիշերային ուղին

ԻՆՉՈ՞Ւ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ՄԵԾ ՀԱՐԱՁԱՏ Է.
ԱՐԱԲԼՈՒ.
Կ'ԵՐԹԱՄ ԽՈՅԻ ՄԵՐ ԿԱՅԱՆԸ.
ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆՍ. ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ ԵՒ ԻՆՏԵԼԻԿԻՆՏՕՆ.
ԿՈՍՏԻՆ.

ՏԷՐ ՉԱՐՈՒԱԴԱՐԸ.
ՍԱՐԲԱՋ ԽԷՉՕՆ, ԳՐԻՇԸ, ՍՈՒՐԷՆԸ.
ՃԱՄԲՈՐԴՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ.
ԴԷՊԻ ՍԱՆԱՄԷՐԻԿ ԵՒ ՓԱՅԱՋՈՒԿ.
ՓՈԽԻԿԸ.
ՂԱԼԱՍԱՐ ԳԻՒՂՈՒՄ.

Կ'ԸՆԴՈՒՆՈՒԻՄ ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԷՋ.
ՈՒԱՋԻԻ ԿՌԻԻԸ.
ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ.

Առաջին անգամն էր որ Պարսկաստան ոտք կը կոխէի։ Ամէն ինչ նորութիւն էր ինձ համար։

Երբ արտասահման կ'երթաք, տարօրինակ հարցումներ կուգան ձեր առջեւը, տարօրինակ զգացմունքներ, որոնք իրական են, բայց պատճառը անծանօթ, անբացատրելի։ Այսպէս, օրինակ, երբ երկաթուղիով կ'անցնիք Անդրկովկասի սահմանը եւ

կը մտնէք կոզակներու, կամ ռուսական որեւէ երկրամաս, թէեւ անոնց լեզուն գիտէք, ինչպէս եւ բարքերը, բայց ձեզ օտար եւ միայնակ կը զգաք։ Հոս այդ զգացումը չունեցայ, թէեւ ընկած էի յետամնաց անկիւն մը՝ անծանօթ այդտեղի լեզուին, բարքերուն, կրօնին եւ ցեղին։ Արաբլու՝ մոլեռանդութեան, կեղտի, տգիտութեան մի միջավայր է։ Գուցէ տարիքս էր

պատճառը, որ յանգեցայ այս եզրակացութեան եւ ստուգելու համար ինքզինքս, բացատրեցի Նիկոլին որ տարիքով ինձմէ երկու անգամ մեծ էր: Ան ժպտաց Սարգիս Օհանջանեանի նման եւ շատ սխալ կերպով տուաւ լուծումը:

— Ես ալ այդպէս կը զգամ, ըսաւ ան, գիտեմ որ բոլոր հայերն ալ այդպէս կը զգան: Ճիշտ է, մեր երկիրը չէ, ամէն ինչով տարբեր են մեզմէ, բայց ատոնք լաւ լինին թէ վատ, մեր «համշահիրներն» (երկրակիցները) են:

Հետագային, այդ «համշահարիների» հետ իրար կոկորդ բռնեցինք: Անոնք ոչ միայն պարսիկ չեն, այլ Սելջուկի, Թաթարի, Թուրքի եւ Մոնկոլի յետնորդներն են: Իսկ երբ բուն պարսիկ շրջանները եղայ, որ դէմքով, լեզուով, բարքով կը յիշեցնեն հայերը, տեսայ որ անոնք, թէեւ հարազատ ինձի, չունին այն համն ու հոտը, զոր կը զգայի Արտազ, Հեր, Զարեւանդ եւ Ատրպատական շրջաններուն մէջ:

Պատմութիւնից ես բոպիկ չէի, մատենագիրներ, գիտական զանազան գիրքեր կարդացած էի, եւ ատոր համար անհասկնալի հարցումներ կ՚առաջանային մէջս: Կը մտածէի՝ «Բնական է որ այս երկիրը այնքան հարազատ պիտի թուի, որքան մեր երկիրը: Երբ մենք Նայիրի էինք եւ դեռ Հայ չէինք կոչուեր, ծանօթ էինք այս երկրին. երբ մենք Ուրարտու էինք եւ դեր ունէինք, եւ անկէ առաջ ալ Հայասա կը կոչուէինք, մենք այս երկրին հետ կապ ունէինք. մեզմէ վերջ միայն Դարեհը մեր գրերով գրեց իր պատմութիւնը եւ Արմէն անունը մեզի տուեց: Վերջապէս, երբ ատոնք չկային եւ Մարերը կային այս երկիրներու մէջ, մենք գիտէինք զանոնք. գիտէինք նոյն իսկ Մեծն Կիւրոսի ծնունդը: Կիւրոսը մեր Երուանդէն պատիկն էր եւ առաջին Տիգրանի ընկերն էր: Անոնց Փէհլեւի տունը մեզ օտար չէր, այդ տան նահապետը մեծ եղբայրն էր մեր առաջին Արշակունի

թագաւորի: Նոյն իսկ մեր Սուրբ Գրիգորը Անակի զաւակն էր, որ Փէհլեւիի տանէն էր: Անոնց գործածած հին լեզուն նոյնքան հասկնալի է ներկայ Պարսիկին, որքան մեզ՝ ներկայ հայերուս: Ուրեմն պարզ է, որ մենք պէտք է հարազատ զգանք այս երկրին, գուցէ հարազատ եղբայրներ ենք, կամ հօրեղբօր զաւակներ: Այդ ալ որ չլինի, յամենայն դէպս, միեւնոյն մշակոյթի, կրօնի, բարքի մէջ մկրտուածներ ենք եւ այնքան մօտիկ միմեանց, որ հին Յոյները մեզ եւ Պարթեւին, Մարին, իրարմէ չէին կրնար զանազանել: Պատմութիւնն էր որ այս երկիրը մեզ հարազատ կը դարձնէր»:

Իմ այդ բացատրութեան դէմ մի ձայն կ՚ըմբոստանար եւ կ՚ըսէր.— «Սասանեանները զուտ Պարսիկ էին. անոնք էին որ մշակոյթով, ազգով, ուզեցին մեզ ձուլել, քաջ Վարդանը այս վայրում սպաննեցին եւ Հայ անկախութիւնը վերջուցին: Բայց կարեւորը այն է որ այն ազգերը՝ Մար, Աքէմէնեան, Պարթեւ, Արշակունիք, Սասանեան, Պարսիկ եւայլն, որոնց հետ կը զգաս հարազատութիւն, շատ վաղուց է չկան ու չկան, եւ չկան իրենց լեզուով, մշակոյթով, արիւնով եւ ամէն ինչով: Այս տարրը, որ ներկայիս այստեղ կը բնակի, այդ որոնածներդ չեն, այլ եկած են հեռու Մոնղոլիայէն, Չինգիզ Խանէն յետոյ: Անոնք Մոնղոլներ ու Թաթարներ են, որ Թաւրիզը, Մարաղան մայրաքաղաք դարձուցին, իսկ Վասպուրականի մի անկիւնը՝ իրենց ամարանոցը, եւ իրենց առաջնորդի անունով ալ Աբաղա անունը տուին Բերկրիի գետի ակունքներուն: Անոնք յաջորդեցին Ալթայի եւ այլ հեռաւոր երկիրներու Սելջուկները, Թուրքերը, լէնկ Թիմուրի բերած խառնիճաղանճ դեղին ցեղի տարբեր ու տարբեր տարրերը, որոնք եւ ոչ մի առնչութիւն ունին Իրանեան ցեղերու արիւնի, մշակոյթի, բարքի եւ հասկցողութեանց հետ: Սրանք դահիճներ եղան մեզի, քար քարի վրայ չթողին, եւ ամէն ինչ կործանեցին: Անոնց ձեռքէն փրկուած խլեակները կը գտնուին Հնդկաստանի Բոմբէյ քաղաքի փողոցները Գաբրու անուան տակ, իսկ մենք, ապաւինած լեռներու մէջ, անոնց գերին ենք միայն: Ուրեմն, պատմութիւնը չի կրնար պատճառ ըլլալ քու հարազատութեան, «համշահարիութեան» զգացումին: Այլ ուղղութեամբ պիտի փնտռել հարցին լուծումը»:

Այսպիսով, իմ մէջ երկու մարդ, երկու տարբեր բանականութեամբ, իրարու դէմ ելած, կը մրցէին եւ մէկի բացը միւսը դիւրութեամբ կը լրէր, թէեւ երկուսի բացածներու մէջ ալ ճշմարտութեան որոշ բաժին կար: Այս հակասութիւնները հարցը չէին լուծեր եւ ես չէի կրնար հասկնալ թէ՝ ինչ է պատճառը որ Շահնշահի երկիր մտնելով ես ինքզինքս օտար չէի զգար:

Արաբլուն մի հասարակ գիւղ է Արաքսի ափին, որ կը պատկանի Մաքուի Սարդարի ընդարձակ կալուածներուն: Ոչ գիւղը ինքը եւ ոչ ալ անոր տէրը, եւ ոչ ալ բոլորի տէրը Պարսից Շահն Շահը անոր արժէքները չէին հասկնար: Այդ գիւղի մօտ մի երկաթէ հսկայ կամուրջ է շինուած Շահթախթու տակէն, որ իր արժէքով ողջ Արաբլուն կ՚արժէ, թէեւ այդ կամուրջի վրայով դեռ եւս ոչ

երկաթուղին կը սուրայ եւ ոչ ալ կառքեր կ՚անցնին, այլ միայն հետիոտն ցանցառ անցորդներ՝ բեռցած իրենց էշերու վրայ գարի ու ցորեն։

Արաբլուն հազիւ 100 տուն լինի. քար կայ այնտեղ, բայց տուները հողէ են շինուած, կարծես խլուրդի բներ լինին, առանց պատուհանի, իսկ դռները՝ փոքրիկ ծակեր եւ ամէն ինչ կեղտոտ։ Տուներու պատերը զարդարուած են կովի թրիքով, որ կը ծառայէ իբրեւ վառելիք, ձմրան համար։ Փողոցներու տեղ՝ ոլորձուն անցքեր են որ կ՚երկարին թաղէ թաղ եւ լեցուած են ցեխով, աղբով ու սատկած կենդանիներու դիակներով։ Փողոցներու գարշահոտութեան եւ կեղտի մէջ կը խաղան գիւղի երեխաները, որոնք իրենց ոտքերու եւ ձեռքերու մատներով զանազան ձեւեր կը կազմեն փողոցի ցեխէն։

Ազգաբնակչութիւնը կարծես կազմուած է մանուկներէ եւ կանանցմէ. արուները փոքրաթիւ կ՚երեւան եւ ցուլերու նման դանդաղ կ՚անցնին։ Անոնք աւելի կ՚երթեւեկեն տանիքներու վրայով, որպէսզի չհանդիպին կանանց եւ միեւնոյն ատեն խուսափին փողոցի ցեխէն։ Կանայք աւելի քաջ են, ցեխէն չեն վախնար եւ փողոցներու մէջ անցուդարձ կ՚ընեն, բոպիկ։ Անոնք աւելի շարժական բուրգեր են, գրաւչութիւն ներկայացնող էակներ։ Բան չես տեսներ, բայց կ՚երեւակայես որ գլխուն քաշուած քօղի տակը կայ մի էակ, սեւաչեայ, կարմրաթուշ, ստինքաւոր, բարեկազմ, որ ունի գեղեցկութիւն, զոր արգիլուած է ցուցադրել։ Անգամ անոնց մազերու ցուցադրութիւնը մահացու մեղք մըն է։ Ինչպէս ամբողջ արեւելքի, այնպէս ալ Արաբլուի մէջ կինը պիտի տեսնես երեւակայութեամբ, իսկ իրականի մէջ կը տեսնես միայն անոր ցեխոտ ոտքերը, որոնք բաց են մինչեւ սրունքները եւ աւելի վերեւը, որմէ գարշանք կը զգաս։ Ասկէ չէ՞ արդեօք որ կինը արեւելքի մէջ մարդ չի համարուիր, այլ անասուն, բայց իր ծածկուած վերի մասին համար կը համարուի երազ, ցնորք, եւ աւելի պաշտելի քան աստուածները։

Ոչինչ կար գրաւիչ Արաբլուի մէջ։ Ան յետամնաց եւ կեղտոտ գիւղ մըն էր, ամէն տեսակէտով վանիչ։ Ո՛չ աշխատանք, ո՛չ հաճոյք, ո՛չ արհեստ, ո՛չ դրամի վաստակ։ Մարդիկ կ՚ապրէին գողութեամբ եւ մաքսանենգութեամբ։ Այցելուները ամէնքը կասկածելի մարդիկ էին։ Չնայելով ատոնց, Արաբլուն շատ մեծ անուն էր հանած եւ կը համարուէր ցանկալի վայր մը, որուն տիրելը հերթական հարց մըն էր դարձած Ռուս կայսրութեան համար։

Ես չգիտեմ թէ հին ժամանակները ի՞նչ անուն ունէր Արաբլուն, բայց ան անշուշտ կարեւոր վայր մը եղած պիտի լինէր, քանի որ Աւարայրի դաշտի Թիկունքը կը կազմէր։ Յազկերտ իր բանակներով այդ կէտէն կը ձգտէր մտնել Հայաստանի սիրտը, ուր Վարդան զօրավարը խնամքով կը պահէր այս ճամբան։ Անշուշտ ան բան մը կը ներկայացնէր, քանի որ ընկած էր Գայլատուայ գետի եւ Արաքսի խառնարանի վրայ եւ անոր վրայով դէպի արեւելահարաւ ճամբաները կ՚երթային դէպի Ատրպատականի Թաւրիզ, հարաւի ուղղութեամբ՝ դէպի Խոյ, Զարեւանդ եւ Միջագետք, իսկ արեւմուտքի կողմէ, Արտազի վրայով, դէպի Բաղրեւանդ եւ ամբողջ ներքին Հայաստան։ Այս դիրքն էր անշուշտ որ այդ յետամնաց ու կեղտոտ վայրը կը դարձնէր ինձի հարազատ։ Յիշածս ուղղութիւններով եւ ոչ մի ճանապարհ չէր երեւար. ձահիճներու, լեռներու եւ հովիտներու միջով արահետներն էին որ ճամբու տեղ կը ծառայէին, հայրենասէրներուն ուղղութիւն ցոյց կուտային, աշխարհակալ

պետութիւններու ախորժակը կը գրգռէին եւ աւազակներուն դիւրութիւն կուտային աւար ձեռք բերելու եւ երեք պետութեանց սահմաններուն մէջ իրենց աւարը պարտկելու։

Ինչ ալ որ լինէր Արաբլուն, քանի որ ան Թադէոս առաքեալի եւ Ստեփաննոս վանքերու առանցքին վրայ ինկած էր, քանի որ անոր քամիները կուգային Արարատի երկու փէշերէն եւ ջրերը՝ ներքին ու վերին Հայաստանի հողերէն, ես գտած էի թէ ինչու ան ինձ հարազատ էր. այդ մեր հողերու ամբողջականութեան ընդագծն էր, որ սիրելի կը դարձնէր ինձ նոյն իսկ անոր տգեղութիւնն ու կեղտը։

Երկու օր է Նիկոլի հետ ենք։ Ան հաճելի զրուցակից մըն է։ Կը խօսի ընդհանուր խնդիրներու մասին եւ կը փարատէ Արաբլուի ձանձրոյթը։ Նիկոլը կը սպասէ մէկին, որ սակայն չուշացաւ։ Այդ Թադէոս Ամիրեանն(*) էր, որուն Դատաշ կ՚ըսէինք։ Ան կարգադրած էր իրեն յանձնուած գործերը սահմանի միւս կողմը, եւ հասած էր մեզ։

Թադոսը ռուսական միջնակարգ դպրոց եղած մի կրակոտ երիտասարդ էր։ Թէեւ անոր գլխու մազերը ցանցռած եւ գանկը լուսին դառնալու վիճակին մէջ էր, բայց բրդոտ գլխարկը եւ երեսի չէկ մօրուքը այդ կը պարտկէին։ Ան

յետեւն ու շուրջը նայող չէր։ Միշտ առաջ կը նայէր եւ խիստ վճռական էր իր որոշումներուն մէջ։ Եկաւ-չեկաւ՝ դարձաւ Նիկոլին եւ ըսաւ.

— Ամէն ինչ կարգադրուած է։ Այսօր չէ վաղը մեր գոյ-

(*) Այս այն Թադոսն էր զոր Նիկոլ իրեն օգնական էր առած։ 1905-ին Բագուի Հայ-Թաթար կռիւներուն նոյնպէս օգնական եղաւ Նիկոլին։ 1906-ին Զաւրիեվի հետ գնաց Մուշ։ Նոյն թուին Կովկասի մէջ եղած շանտաժիստներու պատուհասը եղաւ եւ կարգը վերահաստատեց։ Մասնակցեցաւ 1914-ին կամաւորական խումբերուն։ Բագուի ինքնապաշտպանութեան մէջ աչքառու դեր կատարեց։ Բագուն դատարկելու ժամանակ միացաւ Շահումեանի Կոմիսարներուն նահանջող խմբին եւ անոր հետ սպաննուեց Թուրքիստանի մէջ։

քերը անպայման այստեղ կը լինին, որով աւելորդ է երեքիս այստեղ մնալը. Թող ընկերը մնայ եւ բերէ, իսկ մենք շարժուինք առաջ։

— Վստա՞հ ես, հարցուց Նիկոլը, եւ երբ հաստատական պատասխան առաւ, դարձաւ ինձ.

— Կրնա՞ս գոյքերը հասցնել Խոյ։

— Ինչու չէ, եթէ գոյքերը բերեն, ասացի ես, բայց սրտիս մէջ դժգոհ էի։

Ինձ տուին գոյքերու ցանկը, նամակներ Կոստի եւ Խեչոյի անուններով եւ իրենք գացին Սալմաստ։

Անտանելի կը թուէր մենակութիւնը Արաբլուի մէջ։ Գոյքերը ոչ այդ օրը, ոչ վաղը, ոչ ալ միւս օրը եկան։ Հարկ եղաւ սպասել մէկ ամբողջ շաբաթ։ Օրերս կ՚անցնէին ծանր եւ տաղտկալի։

Այս գեղի մէջ կորած մարդիկ զիս կեղտոտ, «հարամ» կը համարէին եւ ձեռք չէին տար ո՛չ իմ սպասքներուն, ո՛չ հագուստներուս, ո՛չ անկողինիս եւ ոչ ալ նստած աթոռիս։ Ես դեռ չէի գիտեր թէ այդ կը թելադրուէր կրօնական նախապաշարումներէ եւ կը կարծէի թէ այս աղտոտ մարդիկ զիս աղտոտ համարելու համար էր որ միեւնոյն բաժակէ ջուր խմելէ կը խուսափէին։

Վերջապէս մեր գոյքեր հասան եւ մենք դէպի Խոյ ճանապարհ ընկանք։ Ճանապարհը կառքի համար չէր։ Ուղտի եւ ձիու քարաւանները կը բարձրանային այդ սարահարթերը, դուրս գալու համար Մակուի Ջրերէն ու Արաքսի հովիտէն, եւ իջնելու համար Խոյի Ջրերու, Տղմուտ գետի հովիտը։

Ես կը գտնուէի պատմական Աւարայրի շրջակայքը եւ հեռուն երեւցող դաշտը պիտի լինէր Աւարայրի դաշտը, ուր պատերազմեցան մեր նախնիքները։

Ինձ հետ կը ճամբորդէին Մաշատի Ահմէտը եւ Մահմէտը։ Անոնք ձիաւոր էին, «վարանդիլ» հրացանները մէջքերուն։ Ես ալ ձի ունէի, բայց իմս փալանով էր, բեռցուած ապրանքով, եւ ես ալ բեռան վրայ։

Ձանձրալի էր ճանապարհը, որովհետեւ ոչ մի խօսք չէի կրնար փոխանակել ուղեկիցներուս հետ. ես հայ էի, անոնք

թաթար։ Անոնք հայերէն չէին գիտեր, ես շատ քիչ գիտէի թաթարերէն։ Ճամբու վրայի բոլոր գիւղերը թաթարներ էին, ինչպէս ե՛ւ անցորդները։ Ո՞ւր էի, ի՞նչ վայրերէ կ՚անցնէի, բնաւ չէի գիտեր։ Վտանգաւոր էր, որովհետեւ մեր բեռները զինամթերք էին, եւ ես անզէն էի. տասնոց մը միայն թաքցրած ունէի ներքէն իմ մեջքու վրայ։ Ահը փորիս մէջ կ՚երթայի եւ անհամբեր կը սպասէի Խոյ հասնելուն։ Վերջապէս, հասանք Խոյ, անցանք շուկայի մէջէն, մտանք փողոցները եւ կանգ առինք «Չարվատար» Յակոբի դրան առջեւ։ Ներս առաւ մեզ եւ թաթար ուղեկիցներուս սենեակ մը հրամցուց։ Բայց զիս իջեցուց ձիուց, ինքն ելաւ վրան նստաւ եւ հրամայեց որ ոտքով հետեւիմ իրեն։ Ծուռ ու մուռ փողոցներով տարաւ եւ մտաւ տան մը բակը եւ ուղիղ դէպի ախոռը քշեց։

Ախոռին մէջ, ուր ձիեր էին կապուած, երիտասարդ մը, թին ձեռքին, խուշկի (չոր աղբ) կը լեցնէր քթոցը։ Զայն տեսնելով՝ Չարվատար Յակոբը կանչեց.

— Աբի, ստացիր ամանաթներդ, որ այս ծիծեռնակի հետ (ցոյց տալով զիս) բերել է Մաշատի Ահմէդը։ Ես կը շտապեմ տուն։ Իջեցնենք բեռները, ձին ես պիտի տանիմ։

Երիտասարդը, մէկ աչքով ժպտելով՝ հարցուց.

— Ի՞նչ կայ տանց մէջ։

— Այդ կը վերաբերի Կոստին, պատասխանեցի։

— Այ տղայ, Կոստին առջեւդ է, ան է որ կը հարցնէ։

Ես տատամսեցի, որովհետեւ ախոռապանի տեղ էի դրած զայն, թէեւ անոր դիմագծերը մտաւորականի կը նմանէին։

— Ցանկը ունի՞ս այս ապրանքներուն։

— Հարկաւ:

— Նամակ ունի՞ս:

— Ունիմ. մէկը Կոստին, մէկը Խեչոյին(*):

Դուրս ելաւ ախոռէն եւ կանչեց.

— Խեչօ, Խեչօ, ցած արի, չորս ջանավար ալ քեզի հետ բեր:

Մօրուքով մէկը նայեց վերի յարկէն եւ հինգ արջի պէս մարդիկ ախալ-թափալ (շտապ) թափուեցան ախոռը:

(*) Դաշնակցական Խեչոն:

— Տղե՛րք, վեր տարէք սենեակը: Գրիշ, դու մնայ ախոռը, լմնցուր մաքրելը, ես ալ վեր կ'ելլեմ:

Ամէնքս մէկ մէկ բան շալկեցինք եւ վեր ելանք ապրանքներով: Վերը՝ «եափունջիները» անկողին էին եղած, մեծ փափախները բարձեր, իսկ հրացանները պատերէն էին կախուած: Փոքրիկ զօրանոց մըն էր:

— Խեչօ, աս տղան չի հաւատար թէ ես եմ Կոստին: Քեզի ալ նամակ ունի:

— Մօ, խաթաքար, Կոստու նամակը իրեն տուր, իմս ինձ: Անունդ ի՞նչ է, ան ալ չհարցուցինք: Ըսենք՝ անունդ հասկընալու կարիքը չկայ: Թո՛ղ լինի Վարդան. լաւ անուն է. այստեղ է զարկուել Վարդան զօրավարը:

Եւ անունս Պարսկաստանի մէջ կարճ ժամանակով եղաւ Վարդան:

Տարօրինակ էր վերաբերմունքը Խեչոյի. ես ինքզինքս զգացի թշնամական մթնոլորտի մը մէջ: Ընելիքս չէի գիտեր, կանգնած էի շուարած, պապանձուած: Բարեբախտաբար, յիշեցի որ նամակները պէտք է տայի, որ կարած էի մէջքիս աստառին մէջ: Հանեցի եւ տուի մէկը Կոստին, միւսը Խեչոյին:

Կոստին դարձաւ տղաներուն.

— Դէ, բանանք մէկ մէկ խուրջինները եւ ստուգենք: Տեսնենք՝ ի՞նչ նուէրներ է բերել Վարդանը:

Խեչօն տեղէն չշարժուեց, երկու տող գրուած նամակը առաւ եւ սկսեց երկար ու երկար կարդալ, կարծես Աստուածաշունչ լինէր: Ես նստայ ալիւրի տոպրակին վրայ եւ կը դիտէի:

Մօսին հրացանի փամփուշտներ էին խուրջիններուն մէջ։ Կը համրէին։ «Լաւն են, հիներ չկան», կ՚ըսէին տղաները։ Խուրջին մը բացին եւ շատերը շշմած մնացին, որովհետեւ անոր մէջը դատարկ ռումբեր էին, իսկ անոնցմէ ոմանք ռումբեր չէին տեսած։ «Այս երկաթէ խնձորներն ի՞նչ են», կ՚ըսէին։ Բացին միւսը, ատրճանակներ էին։ «Ջանըմ, նաղան են, ես Մաուզէր կը սիրեմ։ Ինչո՞ւ ամբողջը Մաուզէր չբերիր»։ Բացին միւսը, արկղներ էին, մէջը տինամիթ, կապսիւլ, թիթեղ։ «Ջանըմ այս մատմալա՞թ է՝ սատանո՞ւ թէ մարդո՞ւ»։ Գտան հոն երեք հատ փոքրիկ բահ, պողպատէ շինուած, կարծես երեխաներու բահեր լինէին։ «Այս խաղալիքներն ի՞նչ են»։ Հարցական կը նայէին ինձ, բայց պատասխան չէին առներ։

Խեչօն ոտքի ելաւ, դատարկ ռումբ մը առաւ մէկ ձեռքը եւ բահ մը միւս ձեռքը։ «Այս փոքրիկ բահը բանի պէտք չի գայ։ Անպատճառ քու խելքի պուտուկէն եղած է։ Մէկ կողմ դրէք։ Այս ռումբերն ալ գլխու փորձանք են։ Տղաք, հեռու քաշուեցէք, ջղարայ մի՛ քաշէք։ Կարսի մէջ Նահիկի, Խաշջանի գլուխը կերան այս գրմբոտիչները։ Մեր ռումբերը մեր գլուխը կ՚ուտեն։ Մէկ կողմ դրէք։ Մէկելոնք լաւ են, իրարու վրայ բաժնեցէք։ 300-ական ֆշանկ վրանիդ, 300-ական ձիու «դաշի» խուրջինին։ Մնացածները «եւտելի ձիու բեռան»։

Խեչօն գեղեցիկ էր իր հասակով, կարծես բարտի ծառ լինէր։ Մազերը գռուզ (գանգուր) էին, մօրուքը՝ սեւ։ Անոր կատարը կ՚երերար եւ ահա կարծես իմ վրայ պիտի ընկնէր։ Կը նկատէի որ ան ինչ որ բանէ դժգոհ էր ինձմէ, կարծես թէ ես անոր թշնամին լինէի։ Խէթ խէթ կը նայէր ինձի։ Ես չդիմացայ, դարձայ Կոստին.

— Բերածներս լրի՞ւ էին։

— Համապատասխան էին ցանկին։

— Ուրեմն, այս մարդը ի՞նչ կ՚ուզէ ինձմէ։ Դումանի հրամանով եկած եմ, անոր հրամանով կրնամ հեռանալ. թէ դժգոհ է, թո՛ղ ինքը հեռանայ։

Անսպասելի էր այս պոռթկումը։ Խեչոյի ինձի յառած աչքերը այլեւս չէին վիրաւորեր։ Սարբազ Խեչօն էր որ անսպասելիօրէն մէջ ինկաւ.

— Երկար արեցիր, տղան ճիշտ կ՚ըսէ. ոչ բարեւ, ոչ Աստուծու բարին, կարծես մեր մէջ մի մթորի է եկած։

Մեծ Խեչօն ըսաւ.

— Որ այդպէս է, երգենք. «Մածուն կ՚ուզեմ, թան կը բերեն, այ տղայ քու խոր խէրն անիծած, խլնքոտ քթիդ խըզմա կ՚ուզես, այ տղայ քու խոր խէրն անիծած»…

Այդ երգը աւելի թթուեցուց զիս: Մէկ երկուսը կը ձայնակցէին, միւսները լուռ էին, իսկ Սարբազ Խեչօն կարեկցութեամբ ինձի կը նայէր: Կոստին կը ժպտէր: Ապա ինձ մօտենալով ըսաւ.

— Սիրտդ լայն պահէր, չար եւ վատ մարդ չէ, միտքը բարի է եւ «կազմակերպելու» իւրայատուկ ձեւեր ունի:

Խեչօն, երգը կէսին կտրեց եւ, դառնալով Սարբազ Խեչոյին, ըսաւ.

— Դու աշխարհ չես տեսել, բան չես հասկնայ: Նիկոլը կը գրէ.— «Քեզի կուգայ Մոսկուայից եղած ինտելիգենտ զինուորական, պատրաստ մեռնելու: Քու տանեակի մէջ կազմակերպիր եւ լծիր»: Երբ ինտելիկենտ է, ի՞նչպէս կարելի է կազմակերպել եւ լծել: Ինտելիկենցիա, ինտելիկենտ… գիտե՞ս ինչ են դրանք: Դու չես գիտեր, ես գիտեմ,— բորբոքուելով մաղձը կը թափէր Խեչօն: «Ձին թիմարելու համար, ղաշաւին(*) ձեռնոցով կը բռնեն: Օջիլ որ վրանին ընկաւ, գայլ կը կարծեն, պատերազմի կ՚ելլեն եւ իրենց դժբախտ նահատակ կ՚երեւակայեն: Ցուրտ ու տաք եղաւ, Աստծոյ դէմ կռիւ կ՚ելլեն: Մէկ օր անօթի մնային, տրտունջ, ղալմաղալ: Վերջին խօսք չունին, երկու ժամ կը ճառեն եւ մի լաբլաբու հազիւ կ՚արտասանեն: Դեռ աղը չեղած, աթար կը շինեն եւ կը վառեն: Վայ թէ սարերն ընկնին եւ երկու անվնաս քրդեր տեսնին քարերու մէջ, բանակ կը կարծեն եւ ինչ ու ինչ հեքեաթներ կը շինեն: Իրենց լեզուն կը դառնայ թէ՛ աջ, թէ՛ ձախ: Կը խօսին, կը քարոզեն, մարդկանց խելքէ կը հանեն եւ, երբ ծափեր կը շահին, արդէն իրանց հերոս, նահատակ կը համարեն: Վայ թէ մի վանքի, բերդի կողքիցը անցնին եւ հաւանին, այդ իրենք են շինողը, պաշտպանողը: Իսկ եթէ գրելու շնորհք ալ ունենան եւ 1000 սուտէն մէկը ճիշտ դուրս գայ, արդէն իրենք են ամէն ինչը եւ աշխարհի, տիեզերքի գործերը տնօրինողները իրենք իրենց կը համարեն: Ա՛յ, այդ «ինտելիգենցիան, ինտելիգենտը»… Անոնք անիծ են, լու են, հասկցի՛ր»:

Կոստին, կողքերը բռնած, կը ծիծաղէր: Ես ուշադրութեամբ կը լսէի եւ կը հանգստանայի: Սարբազ Խեչօն կ՚առարկէր.

— Որ այդպէս է, չօբաններն են միայն լաւերը: Որ այդպէս

(*) Դաշաւի — Ընտանի անասուններուն վրայ մաքրելու խոզանակ։

է, Նիկոլ Դումանն ալ լու է, անիծ է. ան ալ, ի վերջոյ, ուսումնական վարժապետ է եղած, այժմ կառավարիչ նաւթահորերի։

— Չէ, կը բողոքեմ, խօսքը մի՛ շեղէ. ան «ինտելիգենտ» չէ, այլ «ինտելիկինտօ»։ Ինտիլիկինտոն մեր գլխուն տէրն է, մեր աչքին լոյսը։ Ինպէս չէ՞, Կոստի։

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԽԵՉՕ

Կոստու տեղը ես պատասխանեցի.

— Ինպէս է, Խեչօ։

Տարիներ պիտի անցնէին որ ստուգէի եւ հասկնայի թէ որքա՛ն դառն ճշմարտութիւններ կային Դաշնակցական Խեչոյի դատողութեանց մէջ։ Յամենայն դէպս ան իր դատողութիւններով «կազմակերպեց» զիս։

Իմ համաձայնութիւնը պատճառ եղաւ որ Խէչօն ժպտէր, ինձ համբուրէր, եւ այդ թուականէն մինչեւ իր մահը (որը, Արամի վկայութեամբ, զիս փրկելու համար էր պատահեր), եղանք իրարու հաւատարիմ ընկերներ։

Դաշնակցութեան համար, ինտելլիգենտը իտէալ չէր, այլ իտէալ էր լուռ եւ անշահ զոհաբերող «ինտիլիկինտօն»։

Սարբազ Խէչօն ինձ կը ներկայացնէր ընկերները, անուն առ անուն, եւ այդ դուրը չեկաւ մեծ Խէչոյին։

— Որ ներկայացնել է, լաւ ներկայացուր մեր ինտիլիկինտօյին։ Ահաւասիկ Կոստիան՝ Ռէալական դպրոցը վերջացուցած, Մոսկուա հոգեբանութիւն կարդացած եւ Գերմանիա կատարելագործած ու Ամերիկա վկայական առած, իսկ այժմս զօրանոցի կառավարիչ է։ Ահա Բերլինի համալսարանի կենդանաբանական բաժնի ուսումնաւարտ Խէչօն. ինքը սարբազ եւ ձիերի հսկիչ։ Ծանօթացէք՝ ինժինէր տեխնոլոգ. Բագուի սովետ սբեղդի կոտէլչիկ, նա ինքն Աստուր։

Եւ այսպէս ամէն մէկին տիտղոսներով ներկայացնելով, վերջացուց իրեն ալ չխնայելով։

— Ես ինքս ալ հասարակ մարդ չեմ, ուսումնական եմ։ Այս բոլորիս մէջ փոքրը դու ես, կը խնդրեմ ուրեմն իմ ձիուն լաւ նայես։ Յետոյ, քու այդ օձիքն ալ լաւ կ՚ընես որ քանդես եւ մի կողմ դնես։

Հասկցայ որ Խէչօն իր ինքնայատուկ ձեւով կ՚ուզէր հաշուեյարդարել մտաւորական դասի իմ մեծամտութիւնները, ցնորքները։ Ներողամտութեամբ համակերպեցայ եւ ամէնքի հետ միասին ծիծաղեցի։

Ես եղած էի ռուս զինուորական բանակի մէջ, ուր բազմութիւնները, ըստ իրենց որակի, կը դասաւորուէին մի ամբողջական մեքենայ կազմելու համար։ Հոն հաւաքական միաձոյլ անհատ մը՝ բանակը կար, եւ մարդիկ անոր շնչաւոր մասերն էին միայն։

Ես եղած էի Կարսի Յեղափոխական զօրանոցը, ուր մարդիկ իբր անհատ գոյութիւն ունէին, կը դատէին, կ՚արտայայտուէին ըստ իրենց կարողութեան, բայց մի բնական կապ, որ ամէնքին կը շաղկապէր. այդ բարոյական եւ գաղափարական միատեսակ ըմբռնողութիւնն էր, որից չեղողները չէին կրնար համարուիլ ամբողջութեան մասնիկը։

Ես չէի եղած չէթայական այն մթնոլորտի մէջ, որ արդէն կը պատրաստուէր երթալու դէպի մահ եւ այդ տարօրինակ նորութիւն մը կ՚երեւար ինծի։ Հասկնալու համար, համառօտ կերպով ներկայացնեմ այդ խմբի անդամները։

Կոստին, Շուշեցի էր, եւ Խէչոյի ըսածին պէս, իրօք որ աւարտած էր ռուսական միջնակարգ դպրոցը, յաճախած էր համալսարանը, եղած էր Եւրոպական կենտրոնները, նպատակ էր դրած խորացնել հոգեբանութիւնը մինչ այն աստիճանի, որ կարելի լինի մօտիկէն եւ հեռուէն ազդել եւ իր կամքին ենթարկել բարեկամ եւ թշնամի մարդկանց։ Այս միջոցով ան կը յուսար հիպնոսացնել Սուլթան Համիտը եւս եւ Հայկական Հարցը լուծել։ Այս կրթուած երիտասարդը, ի հարկէ ձախողելով իր գիտական որոնումներուն մէջ, եկած էր այն եզրակացութեան, որ միայն ոյժով եւ կազմակերպութեամբ կարելի էր խլել ազատութիւնը։ Ան Խոյի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր. կը հսկէր այս կէտէն անցնող Երկիր գծերուն վրայ, կը ճամբէր եկած խմբերը, կը մատակարարէր, բայց այս բոլորը այնքան սահմանափակ էին իր ուժերու համար, որ կը նախանձէր մեր վրայ որ Երկիր կ՚երթայինք։ «Եթէ անգամ չսպաննուինք, — կը մտածէր ան, — գոնէ հայրենիքի ժողովուրդին հետ կը լինինք»։

Կոստին էր մեր խնամակալը, մեզ կերակրողը, ախոռը մաքրողը։ Ան մեզ լոբի եւ ոսպ շատ կ՚ուտեցնէր եւ երբ դժգոհութիւն կը նկատէր, կ՚ըսէր.

— Ուխտած էք մեռնիլ, ինչ որ ալ ուտէք, վերջը նոյնն է. խնայողութիւնը թող մնայ ձեզի հետեւողներուն։

Մենք կը ծիծաղէինք եւ մեր գդալները կը բանէին։ Երբ Տէր Չարուատար դիտողութիւն կ՚ընէր, թէ մի ծառայ բռնէ սեւ աշխատանքի համար, Կոստին կ՚ըսէր.

— Քեզ Հայրիկի աշակերտ եւ Վարագայ սերունդ կը համարես, հարկաւ Ոտնլուայի գիշեր շատ տեսած ես։ Առաքեալներու չափ ալ չկաք, ինչո՞ւ եւ ալ ձեր ոտքերը չլուամ։ Կ՚ըսէք ծառայ վարձեմ, մեր պապու դրամո՞վ վարձեմ։

Կոստին միշտ զուարթ էր եւ կ՚ուզէր զուարթ պահել իր շուրջինները։ Անոր հոգեբանական պրպտումներէն միայն հետեւեալ արդիւնքն էր մնացեր։ Երբ իրմէ ծածուկ գիրք մը կը բանայինք, էջը եւ պարբերութիւն մը մտքերնիս կը պահէինք եւ իրեն կ՚առաջարկէինք գտնել էջը եւ կարդալ այդ պարբերութիւնը, կը գտներ։ Կը մտածէինք բան մը եւ ան կը գուշակէր թէ ինչ կը մտածենք։ Այդ յատկութիւնը մեկուն վախ, միւսին զարմանք կը ներշնչէր։ Ան վհուկ եւ գերբնական էակ մը կ՚երեւնար։ Այսպիսի խաղերով ժամանակ կ՚անցնէինք։

Քանի մը օր միայն անցուցի Խոյ Կոստիի հետ եւ մեր յարաբերութիւնները ատով ալ վերջացան։ 1909-ին անգամ մը եւս զայն տեսայ Համոյի (Օհանջանեան) տանը, բայց ան զիս չճանաչեց, ես ալ անձանօթ ձեւացայ։ Այդ չի նշանակեր որ ես անոր մասին լուրեր չունէի։

Կոստի Համբարձումեանը ձեռներէց, չարքաշ, խելացի եւ պայմաններին յարմարուող գործիչ մըն էր։ Եւ որ էականն է, իր լայն հայեացքներով եւ ուսումով՝ ան շուտով գրաւեց կարեւոր տեղ մը մեր կեանքին մէջ։ 1905-ին Պարսկաստանէն կ՚անցնի Անդրկովկաս եւ Հայ-Թաթարական ընդհարումների մէջ դեր կը կատարէ։ 1909-ին, երբ հալածանքի կ՚ենթարկուէր Դաշնակցութիւնը, ան այդ նեղ օրերուն յանձն կ՚առնէ պահել Ռուսիոյ մէջ կազմակերպութիւնը, զայն վերջնական քայքայումէն փրկելու համար։ 1914-ին, կը ստանձնէ Քաղաքներու Միութեան դրօշի տակ գործող ճակատի խնամատարական գործը՝ ի մասնաւորի Վասպուրականի սահմաններու վրայ. 1915-1917, ան Վասպուրականի վերակազման գործին

մէջ է եւ երբ Արամ Վանի նահանգապետութիւնը կը թողնէ, ան կը փոխարինէ զայն, առնելով իր վրայ բոլոր գործերու տնօրինութիւնը։ Վասպուրականի պարպումին, ան ժողովրդեան հետ է իբր լիազօր։ Կը մասնակցի եւ կը ղեկավարէ Պարսկաստանի կռիւները եւ կը սպաննուի Սալմաստի մօտերը, առանց տեսնելու Հայաստանի անկախութիւնը, որու յայտարարութեան լուրը առած էր արդէն։ Անոր եղբայրն էր յայտնի բոլշեւիկ Սաքօ Համբարձումեանը, որ կարեւոր պաշտօններ գրաւեց Հայաստանի խորհրդայնացման սկզբի շրջանին եւ շատերու հետ միասին զոհ գնաց 1937-8-ի մաքրագործումներուն, զորս կատարեցին Ստալին եւ Բերիա։

Հետաքրքրական դէմք մըն էր, Խոյի մէջ, Տէր Չարուադարը, որուն Յակոբ եւ Մկրտիչ անուններն ալ կուտային։ Ան արդէն երիտասարդ չէր, զինքը կը համարէր Յեղափոխութեան հիմնադիրներէն, կուսակցութիւններու կազմուելէն ալ առաջ։ Կ’ըսէր որ եղած է Հայրիկի աշակերտը, Վարագի վանքին մէջ։ Այժմս, երկրի արհաւիրքներէ դուրս փախած՝ ջորեպանութեամբ կը զբաղէր եւ մեր գոյքերն ալ տեղէ տեղ կը փոխադրէր։ Ան ծանօթ էր նահանգի ոչ միայն ջորեպաններուն, այլ եւ Խոյի պարսիկ ու թաթար ղեկավար տարրերուն։ Յայտնի էր իբր ազնիւ, խօսքի տէր, քաջ եւ պարտաճանաչ մէկը։ Շրջանի վստահելի անձն էր, եւ չնայած իր «Չարուատար» տիտղոսին՝ Դաշնակցութեան «դեսպանն» էր այլազգիներու մօտ։ Կոստիին յետոյ երկրորդ դէմքն էր Խոյի շրջանին մէջ եւ բոլոր գործնական խնդիրները անոր վրայ կը ծանրանային։

Չարուատար Յակոբը մասնակցեց պարսկական յեղափոխութեան, որուն մէջ աչքառու դեր կատարեց։ 1908-9 թուին, նա ձերբակալուեցաւ քանիցս եւ, թէեւ Տէր Չարուատար ծաղրանունով կը կանչէին զինքը, բայց ան կը վարէր Արտազ եւ Հեր գաւառներու առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը։ 1914-ին ան կ’անցնի Երկիր եւ կը սպաննուի Արճեշու շրջանին մէջ։

Վերոյիշեալ երկուքը Խոյի կայանի մնայուն անդամներն էին, իսկ մենք անոր ժամանակաւոր հիւրերը։ Մեզմէ մեկ քանին ռուս բանակի մէջ ծառայած էին եւ տարբեր աստիճանի հասած։ Ասոնց մէջ ամենէն

կենսուրախը եւ Պարսկաստանի մէջ արդէն անուն հանածը Դարալագեացցի Խէչօն էր, որուն «Սարբազ» անունը կուտային։ Անոր հետ էր Գրիշը՝ Ջաւախքէն որ ռուս հեծելազօրքի մէջ ենթասպայութիւնը վերջացուցած էր։

Կար նաեւ Ջաւախեցի Սուրէնը՝ նոյնպէս ենթասպայ եղած էր հետեւակ զօրամասերու մէջ։ Այս երեքը վաղուց եկած էին Անդրկովկասէն Պարսկաստան՝ աշխատելու Վասպուրականի սահմաններու վրայ։ Իմ այն հարցումին թէ ինչո՞ւ թողած են ռուս բանակը, վիրաւորուածի պէս կը պատասխանէին.

— Ի՞նչ է, մեզ հայվան կարծեցիր, որ մեր ազգի համար՝ նահատակութեան գործը թողած, գնանք եւ «սոխերի» (ռուսների) համար մեր կեանքը զոհենք։

Այս երեքը, միեւնոյն զինուորական դաստիարակութիւնը ունենալով, աւելի սերտօրէն կապուած էին իրարու, եւ անվերջ կը վիճէին երեք տեսակի զէնքերու առաւելութեանց մասին։ Երբ հասկցան թէ ես ալ թնդանօթաձիգ եմ եւ սպայ, իմ հանդէպ սկսան առանձին ակնածանք տածել, հակառակ որ ես նորեկ մըն էի։ Այդ հետեւանք էր իրենց զինուորական աւանդութեանց։ Բայց անոնք ինձմէ շատ փորձառու էին, Հեր ու Զարեւանդ եւ Արտազ հին հայկական գաւառներուն մէջ անոնք արդէն ճանչցուած մարդիկ էին։ Ոչ միայն կուսակցական մեր գոյքերի փոխադրողներն էին ռուսական սահմաններէն մինչեւ Վասպուրականի սահմանները, այլ եւ դարձած էին պատուհասը հաղորդակցութեան ճամբաները բռնող եւ երթեւեկը խանգարող աւազակներու։

Խոյը ճանապարհների հանգոյցի վրայ էր։ Այդ ճամբաները կը տանէին մի կողմէ Թաւրիզ, միւս կողմէ՝ Մակուի սարտարութիւն եւ, վերջապէս, նաեւ՝ Սալմաստ։ Այդ ճանապարհներու վրայ կուգային քրդական խմբեր, «Չրդեր», որոնք ճանապարհ տալու համար կամ տուրք կ՚առնէին եւ կամ պարզապէս կը թալլէին անցորդները, եւ մինչեւ իսկ կառավարական պաշտօնեաներն ու փոստը։ Վտանգաւոր անցքերու վրայ, կառավարութիւնը պահակներ էր դրած, բայց ասոնք ո՛չ կ՚ուզէին իրենց կեանքը վտանգի ենթարկել, ո՛չ ալ կարողութիւնն ունէին աւազակութիւնը արգիլելու։ «Չարուատար»ները կազմուած էին անվարժ ծերունիներէ, անկանոն կերպով զինուած, անճար եւ անօթի։ Անոնք յաճախ կը

խրախուսէին աւազակները՝ կողոպտելու ահաբեկուած ճամբորդները՝ ստանալով փոքր բաժին մը այդ կողոպուտէն։ Այս պատճառ կը

դառնար որ ճամբորդները իրենց անվտանգութիւնը ապահովելու համար սեփական պահապաններ որոնէին։ Հայ Ջանֆիտայինները՝ վստահելի եւ յանդուգն տարր կը համարուէին, եւ անոնցմէ կը սարսափէին աւազակներն ու անոնց ընկերակից «Չարուատար»ները։ Եւ այդ պատճառով ալ մեծ կարաւանները, յաճախ պետական փոստը, պաշտօնէութիւնը, զօրքն իսկ, կը խնդրէին Կոստին կամ Չարուադար Յակոբին (Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնին) տալ իրենց վստահելի պահակ-ուղեկիցներ՝ ճանապարհը շարունակելու համար։ Ուղեկիցները կը նշանակուէին յանդուգն, անշահախնդիր, կարգապահ եւ գիտակից տարրերէն եւ ընդհանրապէս բոլորի աչքը կը յառէր Խէչոյին, Սուրէնին, Գրիշին եւ միւս ընկերներու վրայ։ Ընտրեալներու մէջ կենտրոնական անձը Սարբազ Խէչօն էր, որ բազմաթիւ արկածներ անցուցած էր, բազմաթիւ մահաբեր ընդհարումներ ունեցած՝ իր ուղեկցութեանց ընթացքին։ Ան հռչակ հանած էր իբր մէկը, որու առաջը չի կարելի փակել, չի կարելի զայն կաշառել եւ ոչ ալ նահանջի մատնել։ Բոլորին զարմանք կը պատճառէր որ ան իր պարտականութիւնը կը կատարէր առանց հատուցումի, առանց նուէրի։ Խէչօն անուն էր հանած աւազակներու մէջ իբր ամենաքաջը, իսկ ժողովուրդի մէջ՝ իբր ապահովութեան հրեշտակ։ Շատ հեքեաթային ու անհաւատալի սքանչելագործութիւններ կը պատմէին անոնց մասին, ինչ որ բնական էր այդ թուականներուն։ Իրենք կը համարէին այդ ամէնը իբր զաւեշտ եւ կ’երազէին միայն թէ երբ պիտի գայ այն օրը, երբ այլեւս ստիպուած չլինին իրենց ժամանակը կորսնցնել պարսիկներու ապահովութեան համար։

Մեր կայանին մէջ կար նաեւ երկրորդ եւ փոքրիկ խմբակցութիւն մը ալ։ Ասոնք ինձ նման նոր եկածներ էին Պարսկաստան։ Ռուս բանակի մէջ գտնուած եւ աստիճան առած՝ ասոնք այնուհետեւ Բագուի մէջ աշխատանքի լծուած էին, մէկ կողմէ՝ իրենց ապրուստը ապահովելու եւ միւս կողմէ՝ կուսակցական դաստիարակութիւն առնելու։ Այս խումբէն ամենէն հսկան՝ իր մարմնով՝ կը կոչուէր Աստուր, երկրորդին անունն էր Առաքել, միւսինը՝ Սերոբ, մէկ ուրիշ ալ կը կրէր Ջալփափախ անունը (իսկական անունը բնաւ չհասկցայ)։ Անոնց տարբերութիւնը միւսներէն այն

էր, որ ուտելիքի լաւն ու վատը կը ճանչնային, եւ Սարբազ Խէչոյի արկածները չունենալով՝ կը պատմէին Բաղուայ բանուորական ցոյցերէն եւ «կոտէյլնի մաստերութեան» չաղ ռոճիկներէն։ Դժգոհ էին որ զիրենք անմիջապէս կռուի մէջ չեն ձգած եւ կը սպասցնեն զուր տեղը։ Այդ անհամբերութիւնը դուր չէր գար «հոգեբան» Կոստիին, որ կ՚ըսէր.

— Սերոբ, Սերոբ, ո՞ւր կը շտապիս, ինչո՞ւ կը շտապիս, կամաց կ՚երթաս, երկար կ՚երթաս, իսկ շտապիս՝ կարճ կ՚երթաս։

Շտապող հոգիները զբաղեցնելու կարճ ճանապարհը գտել էր Դաշնակցական Խէչոն, որ իր անսպառ կատակներով, երգերով, ոչ ոքի ժամանակ չէր տար մտածելու։ Ժամանցը կը դարձնէր այնքան գրաւիչ, որ կարծես գիտնալը աւելորդ էր, իսկ դատելը՝ յանցանք։

— Ես լուրջ բաներու հետ գլուխ չունիմ, կ՚ըսէր ան եւ ապա կ՚աւելցնէր, — մենք ճամբու վրայ ենք, հանած-վարած մարդու պէս տեղ հասնինք՝ նոր կը մտածենք, եթէ չհասնինք՝ ամէն ինչ աւելորդ էր։

Այսպէս կը փակէր ան խնդիրները։ Մեր խումբը քէֆի մէջ կարծես լինէր, ամէնքս զբաղուած էինք երգով, առակով, ծիծաղով եւ զեւզեկութեամբ։ Կարծես երկնքի թռչուններ լինէինք։

Մի օր Դաշնակցական Խէչոն հեռագիր մը ստացաւ. դէմքը շատ լրջացաւ, այլեւս նախկին Խէչոն չէր։ Բոլորն ալ անոր երեսին կը նայէին եւ լռելեայն ոտքի ելան։ Եւ Խէչոն սկսաւ հրամաններ տալ.

Մինչեւ երեկոյ պատրաստ պիտի լինիք. դուք՝ Առաքել եւ Սերոբ ձիերուն կը նայէք. դու, դառնալով ինձ, փամփուշտները կը հաշուես ու կը բաժնես ձիերու վրայ եւ խուրջինները լաւ կը կարես. իսկ Սարբազ Խէչոն դրսի գործերը կը կատարէ։

Բոլորս ալ կ՚ըսենք՝ «Լսում ենք» եւ դուրս կուգանք սենեակէն։ Այդ ժամանակ միայն հասկցայ որ մեր մեծաւորը Խէչոն էր եւ բոլորս ալ անոր հլու հնազանդ կամակատարներն էինք։

Երեկոյ է. դուրս կը քաշենք ձիերը եւ հերթով մէկ շարքի վրայ կը կանգնինք՝ ձիերու սանձերէն բռնած. լուռ դուրս կուգայ Խէչոն եւ բոլորս ալ անձայն բարեւի կը կենանք։ Ան կը մօտենայ ամէն մէկուս, կը նայի մեր շորերուն,

մեր հրացաններուն, ձիերուն, Սարբազ Խէչոյի ականջին բան մը կը փսփսայ եւ կը նստի իր ձին, հրամայելով՝ «Նստեցէ՛ք»։ Բոլորս ալ միաժամանակ կը նստինք մեր ձիերը եւ կը շարժուինք բաժան բաժան, որոշ տարածութեան վրայ։ Առջեւէն կ՚երթայ Սարբազ Խէչոն. անկէ յիսուն քայլ ետքը Դաշնակցական Խէչոն, իսկ մենք կ՚երթանք անոր ետեւէն, զոյգ զոյգ եւ դանդաղ քայլերով։ Երբ դուրս կուգանք քաղաքէն, կը քշենք մեր ձիերը եւ այսպէս ժամերով անխօս կ՚երթանք մթութեան մէջ։ Կը մօտենամ կողքինիս, կը հարցնեմ թէ ո՞ւր կ՚երթանք։

— Կարծեմ Սալմաստ, կը լինի պատասխանը։

Բարձր կիրճ մըն է մեր առջեւը. Սարբազ Խէչոն կը քաշէ ձիու սանձը եւ բան մը կ՚ըսէ Դաշնակցական Խէչոյին, որ, դառնալով մեզ, կը հրամայէ՝ «Պատրա՛ստ»։ Իսկոյն հրացանները կ՚իջնեն մեր մէջքերէն եւ փամփուշտները կը լեցուին։ Ձիերը կը շարժին դանդաղ, իսկ Սարբազ Խէչոն մէկուս մը հետ կը բարձրանայ լեռն ի վեր։ Անոնք շատ հեռացած էին մեզմէ, երբ յանկարծ աղմուկ մը կը լսենք։ Սրընթաց կը քշենք ձիերը եւ կը հասնինք խումբի մը, որ տասնէ աւելի մարդոցմէ բաղկացած էր։ Ճանապարհները պահողներն էին որ յանկարծակիի եկած էին։ Մենք կ՚անցնինք, առանց կանգ առնելու, միայն Սարբազ Խէչոն է որ անոնց հետ խօշ-պէշ(*) կ՚ընէ եւ խուրջիններէն արաղը հանելով՝ կը հրամցնէ անոնց։ Պահակները կը վախնային Ֆետայիններէն, Սարբազ Խէչոյէն ուղղակի կը սարսափէին, իսկ ան ահա ելեր արաղ կը հրամցնէ։ Քիչ մը կը սպասենք բարձունքի մը վրայ եւ երբ Սարբազ Խէչոն կը հասնի մեզ, առաջ

(*) Խօշ-պէշ — Բարեւ եւ անուշ խօսքեր փոխանակել։

կը քշենք ձիերը, որպէսզի դեռ լոյսը չբացուած՝ հասնինք Սալմաստ։

Յոգնեցուցիչ էր ճանապարհը. կ՚երթայինք անընդհատ, 10 ժամ, առանց ձիերէն վար իջնելու։ Երբ կը հասնինք գիւղ մը եւ ես մեռելի նման վար կ՚իջնեմ ձիէն, կը նկատեմ որ միւսները յոգնութեան ոչ մէկ նշան ցոյց կուտան։

— Լաւ, դու գնա՛ պառկէ, ես քու ձին կը նայեմ, կ՚ըսէր Խէչոն, առանց որ ես խնդրեմ այդ իրմէ։

Մեր հասած գիւղը Սանամէրիկն էր։ Անցած էինք Տղմուտի հովտէն եւ կը գտնուէինք Զոլա չայի հովիտը, որուն ջրերը կը թափին Ուրմիոյ լիճը։ Թէեւ յոգնած էի, բայց չհամբերեցի, ելայ տանիքը՝ տեսնելու այս նոր աշխարհը, որ առաջ Զարեւանդ, այժմս Սալմաստ կը կոչուի։ Զաղոոշի ծոցին սեղմուած Սալմաստը գեղեցիկ է իր տեսքով եւ արգաւանդ գիւղերը իրարու կապուած են բարտիի ծառերով եւ պարտէզներով։ Աւարայրի դաշտի պէս անապատ չէր երեւար։

Երկիրը կարծես հայու աշխարհ լինէր եւ անոր տիրապետողները՝ Ֆետայիները։ Ղալասարի կողմերէն ահա կ՚երեւին երեք ձիաւորներ, որոնք զինուած օրը ցերեկով դէպի Սանամէրիկ կուգան։ Ես զանոնք պետական պաշտօնեաներու տեղ կը դնեմ եւ կ՚ուզեմ ներս քաշուիլ, բայց կողքիս կանգնած Սարբազ Խէչոն կը ծիծաղի եւ հեռադիտակով նայելով, կը յայտնէ որ Փոխիկը, Յակոբն ու Գդէն են ատոնք, որ դէպի մեզ կուգան։ Նշաններ կ՚ընէ անոնց եւ արեւէն սեւցած երեք երկաթէ մարդիկ կ՚ուղղուին ուղիղ դէպի մեր տունը։ Խէչոն եւ Սուրէնը, իբր հին ծանօթներ, կ՚ողջագուրուին հարազատօրէն, իսկ մնացածներուս հետ՝ քաղաքավարօրէն։ Եկողները ձիերէն իջնելով, մեր մօտ ճաշի կը մնան։

Փոխիկը իր քառակուսի հաստատուն ծնօտներով, երկար պեխերով, բազէի սուր աչքերով մէկ մէկ կը նայի ընկերներուն եւ անոնց հսկայ դէմքերէն ազդուած՝ բան չի գտներ ըսելու։ Միայն «մաշալլահ» կ՚ըսէ։ Նայելով իմ «Թոյսըրգ» երեսիս, իմ կորացած մէջքիս (ճամբորդութենէն վերք առած էի մէջքս ծեծող չորս հրացաններէն), մռայլ դէմք մը առնելով կը դառնայ Սարբազ Խէչոյին.

— Աս եղա՞ւ. մենք երեքով գնացինք Նիկոլին, խնդրեցինք որ իրեն միանանք Երկիր անցնելու համար։ Լայըղ (արժանի) չ՚արեց, ըսաւ թէ քեզ պէսներ շատ կան Երկրին մէջ, դուք անպէտք էք. եւ չընդունեց մեզ։ Արդա՞ր է որ այս մի բուռը տղան արժանի լինի Երկիր գնալու, իսկ մենք Երկրի զաւակ, արիւն թափած՝ անարժան լինինք։ Ան կը նայէր ինծի եւ շատ բարկացած էր։

— Սասըդ (ձայնդ) կորէ՛, մէջ ընկաւ Դաշնակցական Խէչոն, քու փորու ցաւը քեզի պահէ, այս մէկ բուռն տղան քեզ ու քու ընկերները կը կշռէ։

Ես լռեցի եւ վերջը հասկցայ հարցի էութիւնը։ Սարբազը սուաղեց (կոծկեց) վէճը, եւ հարցը փակուեցաւ առանց կռիւի։

Սանամէրիկէն երեկոյեան ճամբայ ընկանք դէպի Փայաջուկ գիւղը, ուր հասանք մէկ ժամէն եւ ինձ ու Դաշնակց. Խէչոյին տեղաւորեցին Մանատէրեանի տունը: Խէչոն ծանօթ էր այդ տանը:

— Կարապետ, այս «ինտիլիկենտոյին» մէջքը պիտի բժշկես բրմբուլ անկողնով. մէջքը վիրաւորած է կակուղ գօտի կապած չէ լինելուն համար:

Մանատէրեան ընտանիքը շատ հարուստ էր: Նրանց տունը շէն էր եւ նոյն ատեն՝ կայան ինչպէս Ֆետայիններու, նոյնպէս եւ վարժապետներու: Հոն մեզ տեսութեան եկան Արմենակ Աֆտանտիլեանը, (որին Թաւրիզ հետագային թելադրեցի այս յիշողութիւնները), Գասպար Յակոբեանը եւ Երուանդ Ֆրանկեանը, որոնք վարժապետներ էին այդ գիւղը: Ամբողջ գիշերը անցաւ քէֆով եւ ուտել-խմելով: Այդ ատեն ոչ մէկուս մտքով կ՚անցնէր որ հետագային պիտի հանդիպէինք նորէն եւ մտերմանայինք:

Քանի մը օրէն, երբ արդէն կազդուրուած էի, մեզ հրաման եղաւ անցնիլ Ղալասար, որ Փայաջուկին շատ մօտ էր եւ իր այգիներով անոր գրեթէ կցուած:

Մեր կեդրոնը Ղալասարն էր, ուր կ՚ապրէր Նիկոլը. մեզ կանչեցին հոն: Սամսոնը, որ Սալմաստի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր, ընդունեց մեզ որպէս իր վաղեմի ծանօթները:

Նիկոլը այդ օրը վերջնական քննութեան պիտի ենթարկէր իր զինուորները: Ես եւ Կոլոտ Սարգիսը նկատուեցանք անպէտք, իբրեւ թոյլ կազմուածքի տէր մարդիկ: Մեր վիշտը անսահման էր, մենք վիրաւորուած էինք ու կ՚անիծէինք մեր ծնողները, որ մեզ քիչ մը աւելի յաղթանդամ եւ առողջ չէին ստեղծած: Ընտրեալները կ՚երթային հրացանաձգութեան փորձի, մենք կը հետեւէինք անոնց՝ տխուր ու տրտում: Երբ բոլորը վերջացուցած էին 400 քայլի վրայ նշան առնելը, ես ալ խնդրեցի որ ինձ թոյլ տան փորձ ընել: Բոլորն ալ ապշած մնացին որ Նիկոլէն ալ լաւ եւ միայն Սարբազ Խաչոյէն աւելի վատ նշան խփեցի եւ բոլոր զինուորներու մէջ երկրորդ տեղը բռնեցի:

Երկու Խէչոները միջնորդեցին ինձ եւ Սարգիսին համար, բայց Նիկոլ դուրդուրանքով շոյեց մեր ուսերը եւ ըսաւ.

— Ախր, այ տղերք, դուք դեռ ջահել էք, ուսանող էք. ինչո՞ւ կ՚ուզէք մեռնիլ մէկ փորձի համար։

Մենք նորէն խնդրեցինք Նիկոլէն, աշխատելով համոզել զինքը, ասելով որ դիմացկուն ենք. բայց անկարելի եղաւ։

— Այս կռուի համար չարժէ ձեզ զոհել. դուք դեռ ջահել էք եւ ապագային դեռ մենք պէտք պիտի ունենանք ձեզ պէս ուսանողներուն։

Սարգիսը, որ յեղափոխական աւելի մեծ ցէնզ ուներ եւ ժընեւի համալսարանէն էր, համարձակօրէն ըսաւ Նիկոլին.

— Դա ի՛նչ չափանիշ է. միթէ՞ բժ. Զաւրիեվը ինձնից աւելի դիմացկուն է եւ կամ ապագայի համար անպէտք. ինչո՞ւ նրան կ՚առնես խմբիդ մէջ։

— Դու մոռանում ես, Սարգիս ջան, պատասխանեց Նիկոլը, որ եթէ նա սպաննուի, գոնէ մարդիկ պիտի զգաստանան նրա մահով. իսկ ձեր մահովը ի՞նչ պիտի շահինք։

Այս խօսակցութիւնը տեղի կ՚ունենար խեղճ բժիշկի ներկայութեան, եւ ան ծիծաղելով կ՚ըսէր ուսերէն։

— Տես, տես թէ ինչպիսի հաշիւներ կ՚ընէ։

Ես կը բացատրեմ, որ ռումբեր շինելու եւ լեցնելու իբրեւ մասնագէտ՝ իմ ներկայութիւնը անհրաժեշտ է, քանի որ ինձմէ զատ միայն Սարգիսն է որ այդ գործէն կը հասկնայ։ Ատկէ զատ ես ռուսական բանակի սպայ եմ, հետեւաբար կարող եմ օգտակար լինել։ Վերջապէս Նիկոլը կը կակղի ու կը համաձայնի վերցնել մեզ մինչեւ Վան։

ՆԻԿՈԼ—ԴՈՒՄԱՆ

Միւս օրը ճամբայ պիտի ելլենք։ Գիշերը կը հաւաքուինք եկեղեցին։ Տինամիթը ձեռքովս ռումբերու մէջ լեցնելու ատեն թունաւորուած էի. գլուխս կը ցաւէր, սիրտս կը խառնուէր, բայց կը վախնայի ինքզինքս հիւանդ ցոյց տալ։ Սարգիսը նկատեց, բայց իմ խնդրանքին վրայ՝ լուռ մնաց։ Սամսոնը եւս նկատեց որ դեղնած էի, բայց ես իրեն բացատրեցի թէ իմ բնական գոյնն էր այդ։

Դրօշակ էր դրուած սեղանի վրայ, Դաշնակցութեան զինանշանը, խաչը, աւետարանը, հրացանը եւ սուրը վրան։ Աղօթք կ՚ընեն, Սարգիսը ճառ կը

խօսի, կը խօսի նաեւ Բժ. Ստեփանեանը։ Սեղանի շուրջը հաւաքուած ֆետայիները մտախոհ եւ տխուր կ՚երեւան, անոնց ետեւ կանգնած են կիներ եւ ուրիշ մարդիկ, որոնց աչքերէն արցունքներ կը հոսին։ Լուռ են բոլորը եւ կարծես իրենց հայեացքներով դէպի գերեզմանատուն կ՚առաջնորդեն ֆետայիները։ Թախիծով լի ֆետայիները հաղորդութեան մօտեցան. տէրտէրը ինչ որ աղօթքներ կարդաց, թէեւ ոչ ոք թերեւս կը լսէր զինք։ Բայց անոր ձայնը գիշերուայ այդ խորհրդաւոր կիսախաւարի մէջ կարծես կը տանէր մեզ դէպի ուրիշ աշխարհներ։ Երկի՞նքն էր թէ Տաճկահայաստանը, որ կը քաշէր մեզ։ Բոլորս ալ մէկիկ մէկիկ համբուրեցինք աւետարանը եւ դուրս ելանք Նիկոլի հրամանով։ Նստեցանք ձիերը եւ ճամբայ ելանք։

Երբ գիւղէն բաւական հեռացեր էինք, նոր միայն ես ինքզինքս գտայ եւ ուշադրութեամբ շուրջս նայեցայ։ Իմ առջեւէն կ՚երթար Մատոն, անոր կողքին անգնահատելի վանեցի Աւոն։ Երկուսն ալ քաջ ծանօթ էին այդ ճամբաներուն եւ մասնակցած էին բազմաթիւ կռիւներու։ Մատոն քիւրդ էր եւ ժամանակին եղած էր մեր կատաղի հակառակորդը, (ան նոյն իսկ մասնակցած էր կռիւներու Նիկոլ-Դումանի դէմ), բայց այժմ նոյնպէս կատաղի հակառակորդ էր թուրք կառավարութեան եւ ջերմ բարեկամ՝ ֆետայիներուն։

Անոնցմէ 50-60 քայլ հեռաւորութեան վրայ կ՚երթար Դաշնակցական Խէչոն, իսկ անոր ետեւէն Նիկոլը, որուն կը հետեւէին ֆետայիները զոյգ զոյգ։ Ամէնէն վերջը կ՚երթայի ես՝ ռումբերը բարձած իմ թամբիս, իսկ ինձմէ ետքը ամբողջ խմբի յետապահ Սարբազ Խէչոն։

Ճանապարհին, երբ դեռ նոր էինք Երեւանէն դուրս եկեր, Նիկոլը ինձ ըսած էր. «Ինչ որ չգիտենք, մահ է կոչւում»։ Կարծեմ թէ ան սխալած էր։ Մեր ձիերը առաջ կը սլանային դէպի անծանօթը, իսկ մեր մօտերը դէպի վաղուան անորոշութիւնը. ատոր մէջ կար խորհրդաւոր ահարկութիւն մը որ գրաւիչ էր միաժամանակ ու սարսեցնող. անծանօթը քաղցր էր ու թանգ, որքան ինքը՝ կեանքը։ Ի՞նչ փոյթ թէ Ղալասարի մէջ մնացող կիները՝ արտասուքը աչքերուն՝ մահ կ՚անուանէին այդ։

Խումբը կը շարժուէր մերթ սրընթաց, մերթ դանդաղ քայլերով, անծանօթ լեռներու եւ ձորերու միջով։ Բոլորն ալ լուռ էին, խօսիլը արգիլուած էր, միայն ձիերն էին որ կը խանգարէին գիշերային լռութիւնը։ Լուսաբացը մօտ

էր, երբ բարձրացանք սահմանի մէկ մեծ լեռը(*), որուն գոգաւոր մէկ վայրին մէջ վար իջանք ձիերէն։ Մեր ցերեկուայ կայանն էր այդ։ Արագօրէն թուլցուցինք ձիերու դոլանները (փորակապերը), քանդեցինք պոչերը, շփեցինք անոնց աչքերը, անոնց բաշերէն քանի մը անգամ քաշեցինք, վար իջեցուցինք խուրջինները, եւ ես ու ընկերս սկսանք ձիերը ման ածել, որպէսզի քրտինքները պաղին։ Միւսները լռելեայն բարձրացան եւ գրաւեցին չորս դիրքեր, մեզ պահպանելու համար վերեւէն։ Միայն Նիկոլն ու Զաւրիեվը՝ նստած խուրջիններու շեղջին մէջ՝ կը նիրհէին։ Երբ ձիերը հանգստացան, չուաններով կապեցինք զանոնք գետնին, որ քիչ մը արածեն. յետոյ խուրջիններէն փշրուած գարի տուինք անոնց։ Նիկոլ առաջարկեց որ մենք անպայման քնանանք։ Մատոն արդէն անուշ կը ննջէր։

— Տեսէք, այս վայրենին ինչպէ՛ս կը քնէ ջուրերու մէջ, ըսաւ Զաւրիեվը։

Բայց այնքան յոգնած էինք որ, թէեւ ձիւնի ջուրը մեր տակն էր բռնած, մենք եւս քնացանք։

Կէսօր չեղած՝ մեզ արթնցուցին։ Ելանք դիրքերը բռնելու, միւսները վար իջան հանգստանալու։ Հեռու գիւղերու ոչխարները մօտեցան մեզ. հովիւը վախցած ուզեց փախչիլ, երբ մեզ տեսաւ, բայց մենք հանգստացուցինք զինքը։

Դեռ մութը չէր ինկած երբ նորէն նստեցանք ձիերը եւ շարունակեցինք մեր ճամբան, թէեւ քիւրտ Մատոն մեզ զգուշացուց որ միւս օր կռիւ կը լինի եթէ այժմ առաջ երթանք։ «Չէ նստե-

(*) (Առատուլն էր)։

լը մէկ ամօթ, իջնելը երկու», ըսաւ Նիկոլը եւ հրամայեց առաջ շարժիլ նոյն լռութեամբ ու կարգով։

Շուտով կը մօտենանք սահմանին։ Լեռներէն կ՚իջնենք անդունդը. կ՚անցնինք կածաններով ուր մարդիկ ձիերով դժուարութեամբ կը շարժուին։ Բարեբաղդաբար ոչ ոք անդունդը ինկաւ, միայն Սերոբն էր կարծեմ, որ հազիւ ազատեցաւ Սարբազ Խէչոյի շնորհիւ։ Երբ սահմանային պահակներու մօտերքը հասանք, Նիկոլը հրամայեց հրացանները պատրաստ պահել եւ ձիերէն վար իջնել։ Ձիերու բաշերէն բռնած ժայռերու միջով վեր կը բարձրանանք։ Հեռուէն ձայներ եւ շներու հաչոց կը լսուի. մենք

կը շեղուինք դէպի աջ ու ձախ՝ այդ ձայներուն համեմատ, կը բարձրանանք լեռը, նորէն կ'իջնենք մինչեւ որ կը հասնինք ամենաբարձր գագաթը, որու լանջերով սրընթաց կ'երթանք։ Կը լսուի հրացանի մէկ երկու ձայն։ Արդեօք մեզ նկատա՞ծ են թէ պատահմունք է։

Մենք կը շարունակենք մեր ճամբան խոր ձորի միջով, որը երկուսի կը ճիւղաւորուի։ Անոնցմէ մէկուն մէջ դադար կ'առնենք ու կը տեղաւորենք մեր ձիերը։ Արշալոյս է արդէն։ Վեց դիրք ենք բռնած, ամէնէն բարձր դիրքին մէջ կը գտնուի Նիկոլը. ինձ բաժին է ինկած պաշտպանել ձորի բերանը Գրիշի եւ Սուրէնի հետ։ Մեր դիմացն են Շամախեցի Սերոբը, Սարբազ Խէչոն եւ փոքրիկ Սարգիսը. անոնցմէ վերեւ դիրք բռնած են Դաշնակցական Խէչոն, Առաքելը եւ երրորդ զինուոր մը, որուն անունը չեմ յիշեր. անոնց դիմացը, մեր վերեւ, Աւոն ու Խոյեցի Խէչոն, իսկ անոնցմէ բարձր Նիկոլը, Մատոն, Բժ. Զաւրիեվը եւ Թադոսը։

Կողքէս կախած խանչալի փոխարէն ունէի փոքրիկ գերմանական բահ մը։ Ուզեցի օգտուիլ գերմանական դասէս, քնելէս առաջ ինձ համար խրամատ մը փորեցի, որ պառկելու յարմար դիրք մը եղաւ։ Բահէս օգտուեցան Գրիշան եւ Սուրէնը եւս։ Ժամ մը ետք մենք արդէն պատրաստ էինք քնանալու։ Գրիշը հսկեց, իսկ երկուքս քնացանք։

Երբ Գրիշը արթնցուց մեզ, տեսանք մեր դիմաց, ժայռերու մէջ, մարդիկ, ձիաւորներ, առաջ եկող խումբեր. սրտատրոփ կը սպասէինք թէ ինչ պիտի լինի։ Դժուար է բացատրել այն

տարօրինակ յուզումը զոր մարդ կ'ունենայ առաջին անգամ, թշնամիէն պաշարուած ըլլալու ատեն։ Կուրծքդ հեւիհեւ կ'ելլէ կ'իջնէ, կ'ուզես վայրկեան մը առաջ վազել եւ խփել կամ խփուիլ. բայց Նիկոլէն հրաման չկար, թէեւ թշնամին արդէն 400-200 քայլի վրայ էր մեր դիրքէն։ Վերջապէս վերեւէն լսուեցաւ քրդերու աղմուկը եւ համազարկեր տեղացին։ Չորս կողմէն սկսան գործել հրացանները, կը գործէր նաեւ իմ հրացանը։ Աւելի հանգիստ դարձայ, կարծես հոգիս յուզումը գնաց առաջին գնդակիս հետ։

Կռիւը սաստիկ տաքցաւ մեր եւ Սարբազ Խէչոյի դիրքերուն առջեւ։ Թշնամին կ'ուզէր մեզ ոչնչացնել՝ գրաւելու համար մեր դիրքերը, որպէսզի կարենայ մտնել ձորը եւ խլել մեր ձիերը։ Թշնամին լեռներէն վար կը թափուէր եւ արդէն 100 քայլի վրայ էր. անոնցմէ ոմանք մեր ձիերուն մօտեցած են, ոմանք ալ մեր քարերուն տակն են։ Սուրէնը կը հանէ իր

տասնոցը, դուրս կը թռչի իր խրամատէն եւ գնդակներով կը փախցնէ մեզ մօտեցած քրդերը։ Մեր բոլոր դիրքերէն կատաղի կրակ կը տեղայ յարձակողներու վրայ, որոնք ետ կը քաշուին ձորի միւս երեսը կը շարունակեն կրակել քարերու ետեւէն։ Կը թուի թէ վախցած են. մենք մեզ յաղթող կը զգանք. Գրիշան երգել կը սկսի եւ բոլորս ալ կը ձայնակցինք։ Երգը մեր դիրքէն կ՚անցնի վերեւի դիրքերը։ Սակայն Սերոբի կողմէն երգի ձայն չենք լսեր. անոր քունքին գնդակ է դպած, եւ քարին յենուած, հրացանը բռնած ուղիղ, այդպէս ալ մնացած է, կարծես ողջ է։ Այդ դիրքով մեռնիլը մեզ օգտակար էր, որովհետեւ թշնամին շարունակ նշան կը բռնէր անոր վրայ եւ կը զարմանար որ վար չէր իյնար։ Բազմաթիւ գնդակներ կը դպչին անոր, բայց ապարդիւն։ Թշնամիի ուշադրութիւնը կը սեւեռուի անոր վրայ։

Կէսօրէն վերջ նորէն մէկ ուժեղ յարձակում եղաւ մեր դիրքերուն վրայ, բայց որովհետեւ վերեւի դիրքերը խիստ համազարկերով չէին թողեր որ թշնամին մօտենայ մեր դիրքերուն, այս յարձակումն ալ անյաջող անցաւ։ Կարողացան միայն երկու ձի խլել մեզմէ։ Ժամը 3-ին, զինուորական փողեր հնչեցին. մեր վերեւի դիրքերը դժոխային կրակ կուտային, բայց մենք չէինք գիտեր թէ ինչ կը կատարուի հոն, եւ այդ վախ կը

պատճառէր մեզ։ Աւոն եկաւ անցաւ մեր մօտով ջուր տանելու. անկէ հասկցանք որ հոն կռիւ կայ։ «Բայց ոչինչ չկայ», աւելցուց ան։ Մօսին հրացաններու ձայնը մեզ կը մխիթարէր. գիտէինք որ մերոնք դեռ ողջ են եւ որ մենք պիտի յաղթենք։ Մերոնք վերջապէս կը կանգնեցնեն թշնամիին կատաղի յարձակումը, բայց խեղճ Աւոն, որ ուզած էր մեզ հանգստացնել, վերադարձին կ՚իյնայ Նիկոլի դիրքին մէջ, Զաւրիեվի կողքին, մահացու գնդակ մը առնելով իր կողքէն։

Վերջալոյս է արդէն։ Կ՚ուրախանանք որ մութը կ՚իյնայ. մութի մէջ ի՞նչ կարող է ընել թշնամին։ Երբ մութը բոլորովին ինկաւ, ամէն ինչ լռեց։ Մեր վերեւի դիրքերուն մէջ մեր ընկերները սպաննուեցա՞ն թէ թշնամին փախաւ, չենք գիտեր։ Քիւրտ Մատոն կուգայ մեր դիրքը եւ Սարգսի կողմէն կը պատուիրէ որ երկու հոգի մնանք միայն ձորի բերանը եւ հատ հատ կրակենք թշնամին մոլորեցնելու համար։ Ես եւ Գրիշը կը մնանք մեր դիրքին մէջ եւ մէկ մէկ կը կրակենք. ես կը փորձեմ ռումբ մը գլորել ժայռէն վար, բայց ռումբը չի պայթիր։ Մինչ այդ մեր ընկերները կը հաւաքուին ձորի ծայրը։ Վերջապէս մենք եւս կը քաշուինք ու կը նստինք մեր ձիերը,

զգուշութեամբ մօտենալով մեզի ցոյց տրուած տեղը։ Կը վախնայի թէ մեր ընկերները արդէն բոլորը գացած ըլլան. բայց անոնք հոն էին, ստուերի մէջ, թէեւ քչուոր, հազիւ 10 հոգի։ Քիչ մըն ալ հոն մնացինք, բայց Մատոն կը շտապեցնէր վայրկեան առաջ դուրս գալու այդ գուբէն։ Չկային ոչ Նիկոլը, ոչ Զաւրիեվը, ոչ Թադոսը եւ ոչ Խէչոնները. գիտէինք որ Սերոբը մեռած էր, բայց Աւոյի մասին դեռ լուր չունէինք։ Վեր կը բարձրանանք զառիվերէ մը. եթէ ցորեկ ըլլար, գուցէ չհամարձակէինք ձիերը քշել այդ անդունդներու վրայով։ Կը հասնինք լերան գագաթը, ուր մարդիկ կան. ոմանք միամտաբար ուրախացած՝ «Դուման, Խէչո» կը կանչեն։ Ես, Սուրէնը եւ Մատոն, որ հազիւ 30 քայլ հեռու էինք, հասկցանք որ մեր առջեւ թշնամին է։ Անոնք ալ յանկարծակիի եկան եւ շշմեցան երբ մենք ատրճանակները քաշեցինք։ Լսուեցան «Լօ, լօ, ֆէտայան» գոչումները եւ հարիւրաւոր հրացաններ բացուեցան գիշերուան մութին մէջ։ Մենք կը ճեղքէինք շղթան հետեւելով Մատոյին,

գնդակները կուգային ամէն կողմէ, գնդակ մը դպաւ ձիուս պուտին, ուրիշ մըն ալ Առաքելի ձիուն, որ ետեւի ոտքերուն վրայ բարձրացաւ եւ գետին ինկաւ Առաքելի հետ։ Ան իմ առջեւն էր, քիչ մը կանգ առի, Առաքելը թռնեց իմ ձիուս պոչին եւ նորէն սրընթաց առաջ անցանք ու հասանք տղոց. Թշնամիէն բաւական հեռու էինք արդէն։ Առաքելը բարձրացաւ ձիուս քամակը։ Մատոն առջեւէն, Սարգիսը կողքիս, առաջ կ’երթայինք։ Յանկարծ երկու Խէչոնները հրաշքի նման դուրս ելան մեր առջեւ. նախ կարծեցինք թէ թշնամի են եւ ուզեցինք կրակել, բայց Սարբազի ձայնէն ճանչցանք զինքը։ Խէչոնները միացան մեզ եւ շարունակեցինք մեր ճանապարհը։

Կը նկատենք որ ստուերին մէջ սեւին կուտան ինչ որ շարժումներ։ Թշնամի պիտի լինի։ Ձայներս կորած կ’երթայինք դէպի ստուերը։ Երբ կը մօտենանք, կը հարցնեն մեզ թուրքերէն, թէ ո՞վքեր ենք։ Մենք կը պատասխանենք քրդերէն։ Զգուշացան կրակելէ, իսկ երբ 200 քայլ հեռացանք, համազարկ բացին մեր վրայ։ Այդ վայրկեանին կ’անցնէինք առուի մը վրայով։ Երբ ձիս ցատկեց, Առաքելը վար ինկաւ՝ զիս ալ քաշելով իր ետեւէն, բայց ես ամուր բռնած էի ձիուս բաշէն եւ կախուած կը մնայի օդին մէջ՝ գլուխս ներքեւ եւ ոտքերս վերեւ։ Իմ հրացանը ձեռքէս ինկած էր գետին։ Տեսայ որ Առաքելը մօտեցաւ ինծի, բայց փոխանակ զիս բարձրացնելու եւ դնելու իմ ձիու մէջքէն, վերցուց իմ հրացանը եւ հեռացաւ, թողնելով զիս կախուած։ Ձիս գլուխը դարձուց դէպի թշնամին եւ այն կողմը կ’երթար։ Գնդակները կը

սուրան։ Ես յուսահատ «Առաքել» կը պոռամ։ Յանկարծ ձիաւոր մը կը հասնի ինծի եւ, գետին ցատկելով, զիս կը շտկէ իմ ձիու վրայ, թշնամիին աչքին առջեւ։ Մենք կը սլանանք դէպի ընկերները, որոնք մեզ կը սպասեն, դանդաղեցնելով իրենց ընթացքը։ Այդ ձիաւորը Սարբազ Խէչոն էր։

Մեր փոքրիկ խումբը կ՚ուզէ առաջ շարժուիլ. «Առաքելը կրնայ թշնամու ձեռքը իյնալ», կ՚ըսեմ ընկերներուս եւ կ՚առաջարկեմ սպասել։ Այդ վայրկեանին յանկարծ կը տեսնեմ Առաքելը՝ նստած Սարգսի գաւակին։ Զարմանքս եւ ցասումս իրար խառնած՝ մի գէշ հայհոյանք կուտամ եւ, ատրճանակս հանած՝

կը պոռամ անոր վրայ.

— Քու հրացանը կորանցուցած ի՞մս կ՚առնես եւ ինծի ձգած՝ Սարգսի գաւակը կ՚ելլես։ Տո՛ւր իմ հրացանս եւ իջիր ձիէն, եթէ ոչ շան ստակ կ՚ընեմ։

Առաքելը խեղճացած, հրացանս ինձ տուաւ, բայց չիջաւ ձիէն, Սարգիսն արգիլեց։ Սարբազ Խէչոն այս աղմուկին վրայ մօտեցաւ մեզ, ըսելով, որ յետոյ կը տեսնենք այդ խնդիրը։

Մբատոն առաջ ձգած՝ ձիերու ընթացքը արագացուցինք, կրակի ու գնդակի տակ, եւ առաջ շարժուեցանք։

Մեր առաջ շներու հաջոց եւ մարդոց գոռում-գոչում կը լսուէին։ Մենք կ՚երթայինք ճամբով մը որ կը տանէր Կոթուր, որով արդէն անցած էինք թուրքաց սահմանը եւ մտած Պարսկաստան։ Հոն մտնելն ալ վտանգաւոր էր, ուստի լեռ մը կը բարձրանանք եւ կը շարունակենք ձիերը քշել ամենայն արագութեամբ, եւ մինչեւ լուսնալը այդպէս կը քշենք եւ կը հասնինք մի այլ լեռան կատարը։ Մատոն կը կանգնի եւ մեզ կը յայտնէ որ այլեւս վտանգն անցած է։ Կ՚իջնենք ձիերէն որ ջարդուած եւ ուժասպառ են եղած։ Իմ ձին քրտինքի եւ արիւնի մէջ կը լողայ, եւ իմ սիրտը շատ ու շատ կը ցաւէր անոր համար։ Բայց վերքէն կը նայէի եւ աչքիս առջեւ կուգային Սերոբի ծակուած քունքերը, Առաքելի արձանացած ձին, որ գետին տապալուեցաւ, եւ ինքն՝ Առաքելը՝ որ իմ ձիու պոչը բռնած էր, եւ կը վազէինք կրակներու մէջ։ Յիշեցի զիս այս վիրաւոր ձիու թամբէն կախուած, ոտքերս վերեւ, գլուխս ներքեւ, կ՚երթայի դէպի թշնամին եւ, վերջապէս իմ փրկութիւնս, Սարբազ Խէչոյի շնորհիւ։ Այս իրականութեանց կրկնութիւնը ինձ չափազանց յուզեցին։ Ես ձգեցի ձիս եւ գնացի դէպի տղաները։ Անոնք նստած հաց կ՚ուտէին, իսկ

Առաքելը գլուխը ձեռներու մէջ առած՝ կը մտածէր։ Կատաղած՝ անոր այնպիսի լիրբ հայհոյանք մը տուի որ բնաւ բերանս չէի առած։

— Ի՞նչ կ՚ուզես, ախպէր, ես շփոթուած էի. ինչ որ կ՚ուզես ըրէ։ Այնպիսի վհատութեամբ մը պատասխանեց, որ ես ինքս ինձմէ ամչցայ։

Սարբազ Խէչոն իմ փաստաբանն էր դարձած, եղելութիւնը կը պատմէր, իսկ լայնախոհ Սարգիսը կ՚ըսէր.

— Հասկցանք, ալ մի պատմէ, տղան շփոթուել է։

Մեծ Խէչոն երկուսիս ալ հայհոյեց, իսկ Մատոն, տեսնելով որ կռիւ կրնայ ծագիլ, քրդերէն Նիկոլ Դումանի երգը սկսեց եւ այս վէճը այսպիսով մարեց։ Ամէնքը անօթի էին։ Հաց կերան եւ կշտացան։ Իմ ձին, վիրաւոր, չէր ուզեր ուտել։ Ես յուզուած էի եւ նոյնպէս ախորժակ չունէի։ Կարծեմ մէկն ալ կար որ չկերաւ, այդ Առաքելն էր։

Հեռուն կ՚երեւար Սալմաստի հովիտը. մենք ապահով էինք։ Բայց այս կռիւէն վերջ անյարմար էր ցորեկով իջնել։ Վիրաւոր ձիեր կային, ուստի մենք դանդաղօրէն եւ հետիոտն ճամբայ ընկանք, եւ գիշերը հասանք Սանամէրիկ։ Ճանապարհին մենք իրարու հետ չէինք խօսիր. ամէն մէկը իր մտածումն ունէր, բայց մի մտածում ընդհանուր էր ամէնքին՝ ունէինք 17 հոգի եւ 17 ձի, իսկ այժմ 11 հոգի եւ 10 ձի է մնացած։ Ո՞ւր են մնացած 6 հոգին եւ 7 ձիերը։ Հաստատ էր Սերոբի եւ Աւտոյի սպաննուիլը, անոնց զէնքերը առնելով, նոյն վիճակին մէջ թողուցած էինք իրենց այն դիրքերուն մէջ, ուր ինկած էին։ Հաստատ էր նոյնպէս մի ձիու սպաննուիլը եւ երկու ձիու թշնամու ձեռք անցնիլը՝ առաջին յարձակման իսկ։ Բայց ի՞նչ եղան երեք ձիերը, զոր Թադոսը տարաւ իրենց դիրքերի տակ։ Ի՞նչ եղան մեր խմբապետը՝ Նիկոլ Դումանը, անոր օգնականը Թադոսը եւ Բժիշկ Զաւրիեվը։

Երեք Խէչոներ (Սարբազը, Դաշնակցական Խէչոն եւ Սեյդաւարցին) գնացած էին Նիկոլ Դումանի դիրքը, բայց այնտեղ գտած էին զօրքեր, որոնք գնդակներով ընդունած էին զիրենք։ Անոնք հազիւ մահուընէ ազատած էին։ Ո՞ւր էին Նիկոլը եւ միւսները. սպաննուա՞ծ էին, թէ ողջ՝ կը դիմադրէին թշնամուն, մեզմէ անջատուած։ Այս մտքերը զիս կը տանջէին։ Քանի կը

մօտենայինք Սալմաստին, այնքան կ՚աւելնար տղաներու անհանգստութիւնը։

— Ի՞նչ կը լինի մեր կացութիւնը, եթէ վաղը լուր գայ թէ Նիկոլը հասած է Վասպուրական, կ՚ըսէր Գրիշը։

— Այդպիսի հրաշք մը չի կրնար պատահիլ, կը պատասխանէր Սուրէնը։

— Ինչո՞ւ չէ. ե՞րբ լսած ես որ ան ճամբու կէսէն յետ դառնայ։ Մենք ամէնքս ալ դաւաճանէն ցած եւ սատկելու արժանի ենք։

— Թող մենք դաւաճան համարուինք, միայն թէ ան ողջ լինի, կ՚ըսէր Մեծ Խէչոն։

— Թէ որ ողջ է, ես կասկած չունիմ, կը հաւաստիացնէր Սարբազ Խէչոն։

— Ինչո՛ւ այդպէս կը կարծես, չէ՞ որ մտանք դիրքերը եւ զանոնք չգտանք։

— Մթնշաղին էր, որ անոնց դիրքի վրայ սաստիկ կռիւ կար. երբ զանոնք կտրեցին մեզմէ, կռիւը կը շարունակուէր։ Գիշերը եկաւ, անոնց հրացաններու ձայները խորթ կորուեցան։ Ահա այդ ատենն էր որ մենք զանոնք որոնելու գացինք եւ պատահեցինք թշնամուն։ Ուրեմն անոնք կորսուած են։ Յետոյ, երբ մենք կը հեռանայինք, ես շատ հեռուն լսեցի մօսինի ձայներ եւ կարծես թէ կռիւը կը շարունակուէր. ուրեմն անոնք պատահած են արգելքի եւ ճամբայ բացած։ Համոզուած եմ որ Նիկոլ սպաննուած չէ, ան ողջ է։

Այս ենթադրութիւններով մենք նորէն մտանք Սանամէրիկ։ Զարմանք, ուրախութիւն, տրտմութիւն ու վախ կար բոլորիս աչքերուն մէջ։ Մեզ այնպէս ընդունեցին, կարծես անձանօթներ էինք, կարծես զոհաբերութիւնից փախած մատաղցու եզներ լինէինք։ Հարց ու փորձ չէին ընէր, մենք ալ, քիթերնիս կախած, բան չէինք ըսեր։ Բայց ահա եկաւ, կուրծքը դուրս նետած, երեսը մթնած, խոժոռադէմ Փոխիկը իր համահարզներով։ Ես կը կարծէի թէ քանի մը օր առաջ եղած անախորժ խօսակցութիւններէն յետոյ, երբ ան քէն պահած էր Խէչոյէն եւ Նիկոլէն, պիտի չարախնդրութեամբ մեզ վիրաւորէ. բայց բոլորովին հակառակը պատահեց. այդ մարդը իմ աչքը մտաւ եւ ես անոր մէջ տեսայ անտաշ մեծութիւն մը։

— Ախպէր Խէչո ջան, տղերք ջան, ձեր ուխտ ընդունական լինի, ձեր չարչարանք ընդունական, որ այս չորս օրերը քաշեցիք. դուք տխուր

կ՚երեւնաք, ես ալ տխուր եմ, ինչ որ եղած է, եղած է, մտածելն այժմ աւելորդ է։ Դուք բարով եկած էք եւ իմ աչքին վրայ եկած էք։

Այս խօսքերը կարծես սառոյցը կոտրեց եւ անոր տակէն զուլալ աղբիւր մը ցայտեց։ Դաշնակցական Խէչոն ընկաւ Փոխիկի վիզն եւ, անոր «Ախպէր ջան» ըսելով, սկսաւ համբուրել, իսկ Փոխիկ կ՚ըսէր.

— Լսեցի եկած էք, եւ պակաս էք եկած, իմ սիրելի Աւդոն ալ ձեզի հետ չէ. եկայ մի հարցումով միայն թէ՝ կրնա՞մ օգտակար լինել չվերադարձողներուն։

Այս լեռնական մարդը մեզի գրաւած էր, մեր համակրութիւնը վաստկած էր։ Ան իմ աչքին դարձաւ լերան ծետուն մը, զոր թէեւ ուտելը դժուար էր, բայց համն ու հոտը անմահական էին։

ԳԼՈՒԽ Թ

Դուման եւ Ս. Թադէ

Duman and Saint Thaddeus

Խոյէն Ս. Թադէի վանք

ԽՈՅ Կ'ԵՐԹԱՄ ԵՒ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻՄ ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻՆ.
ԿՌՈՒԻ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.
ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՄԲԻ ՀԱՒԱՔՈՒՄԸ.
ՔԱՋԱՁՆՈՒՆԻԻ ԿԱՐԾԻՔԸ ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.
ԽՈՅԻՑ ԹԱԴԷԻ ՎԱՆՔ.
ԲԺԻՇԿ ՌՈՒԲԷՆ.
ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊԱԶ.

Նոյն գիշերը սուրհանդակ եկաւ Ղալասարէն: Սամսոնը իր մօտ կը կանչէր Սարգիսը, Դաշնակցական Խէչոն եւ մնացածները, իսկ Սարբազ Խէչոյին եւ ինձ՝ կը հրահանգէր անմիջապէս անցնիլ Խոյ: Սարգսի եւ իր ընկերներու գործը դիւրին էր. միայն մի քանի քիլոմէթր ճամբայ ունէին կտրելիք. որքան էլ յոգնած ու ջարդուած լինէին, կրնային այդ տեղափոխութիւնը դիւրութեամբ ընել: Իմ եւ Սարբազի ճամբան երկար էր, աչքս վախցած էր այն յոգնեցուցիչ վազքէն որուն ենթարկուած էի քանի մը շաբաթ առաջ:

— Քու ձին վիրաւոր, իմս հալէ ինկած, — դարձաւ ինձ Սարբազը, — գոնէ գրէր թէ ինչո՞ւ անմիջապէս պիտի մեկնինք ... Փոխիկ ջան, երկու թարմ ձի կրնա՞ս մեզ տրամադրել եւ մեր ձիերը բժշկել մինչեւ մեր վերադառնալը:

— Այդ ալ խօ՞սք է, իմ աչքի վրայ, պատասխանեց Փոխիկը

եւ պատուիրեց Գրէին եւ Սահակին, որոնք ասորի էին, որ երկու ձի պատրաստեն մեզ համար:

— Որ այդպէս է, մենք պէտք է քիչ մը քնենք: Երկու ժամէն աւելի չթողնիք քնելու: Արշալոյսին «գետատուկ»ն անցած պիտի լինինք:

Դեռ մութն էր երբ արդէն ձիերու վրան ենք: Գրէ եւ Սահակ եկած են մեզ ուղեկցելու մինչեւ «գետատուկ»: Այդ Փոխիկի փափկանկատութիւնն է: Սահակի քիթը մեծ է, կոռուազան խոյի կերպարանք կուտայ անոր դէմքին. Գըրէի վիզը կարճ է եւ անոր թիկնեղ մարմինը նման է ամուր կոճղի մը զոր անհնարին է կոտրել: Երկուսն ալ սահուն կը խօսին հայերէնը եւ բնաւ չես կարծեր թէ անոնք մեզմէ չեն: Արդէն ժամանակ ալ չկար անոնց հետ խօսելու, որովհետեւ անոնք մեզմէ առաջ կ՚երթային, իսկ մենք անոնց ետեւէն հազիւ կը հասնէինք, այնքան յոգնած էինք: Արշալոյսին անցած էինք վտանգաւոր կէտը եւ կանգնած «գետատուկ»ի գլխին: Համբուրուելով, մենք իրարմէ բաժնուեցանք: Այդ բաժանումը վերջնական եղաւ. մի երկու շաբաթէն անոնք պիտի թողնէին ընդմիշտ այս աշխարհը: Ոչ իրենք եւ ոչ մենք կը նախատեսէինք թէ պիտի սպաննուէին Փոխիկին հետ: Այդ մասին յետոյ կը պատմենք:

Արեւի տակ կը կտրենք ճամբան: Սարբազ Խէչոն կարծես ճամբաների հսկիչը լինի, պատահողին քէֆը-հալը կը հարցնէ, անուշ խօսք մը կ՚ըսէ: Ես անոր փոքրաւորի դերի մէջն եմ, հարսի պէս կը լռեմ, ժպիտ մը կ՚ընեմ եւ Սարբազի ետեւէն կ՚երթամ: Արդէն Խոյի փողոցներու մէջն ենք: Կը բանանք «մեր տանը» դուռը եւ ներս կը մտնենք:

Բայց ի՛նչ տեսնենք... Սանդուխների գլխին կանգնած է Թադոսը: Ան երբոր մեզ տեսաւ, կարծես միւս աշխարհէն փախած ուրուական մը տեսաւ: Զարհուրելի աղմուկ մը հանեց եւ ներս վազեց սենեակը. մենք ալ՝ անոր ետեւէն: Հոն տեսանք բժիշկ Զաւրիեվը, որ ուղի եկած էր մեզ դիմաւորելու համար, տեսանք Նիկոլ-Դումանը որ անկողնին մէջ երկնցած էր հանգիստ դէմքով: Զաւրիեվ, Թադոս, կորսուածը գտածի նման, մեզ կը համբուրէին, իսկ Նիկոլ՝ ձեռքը մեկնած, կը հրաւիրէր մեզ նստելու իր կողքին:

Թադոսն ու Սարբազը այնքան զգածուած էին, որ միմեանց պատմելէն չէին յագենար: Այդ լաւ էր, քանի որ Զաւրիեվ հայերէն չէր կրնար խօսիլ. Նիկոլ արդէն չէր ուզեր խօսիլ, ես ալ այնքան յոգնած էի ու այնքան երջանիկ, որ խօսելու կարիքը բնաւ չէի զգար: Լուռ կը լսէի Թադոսի պատմածները եւ կը հասկնայի թէ ինչպէս ազատած էին ստոյգ մահէ եւ ընկած Խոյ:

— Երեկոյեան յարձակումը մեր դիրքին վրայ եղած էր կանոնաւոր զօրքի կողմէ. այդ յարձակման ատեն ինկեցին մեր ձիերը, որ դիրքերու տակն էինք կապած. մեզ կտրեցին միւս դիրքերէն եւ ամրացան 50–100 քայլ հեռաւորութեան վրայ։ Կը գոռային՝ «թաալիմ»։ Աւդոն վաղուց սպաննուած էր եւ մենք երեքով անկարող էինք դիմանալ վայրկեան առ վայրկեան ուժեղացող թշնամիին։ Մութին՝ չորս կողմէն յարձակուեցին եւ մենք իրար խառնուեցանք։ Հրացանները մեր ուսերուն՝ կը կռուէինք տասնոցներով։ Նիկոլը յանկարծ կանչեց՝ «զա մնոյու» (հետեւեցէք ինձի) եւ դուրս թռաւ դիրքէն, մենք ալ անոր ետեւէն։ Այնքան յանկարծակի հարուածեց, որ իր կրակի տակ ճամբայ բացուեցաւ եւ մենք՝ ժայռերէն ցատկուտելով, շղթայէն անցանք եւ, լեռն ի վար վազելով, հասանք ձորը։ Ժայռի մը ձեղքին մէջ զիրար գտանք եւ Նիկոլը պատուիրեց՝ որ «այլեւս ոչ մի պայթում եւ ոչ մի հրացանի ձայն. այս ձորով եւ այս ջրերու հոսանքին ուղղութեամբ արագ շարժուեցէք, ճամբայ լինի թէ չլինի, եւ ոչ մի բանի ուշադրութիւն մի դարձնէք»։ Երկու ժամ արագութեամբ շարժուեցանք առաջ եւ ապա կանգ առինք։ Նիկոլը մեզ ըսաւ՝ որ կամ Պարսկաստան ենք, կամ անոր սահմանին մօտերը։ Դեռ հրացանի ձայն կուգար մեր կռուի տեղէն, բայց մեզ հետապնդող չկար։

Ամբողջ գիշերը կրիայի քայլերով առաջ գացինք եւ արշալոյսին ինկանք մեծ ճամբու մը վրայ, բայց այլեւս ոյժ չկար քալելու, հիւանդացած էինք։ Անցորդներէն էշ մը վարձեցինք եւ վերջապէս մեզ ձգեցինք այստեղ։ Այժմս՝ Սարբազ ջան, դու ըսէ թէ ինչ պատահեցաւ ձեզի հետ։ Սարբազը ծոծրակը քերեց եւ ըսաւ.

«Բիզ է՛սկի սարբազ աք, բիզ համ սըչարաք, համ կաչարաք» (Մենք հին զինուոր ենք, թէ՛ կ՚աղտոտենք, թէ կը փախչինք)։

Ծիծաղը բռնեց բոլորիս նոյն իսկ Նիկոլը սրտանց կը ծիծաղէր պարսկական այս առածին վրայ, իսկ Բժ. Զաւրիեվ կը հարցնէր.— Ի՞նչ, ի՞նչ ըսաւ։

Սարբազը մանրամասնութեամբ պատմեց բոլոր անցուդարձը, նոյն իսկ չմոռնալով իմ եւ Առաքելի միջեւ անցածը, ինչ որ պատճառ եղաւ Նիկոլէն կորզելու խօսք մը, աւելի շուտ՝ հայհոյանք մը Առաքելի հասցէին։ Թադոսի եւ Սարբազի պատմածներով, մեր կռուի ամբողջ պատկերը ամբողջացած էր եւ Նիկոլ գոհունակութեամբ ասաց.

— Ես չէի կարծեր որ այսքան թեթեւ պիտի ազատինք: Երկու մարդ եւ հինգ ձի այս փոթորիկին՝ շատ մեծ կորուստ չէ:

Ես պապանձուածի նման կը լսէի: Չգիտեմ ինչո՞ւ, ես ալ խօսեցայ.

— Կը յիշեմ Սերոբի վերջին խօսքերը, զորս Սուրէնն ու այս Սարբազը կատակի կուտան: «Սերոբ, Սերոբ, ըսաւ ան, ես քու պապու գանկ...: Ո՞ւր ես եկեր, ի՞նչ գործ ունիս այս լեռներուն մէջ...»: Սերոբէն աւելի մեզմէ եւ ոչ մէկը գիտէր, թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ կ'երթանք այս կռուին մէջ, թէ ո՞վքեր են մեր դէմ եւ ո՞ւրտեղ ենք: Այս հարցերուն պատասխանը մինչեւ այս վայրկեան ես չունիմ:

Կը յիշեմ տղուն զարնելս: Մէկ տղայ կար, քիւրտ մը, որ յամառեց մնալ մեր դիրքերուն տակ եւ շարունակ ժայռէ ժայռ անցնելով, կը մօտենար մեզի եւ իր կրակով շատ կը նեղէր: Արդէն 50 քայլի վրայ էր երբ ես կրակեցի ու զամեցի զայն գետնին: Հեռուէն մի աղիողորմ ճիչ բարձրացաւ՝ «լաւ, լաւ. Աստուծոյ սիրոյն, մի զարնէք, իմ զաւակ մեռաւ», այսպէս ձայնելով եւ ժայռէ ժայռ ցատկելով սլացաւ իր որդու դիակին վրայ: Իմ ձեռքերը դողացին, բայց Սուրէնը նշան առաւ եւ, հայրն էր թէ ով էր, աւելցուց տղուն դիակին վրայ: Կռուի ընթացքին ես այդ մոռցայ, բայց երեկոյեան դէմ երբ տեսայ Մատոյին, այն Մատոյին որ իր կեանքը զոհելով, մեզ ազատեց, իմ խիղճս սկսաւ զիս տանջել. Ներկայիս չեմ կրնար հասկնալ թէ ինչ է մեր ըրածը:

Չեմ կրնար հասկնալ նաեւ Փոխիկը. նախքան կռիւ գնալը ես զայն ոխակալ եւ վայրենի մէկը կը կարծէի: Երբ կռուէն վերադարձանք, ան հրեշտակ մըն էր դարձած: Մեզի գուրգուրաց, մեր ուխտը «ընդունական» համարեց, եւ ուխտ ունի մեր ճամբով գնալ եւ նահատակուիլ: Ինչո՞ւ այս ուխտը. ես չեմ հասկնար: Գուցէ յոգնած եմ եւ շշմած, բայց այս ամէնը ինձի անհասկնալի կը մնայ:

Ըստ երեւոյթին ես յուզուած կը խօսէի. Զաւրիեվ մօտեցաւ եւ գլուխս շփեց.

— Գոլուբչիկ մոյ, տի ստրադաեչ... (աղաւնեակս, դու կը տանջուիս), քնի՛ր, քնիր եւ հանգստացիր:

Ծանր եւ միակտուր քնով ես քնացայ մինչեւ միւս օրը: Երբ աչքս բացի, անօթի էի: Կերայ եւ բոլորովին առողջ մարդ դարձայ: Արդէն կը զղջայի նախորդ օրուան բացածներուս համար: Կը խորհէի թէ մի գուցէ վիրաւորած

էի Նիկոլը։ Բայց տեսայ որ այդ չոր մարդն ալ փոխուած է. Հաւասարէ հաւասարի վերաբերմունք ունի ինձ հանդէպ. զիս ոչ խամ մոզի եւ ոչ ալ լակոտ կը համարէ՝ այլ մի մարդ, որուն կարծիք կը հարցնէ։ Մի քանի նամակներ էր գրած Սալմաստ, (անշուշտ այդ նամակները կորսուած չեն եւ մի օր թերեւս երեւան գան Մինարէթի ծրարներուն մէջ), զորս տուաւ ինձի, որ կարդամ.

— Ամբողջը կարդա՞մ, թէ որոշ մասեր միայն, հարցուցի։

— Մասերը կարդաս, բան չես հասկնայ։

Մի նամակը կը վերաբերէր մեր խմբի ազատուածներուն, որոնք անմիջապէս պէտք էր հեռացուէին Սալմաստից դէպի Թաւրիզ, աննկատելի կերպով։ Նիկոլն ալ պիտի մեկնէր Թաւրիզ։ Ան կը գրէր, որ այդ անհրաժեշտ է ընել Մահլամի աղէտը չընկնելու համար(*)։

(*) Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, թուրք կառավարութեան սպառնալիքի տակ՝ պարսից իշխանութիւնը հարկադրուեցաւ միջոցներ ձեռք առնել հայ յեղափոխականներու դէմ։ Եօթ անմեղ գիւղացիներ, որ ոչ մի կապ չէին ունեցած Խանասորի

Երկրորդ նամակը կը վերաբերէր Փոխիկին եւ Երկիր անցնող խումբերուն։ «Արդէն անմտութիւն էր, բանը բանէն անցնելէն յետոյ, կը գրէր Նիկոլը, կադր պատրաստելը եւ իմ Երկիր անցնելու փորձը կատարելը, զոր ըրի հարկադրաբար։ Ատոր համար շատերուն մերժեցի վերցնել ինձ հետ, ինչպէս եւ Փոխիկին։ Սասունը չկայ, բոլոր ղեկավարները սպաննուած են, զինուորները Երկրէն փախչելու ճիգին մէջ են եւ հաւանօրէն շուտով անոնց մնացորդները այս կողմերը երեւին։ Խելացնորութիւն չէ՞ այս պայմաններու մէջ Փոխիկի Երկիր անցնելու միտքը, որու մասին կը հաւաստիացնեն տղերքը որ մօտս են եկած»։

Նիկոլ ինձ հարցուց թէ ի՞նչ է իմ կարծիքը, ի՞նչ հետեւանք կ’ունենան այս նամակները։

— Դժուար չէ հետեւանքի մասին կռահելը, բայց ինձի դժուար է դատել գրածներդ, որովհետեւ անոր մէջ անհասկնալի կէտեր կան։ Օրինակ, եթէ անմտութիւն էր ձեռնարկդ, ապա ինչո՞ւ սկսար եւ ի՞նչն էր հարկադրողը։ Եթէ Սասունը չկայ, ուրեմն ամէն ինչէ պիտի ձեռնթա՞փ լինել։

— Դրանք դու մէկ կողմը թող, դու հետեւանքի մասին յայտնիր կարծիքդ։

— Ճիշտ կը գտնեմ զգուշութիւնդ՝ թողնել Սալմաստը եւ անցնիլ Թաւրիզ։ Բայց եթէ կարելի է ինձի համար բացառութիւն ընել, ես կը գերադասէի անցնիլ Թադէոս Առաքեալի վանքը եւ այնտեղէն Վան. կը նախընտրէի իմ նախնական նպատակը հետապնդել, եթէ այդ մասին քու հաւանութիւնը լինի եւ ինձի յանձնարարականներ տաս։ Գալով Փոխիկի եւ ուրիշ խումբերու Երկիր անցնելու հարցին, չեմ կարծեր որ քու բացասական կարծիքը հաւանութեան արժանանայ։ Այդ գործը պիտի շարունակուի, մինչեւ որ դուն այս նամակը գրես Երկրէն, եւ կամ Երկրի ընկերները այս քու տեսակէտի նպատակայարմարութիւնը ըմբռնեն։ Քանի Երկրէն «Օգնութիւն, օգնութիւն» կան-

արշաւանքին հետ, գլխատուեցան, քաւութեան նոխազ դառնալով թրքական քմայքին։

չերը կը լսուին, բոլորն ալ ընդառաջ պիտի երթան ատոնց եւ քեզի չպիտի լսեն։

Նիկոլի չարացած աչքերը ընկան իմ աչքերի վրայ, բայց ան չբարկացաւ եւ որոտում կերպով ըսաւ.

— Այո, չպիտի լսեն։ Առանց հաշիւի ցանկութիւնը եւ զգացմունքը աւելի ուժեղ են քան բանականութիւնը եւ հաշիւը։ Ինչ կ՚ուզեն՝ թող մտածեն, բայց այս նամակները թող երթան։ Պիտի ըսեն թէ Նիկոլի աչքը վախցել է, Նիկոլ ինքը չըյաջողեց, նախանձէն չի ուզեր որ ուրիշներ յաջողին... Հոգ չէ, թող ըսեն։

Եւ նամակները գացին։

Միւս օրը, Նիկոլ ճամբայ ընկաւ դէպի Թաւրիզ, իր ընկերներուն հետ։ Ինձ թողեց Խոյ, որ ցանկութեանս համաձայն անցնիմ Վանք եւ անկէ՝ Վան։ Հասկցայ որ Սարգիսն ու Դաշնակցական Խէչօն, մեր խմբի մնացած մասն իրենց հետ առնելով, նոյնպէս անցած էին Թաւրիզ, համաձայն Նիկոլի հրահանգին եւ միացած էին անոր։ Մուժումբար հայ գիւղին մէջ տեղի ունեցած միջադէպի մը պատճառով, անոնք ցրուած էին դէպի Անդրկովկաս։ Ես անոնց այլեւս չհանդիպեցայ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւն։ Մեր խմբէն, Սալմաստ մնացեր էր միայն Սուրէնը Փոխիկի հետ։ Շատ չանցած անոնք երկուքն ալ պիտի սպաննուէին։

Այս բոլոր դէպքերը իմ վրայ չափազանց ազդած էին, եւ իմ կեանքի մէջ դարձակէտ հանդիսացան։ Խնդիրներուն սկսեցի մօտենալ քննական աչքով։ Հեռացայ «նահատակուելու» գաղափարէն, գերադասելով գործը եւ անկէ ստացած արդիւնքը։ Ատոր նպաստած էր Նիկոլի վերջին օրուայ կէս մտերմական խօսակցութիւնը ինձ հետ, բայց Նիկոլի վարկը իմ մօտ ընկած էր։ Կը մտածէի թէ ինչպէ՞ս այս բնական խելքով օժտուած մարդը, որ այքան լայն պատրաստութիւն, այքան քաջութիւն եւ հմայք ունի, կը մասնակցի ձեռնարկի մը որուն ինքն իսկ չի հաւատար, որ նոյն իսկ վնասակար կը գտնէ։ Նիկոլ արդարացում

չէր որոներ եւ բացատրութիւն չէր տար։ Այդ էր որ զիս կը զարմացնէր։

Տարիներ յետոյ է միայն, որ Սասունի նամակներէն եւ ուրիշներու պատմածներէն ես պիտի հասկնայի անոր տուած քայլին բուն պատճառը։ Շատ աւելի յետոյ, 1918-ին, երբ Տրապիզոն էինք գացած թուրքերու հետ բանակցելու, Նիկոլի մօտիկ ընկերը՝ Քաջազնունին(*), պիտի լրիւ պատմէր մեր խմբի կազմաւորման մասին եւ պիտի պարզէր Նիկոլ Դումանի բնութագիծը։

1904-ին Երկիրը ծանր վիճակի մէջ կը գտնուէր, Վասպուրականը մնացեր էր անգլուխ, իսկ Սասունը պաշարուած էր։ Այդ օրհասական օրերուն կը յիշեն Դումանը. կը կանչեն զայն որ գայ եւ ստանձնէ Վասպուրականի ղեկավարութիւնը։

Բայց այդ հրաւէրը կ՚ըլլար, երբ «բանը բանէն անցած էր»։ 1904-ի Մայիս ամսուն, Սասնոյ ապստամբութիւնը ճնշուած էր, Հրայրը զարնուած, կռուողները ցրուած եւ Երկիրին վրայ մահուան ստուերն էր կախուած։ Այդ ատեն է ահա որ Նիկոլ Դումանը հրահանգ կը ստանայ թողելու իր պաշտօնը Բագուի մէջ եւ մեկնելու Երկիր։

«Երբ Նիկոլին ներկայացրին Երկրի դրութիւնները, կը պատմէր Յ. Քաջազնունին, արդէն շատերը այդ նամակ գրողներից սպաննուած էին, իսկ ողջ մնացածները ցրիւ եկած էին եւ ելք էին որոնում Երկրից փախչելու։ Եւ ահա հրաւիրում են Նիկոլին՝ գնալ Երկիր եւ առնել ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ այն էլ փրկելու պայմանով։ Ըմբոստացուցիչ էր այս։ Նիկոլը հարցրեց ինձ.

— Այս եղա՞ւ։ Հարսնիքը կ՚անէ Հայրապետը, պատիժը պիտի քաշէ Կարապե՞տը։ Ես այդտեղ էի, հասցէս գիտէին։ Այս հինգ տարուայ մէջ

փոխանակ զուռնայ փչելու, գոնէ իմ կարծիքը առնէին եղած-չեղածի մասին, քանի որ վերջին վայրկեանին ինձ պիտի դիմէին։ Առաջուց

(*) Քաջազնունին Բագուի նաւթարդիւնաբերական ընկերութեան մէջ պաշտօնակից էր Նիկոլի։

պէտք է կարեւորութիւն տային Հրայրի նախազգուշացումներին։ Միտք ունէր ինձ դիմել գոնէ մի տարի սրանից առաջ, այն ժամանակ կարելի կը լինէր հասկացնել Հայրապետներին որ առանց Հարսի՝ հարսանիք չի լինի։ Այժմ, երբ հարսանիքը եղած է, թէկուզ առանց հարսնացուի, ես երթամ ի՞նչ անեմ։

Խուսափելով եղած հարցումից՝ ասացի.

— Նիկոլ, դու ես փորձառուն, դու մեզանից լաւ գիտես։

Մարդիկ կան, որ վճիռ կուտան եւ յետոյ կը մտածեն այդ վճիռի գործադրման եղանակների եւ հետեւանքների մասին. դրա համար ալ այդպիսիք դիւրին կը վճռեն, բայց ընդհանրապէս կէս ճամբուն կը կանգնին եւ նոր ու նոր վճիռներ կուտան։ Մարդիկ ալ կան, որ շատ դժուարութեամբ վճիռ կուտան եւ վճիռ կուտան միայն այն ժամանակ, երբ գործադրման եղանակների եւ անոնց հետեւանքների նկարը մանրամասնութեամբ պատկերացուցած են։ Այդպիսիք իրենց մէջ երկու վճիռ կուտան, մէկը յաջողութեան, միւսը ձախողութեան պարագաներու համար, եւ վճիռներ անքննելի են ու վերջնական. այլեւս ոչ մի խորհուրդի, կարծիքի ենթակայ չեն։ Այս վերջին տիպարներէն էր Նիկոլը եւ ոչ ոք չէր գիտեր թէ ի՞նչ, ինչպէ՞ս, որո՞ւ միջոցով պիտի իրագործէր այն նպատակները, որ իր վզին դրած էին ընկերները։

Նիկոլ նայեց երեսս ու լռեց։ Իսկ երբ Զաւրիեվը ռուսերէն քարոզը սկսեց, թէ պէտք չէ մեռածների եւ մեռնողների համար տատանում ունենալ, թէ պէտք է գնալ եւ զոհուել, Նիկոլը մթնեց, երկար ձեռները ամուր սեղմեց սեղանին եւ չոր կերպով ասաց.

— Կարճ կապիր, Եաշա (Յակոբ), ամէն ինչ վերջացած է։ Եթէ բոլորդ ձեր աչքը իմ վրայ էք չռած, ուրեմն այդտեղից կը սկսեմ, — եւ դառնալով ինձի.— Եթէ Երկիր գնալ կայ, ժամ առաջ գնամ, քանի նրանք չեն հասած մեր սահմանը։ Ժամանակ չկայ այս ու այն կողմը ընկնելու։ Քանի որ վճռեցի

առանց այլեւայլի Երկիր անցնիլ, անիմաստ կը լինի եթէ ինձ հետ համապատասխան մարդիկ չտանեմ:

Քանի որ արագ պէտք է շարժուիլ եւ իմ ուժերն էլ ցաւում են եւ թուլացած են, թէ՛ ես եւ թէ՛ տանելիք ընկերներս ձիով պէտք է լինինք: Իւրաքանչիւր ձիաւոր իր ամէն սարքով շուրջ 1,000 ռուբլի կը նստի: Արդ, Օհաննէս, Բիւրոյի հետ դու հաշիւ կ'անես, նամակներ կը գրես: Բայց այսօր, մինչեւ ժամը 10-ը, որտեղից էլ որ լինի, 15-20,000 ռուբլի դրամ կը պատրաստես: Այդ ժամին Խէչօն ու Թադոսը կը գան եւ դրամները քեզնից կ'առնեն: Քո գործը վերջացաւ: Գնա՛ այժմ, դրամ պատրաստիր:

Յետոյ դարձաւ Զաւրիեվին.

— Եաշա, քո բոլոր յորդորները՝ պատասխանատուութիւնը վերցնելու համար կ'ընդունեմ: Անշուշտ, դու եւս համոզուած ես տուածդ խորհուրդներին: Ուստի, դու ինձ հետ անպատժան պիտի լինիս, իմ հրամանի տակ:

Զաւրիեվը վեր թռաւ եւ համբուրեց Նիկոլին, որ աւելի պաղ դարձած էր, կարծես թէ արձան մը եղած ըլլար:

— Քանի որ համաձայն ես, հետեւեալները պիտի ընես անմիջապէս.

Ա.— Մինչեւ լոյս կը փակուիս տունդ եւ կտակդ կը գրես, մանաւանդ Պետերբուրգի քո ընկերներին, բարեկամներին, որ մեծ դիրքերի հասած են կայսրութեան մէջ: Բացատրիր քո տեսակէտները, որ նրանք գիտենան որ յանուն մեր դատի ո՛չ միայն ինձ պէս աւազակներն են սպանւում, այլեւ քեզ պէս ազնուականներն եւ ուսեալները:

Բ.— Առաւօտը կը տեսնես Թադոսին եւ դրամ կ'առնես քո գնումների եւ ծախքերի համար:

Գ.— Այսօր անցագիրդ կը պատրաստես, միւս օրը առաւօտ ճամբայ կ'ելնես եւ կը գնաս Պարսկաստան՝ Թաւրիզ, ուր իմ կարգադրութեան կը սպասես:

Թէեւ դժուար էր ինձ համար 20,000 ռուբլի գտնել անմիջապէս, բայց երկու ժամ չանցած 16,000 ռուբլի գտայ եւ տուի Թադոսին: Թէեւ Բժ. Զաւրիեվի համար էլ դժուար էր իր կտակը գրել եւ 36 ժամից ճանապարհ ընկնել, բայց միւս օրը նա Թաւրիզի ճամբու վրայ էր: Չորրորդ օրը Նիկոլը այլեւս չերեւաց Բագուի մէջ:

Նիկոլը անսովոր մարդ էր։ Մարդ ու անասուն միեւնոյն բանն են։ Մարդը ամաչում է այդ խոստովանելուց, բայց դրա համար էլ նա աւելի ստոր է քան անասունը։ Երկուսի գոյութեան նպատակը, լինի բնազդով, լինի բանականութեամբ, միայն մի բան է՝ ապահովել գոյութիւնը իրենց եւ իրենց սերունդի։ Այսինքն՝ փորը կուշտ պահել ամէն միջոցով, կեանքի վրայ դողալ, պաշտպանուիլ վտանգներից, սերնդագործել, նեղ օրուայ պաշար հաւաքել եւ նրան կապուիլ, ինչպէս իր անձին եւ իր սերունդին։ Նիկոլը դրանց մէջ բացառութիւն էր։ Կեանքը նրա համար մի վէգ էր որի հետ խաղում էր։ Դիրք, հարստութիւն, փառք՝ սին բաներ էր համարում։ Դրուած կարգերը, ընդունուած սովորութիւնները կարծես նրան չէին վերաբերում։

Նա սովորական մարդ չէր եւ մի այլ կողմով։ Բագուն հակասութեանց վայր է։ Մէկ օր կը տեսնես խրճիթը պալատի է վերածուել. միւս օրը կը տեսնես՝ պալատը վառուել է, մոխիր է դարձել։ Մէկը կը տեսնես ոսկու մէջ կը լողայ, միւս օրը՝ ցեխի մէջ։ Կը տեսնես մէկին փորը ուռելուց տրաքում է, միւսինը դատարկութիւնից կողերին է կպած։ Ուռած փորերը կոխոտում, անցնում են թոյլերին։ Մարդը մարդուն գայլ եղած՝ ուտում է։ Եւ այս տեսարանների առջեւ ոմանք յուզուած դարման են որոնում։ Բայց այս բոլոր ցնցիչ հակասութիւնները Նիկոլի վրայ չէին ազդում. նայում էր, կարծես թատրոնում լինէր. կարծես իրեն բնաւ չէին վերաբերում։ Նայում էր դրանց կրոփամարտի տեսարանին զնացողի նման, եւ համարեա անտարբեր հետեւում անկումին ու վերելքին։ Մի օր ուզեցի հասկնալ այս տարօրինակ մարդուն զգացումները։ Ելլէ՝ ի՞նչ պատասխանէ.

— Օհաննէս, քեզ լուրջ մարդ էի կարծում, տեսնում եմ որ դու էլ նոյնն ես։ Մարդիկ մրցումի են եկած, չգիտեմ՝ լա՞ւ է այդ, թէ վատ։ Ոմանք ցորեն են սերում եւ հատիկները լցնում են ամբարը, առանց գիտնալու թէ պիտի կարողանա՞ն ուտել եւ լմնցնել։ Գոմէշը ընկած է աւուտանոցը, ուտում է եւ մշշում՝ առանց գիտնալու որ մատաղորձը ուրախանում է։ Էշը արտերի եզերքի տատասկն է ուտում, եթէ առոյտ ուտէ՝ հարուած կը ստանայ։ Այծը՝ ելած է քարերը, ճիւղ ու տերեւ է ուտում՝ զգալով որ բան բռող չկայ։ Այսպէս, ամէն մէկն ալ իր գործին է՝ ըստ ճաշակի։ Նրանք դերասան են, ես ալ ձրի հանդիսական։ Դու մտածիր այն օրուան մասին, երբ գայլեր դուրս կը գան եւ կը յօշոտեն բոլոր տեսակի անասունները։ Այդ ժամանակ՝ այս ինքնամոռացութեան թատերգութիւնը կարող է վերջ գտնել...։

Բայց այդ չէր Նիկոլի բնաւորութիւնը որոշող գիծը։ Նրա տարօրինակութիւնը, հիւնարբը՝ (հնարագիտութեան շնորհքը) այլ բանի մէջ էր։ Երբ գայլերի ոհմակները որջերից կ՚իջնէին հրապարակ, երբ բոլոր անասունները իրար կ՚անցնէին, երբ ճերմակ օրուայ հերոսները եւ լեզուանի կաչաղակները ջուրն ընկած հաւ կը դառնային, երբ քիթը վեր հարուստն ու աղքատը ձեռ ու ոտ կ՚ընկնէին եւ ծակերը մտած՝ օգնութիւն կ՚աղերսէին, այդ ժամանակ Նիկոլը երեւան կը գար։ Նա հանդարտ էր եւ լուռ։ Աջ կը նայէր, ձախ կը նայէր եւ հրապարակի մէջտեղը կ՚իջնէր, կարծես յովազ էր մէջտեղ եկած։ Նրա երեւալը ե՛ւ վախ ե՛ւ զարմանք, ե՛ւ հիացմունք ե՛ւ պատկառանք կը պատճառէին։ Թշնամի լինէր թէ բարեկամ՝ ակամայ կը գամուէր եւ կը սպասէր նրա կամքին։ Այդ պարապային աշխարհը հանդիսատես էր եւ Նիկոլը՝ դերասան։

Քեզ ասացի թէ ի՞նչպէս Երկիր գնալու իր երկունքին մէջ՝ նա գտաւ ելքը իր անելիքի։ Կարողացաւ հարկադրել ինձ որ առանց խնդրանքի եւ հրամանի դրամ վճարեմ։ Կարողացաւ Բժ. Զաւրիեվին իր կտակը գրել տալ։ Սրանք մանր բաներ են, բայց աւելի կարեւորները կը պատմեն Վանից, Բողազ-քեասանից եւ Պարսկաստանի այլ ու այլ տեղերից։ Ես աչքովս չեմ տեսած։ Աչքովս տեսածը հայ-թաթարական կռուի օրերին էր, երբ թաթար-ուս գործակցութիւնը ակներեւ եղաւ հայերի դէմ, երբ պատռուեց քօղը այն առասպելին, թէ «քրիստոնեայ ցարական Ռուսիան

գրաւական է հայութեան երջանկութեան»։ Պէտք էր տեսնել թէ ի՛նչ շփոթ, յուսախաբութիւն եւ յուսահատութիւն էր պատած հայ բուրժուա, կղերական եւ մտաւորական դասերին։ Նրանք դարձած էին նաւակ, առանց առագաստի եւ ղեկի։ Ի տես թաթարական փոթորիկին, նրանք անէծք ու հայհոյանք էին կարդում ռուսական ծուռ խաչին, որ երէկ պաշտում էին։ Եւ ակամայ նրանք իրենց աչքերը դէպի մեզ էին ուղղում։ Պէտք է տեսնէիր «ձախ», «յեղափոխական» ասուածներին, թէ ի՛նչ անհեթեթ կերպով էին դատում, մատնուած սարսափի ի տես թաթար խուժանին որ սպառնում էր անխտիր սրբել բոլոր հայերին։

Բնական է, ասում էին նրանք, որ յետադէմ ցարական Ռուսաստանը ձեռք ձեռքի պիտի տայ յետադէմ թաթար խուժանին հետ։ Յեղափոխական ազատ Ռուսաստանի մէջն է մեր փրկութիւնը, եւ այդ դուք չէք հասկանում։ Թո՛ղ Դաշնակցութիւնը թողնի իր կրաւորականութիւնը, անցնի

յեղափոխութեան գլուխը, եւ յեղափոխուած Ռուսաստանը կը կործանէ այս յետադէմ խուժանը։

Մերոնք եւս, այս պատասխանատու վայրկեանին իրենք իրենց կորցրած, իրենց ընելիքը չգիտէին. մէկ նալին (պայտին) էին զարնում, մէկ՝ մեխին։ Բայց ժամանակը պարապ չէր անցնում։ Սրտամաշ լուրեր էին գալիս իւրաքանչիւր վայրկեան, որոնք մեզ աւելի էին անդամալուծում։ Ահա այդ վայրկեանին էր որ հասկցայ թէ ո՞վ է բուն առաջնորդը, ճգնաժամի մարդը։ Այդ՝ Նիկոլն էր, որ միշտ լուռ լսում էր։ Նա վեր ելաւ տեղից, հանգիստ ու դաժան, եւ դարձաւ դէպի աջ՝ դէպի կղերական, բուրժուա եւ շատախօս մտաւորականները եւ ասաց.

— Ձայներդ կտրեցէք։ Հասկացէք վերջապէս որ մինչեւ այժմ եղած ձեր աշխատանքները սելափը (հեղեղը) պիտի տանի։ Ձեր հաշիւները հիմքից սխալ են։ Ձեզ ինչ որ ասեմ՝ այն ալ կատարեցէք։

Ապա դարձաւ դէպի ձախ.

— Դուք եւս գլխներիդ զոռ տուած՝ վերասիա, վերասիա (ապառիկ, անհիմն) բաներ էք խօսում։ Մի քանի

ժամից եթէ առաջը չառնենք, բոլորիդ էլ մայրը լաց պիտի լինի։ Ելէք՝ սխտորի ու սոխի քաղցրը կ՚որոնէք։ Նրանց քաղցրը չկայ։ Իսկ եթէ յեղափոխութիւն կ՚ուզէք, ձեր ձեռքը բռնող չկայ։ Ահաւասիկ ձեր գուբէռնաթորը (նահանգապետը), ձեր հրամանատարները իրենց շներով միացած են իսլամ թաթար խուժանին եւ ուզում են ձեզ կովի պէս մորթել։ Ելէք, սպաննեցէք նրանց, եւ ես ձեզ ափարիմ կ՚ասեմ։

Դարձաւ դէպի մեզ.

— Թշնամին զինուած եւ անդէն, Երմանիքեանդ է անցած եւ Պարապետ հասած։ Դուք նստել՝ չանկեայ (ծնօտ) էք ծեծում։

Վերջապէս, խօսքը ուղղելով բոլորին, ասաց.

— Ցրուեցէ՛ք, եւ թո՛ղ ամէն մարդ գործի անցնի։ Կնիկները՝ տունը, պոլոճիկ (երիկամունք, քաջութիւն) ունեցողը թող փողոց իջնէ։ Ինչ որ ես կ՚ընեմ, ինչ որ ես կ՚ըսեմ, այն ալ կատարեցէք՝ եթէ ձեր բուրդը բարերար չէք ուզում հանել։

Բոլորը գառ դարձան։ Նիկոլը, առանց որոշման, բոլորին գլխաւորն էր դարձած։ Մէկ ժամ չանցած՝ լուր առինք որ Նիկոլը կռուի մէջ է եւ, ընկած թաթարների մէջ, կոտորում է նրանց։ Մենք առանց երկիւղի սպասում էինք նրա յաղթութեան։

Ահա այս է առաջնորդը, որ կարող է մի ժամում ամէն ինչ փոխել։

Թէ ինչո՞ւ Սալմաստէն ուղիղ եւ կարճ ճամբով չգնաց մեր խումբը, թէ ո՞վքեր էին մեր դէմ կռուող ոյժերը եւ ի՞նչ վնասներ հասցուցինք անոնց, — ատոնք շուտով պարզուեցան՝ սահմանապահ զօրքերի, քրդերի ու հայերի միջոցով, որ մասնակից էին եղած կռիւներուն։ Նախ՝ ճանապարհի մասին։ Նիկոլին յայտնի էր որ Դիլմանի Թուրք ներկայացուցիչը զեկուցած է մեր խումբի Սալմաստէն Վան անցնելու մասին. յայտնի էր նոյնպէս որ մեզ կը սպասէին Թակորցի, Մաղրիկցի աշիրէթները եւ Թուրք զօրքը։ Այդ բանը նկատի առնելով, Առաուլ լեռնէն (ուր գիշերած էինք) Նիկոլ կը փոխէ ճանապարհը եւ կ՚որոշէ Կոտուրի վերեւով, Ռադի եւ Սալախանէ կէտերով հասնիլ Վարագայ լեռը։ Մեր դէմ մինչեւ կէսօր կռուողները եղած էին Մըլանցի եւ Հայտարանցի ցեղի մարդիկ, ինչպէս նաեւ տեղացիներն ու սահմանապահ զօրքերը. յետոյ հասած էին Սարայի զօրքերը։ Անոնց թիւը մերինին տասնապատիկը պիտի համարել։ Մեր բախտն էր եղել որ Ռադիի մօտերքը մեզ չէին սպասեր։ Անոնց տուած զոհերուն թիւը եղած էր՝ 8 զօրք ու սահմանապահ եւ 23 քիւրտ։ Մեր աչքով տեսածը 17 դիակէն աւելի չէինք կրնար հաշուիլ։ Ինչ էլ որ լինէր, մեր կեանքը պարտական էինք Նիկոլի ճարպիկութեանը։

Խոյում երկու տարիքաւոր հին գործիչների խնամակալութեան տակն էի։ Երկուսն ալ կապուտաչեայ, միջահասակ, երկուսի վրան ալ կարծես տարիները կ՚անցնէին աւելի թրծելու քան մաշելու համար։ Ծերութիւնը մատնողները միայն անոնց չէկ մազերուն մէջ ընկած ճերմակ թելերն էին. այդ որ չլինէր՝ հասուն երիտասարդ պիտի կարծէի։

Մէկի անունը Ռուբէն էր եւ ազգանունը՝ Դերձակեան։ Չեմ երաշխաւորեր, սակայն, անոնց իսկութիւնը։ Կ՚ըսէր որ Պոլսեցի է, ցեղով Տարօնցի, որ նոյնպէս ստուգման կարիք ունէր։ Անկասկած է որ ան մասնակցած էր

Կուկունեանի խմբին եւ աքսորուած Սախալին, որտեղէն ան արկածներով փախած էր եւ եկած Պարսկաստան ու միացած Սախալինի իր ընկերներուն՝ Եփրեմին, Բալաջանին, Մովսէսեանին, որոնց պատմութիւնը, առանձին առանձին առնուած, առասպելական վէպ մը կրնայ դառնալ, որ մասամբ գրի առած է Ամուրեանը։

Այդ օրերուն այն Սիբիրէն փախածը «բժիշկ» էր (աւելի ճիշտ՝ բժշկի հռչակ ունէր) եւ Արտազի նահանգի մէջ փնտռուած մարդ մըն էր։ Ան բարեխիղճ էր, անշահախնդիր, նուիրուած՝ ժողովուրդին։ Եթէ չունէր բժշկական վկայական, սակայն Սախալինէն Պարսկաստան այնքան մարդոց բժշկած եւ երեւի մեռցուցած էր, որ կրնար շատ գիտուններու նախանձը շարժել։

Բայց այդ բոլորը պատրուակներ էին իր յեղափոխական գործը շարունակելու իբրեւ լեգալ մարդ։ Մակուայ Սարդարը զինք կը համարէր նահանգի համար անհրաժեշտ անձ մը։

Ռուբէնը կենդանի մարդ էր, եռացող ջրի նման կը վխտար. եթէ գործ չլինէր, ան պիտի խօսէր, կատակէր, գզուռտուէր եւ հայհոյէր ինչպէս կը հայհոյեն Սախալինի մէջ։

Միւս խնամակալս կը կոչուէր Վարդան եւ մականունն ալ Շահբազ էր։ Ան եւս հին պատմութիւններ ունէր իր ետեւը։ Բանկ Օտտոմանի դէպքերուն կը կապէր Ռուբէնը անոր անցեալը, բայց ինքը Շահբազը դժգոհ էր ատկէ եւ լուռ կը մնար այդ մասին։ Առհասարակ ան խօսելուն հակառակ էր եւ ամէն ինչ «գեղգեղութիւն» կը համարէր։ Մտածկոտ էր, եւ միայն իր աչքերի արտեւանունքները շուտ շուտ շարժելով կ’արտայայտէր իր ջղային լինելը։ Վարդան նոր էր դուրս եկած Երկրէն։ Վասպուրական յուզումնալից կեանք մը անցնելէ յետոյ, «Ջատաք» անունը շալկած, դուրս էր եկել Երկաթին հետ՝ գնալու համար Ընդհանուր Ժողովին։ Վերադառնալով անկէ, ընկած էր Ռուբէնի ձեռքը, որպէսզի ան զինքը հասցնէ Վան՝ Թադէոս Առաքեալի վանքի վրայով։

Ահա այս երկու փորձառու մարդկանց հետն էի ես։ Ինձ մտածելիք կամ ընելիք բան մը չկար։ «Անոնց ջրերով իմ ճամբան կրնամ գտնել», կը մտածէի ես եւ հանգիստ էի։

Մի քանի օր մնացինք Խոյ եւ Ռուբէն սկսաւ ձանձրանալ։ Անգամ մը դարձաւ Վարդանին ու ըսաւ.

— Ճիշտ է, խառն ժամանակներ են, տարաձայնութիւններ շատ, բայց լինելիք գործը՝ որ առաջ անելը աւելի լաւ է: Հինգ ձի կ՚առնենք, երկուքը բեռան, երեքը նստելիք: Հրացաններու կոթերը կը բաժնենք խողովակներից եւ բեռներու մէջ կը կորսնցնենք: Ձեզ կուտամ «վարանդիլ» հրացան, իբր իմ ծառաներուն: Ես առաջէն կ՚երթամ, դուք ալ իմ ետեւէն, իբր իմ ղոլամներ (ծառաներ): Կ՚երթանք Զէյվայի, Զուրաւայի Թեղնուտի վրայով: Թեղնուտ չհասած՝ կը շրջինք Կրողըլտաղի վրայով եւ կ՚երթանք Թադէի Վանք: Ամբողջ շրջանը շան որդիներ են: Ընդունելի՞ է:

Վարդան լռեց, վերջապէս պատասխանեց.

— Թող քու ըսածը լինի:

Ռուբէնը, դժգոհ, ինձի կը նայէր հարցական: Ես պատասխանեցի.

— Թող ըսածդ լինի:

Ռուբէն բարկացաւ.

— Շուն շան որդիք, տարբերութիւնը ի՞նչ ձեր ըսածներուն միջեւ: Բան մը ըսէք, բան մը հասկնանք:

Եւ այնպիսի ձեւով մը ըսաւ, որ մեր ծիծաղը բռնեց.

— Լաւ, եթէ վէճ կ՚ուզես, թող քու ըսածը չլինի, պատասխանեց Վարդան:

Բայց հարցը եւ մեր ընելիքը արդէն որոշուած էր, եւ միւս օրը ցերեկով, իբր բժշկի ծառաներ, «վարանդիլ» հրացանները դցած մեր ուսերուն, կ՚երթայինք շուկայի միջով, քաշ տալով երկու բեռան ձիեր: Կ՚երթայինք միշտ դէպի հիւսիս արեւմուտք, գետակների ափերով որ կուղային թափուելու Տղմուտի մէջ: Անտառապուրկ լեռներ էին, երբեմն կիրճերով: Յաճախ կը հանդիպէինք ձորերու մէջ կորած խեղճուկ գիւղերու, որոնց շատերու անունները հայկական էին, բայց բնակիչներն ամէնքն ալ թաթար կամ քիւրտ էին: Չնայելով դրան, մեր առաջ ընկած Ռուբէնը ծանօթ կ՚երեւար ամէնքին: «Հաքիմ պաշի» ըսելով, զայն կ՚ուզեն կլեցնել, բայց ան կը խոստանայ վերադարձին հանդիպիլ: Զէվան ու Զուրաւան անցած՝ կը մօտենանք Թեղնուտին, ուրտեղ կանգ կ՚առնենք՝ ձիերուն հանգիստ տալու եւ մեր երթալիք ճամբան որոշելու համար:

Դեռ արեւ կայ երկնքին վրայ: Վարդան միացուցած է «մոսին» հրացաններու մասերը եւ մեր զէնքերը փոխած ենք: Կրողըլ-տաղ գիւղը շրջելով, կը

մագլցինք անոր լեռը եւ շների հաջոցը եւ հատ ու կենտ հրացանի պայթոցներու ձայնը մեր ետեւ թողած՝ կը հասնինք բարձրաւանդակի մը, որու ջրերը կը հոսին ոչ թէ հարաւ՝ Տղմուտ գետը, այլ դէպի հիւսիս՝ Մակուի ուղղութեամբ, այսինքն Գայլատուայ գետը: Մեր ելեւէջը տեւեց մի քանի ժամ, որ յոգնեցուցիչ էր մանաւանդ ձիերու համար: «Այլեւս ազատութիւն է», կ՚ըսէր Ռուբէն. ինչպէս կ՚ուզէք, այնպէս ալ քշեցէք, երկու ժամէն կրնանք հասնիլ վանք»:

Լուսոյ աստղը կը փայլի խոտաւէտ դաշտի վրայ. ձիերը կը փռչտան եւ կ՚արածին հեւքով: Մենք յենուած բեռներուն, կ՚ուտենք լաւաշի մէջ փաթթուած պանիրը: Հեռուէն, շատ հեռուէն, զանգակի ձայն կուգայ: Երկինքը կը կապուտնայ եւ կապոյտը նարնջագոյնի հետ կը խառնուի, տժգունած աստղերուն հետ միասին: Վանքի զանգերն են, որ կը ղողանջեն մեղմութեան մէջ: Թադէի վանքն է, որ քրիստոնեաները կը կանչէ աղօթքի եւ հաւատի: Ոչ մի տեղ այնքան խորհրդաւոր եւ գեղեցիկ չի կարող հնչել զանգակը: Անոր ձայնը հոս՝ կուգայ միւս աշխարհէն, երկինքէն, եւ տարբեր, այլապէս յուսատու շեշտ մը ունի, կարծես ան մեռելները ոտքի կը կանչէ:

Թադէոս Առաքեալը 2000 տարի առաջ այդ եկած ձայնի վայրն է սպաննուած անհաւատ մեր Թագաւորի կողմէ: Եւ ամէն առաւօտ զանգակներ կը հնչեն, բայց ոչ ոք աղօթքի չի գար: Այս երկիրը մնացեր է անհաւատ, ամէնքը իսլամ են եւ թշնամի այդ ղողանջներուն: Բայց զանգակները դարեր շարունակ կը հնչեն ու չգիտես ո՞վ է զարնողը եւ ինչո՞ւ կը զարնեն: Կարծես կը զարնեն, աւետելու համար արդարութեան յաղթանակը, բայց արդարութիւնը չկայ ու չկայ:

— Խոտի չափի կերան ձիերը, ըսաւ բժիշկ Ռուբէնը, եւ տեղէն ելաւ. քիչ մըն ալ թող աղօթեն վանքին մէջ, որպէսզի սեւաւորը մենակ չմնայ:

Երբ երկինքը կարմիր թուջ էր դարձած եւ աքաղաղները իրենց վերջին կուկուլիկուն կը կանչէին, մենք տեսանք հոյակապ վանքի գմբէթը: Ան կարկուտէն փախչող հովիւի կը նմանէր:

ԳԼՈՒԽ Ժ

Ս. Թադէի վանքը

The Monastery of Saint Thaddeus

Ս. Թադէ · հաւաքուող խումբեր

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԻ ՄԷՋ.
ԸՆԾԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ.
ՎԱՆՔԻ ԴԵՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՀԱՄԱՐ.
ԼՈՒՐԵՐ ԿՌԻՒՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ.
ՀԱՋԻ ԼԵՒՈՆԻ ԽՈՒՄԲԸ.
ԵՐԿԱԹԻ ԵՒ ԹՈԽՄԱԽԻ ԽՈՒՄԲԸ.
ՓՈԽԻԿԻ ԽՈՒՄԲԸ.
ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԸ.
ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԿԻՐ ԱՆՑՆԵԼՈՒ.

Ե՞րբ շինուած է Թադէոս Առաքեալի վանքը, ո՞վ է շինած եւ որո՞ւ համար՝ այդ ինձ անծանօթ է։ Պարզ է որ ան հայկական ոճով է շինուած, ինչպէս մեր բոլոր վանքերը, բայց անոր մէջ մի այլ քաղցրութիւն կայ. իր քանդակները, իր զարդանկարները մինչեւ այդ տեսածներուս ոչ մէկուն կը նմանին։ Անոնք առանձին գնահատման եւ ուշադրութեան նիւթ կրնան դառնալ, որ վեր է իմ հասկացողութենէն, ուստի թողնենք վանքը իր տեղը, որովհետեւ ան չի ցանկանար որ զինքը բամբասենք։

Վանքին մէջ շատ սենեակներ կային, բայց քիչերն էին բնակելի։ Միաբանութիւնը բաղկացած էր աչքերը ցաւոտ պառաւ տնտեսէ մը, ջաղացպանէ մը, որ միաժամանակ ծառայ էր, տիրացու եւ բոլոր գործերուն հասնողը, եւ վարդապետէ մը,

Բուլղարիայէն եկած. անոր աչքերն ալ ցաւոտ էին։ Բժիշկ Ռուբէնն կը խօսէր, կը կատակէր, կը հայհոյէր եւ լռակեաց միաբանութեան մէջ աղմուկ կը հանէր, կարծես իր առջեւ վարդապետ կանգնած չլինէր։

— Դու գնա՛ քու գործդ լմնցուր, մոմերը մարէ եւ արի մի լաւ չայ (թէյ) խմենք:

Բոլորուեցինք վարդապետին հետ սեղանի շուրջը, տուինք անոր նամակներն ու թերթերը եւ ան թաղուեցաւ անոնց մէջ: Վարդապետի անունը Գէորգ Նալբանդեան էր, բայց այդ անունը չէին գործածեր: Վարդանը՝ Ընծայր, իսկ Բժ. Ռուբէնն ալ յամառօրէն Անծայր կը կանչէր: Հայր սուրբը այդ երկուքն ալ անտարբերութեամբ կ'ընդունէր:

— Անծայր, թերթ կարդալու ժամանակը չէ, դու բան չունի՞ս մեզ տալու: Երկրէն սուրհանդակ չեկա՞ւ, կը հարցնէր անհամբեր Ռուբէնը:

Վարդապետը, առանց պատասխանելու, դուրս եկաւ սենեակէն եւ մի փակ ծրար տուաւ Վարդանին, իսկ Ռուբէնին ըսաւ.— «Ցաւօք սրտի քեզի բան չըկայ»:

Գէորգ վարդապետը առաջին տեսքին մի արգահատելի մարդ կը թուէր: Այս դեռ եւս երիտասարդ, եռանդով լեցուն, աշխարհը տեսած հոգեւորականին ի՞նչն էր հարկադրել գալ եւ բանտարկուիլ այս վանքին մէջ, որին իրաւցիօրէն Մենաւոր կ'անուանէինք: Բժ. Ռուբէն Սախալինի արգելարանին մէջ թերեւս աւելի շէն եւ ուրախ կեանք պիտի ունեցած ըլլար քան այս վարդապետը այս վանքին մէջ, ուր հասարակութիւնը կազմուած էր միայն երկու հոգիէ իսկապէս, ձանձրալի՝ եւ տաղտկալի մի կեանք: Գէորգ Վարդապետը ինձի կը պատկերանար իբրեւ մի կամաւոր աքսորական, որու կեանքի գաղտնիքը կ'ուզէի թափանցել: Արդեօք հաւա՞տքն է թէ Թադէի վանքի պահպանումի հոգը, որ զայն հոս բերած է:

Օրական երեք անգամ այս մարդը վանքի ճակատին փորագրուած արեւի ժամացոյցին կը նայի եւ ըստ անոր շուքին՝ զանգակները կը քաշէ՝ ժամկոչի տեղը, որ չափազանց զբաղուած է այլ գործերով: Օրական երեք անգամ վանքը կը մտնի միայնակ, մարդ լինի թէ չլինի, բոլոր ծէսերը կը կատարէ եւ երբ ինքը մեն-մինակ, այդ հսկայ վանքին մէջ, կը դառնայ բեմէն եւ խաչը իր ձեռին՝ «Խաղաղութիւն ամենեցուն» կը կանչէ, զարմանալի եւ ծիծաղելի կը թուի, եւ կը մտածես, «Այս խաղաղութեան մէջ, ինչո՞ւ եւ որո՞ւ համար այս աղօթքը կ'ընէ»: Մարդ չկայ տարին 12 ամիս, հսկող ալ չկայ, ուրեմն այս վարդապետը մի բանի կը հաւատայ որ իր պարտքը կը կատարէ անթերի կերպով: Ծէսը կատարելէն վերջ, աւելը առած՝ Թադէի վանքը կ'ալէէ, յետոյ դուրս կ'ելնէ՝ ամուր կղպելով հաստ երկաթեայ դռները:

Ես կը նախանձէի վարդապետին այդքան լի հաւատ ունենալուն համար:

— Երջանիկ մարդ ես, վարդապետ, ըսի անոր օր մը առանձին։ Ես էջմիածին եղած եմ եւ տեսած որ ի ցոյց կամ ի խաբէութիւն մարդոց կ՚աղօթեն. դուն անոնցմէ չես, չես կարող խաբել ոչ Աստուած եւ ոչ ալ ուրիշները. քու ներքին հաւատն է որ քեզի կը թելադրէ աղօթել չորս պատերուն եւ գմբէթին։

Վարդապետը իր հաստ կոպերի մէջէն փաղաքշական հայեացքով զիս նայեց, յետոյ մտածելով ըսաւ. «Ես քեզ խաբել չեմ ուզեր»։

— Ես խաբուած չեմ, անձամբ տեսայ. ներս մտայ վանքի բաց դռնէն եւ սիւնի ետեւ թաքնուեցայ, երբ դու մեն-մինակ չորս պատերին պատարագ կ՚ընէիր վառած մոմերի միջէն։ Ծիծաղելի էր վեղարով պատարագ ընելդ, բայց ցուցանիշ էր քու ներքին հաւատին եւ խորհրդաւոր էր ու մեծ։

Վարդապետը նայեց եւ տխուր ըսաւ.

— Եթէ քու հաւատի մի տասերորդը ես ունենայի, իրօք ես երջանիկ կը լինէի. ես հաւատի նշոյլն իսկ չունիմ. ես անհաւատ մէկն եմ։ Բայց գիտեմ որ հաւատքը ամենամեծ զէնքն ու ինքնապաշտպանութիւնն է գոնէ անբան ամբոխների համար, դրա համար անոր դէմ չեմ։ Անոր կը ծառայեմ առանց հաւատի։

Տեսայ անոր դէմքէն որ սուտ չէր խօսիր։ Կը նայէի զարմացած եւ ան կը նեղուէր։

— Երջանիկը դուն ես, որ թէեւ կրօնքին չես հաւատար, բայց հաւատ ունիս ազգութեան համար, որին պատրաստ ես կեանքդ տալու այս Թադէին նման. ես ալ քու հաւատէն ունիմ. բայց ոչ այնքան որ ինձ մոռնամ։ Երկու հաւատէն եղած մի աւարա եմ միայն։

— Թէ ըսածդ ճիշտ է, ինչո՞ւ ես եկեր եւ այս բանտը ինկեր։ Աւելը ձեռքիդ փոշիները կը մաքրես, փորդ անօթի՝ թանջուր կը խմես, ճպռոտ տնտեսին երես կը տեսնես. մարդ չկայ այստեղ՝ սատանաներու հետ կը խօսիս. աշխարհն աւե՞ր է. Բուլղարիան այդտեղէն վատ է՞ր, որ եկեր եւ մեր քթի ջուրը կը քաշես։ Ես չեմ հասկնար։

— Գիտե՞ս ինչ կը նշանակէ անօթի հոգին։ Ես միայն վարդապետ չեմ, աւելի մեծն եմ, ես Ծայրագոյն եմ, եւ գիտեմ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս լինելու ճամբան, բայց իմ հոգին անօթի է։ Անօթին միշտ ծառայ է, ուրիշի դրան մի շուն։ Նոր առաքեալներ ահա այս վայրէն կուգան ու կ՚երթան, ինչպէս դուք

եկեր էք եւ պիտի երթաք, ոմանք ալ պիտի երթան յաւիտեանս... Ե՛ս եմ զանոնք ընդունողը, ե՛ս եմ ճամբողը, բայց կը զգամ, կը նախանձիմ անոնց, որովհետեւ անոնց հոգին լեցուն է, իսկ իմս դատարկ կը մնայ: Փամփուշտները, զէնքերը որ այստեղէն կը ճամբեմ, մէկ մէկ կը հաշուեմ եւ ամէն մէկին համար կը խորհիմ, թէ այս հրացանը կրողը ո՞ւր պիտի նահատակուի, այս գնդակը ո՞ր թշնամու մարմինը պիտի ծակէ եւ մեռցնէ. ատկէ աւելին անկարող եմ, թէպէտ այս ալ բան մըն է:

Ինձմէ առաջ եւ ինձմէ յետոյ եկած ու գնացած բոլոր զինուորները, գործիչները, այս հետաքրքրական մարդուն պատահած են, ուստի քիչ մըն ալ խօսքը անոնց թողնենք, որ պակասը լրացնեն: Ըսեմ նախապէս, որ այս մարդու թերութիւնները աւելի աչքի կը զարնէին քան անոր անխարդախ հաւատարմութիւնը եւ ծառայութիւնները. այդպէս ենք սովորած վարձատրել այն հաւատարիմ ծառաներին, եւ կամ, ինչպէս ինքը կ՚ըսէր՝ շուներուն, որ կը սխալին պարապ տեղը հաջել կամ երբեմն խածնել:

Թադէի վանքը շուրջ 100 քիլօմէթր հեռու է Խոյէն, 25 քիլօմէթր՝ Մակուէն, 40 քիլօմէթր՝ Բայազիտէն եւ 25 քիլօմէթր ալ՝ Ալագանէն, Տաճկաց սահմանէն: Ան գլխաւոր ճանապարհներէն դուրս ինկած ու մեկուսացած է, եւ ատոր համար ալ Մենաւոր կը կոչուէր մեր կողմէ:

Այդ կէտէն, մէկ գիշերուայ մէջ կարելի էր հասնիլ տաճկաց սահմանը, Ալադաղ կամ Ալագան լեռը: Առաջինով կարելի էր անցնիլ Բագրեւանդ, իսկ երկրորդով՝ Վան, Աբաղայի վրայով: Մեր գործի համար այս կարեւոր էր:

Պարսից եւ տաճկաց սահմանի երկայնքով, Մասխէն սկըսած մինչեւ Թադէի վանքի դիմաց, մինչեւ Կոթուրի մօտերքը՝ Հայդարցի ցեղախումբն էր, իսկ Հիւսիս՝ Ջէլալցիք: Այս երկու ցեղախումբերը մեզ հետ ունենալ՝ կը նշանակէր վերացնել Պարսից եւ Թուրքաց միջեւ եղած սահմանները եւ ազատ երթեւեկ հաստատել Երեւանէն Պարսկաստան եւ Պարսկաստանէն Տաճկաստան: Այդ տեսակէտէն՝ Թադէի վանքը շատ կարեւոր դիտարան էր, մանաւանդ որ որ ան միայն 15 քիլօմէթր հեռու էր Կարէնի քրդական կենտրոնէն, որ Հայդարցի ցեղապետ Մուստաֆա բէյի կենտրոնն էր: Վանքը պէտք էր դարձնել հայքիւրտ բարեկամութեան կայան:

Վանքէն ընդամէնը 25 քիլօմէթր հեռուն էր Մակուն՝ Արտազ գաւառի կեդրոնը։ Հոն էր Սարդարը, որ անուանապէս կ’ենթարկուէր Շահին եւ ինքզինք անկախ Թագաւորի պէս կը զգար։ Սարդարի բարեկամութիւնը, բարեացակամութիւնը ունենալ՝ համազօր էր ազատութեան։

Թէ Արտազ որքա՞ն բնակիչ կար, դժուար էր հասկնալ, բայց Սարդարի գիւղերու թիւը կ’ըսէին թէ 300-ի չափ է։ Ատոնց մէջ միայն հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ հայեր կային.— մօտ 100 տուն Մակու, 100 տունի չափ՝ Քիշմիշ Թափա, եւ 30 տուն ալ Վանքի մօտ եղած գիւղի մէջ։ Ուրեմն, հայութիւնը բնակչութեան թիւով չնչին քանակ էր քիւրտ եւ թաթար տարրերու մէջ։ Անոր որակն ալ շատ մեծ չէր — ոչ մէկ դպրոց, պարզ

գիւղացիներ, քանի մը մանր առեւտրականներ ու արհեստաւոր։ Այս բոլորին մէջ ցցուած կը մնային Թադէի վանքին հոյակապ գմբէթը, որ բոլորէն բարձրը եւ շքեղն էր նահանգին մէջ եւ անոր պետը՝ Գէորգ Ծայրագոյն Վարդապետը՝ գմբէթանման էր, պատկառազդու վեղարով։

Դաշնակցութիւնը անփոխարինելի օգուտ կը քաղէր հինաւուրց վանքէն եւ անոր անհաւատ ծառայ՝ «Անծայր» վարդապետէն։ Ահա թէ ինչպէս։

Ամէն ամիս մէկ կամ երկու անգամ, անպայմանօրէն շիա դաւանանքի սուրբ օրերուն, մեր Ծայրագոյն վարդապետը կը հագնէր իր դրսնաւոր հագուստները, պատկառելի վեղարը կը դնէր գլխին եւ կը նստէր իր ձին։ Երկու զինուած զինուորներ՝ Յովհաննէսը եւ Մելքոնը կ’երթային անոր ետեւէն եւ այս «շքերթը» կ’ուղեւորուէր Մակու՝ Սարդարի մայրաքաղաքը։ Նախ կը հանդիպէին Մեսրոբին, որ հաւատարմատարն էր վարդապետի եւ միաժամանակ Դաշնակցութեան։ Անոր հետ միասին կ’երթային այցելութեան շիա դաւանանքի գլխաւոր պետին։ Գէորգ վարդապետը անկէ լաւ գիտէր Շիա կրօնը եւ անոնց պատմութիւնը։ Կը սկսուին փոխադարձ զեղումները եղբայրութեան եւ մեր երկու դժբախտ դաւանանքներու հարազատութեան մասին։ Չէ՞ որ Թադէոս Առաքեալը միեւնոյն Ալլահի համար էր, Իսա Փեղամբարի խօսքը տանելու համար էր, որ նահատակուեցաւ այս լեռներուն մէջ եւ վանքն ալ անոր վրայ շինուած է։ Չէ՞ որ Իսա Փեղամբարը որ նախորդն էր փեղամբար Մուհամէդին եւ անոր յաջորդ ու ժառանգ Ալիին որ նոյնպէս նահատակուեցաւ անհաւատներու կողմէ անապատներուն մէջ, ուր Քեարբալան է շինուած։ Երկու

նահատակները կը դառնային կամուրջ մը, երկու դաւանանքի մարդիկ միմեանց կապելու եւ անոնց մէջ սէր եւ միաբանութիւն հաստատելու:

Ապա կ'երթային միասին այցի, շրջանի միահեծան պետին՝ Սարդարին, որ ամէն ինչ էր՝ Աստուածմէն յետոյ: Անոնք ոչ մի նուէր չէին սպասեր Թադէի վարդապետէն. գիտէին որ ան լոկ պահապան է չորս չոր պատերու եւ ոչինչ չունի, ոչ եկամուտ եւ ոչ ալ հասութաբեր ժողովուրդ: Անոնք իրենք կ'ուզէին օգնել այդ սպաւորին՝ նուէրով կամ նիւթականով, բայց վարդապետը չէր ընդուներ: Այդ պատճառ կը դառնար, որ անոր վարկը բարձրանար եւ ան դառնար անշահախնդիր վարդապետ մը, կենդանի նահատակ մը եւ հաւատարիմ ծառայ մը՝ նահատակ Թադէի: Անոր ըսածներու ուղն ու ծուծը պարզ եւ հասկնալի էր: Կեղծ չէր, թէկուզ փաստարկութեանց մէջ սխալներ լինէին:

— Ձեր ողբը Ալիի մահուան համար, մեր ալ ողբն է, ան Թուրանի բռնակալութիւնն է Իրանի վրայ, մենք միասին կը տապալենք Թուրանին: Մենք ձեր կողքին ենք եւ պատրաստակամ ու հաւատարիմ՝ ձեր պայքարին: Ինչպէս որ Արշակ եւ Վաղարշակ եղբայրներ էին, մենք ալ ձեր եղբայրներն ենք: Մենք ուրիշ չենք ուզեր ձեզմէ, միայն գիտցէք որ մենք ձեր հարազատներն ենք:

Վարդապետի այս խօսքերը պարապի չէին երթար: Անոր զրուցակիցները այլ առիթներով եւ տարբեր բացատրութիւններով գիտէին այդ ամէնը: Գիտէին նաեւ որ հայերը, գործով ալ իրենց հետ են ամէն պարագաներու մէջ: Փաստերը դիտելով ու նկատի առնելով, կը գտնէին որ այս ուսեալ վարդապետը, որ իրենցմէ աւելի աշխարհ տեսած է եւ գիտէ ամէն ինչ, նոյնպէս իրենց հետ է. վստահութիւն ու հաւատ ունէին անոր հանդէպ: Եւ այդ պատճառով, փոքրաթիւ հայութիւնը եւ Թադէի վանքը առանձնաշնորհեալ վիճակի մէջ էին դրուած ապստամբական եւ բռնակալ այդ երկրին մէջ: Հայերը կը համարուէին հաւատարիմներ եւ Սարդարի յենարաններ. անոնց երթեւեկը եւ ապահովութիւնը առանձին խնամքով կը յարգուէին: Թափառաշրջիկներուն արգիլուած էր անցնիլ հայերու սահմանները եւ բռնանալ անոնց վրայ: Հայերուն իրաւունք տրուած էր զէնուիլ եւ հարկ եղած պարագային պաշտպանել իրենց կեանքն ու գոյքը: Թուրքերն ալ որոշ չափի տակ էին դրուած եւ կամայականութիւններու առաջքն առնուած էր: Սարդարը հայերը կը համարէր իր

հովանաւորեալները եւ միայն մէկ սպասելիք ունէր անոնցմէ՝ կ՚ուզէր որ զէնք կրողները, որոնք իրենց տուներու պահպանման զինուորներն էին, նեղ պարագային լինէին իր կողքին, իբրեւ իր «սարբազները»:

Այդ Թուականին, Մակուայ մէջ Վարդապետի եւ Դաշնակցութեան դեսպանը ի հարկէ անպաշտօն Մեհրոբն էր, որին յետագային պատահեցի Վասպուրական:

Ամիսը մէկ անգամ, Վարդապետը քանի մը օրով դուրս կուգար իր վանքէն եւ դէպի Խոյ կ՚ուղղուէր:

— Նամակով բան չի հասկցուի, գնամ տեսնիմ իմ մեծաւորները ի՞նչ կ՚ուզեն ինձմէ եւ ի՞նչ կ՚անցնի կը դառնայ աշխարհին մէջը:

«Մեծաւորները» Դաշնակցութեան Խոյի եւ Սալմաստի ներկայացուցիչներն էին: Խոյի մէջ այդ ժամանակները Կոստին էր (որ փոխարինուեցաւ Մալխասով), իսկ Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնը:

Պաշտօնական ծանօթներու հետ տեսնուելէն ետքը, ան աջ ու ձախ կը յայտարարէր, որ վանքի պէտքերը հոգալու համար գնումներու եկած է... Առանց վեղարի, առանց ձեւերու կը տեսնուէր իր փնտռած մարդոց հետ, եւ թէեւ եկած էր առանց բեռնակիր ձիերու, բայց կը վերադառնար բեռնաբարձ ձիերով, որոնց բեռան մէջ թէ ինչեր էին լեցուած, այդ միայն ինքը գիտէր. թէ ո՞ւր կը պահուէին այդ բեռները, այդ ալ ինքը գիտէր միայն:

Մնացած ժամանակը, ան վանքէն դուրս չէր գար, կը մնար մենակ ճոպոտ աչքերով տնտեսին եւ ծառային հետ: Քիչ կը խօսէր եւ արդէն որո՞ւ հետ պիտի խօսէր: Այդ պատճառով ալ զինքը ուրբաթախօս կ՚անուանէին եւ կը համարէին նոյնիսկ անհիւրընկալ եւ չար: Ուխտաւոր չէր գար վանքը: Ո՞րտեղէն եւ ինչպէ՞ս պիտի գային այդ երկրի մէջ, ուր մարդոց գլուխը աւելի աժան էր քան սոխի գլուխը: Եթէ գային իսկ, օթեւանելու տեղ չունէին եւ ստիպուած գիւղին մէջ պիտի պատսպարուէին: Վանքի նախապէս շինուած հիւրանոցները քանդուած էին եւ վարդապետը բնաւ միտք չունէր զանոնք վերանորոգելու: Կային նորոգուած միայն երկու սենեակ, ուր ինքը կ՚ապրէր եւ ուր պիտի սեղմուէին անխուսափելի եւ անհրաժեշտ

անցորդները։ Անձանօթ մարդիկ, ինչ ազգի ալ պատկանէին, տեղ չունէին վանքին մէջ։ «Մեզմէ շատուոր, մեզմէ ուժեղ կրնան լինել եւ մեր գլուխը կրնան աղել, կ՚ըսէր, մեր պաշարը պիտի սպառեն եւ մեր մենակութեան իմաստը պիտի հասկնան»։

Մէկ քիլօմէթր հեռու գտնուող գիւղացիք ալ չէին գար վանք, չտեսնելու համար անհիւրընկալ վարդապետը։ Հոն՝ գիւղին մէջ, կ՚ապրէին Յովհաննէսը եւ Մելքոնը, որոնք վարդապետի հաւատարմատարները, սարբազները եւ փոխանորդներն էին։ Վանք եկողները նախ անոնց կը դիմէին եւ յետոյ վանք մտնելու իրաւունք կը ստանային։ Անոնք սենեակներ ունէին վանքի հիւրերը ընդունելու, լինէին օտար թէ հայ, երկրէն եկող սուրհանդակ, թէ զինուոր։ Մեզ պէս «Պարոնները» միայն վանքի մէջ կը պատսպարէին, երբ «Հիւրերու» ինքնութիւնը արդէն պարզ էր վարդապետին։ Անոր այս վարմունքը անհասկնալի եւ վանիչ էր անձանօթներուն եւ այդ պատճառաւ ան բնաւ չէր սիրուեր։

Ասկէ չպիտի հետեւցնել թէ վանքը կղզիացած էր եւ որ անոր վարդապետը՝ իր պատեանին մէջ քաշուած՝ աշխարհէն առանց լուրի կը մնար, թէ ան կարուած էր ժողովուրդէն եւ գործէն։ Մօտիկ Կարէնի կետին մէջ, ան ունէր քիւրտ բարեկամներ, տարբեր խաւերէ, որոնց պարտքն էր շաբաթը մէկ անգամ այցելել վանքի գիւղը եւ անցած դարձածի մասին տեղեկութիւններ տալ։ Նոյնը եւ այլ կետերու մէջ։ Անոնք կուգային Մելքոնի տունը եւ իրենց տեղեկութեանց տոպրակը դատարկելով, կ՚ուտէին, կը խմէին ու իրենց մէջքի տոպրակը քիչ մը ալիւր, ցորեն լեցնելով, կ՚երթային։ Կ՚երթային նորէն վերադառնալու համար։ Բացի ատկէ, Հայդարանցի Մուստաֆա բէյը, Համխիտիէ գնդերու գայմագամը, իր ցեղով խռովեր էր Թուրք կառավարութենէն եւ հաստատուեր պարսից սահմանի երկայնքը, կեդրոն ունենալով Կարէնինը։ Անոր ցեղի մէջ հաստատուած էր Բիթլիսցի Ալաքը (Արմենակ Օխիկեան) իբր Դաշնակցութեան դեսպան, եւ այնքան գրաւած էր Մուստաֆա բէյի սիրտը, որ դարձած էր անոր ընտանիքի մտերիմ անդամը. բժիշկի անուան տակ կը շրջէր անոր ազդեցութեան տակ եղած

շրջանները։ Երբ ես վանքն էի, այդ ատենը ձերբակալուեցաւ տաճկաց սահմաններու մօտ եւ տարուեցաւ Վանի բանտը։ Մուստաֆա բէյը ջանքեր կը թափէր անոր ազատման համար։

Մուստաֆա բէյի ցեղի դիմաց՝ Ալաղան լերան միւս երեսը, Աբաղայի շրջանի տէրն ու տիրականը նորէն Հայդարանցի Մեհմէդ Աբդըլ («Կուի Մահմադ») կոչեցեալն էր, կարծեմ Համխիտիէ գնդապետի աստիճանով։ Ան շատ համակիր էր մեր աշխատանքներուն եւ նպատակներուն։ Խաշանն էր անոր կեդրոնը (Աբաղայի մէջ), իսկ պաշտօնական կեդրոնը Բերկրին էր։ Թէ ի՞նչ գործեր կը դառնային այդ շրջանին մէջ՝ կը վերաբերի Վասպուրականի պատմութեան, բայց այդ շրջանէն էր որ, շնորհիւ Կուի Մահմադի բարեացակամութեան, կանոնաւոր սուրհանդակային եւ փոխադրական ճանապարհ էր բացուած դէպի Թադէի վանքը։ Այս «Հիւրերը» կ՚անցնէին Յովհաննէս-Մելքոնի բոյնէն եւ անոնցմէ կարեւորները կ՚ընդունէր Վարդապետը, իսկ անկարեւորներուն Յովհաննէս-Մելքոն ճամբան ցոյց կուտային։

Մի երրորդ կետ ալ կար, որ խիստ կարեւոր էր տեղեկութեանց, սուրհանդակային եւ մասամբ փոխադրական գործին համար։ Իր մականի տակ էր Քիչմիչ Թափա գիւղը. ան կը գտնուէր Բայազէթին 30 քիլօմէթրի վրայ, իսկ Ծաղկանց լեռներէն՝ նոյն հեռաւորութեան։ Ծաղկանց լեռները (Ալադաղ) բնակուած էին Հայդարանցի ցեղերով, որոնց մէջ Ալի բէկը իր ընտանիքով մեզ շատ համակիր եւ գործակից էր։ Անոր մօտ կը գտնուէր Քղեցի Պօղոսը (որուն Գեղեցիկ Պօղոս կ՚ըսէին). ան հոն էր Երեւանի Կէն. Կէն.ի եւ Երկաթի կողմէ։ Այդ կէտը սուրհանդակային, զէնքի եւ մարդկանց անցկացնելու կայան էր եւ ամէն լուրերի կեդրոն։ Երբ կը վտանգուէին գիծերը, Պօղոս կ՚օգտուէր Ծաղկանց լեռներէն, կապուելու համար ուղղակի Քիչմիչ Թափայի հետ, ուր կը սպասէր Վարդապետի եւ Պօղոսի հաւատարիմ, խուփի բերան Յովսէփը։ Վարդապետը շատ մտահոգ էր, որ վաղուց է ինչ լուր չունի Քղեցի Պօղոսէն եւ Յովսէփի ալ գրած էր որ շատ մտահոգ է անոր մասին։

Վերի բացատրութիւններէն պիտի հասկցուի որ Թադէի

վանքը, թէպէտ մեկուսացած, ճամբաներէն դուրս ընկած մի ճգնարան էր, բայց այնպէս էին գործերը դասաւորած, որ գիշեր ու ցորեկ աշխատանքի մէջ էր։ «Մենաւորը» աշխարհի լուրերու աղբիւր էր, շնորհիւ քիւրտերու եւ սուրհանդակներու։ Պիտի զարմանաք բացածներուս, եթէ չէք գիտեր քիւրտերու բնաւորութիւնը։

Քիւրտը, մանաւանդ Թափառաշրջիկը, ծարաւի է լուրերու, որովհետեւ չի կրնար իր հօտերու հետ խօսիլ. ան կարօտ է խօսքի։ Խօսքը անհրաժեշտ է անոր՝ իր գոյութեան եւ շրջանի ապահովութեան համար ալ։ Ուստի, լերան կատարը լինի ան, ճամբու վրան, թէ գիւղի մէջ, ճամբորդը կը չափէ, կը կշռէ եւ անկէ տեղեկութիւններ կը քաղէ, կարեւորէն մինչեւ անկարեւորը։ Ան անմիջապէս լուրը կուտայ իր հարեւանին եւ լուրը բերնէ բերան իսկոյն կը տարածուի. կարեւոր լուրեր անմիջապէս գոռալով լեռնէ լեռ կը կանչէ, վրանդը նշաններով կը յայտնէ, ծանօթ անծանօթի իր գիտցածը կ՚ըսէ, հարցումներ կուտայ եւ օդի մէջ տեղեկութիւնները կայծակի պէս կ՚երթան։ Ձիաւորը անոր չի հասնիր, ոչ ալ հեռագիրը անոր կը հասնի։

Լուրերը «բերնէ բերան կը դառնային գերան», բայց էութեան մէջ ճշմարտութեան կորիզը կը պահէին եւ բնաւ շինծու եւ սուտ չէին լինիր։ Յետոյ վանք կը հասնէին սուրհանդակները նամակներով, որոնց մէջ լուրերը մաղուած չափազանցութիւններէ՝ կուտային եղելութիւնը մերկութեամբ։ Այսպէսով Թադէի վանքի վարդապետը ծանօթ էր երկրի անցուդարձին, ինչպէս Կովկասի նոյնպէս Պարսկաստանի մէջ եղածներուն եւ լինելիքներուն։

Այս տեղեկութեանց հիման վրայ էր որ դէպի Երկիր կ՚ուղղուէին շալակաւորներ, գործիչներ, զինուորական խումբեր։ Ոմանք՝ բախտաւորները՝ տեղ կը հասնէին, ոմանք կէս ճամբուն կը մնային. այդ կախուած էր հաւաքուած լուրերու արժէքաւորումէն։ Թադէի վանքը ընդհանրապէս քիչ կը սխալէր եւ լաւ կ՚ընթանային անոր գործերը, որոնք Գէորգ Ծայրագոյն Վարդապետի խորհուրդին արժէք կուտային։

Վարդապետը համեստ էր։ Ան ինքզինքը ծառայ կը համարէր Թադէի վանքին եւ իր այդ հանգամանքով ալ կ՚ենթարկուէր իր հոգեւոր պետերուն, սակայն անոնք հեղինակութիւններ չէին իր համար։ Ան կ՚ենթարկուէր նաեւ կուսակցական աստիճանաւորումին, իրմէ անարժաններու հրամանը կը կատարէր։ Բայց անոր համար միակ հեղինակութիւնը Ռոստոմ ըսուած մէկն էր, որը զինք դրած էր եւ մղած դէպի Թադէի վանքը, եւ զոր մինչ այդ ես ոչ տեսած էի եւ ոչ ալ գիտէի թէ ով է։

Արդէն 10 օր կար որ վանքն էինք։ Բժիշկ Ռուբէնը վաղուց վերադարձած էր Խոյ։ Այլեւս ոչ աղմուկ, ոչ ծիծաղ, ոչ իսկ խօսակցութիւն։ Շահբազ Վարդանը

բոլորովին համր էր դարձած. երեսին նայողը կը կշտանար իր մտահոգ դէմքէն: Ան շարունակ վանքի ջաղացքը կ՚երթար, ինքն իրան աշխատանք էր ստեղծած, — կը նորոգէր քանդուածները եւ կը քանդէր շինուածները: Տնտեսի հետ խօսիլ չէր լինի, բացի բացականչութիւններէն: Վարդապետի օգնականը միշտ զբաղուած էր: Որո՞ւ հետ ուրեմն պէտք էր խօսիլ: Կը մնար միայն Վարդապետը, եթէ անոր հաճելի մարդ դառնայի: Այդ ինձ յաջողուեց եւ ան կամաց կամաց սկսաւ բացուիլ ինձի:

Ինձի մեծ զարմանք պատճառեց որ Թադի կռուի մանրամասնութիւնները ինձմէ լաւ գիտէր: Ան գիտէր մեր եկած ճամբաները, որ ես չգիտէի. գիտէր մեր սահման անցնելու եւ նկատուելու պարագաները, զորս մեզմէ ոչ ոք գիտէր. Թշնամու ուժեր լինելը գիտէր եւ անունով կը յիշէր սպաննուածները, մանաւանդ քրդերունը: Եթէ Վարդապետին ըսածները միտքս պահէի, մանրամասնութեամբ պիտի հասկնայի Թադիի կռուի նկարագիրը, առանց բանաստեղծութեան:

Սկսայ հետաքրքրուիլ անցեալ դէպքերով, որ մի քիչ տարբեր էին ցարդ լսածներէս, եւ այդ լսածներս խառնելով մեր գիտցածին հետ, կ՚ուզեմ ներկայացնել 1904-ին սահմաններու վրայ պատահածները, որքան որ մնացած են յիշողութեանս մէջ:

Հաջի Լեւոնի խումբը: Լեւոնը հաջի չէր, բայց այդպէս

կը կանչէին: Ախլցխացի էր, այն խումբէն որ դիւցազուններու խումբ կոչուելու արժանի է, — Ասլանը, Ուսուլ Խաչոն, Աշըրգը եւ միւսները, համեստ, անձնազոհ ու քաջ: Արդէն երբ Գիւմրի էի, ինձ ըսած էին որ Վան գնալու համար ուշացած եմ. «Հաջին գնաց արդէն»: Ահա թէ ինչպէս.—

Հաջի Լեւոնի խումբը, որ բաղկացած էր ընդամէնը վեց ձիաւորէ, ռազմամթերք կը տանէր իր հետ: Ապրիլ 17-ին, ձիւնահալքին, կը մեկնին Սալմաստէն դէպի տաճկական սահմանը: Առաջին օրը կ՚անցնի առանց փորձանքի. երկրորդ օրը անոնց ընդառաջ կուգան վեց բարեկամ քրդեր, որոնք կը նախազգուշացնեն թէ մատնուած են եւ ճանապարհները բռնուած են թշնամիին կողմէ: Սակայն ետ դառնալը նամուսի դէմ էր: Աստուած կը կանչեն ու առաջ կ՚երթան:

Հասնելով քրդական շրջանները՝ խումբը կը հետապնդուի քրդերու կողմէ: Արագավազ ձիերու վրայ ֆետայիները առաջ կը շարժին եւ, քանի մը քրդեր գետին փռելով, ճամբայ կը բանան ու կը հասնին Լիմ գիւղի մօտերքը:

Քրդերը հանգիստ չեն տար այստեղ ալ, կը պաշարեն ֆետայիները, որոնք կը ստիպուին ձիերէն վար իջնել եւ դիրք բռնելով կռիւ ընդունիլ: Ձիերու մէկ մասը կը սպաննուի թշնամիի գնդակներէն, իսկ մնացեալ ձիերն ալ կը կոտորուին ֆետայիներու գնդակով, որպէսզի չիյնան թշնամիի ձեռքը: Այսպէս կռիւը կը շարունակուի մինչեւ երեկոյ. քանի մը քրդեր եւ ոստիկաններ եւս գետին կը փռուին, բայց կը սպաննուի վանեցի Յովհաննէսը, Ջոջ Աղան, որ այնքան կը շտապէր Վան՝ որ առաջ զեկուցում տալու ընկերներուն Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն մասին:

Խումբը գիշերը կը ճեղքէ թշնամիին շղթան եւ յաջողութեամբ կը հասնի Վարագ, ուր արդէն ազատ էր ամէն վտանգէ:

Վանի զինապահեստները կարգի կը դրուին, բայց ամենէն անհրաժեշտը Վանի համար, անոր Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորը չկար. ան սպաննուած էր թշնամիին:

Երկաթի եւ Քղեցի Պօղոսի խումբը: Եթէ այնպէս մը պատահէր որ զիս համոզած ըլլար եւ որոշած լինէի անոր հետ գնալ Նեմրութ, այլեւս գոյութիւն պիտի չունենայի, կը մտածէի, լսելով անոր մասին եղած պատմութիւնները:

Երկաթ եւ Քղեցի Պօղոս Մայիսի կէսերուն կը վերցնեն ռազմամթերք, դրամ եւ 35 ֆետայիներ ու Իգտիրէն ճամբայ կ՚իյնան: Կը կորեն սահմանի լեռները, կ՚անցնին Ալաշկերտի դաշտը ու կը հասնին Միրդաջանի մօտերքը, ուր հանգստանալէ ետք Մայիսի վերջին օրերուն ճամբայ կ՚ելլեն դէպի Ախլաթ, Սասուն հասնելու նպատակով:

Արճէշի մօտ, Սոսկուն ըսուած հայ գիւղին քով, Խօջալուի հովիտին մէջ, խումբը հանգիստ կ՚առնէ, հանդիպակաց քարայրներուն մէջ: Քղեցի Պօղոսը (Թոխմախ) երկու Աբրոներու հետ կ՚իջնէ Սոսկունի ջաղացքը հաց բերելու համար: Կը ճանչցուի հոն գտնուող քրդերու կողմէ եւ կը սպաննուի անակնկալ կերպով Աբրոներէն մէկուն հետ, իսկ միւս Աբրոն հազիւ կ՚ազատի:

Քրդերը հաւար կը ձգեն եւ շուտով ամէն կողմէ աշիրէթներ, ոստիկաններ եւ զօրքեր կը պաշարեն Խօջալու հովիտը, եւ բռնելով քարայրներու բերանը՝ անձնատուութիւն կը պահանջեն: Ֆետայիները հարկաւ կը պաշտպանուին եւ կատաղի կռիւ կը մղեն: Կը սպաննեն բաւականաչափ քրդեր: Բայց ահա գնդակ մը կ՚իյնայ այն վայրին մէջ ուր կը գտնուէր Երկաթը, եւ կը դպնայ ձեռնառումբի մը, որ կը պայթի եւ իրեն հետ կը պայթեցնէ վառօդի եւ ռումբի

շեղջքերը։ Այրը իր մէջի մարդկանցով տեղէն կը ցնցուի եւ քարաժայռերը ֆետայիներու արիւնոտ դիակներու կոտրուանքներ կը ժայթքեն, թաղելով իրենց տակ ոստիկաններու եւ քրդերու դիակներ եւս։ Ամբողջ խումբէն հազիւ եօթ հոգի ողջ կը մնայ. ընդհանուր գոռում-գոչումէն օգտուելով, անոնք դուրս կը թռչին եւ կը բարձրանան լեռը։ Այդ փոքրիկ խումբը մինչեւ երեկոյ լաւ կռիւ կը մղէ եւ քանի մը տասնեակ քրդեր ու ոստիկաններ կը սպաննէ։ Եօթը ֆետայիններէն մէկը, Քանաքեռի կողմերէն հին ռուսական զինուոր մը, կարծեմ Գասպար անունով, մեծ հռոչակ կը հանէ քրդերու մէջ իր քաջագործութիւններով։ Ան կը սպաննէ բաւական թիւով քիւրտ թոռուններ։ Երբ գիշերը վրայ կը հասնի ու կռիւը կը դադրի, ֆետայիներէն ոչ ոք ի վիճակի կ՚ըլլայ գտնելու ճամբան. միայն առաւօտուն, երբ Մասիսը կ՚երեւնայ, զայն կը բռնեն իբրեւ ուղեցոյց։

Քրդերը սակայն հանգիստ չեն ուզեր տալ ֆետայիներուն, որոնք ոչ մէկ գնով կ՚ուզեն անձնատուր ըլլալ, եւ դարձեալ ամբողջ օրը կը հարկադրուին կռիւ մղել թշնամիին դէմ։ Քարերու ետեւ դիրք բռնած՝ անոնք բազմաթիւ քրդեր գետին կը գլորեն, բայց իրենք ալ կը հիւծին։ Ի վերջոյ ողջ կը մնան միայն երկու հոգի, որոնց մէջ նաեւ Գասպարը։ Յոգնած ու քաղցած՝ անոնք կ՚երթան Մասիսի ուղղութեամբ։ Միւս օրը նորէն կռուի կը բռնուին հետապնդող քրդերու հետ։ Այս անգամ կը սպաննուի Գասպարի ընկերը, իսկ ինքը՝ Գասպար՝ կիսամեռ վիճակի մէջ գերի կ՚իյնայ քրդերուն ձեռքը, որոնք անոր անսահման քաջութեան ի պատիւ չեն սպաններ զայն, այլ կը խնամեն ու կը տանին Պայազիտի փաշային նուէրը։ Մինչեւ Սահմանադրութիւն, Գասպար կը մնայ բանտի մէջ, յետոյ կ՚ազատուի։ Յայտնի չէ թէ ի՛նչ եղաւ այդ հերոսը։ Քրդերու երգերուն մէջ մինչեւ այժմ ալ կը փառաբանուին անոր քաջագործութիւնները(*)։

Երկաթի խմբի աղէտի օրերուն էր որ Նիկոլ Դումանի խումբը միաժամանակ կը փորձէր անցնիլ Թադիի վրայով դէպի Վարագ։ Այդ մենք տեսանք արդէն։

(*) 1908-ի վերջերը, երբ Բայազէտէն անցայ, տեսայ Գասպարի բանտը, բայց ինքը դուրս էր ելած։ Անոր առասպելական քաջութեան մասին նորէն ինձ կը պատմէին՝ համեմած գերմարդկային առասպելներով։

Կը կարծեմ թէ Ե. Սարգսեանի մանկական յուշերի մէջ յիշուած հերոսը այդ նոյն Գասպարը պիտի լինի։

Երբ, անկէ վերադառնալով, ես արդէն վանքը կը գտնուէի, մի սեւ օր, Գէորգ Վարդապետ սգաւորի նման վերադարձաւ գիւղի իր գործակալներու մօտէն, եւ հազիւ ինքն իրան պահելով ըսաւ.

— Փոխիկն իր ձիաւորներով ջարդուած է. մարդ չէ ազատուած...

Այդ բօթի վրայ ես պապանձուեցի եւ քար դարձայ, կարծես մի գնդակ եկած գլխուս էր զարկած: Վարդան, որ դանակով մի փայտ կը տաշէր եւ ինչ որ բան կը շինէր, նայեց վարդապետին, իր կոպերը արագ արագ շարժեց եւ կանչեց.

— Մարդ իր բոյնն աւելի չի կրնար թողիլ...

— Այդպէս մի խօսիր, Վարդան ջան, դուն ալ մի օր քու բոյնէդ վեր կը թռնիս, երբ երկրի մէջ եղած ընկերները «Օգնութիւն, օգնութիւն...» կանչեն:

Վարդան չպատասխանեց. տաշած փայտը գետին զարկեց, դանակը ծալլեց եւ մեզմէ հեռացաւ: Ես ալ հեռացայ անխօս: Եւ երեք հոգի երեք բաժին եղանք. ամէն մէկս մեր գլխու եկածի մասին կը մտածէր: Ձպոռոտ տնտեսի թանապուրը կը սառէր, ոչ ոքի բկէն (կոկորդէն) ներս չէր երթար:

Այս բացականչութիւնները երկու ծանր քարերու նման իմ սրտի վրայ ամուր նստեցան:

Գիշերը Մելքոնին ճամբած ենք Խոյ, առաւօտ գիշերանց Վարդապետն է կորած, գնացած է Կարէնի, լուր հաւաքելու: Կէսօրին Վարդապետը վերադարձաւ եւ ըսաւ.

— Լուրը հաստատ է: Տարբեր աղբիւրներէ եկած սեւ լուրերը ճշտուեցան եւ տեղն ու տեղը հասկցանք հետեւեալը:—

Փոխիկի խմբի բնաջնջումը: Վանէն լուր կուգայ Սալմաստ եւ Խոյ, թէ Սասունը վաղուց ինկած է, բայց կռիւը ահա կը սկսի Վանի մէջ: «Սաղ էք թէ սաղ չէք, մեզ օգնութեան հասէք»: Երբ այս կը լսեն Փոխիկը եւ տղերքը, մէկ խօսք կը լինին եւ կ'որոշեն անմիջապէս Երկիր անցնիլ: Խօսքեր ալ կը լինին, որ Նիկոլ հակառակ է զինուած կերպով Երկիր անցնելուն, բայց եղած են առարկողներ, թէ Նիկոլ Երկրէն չէ, անոր սիրտ չի ցաւի, երկու փշոց զարնելով յետ փախած կորած է եւ դրա համար ալ Երկիր

գնալուն հակառակ է։ Այսպէս ըսելով, կ՚որոշեն երթալ Առաուլ լերան փէշերով, բայց խուսափիլ Ջուխը անցնելէ, այլ Սարայի տակով գնալ ուղիղ դէպի Վարադ։

Անոնք 14 ձիաւոր կը լինին։ Առաջնորդը նորէն այն Մատոն է, որ փրկած էր մեր խումբը իր հաւատարմութեամբ եւ պաղարիւնութեամբ։ Կային նաեւ Սահակն ու Գրէն, Սարայի շրջանի ասորիներէն, թէ՛ հին քաջ ֆէտայիներ եւ թէ տեղի բոլոր պայմաններուն ծանօթ։ Բացի մի քանիսէն, խմբի անդամները հին զինուորներ էին, երկրի լեռներու մէջ մեծցած եւ բազմաթիւ կռիւներու մասնակցած, այնպէս որ ամէնքն ալ վստահ եղած են թէ պիտի հասնին իրենց նպատակին։ Այդ վստահութիւնը, սակայն, չարդարացաւ եւ ամէնքն ալ մեռան, ըստ իս մի շատ պարզ պատճառով, զոր թերացած էին հաշուի առնել եւ զոր Նիկոլ Դումանի գլխաւոր մտահոգութեան առարկան կը կազմէր։ Նիկոլի պատուէրն էր՝ «այնպիսի ամայի ճանապարհներով գնալ որ ոչ ձիերու սմբակներու ձայն լսուի, ոչ մեզ տեսնող լինի գիշեր թէ ցերեկ, եւ կամ եթէ տեսնեն՝ գոնէ ուշ տեսնեն»։ Այդ հնարաւոր էր միայն ձմեռը, մինչեւ Ապրիլ ամիսը կամ այդ ամսոյն վերջը։ Այդ ատեն, սակայն, ձիւնը կը խանգարէր քալելուն։ Ճամբորդել կարելի էր, ուրեմն, Մայիսի վերջը, ըստ եղանակի, Առաուլի բարձունքները քերելով, երբ հովիւ ու քոչուոր լեռներ չեն ելած։ Միւս ժամանակները, անպայման գնացած ուղին ժամ առ ժամ կը հասկցուէր, շուտ կը նկատուէր եւ այդ պատճառ կը լինէր գնացողներու մահացման։

Փոխիկ մեզմէ մի երկու շաբաթ յետոյ ճամբայ ելաւ. լեռները ծածկուած էին արդէն հովիւներով եւ քոչուորներով, եւ անոր խմբի շարժումները բոլոր վայրերում կը նկատուէին։ Թէեւ Մատոն նոյն ճամբով կը տանէր ինչ որ մեր խումբը առաջնորդած էր, բայց այդ ճամբան արդէն թակարդ էր, որ կ՚երթար Ուաղիի ձորը, ուր նախապէս կը սպասէին թէ Սարայի զօրքը, թէ սահմանապահները, թէ համիտիէ գունդերը եւ խուժանը։ Արշալոյսին Փոխիկի փոքր խումբը արդէն ծանր կռուի մէջ էր եւ մինչեւ կէսօր

անոր հաշիւը փակուած էր։

Ոչ ոք խմբէն չազատուեցաւ, որ մօտաւոր գաղափար տար անցած դարձածէն։ Պատմողները քրդերն են եղած, որ յարգանքով կը յիշէին այդ կռիւը։ «Համարեա նոյն դիրքերն էին բռնած այս կռուին, ինչ առաջին անգամ։ Բայց մենք պատրաստ էինք այս անգամ եւ գիտէինք անոնց քանի

հոգի լինելը եւ ինչպէս դասաւորուիլը: Երբ արեւն ելաւ, մենք մօտեցած էինք անոնց առանց աղմուկի մինչեւ մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ: Սարայի զօրքի տրուած նշանին վրայ, չորս կողմէն յարձակում արինք, ամէն մէկը իրեն համար նշանակած դիրքին վրայ: Երեք դիրքերէն երկուսը առինք. ոչ ոք չուզեց անձնատուր լինել, սպաննեցինք: Մէկ դիրք էր մնացել, չորս հոգիով գրաւուած, վրան դրօշակ քաշուած: Ներս մտանք անոնց մէջ, եւ իրարու խառնուեցանք քարերու մէջ: Կը կռուէին մաուզէրով, դանակով: Վիրաւորները չհաշուած՝ ութը դիակ մնաց դիրքին մէջ եւ կանգնած դրօշակը: Կէսօրէն յետոյ նորէն յարձակեցանք եւ այս անգամ երկու դիակ գտանք ջան ֆէտայիներէն: Դրօշակը վար առինք, բայց միւս դիակները չգտանք, կարծեցինք որ փախած ազատած են: Հարիւր քայլ հեռուն, մի ժայռի մէջ երկուքի տեղը գտանք: Ինչ արինք, անձնատուր չեղան: Մէկը ռուս էր, միւսը քրդերէն կը հայհոյէր: Հասկացողներ եղան, որ այդ մէկը Մատոն էր, Կաղդացի Մատոն: Ինչքան համոզեցինք, անձնատուր չեղան: «Աղ ջան Ֆիդանամ», կը կանչէր. «Աղ բաւ է Հայդարբեմ», կը գոռար: Մէկ գնդակ գլխուն հասաւ, եւ ան մեռաւ: Գլուխը կորեցինք տարինք Վանի վալիին նուէր: Ռուսը մինչեւ վերջ կռուեցաւ եւ նոյն իսկ քիչ մնաց որ մեր մէջէն փախչէր: Մէկ զօրք մօտեցաւ յետեւէն եւ խանչալով թիկունքին հասցուց եւ կռիւը վերջացաւ: Իրենց թիւէն շատ աւելիով մենք մեր դիակները հաւաքեցինք»:

Այս պատմութիւններէն կարելի էր եզրակացնել որ այն դիրքին մէջ ուր դրօշակ էր կախուած, Փոխիկն էր եղած: Մատոն անոր կողքին լինելը հաստատ էր, ինչպէս եւ Սուրէնը, որ իր յամառութեամբ Գուգարքի քաջերը կը յիշեցնէր: Ես անոր շատ կապուեցայ մեր կռուի ատեն, երբ իմ ձեռք դողաց Հօրը զարնել, իր որդու դիակին վրայ, իսկ ան չվախեցաւ ու խփեց ծերունին, առաջնորդուելով այն սկզբունքէն, որ կռուի մէջ խնայել չկայ: Այսքանը կռուի մասին լսածներէս:

Մի քանի խօսք ալ Փոխիկի խմբին մասնակցող իմ ծանօթներու մասին: Անոնք էին՝ Փոխիկը, Յակոբը(*), Սուրէնը, Մատոն, որ քիւրտ էր, Գրէն եւ Սահակը, որոնք ծագումով ասորի էին եւ կրօնքով ալ՝ նեստորական, բայց հայէն աւելի հայացած էին եւ կը խօսէին մեր լեզուն: Մնացածներին տեսած եմ, բայց մոռացած եւ չեմ խօսած անոնց հետ:

Փոխիկի եւ Յակոբի հետ ունեցած տեսակցութեանց եւ խօսակցութիւններու մասին յիշատակած եմ արդէն։ Առաջին անգամ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս, բայց յետոյ ամենալաւ կերպով տպաւորուեցայ անոնցմէ։ Այս երկուքը արտաքինով իրարու հակապատկեր էին. Փոխիկը թուխ էր, Յակոբը՝ շէկ, գերմանացու նման, բայց երկուքի ալ ծնօտները լայն էին եւ հաստատուն, ինչպէս կը լինին կամակորներունը։ Անոնք թիկնեղ էին, արեւով թրծուած եւ խոժոռ աչքերով, թէեւ մէկուն աչքերը թուխ էին, իսկ միւսինը՝ կապոյտ։ Երկուքի նմանութեան պատճառն այն էր, որ միեւնոյն երկրից՝ Լեռնապարի անդունդներէն

(*) Յակոբը Դարմոի տեռորը կատարողն էր։ Նա սպաննած էր իր հին ընկերը, կուսակցութեան որոշումով։ Դարմոն Վասպուրականի զինուորներից էր եւ յայտնի էր իր քաջութեամբ։ Բայց մի թերութիւն ունէր՝ ուրիշների կնիկները գլխէ կը հանէր եւ երբեմն ալ բռնութիւններ կը գործադրէր հասարակ ժողովրդեան վրայ։ Այդ աններելի էր թէ՛ Կուսակցութեան կարգապահական օրէնքներուն եւ թէ ընկերներու մէջ արմատացած վարք ու բարքին։ Եւ անոր համար հրաման բերին մահուան վճռի, զոր ստորագրեց Սամսոն եւ գործադրուեցաւ։

ծնուած էին։ Երբ միմեանց հետ կը խօսէին, ես բան չէի հասկնար։ Այս երկուքն ալ իրարու մտերիմ էին։ Անոնք ընկերներն էին Զաթոյի, Շէրոյի եւ Բագիկի, ուրեմն հին զինուորներ էին։ Կը սիրէին մեծ Վարդանը, որ իր վերջին խօսքը ամէնքէն ետքը կ՚ըսէր, իսկ Նիկոլը շատ չէին սիրեր, որովհետեւ վերջին խօսքը առաջ կ՚ըսէր եւ ճակատին կ՚ըսէր։ Անոր համար, թէեւ զայն կը յարգէին, բայց անկէ չէին ախորժիր։ Փոխիկը եւ Յակոբը երկար ժամանակ եղած էին Նիկոլի եւ Վարդանի ընկերները, աւելի շուտ՝ անոնց զինուորները։ Դերիկի կռիւներուն միասին մասնակցած էին, փոխադրական խմբերուն մէջ բազմաթիւ արկածներ անցուցած էին։ Ի վերջոյ, անոնց շնորհիւ էր, որ Վարդան դարձած էր Խանասորի ընդհանուր հրամանատար, Նիկոլ՝ միայն յիսնապետ, Փոխիկը, որ անոր զինուորն էր՝ հարիւրապետ։ Փոխիկ զարմացած որ մեր գալուն ինքը չընդունուեց Նիկոլի կողմէ ոչ իսկ պարզ զինուոր, այդ վիրաւորական չէր գտներ եւ չէր բացատրեր քէնով, ու կը հասկնար որ ատոր միակ պատճառն այն է, որ ինք պէտքական չէր համարուեր Երկրին համար։

Երկար տարիներ, անոնց մօտիկ ընկերներ եղած էին քիւրտ Մատոն, Գրէն եւ Սահակը (ասորիներ) եւ Աւտոն, որ մեր կռուին սպաննուեց։ Անոնք Փոխիկի արկածներուն մասնակից եղած էին, եւ այս երկու կռուին անոնք նորէն միացան միւս աշխարհին մէջ(*)։

Սուրէնը անոնց հին ընկերը չէր։ Ան աւելի երիտասարդ

(*) Եթէ մենք ունինք շատ զոհեր քրդերու համար, Մատոն այն քրդերէն էր, որոնք նահատակուեցան հայերու համար։ Ինչպէս գնահատելի է Սեյդոյի, Զաւէնի արիւնը յանուն քրդական գործի, եւ պիտի ապագային թանկ լինին այդ մարդիկ քրդերի համար, ինչպէս եւ Թոխմախս եւ Քղեցի Պօղոս, եւ կամ Դերսիմի Քեռին եւ ընկերներ, այնպէս ալ հայերուս համար թանկ պիտի լինի եւ արժէքաւոր Մատոյի արիւնը, որ աւելի գնահատելի է, քան թէ նրա հետ ընկած բոլոր հին եւ հայ ընկերներունը։

էր եւ անոնց համար՝ «օտար երկրէ». բայց եւ այնպէս շատ գնահատուած էր իբր գիտուն զինուորական. ան դասակապետ էր եւ զինուորական մարզիչ։ Փոխիկն անոր կարիքն ունէր, ուստի եւ բաժանեց զայն իր զոյգէն՝ Գրիշէն եւ Սարբազ Խաչոյէն։ Ի՞նչ էր բուն անունը, չգիտցանք։ Ան Ախալքալակցի էր, կարծեմ Խանչալի գիւղէն։ Ես անոր մասին գիտցածս արդէն ըսած եմ, բայց անոր գեղեցիկ դէմքը բնաւ չեմ կրնար մոռնալ։ Ան պէտք չէ որ մեռնէր այդպիսի մահով, թէկուզ մեռցնելու արհեստը լաւ գիտէր։

Ծանր ազդած էր բոլորիս վրայ Փոխիկի եւ իր խմբի կորուստը, եւ ես ու Վարդանը, որ այստեղ եկած էինք նոյն ճամբով գնալու, կը մտածէինք որ շտապելը եւ յամառիլը սատանի գործին կուգայ։ Եւ կը համբերէինք։

Լեռներու կատարները ձիւնէն ազատած են եւ կանաչով պատուած։ Խաշնարածները քայլ առ քայլ լեռները բարձրացած են իրենց հօտերով։

— Շարժիլ չի լինի, պիտի սպասել, եթէ Երկաթի ու Ջոջ Աղայի հալին չենք ուզեր ընկնիլ, կ՚ըսէր Վարդանը։

Ես համամիտ էի։ Եւ ահա մի նոր սեւ լուր եկաւ Մակուի եւ Քիշմիշթափայի կողմէն։

Հնչակեաններու խումբը.— Դաշնակցականները չէին միայն, որ տոգորուած էին Սասունին օգնելու բուռն մղումով, այլ ամբողջ Անդրկովկասի հայութիւնը. նոյն իսկ Դաշնակցութեան հակառակորդ կազմակերպութիւնները դէպի Սասուն կը ձգտէին։ 14 հոգիէ բաղկացած Հնչակեաններու խումբը մը Յուլիսի սկիզբին կ՚անցնի ռուսական սահմանը ու կը մտնէ Ալաշկերտ՝ Սասուն-Մշոյ Դաշտ երթալու համար։ Քիւրտերն ու տաճիկները տեղեկութիւն կ՚առնեն խումբի մասին եւ կը շրջապատեն զայն Իւչքիլիսէի մօտ։ Երկար եւ յուսահատ կռիւ մը տեղի կ՚ունենայ, որու ընթացքին խումբը հերոսական դիմադրութիւն ցոյց կուտայ։ Ի վերջոյ բոլորն ալ կը սպաննուին, իրենց հետ գերեզման տանելով 20-է աւելի թշնամիներ։

Այս լուրը եկաւ լրացնելու մեր վիշտը։ Ճիշդ է որ տեղեկութիւններ չունէինք թէ ովքեր էին այս խումբի մասնակցողները եւ ովքեր՝ ղեկավարները, բայց նոյն ցաւը կը պատճառէր մեզի եւ կը մղէր մահուան արժէքը եւ նպատակը վերաքննել։

— Ընդհանուր նպատակը եւ ցաւը նոյն նահատակութեան կը մղեն բոլոր հայերը, կ՚ըսէր Վարդապետը։ Բայց առանց բարձր խօսելու, ես ինքս իմ մէջ կը խորհրդածէի. «Հրացանի փողէն պոկուած անմիտ գնդակ է նահատակութիւնը»։ Կը չարանայի եւ համարձակ կը դառնայի, կ՚ուզէի մի բան փոխել, բայց չէի գիտեր թէ ինչը պիտի փոխել։

Ես որոշ եզրակացութիւններու եկած էի Երկիր անցնելու ձեւերու մասին. անտեղի կը գտնէի գլխին ձեռք քաշել ճամբորդութեան մը համար, «չալում» ծախած լինելու համար։ «Մենք պիտի յարմարինք պայմաններուն, քանի որ պայմանները մեզ չեն յարմարիր»։ Այսպէս մտածելով, իմ հագուստներ հանեցի վրայէս եւ մերկացած՝ արեւի տակ նստայ։ Վճռած էի ամբողջ մարմինս արեւէն խանձել, սեւցնել եւ նմանիլ գիւղացի չլուտներուն։

Փոքրիկ միաբանութեան մէջ յուզում բարձրացաւ. ճաղատ տնտեսը կը ծիծաղէր եւ աչքերը կը ծածկէր, ջաղցրպան ժամկոչը զարմացած կը նայէր, երեւի զիս խենթեցած կը համարէր. Վարդապետը ինձի կը հարցնէր՝ «Աս ինչո՞ւ համար» եւ, պատասխան չառնելով, Վարդանի երեսին կը նայէր։ Վերջինս կը ժպտէր միայն եւ բառ չէր արտասաներ։

Քանի մը օրէն, իմ մարմինը չարչարած եւ ամբողջովին սեւցուցած, աղտոտած էր։ Ամէնէն դժուարը ձեռներս ու ոտներս էին. մատներս բարակ էին եւ բռներս չէին կոշտանար։ Կ՚աշխատեցնէի, որ հաստանան, կոշտանան, բայց պղպջակներ կը բացուէին, վէրքեր կը գոյանային եւ նորէն չէին դառնար մշակի ձեռներ։ Ոտքերս աւելի յամառ էին։ Երբ փափուկ ցեխ եւ աղբ էր, շատ հաճելի էր կոխելը եւ փոշոտ ճամբայով քալելը, բայց ճամբայէն դուրս՝ ոտքիս տակ ինկած քարերը զիս կը նեղէին եւ կը ստիպէին նստիլ։

Վարդան բան չէր հարցներ ինձմէ, բայց կը կարդար իմ միտքը, առանց բացատրութեան իմ կողմէ։ Մի օր ինձ ըսաւ. «Գնանք ման գալու»։ Դուրս ելանք եւ ուղղուեցանք դէպի լեռ, կանաչաւէտ խոտերի վրայով, փափուկ գետինով։ Հաճելի էր ոտաբոպիկ ծաղիկներու մէջ թռչկոտիլ։ Մարդու տրամադրութիւնն ալ կը բարձրանայ եւ կայտառ կը դառնայ երբ ամբողջ մարմնով բնութեան կպած եւ զայն կը համբուրէ։ Ես արդէն տեսութիւններ կը կազմեմ եւ պատճառներ կ՚որոնեմ անասուններու երջանկութեան։ Սկսայ պարծիլ Վարդանին, որ ինք չի կրնար հասնիլ իմ ետեւէն, իր ծանր կօշիկներով եւ հագուստներով։ Վարդան, քրտնած, հաւանութեան նշաններ ցոյց կուտար։

— Կարճ ճամբով երթանք, մէյ մը ջրաղացն ալ հանդիպինք, ըսաւ եւ ճամբան փոխեց։ Ես անոր կը հետեւէի քարերու, մացառներու միջով, ատամներս սեղմած։ Սուր սուր դանակի նման քարերը անտանելի դարձուցած էին իմ քալելը, իսկ Վարդանը, առանց յետ նայելու, իր հաստ կօշիկներով կը թռչէր այծեամի նման։ Ես կը կաղայի, ոտքերս արիւն կ՚երթար, կ՚ուզէի ցաւէս գոռալ, բողոքել, բայց ինքզինքս կը զսպէի։ Վերջապէս կը հարկադրուիմ նստիլ։ Վարդանը ծիծաղէն կուլար, ես ալ կուլայի, բայց ցաւէն։ Ան հանեց իր գուլպաները, ինծի տուաւ որ հագնիմ, եւ աւելցուց.

— Շուն շան որդի, բա ի՞նչ կը կարծես, դիւրի՞ն է ունենալ լեռնցու ոտներ. դեռ երկար ժամանակ է պէտք՝ ոտքը դարձնել էշի սմբակներ։

Այդտեղ ես բացատրեցի որ կ՚ուզեմ ծպտուած ճամբորդել։ Ան լսեց եւ, «գուցէ» ըսելով, խնդիրը փակեց։

Երեք ճամբորդներ կանգ առին Վանքի դրան առջեւ։ Երբ զիս տեսան մերկ, մի քիչ խրտչեցան։ Ես ուշադրութեամբ կը դիտէի մէկը, որ իր տրեխները կախած ուսին՝ կը քալէր բոպիկ ոտքերով։ Կը նախանձէի անոր, որ տրեխ կրելը իրեն համար բեռ էր դարձած։

— Հայր սուրբը «դա՞ ի» (այստե՞ղ է)։ Հասկցայ, որ

հայ է եւ որ հայերէն կը խօսի։

— Հայր սուրբը «դեռ դաղ է» (ահա այնտեղ է), պատասխանեցի եւ առաջնորդեցի։

Ցնցոտիներու մէջ կորած կիսամերկ եկուորը, որ Աբաղայէն կուգար, մի ծրար հանեց իր չուլերու մէջէն եւ, հայր սուրբի ձեռքը համբուրելով, անոր մեկնեց։ Այդ նամակները շօշափելու, կարդալու եւ համբուրելու բուռն ցանկութիւն ունէի։ Երկրի զոհարանին առջեւ այնքան ընկերներ նահատակուեցան, այնքան ընկերներ առանց Երկիր տեսնելու մեռան գնացին, որ Երկրէն եկած մի թուղթի կտոր, մի նամակ՝ սրբութիւն կը համարուէր։ Զանոնք ձեռք առնելը, կարդալը, հասկնալը՝ քրմերուն վայել էր եւ հասարակ մարդոց չէր թոյլատրուեր։ Դարձայ Վարդապետին, երբ դէմ դէմի մնացինք առանձին.

— Վարդապետ, կարծեմ թէ դու չես կասկածիր իմ վճռին վրայ՝ Երկրին համար զոհաբերուելու. այս մէկ փորձը արեցի, բան դուրս չեկաւ, նորէն պիտի փորձեմ, գուցէ բան դուրս գայ. միայն թէ, առանց Երկրի նամակները կարդալու, անոնց ցաւը ուղղակի հասկնալու, թէ որ մեռնիմ, գուցէ վերջին պահուն շատ ցաւիմ։ Վարդապետ, այդ նամակները ինծի չեն ուղղուած, ես կարդալու իրաւունք չունիմ, բայց շատ կ’ուզեմ զանոնք լըրջօրէն կարդալ եւ եթէ վիճակուած է ինծի մեռնիլ, առանց ցաւի վերջին վայրկեաններս անցկացնիլ։

Վարդապետը նայեց, նայեց երեսիս եւ անոր աչքերը լեցուեցան տխրութեամբ, ապա կանգնած մնաց քանի մը վայրկեան եւ, ծրարն ինծի ուղղելով՝ ըսաւ.

— Գիտեմ որ դու ուխտեալ ես. ատոնց մէջ ինչ ալ որ գրուած լինի՝ քեզի աւելի կը վայելէ գիտնալը քան անոր՝ ում որ ուղղուած են այս նամակները։ Ես իրաւունք չունիմ, եւ չեմ կարդար ինծի չուղղուածները։ Դուն ուզածդ ըրէ։

Երանի թէ ան այդ վստահութիւնը չունենար վրաս։ Առանձնացայ եւ լրջութեամբ ուզեցի հասկնալ Երկրի կացութիւնը։ Մի քանի հատ էին նամակները՝ ջղաձգային օրերուն գրուած. անոնք ո՛չ հրձիգի եւ ոչ ալ հրշէջի նամակներու տպաւորութիւն կը թողնէին, այլ հրդեհով շրջապատուած դժբախտի մը, որուն կը մօտենան բոցերը եւ ան «եանդում, եանդում» կը

գոռայ, օգնութիւն կը կանչէ։ Բայց ինքն այնքան շփոթած է, որ նաւթը կրակի մէջ կը լեցնէ, իսկ ջուրը նաւթի մէջ, մինչ հրդեհը երկիրը կը լափէ(*)։

Այս նամակները շատ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս։ Պէտք է ըսեմ որ իմ մէջ այդ ատենը տեսակ մը բեկում առաջացած էր։ Վանքի մեկուսակութիւնս եւ աշխարհէն կտրուած լինելս մէկ կողմէ, մեր խումբի անյաջողութիւնը միւս կողմէ եւ, վերջապէս, Վանէն ստացած այն տեղեկութիւնները, թէ իմ այնտեղի ճեմարանական ընկերները՝ Համազասպը (Բաղէշցեան), Զելունդը (Մելոյեան), Արտակը (Դարբինեան) ոչ թէ դաշնակցականներ են, այլ պահպանողական — Արմենականներու պարագլուխներ, պատճառ դարձած էին որ ես սկսի տարակուսիլ յեղափոխութեան եւ ապստամբութեան նպատակայարմարութեան վրայ։ Ես կարծես դարձեր էի պահպանողական եւ մտքով թունդ հակայեղափոխական։ Սկսեր էի հակուիլ դէպի այն մտայնութիւնը թէ նախ պէտք է բարձրացնել ժողովուրդի մշակութային մակարդակը, նախապատրաստել տաճկահայ ժողովուրդը եւ ապա աստիճանաբար փոխել տաճիկ վարչակարգը։ Թէեւ մկրտուած կռուի մէջ, կ՚ուզէի նահանջել եւ դառնալ ուսուցիչ Փորթուգալեանի նման, կամ գործի՝ Սլաքի նման։ Այս երկուքը դարձեր էին օրինակ ինծի համար, թէեւ զանոնք չէի տեսած։

Այս տարակուսանքներու մէջ կը փոթորկուէր միտքս, երբ Կոմսի ստորագրութեամբ նամակ մը եկաւ, որու մէջ ան կ՚ըսէր

(*) Այստեղ կը վերջանան Ռուբէնի յուշերու այն մասը, զոր ինք վերամշակած է։ Ասկէ ետքը եղած նիւթերը, որ կը մտնեն Ա. եւ Բ. հատորներուն մէջ (Գ. Դ. Ե. եւ Զ. հատորները, որ տպագրուեր են աւելի առաջ, ամբողջապէս վերամշակուած են Ռուբէնի կողմէ), անոր նօթերն են, զորս կ՚օգտագործէր ան իր յուշերը վերջնական խմբագրութեան ենթարկելու համար։ Կան հեղինակի կողմէ վերամշակուած քանի մը հատուածներ ալ, որ ասկէ ետքը կը մտնեն Ա. կամ Բ. հատորներուն մէջ։

Ատոնց իւրաքանչիւրին յիշատակութիւնը պիտի ընենք իր տեղը։ (Ծանօթ. Ա. Խ.)։

թէ Երկրի եւ մասնաւորապէս Սասունի վիճակը շատ ծանր է եւ կրնայ իյնալ, եթէ արագ օգնութիւն մը չհասնի դուրսէն, ուստի կ՚առաջարկէր խումբեր մտցնել Երկիր եւ կամ յարձակումներ գործել սահմաններու վրայ, որպէսզի տաճկական ամբողջ ուժերը չկեդրոնանան Սասունի դէմ։

Ես նամակ մը գրեցի ի պատասխան, բացատրելով որ դժուար թէ ներկայ պայմաններուն մէջ Անդրկովկասը կարողանայ էական օգնութիւն մը հասցնել Երկրին եւ եթէ այդ ուղղութեամբ փորձեր առնուին ալ, անոնք պիտի ձախողին եւ նոր ու ի զուր զոհերու առիթ պիտի տան։ Արտայայտելով իմ տարակուսանքները եւ մտորումները, խորհուրդ կուտամ կանգնիլ խաղաղ գործունէութեան գետնի վրայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

Վերադարձ դէպի Կովկաս

Return to the Caucasus

Վերադարձ՝ սահմանէն Կարս

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ԿՈՎԿԱՍ.
ԵՐԵՒԱՆ. ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆԻ ԵՒ ՄԻՀՐԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐԸ
(ՓՈՐՈՒՆ–ՄՕՍՈՒՆԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ)
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. ԿՐԿԻՆ ԳԷՈՐԳԻ ՆՈՄԷՐԱՆԵՐԸ.
ՍԵՐԳԷՅ ԿԸ ՏԵՂԵԿԱՑՆԷ ԿԱՐՍԻ ԲՈԼՈՐ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ԿՈՏՈՐՈՒԻԼԸ.
ԴԺՈԽՔ ԽՈՒՄԲԸ (ՎԱՂԱՐՇԱԿ).
ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐՍԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ.
Կ'ԵՐԹԱՄ ՏՈՒՆ՝ ԿԱՐՍ.
ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎՐԷԺԸ ԿԱՌՆԵՆ.
ԲԻԿՈՎԻ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ՋԱՆՓՈԼԱՏԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ.

Վանէն ստացուեց նամակիս շատ չոր ու խրատական պատասխան մը, որու միտքն այն էր, թէ այդ տրամադրութեամբ մարդիկ աւելորդ են այնտեղ եւ սահմանի վրայ կանգնած խորհուրդ տալը նոյնպէս աւելորդ բան էր: Իրօք տեղին էր այդ նամակը:

Ատկէ յետոյ, ի հարկէ, ես պիտի թողնէի հեռանայի ու չմտնէի երկիր: Վարդանն ալ համաձայն էր ինձի հետ: Նա տուաւ ինձի նամակ մը Քիշմիշ-Թէֆիկ, իսկ նամակ մըն ալ Արաբլու՝ Մէհմէտ աղային, որպէսզի անցկացնեն զիս դէպի Կովկաս: Տուաւ նաեւ ընդամէնը 4 ղրան դրամ, իբր ճանապարհածախս մինչեւ Երեւան, նամակներ Երեւանի վրայ, որ եկած էին Վասպուրականէն:

Հագուստներս փոխած, որպէս գաղթական, չարուխներ ոտքերուս ու պարսկական մի հին քէչա գդակ գլուխս դրած ճամբայ կ'իյնամ դէպի Քիշմիշ-Թէֆիկ: Այդ գիւղը տարօրինակ էր: Կարելի էր ըսել որ ամբողջ գիւղը

մի տանիք ունէր եւ տներն ալ իրարու հետ ծակերով կապուած էին, այնպէս որ առանց դուրս ելլելու փողոց, մի ծայրէն միւսը կարելի էր անցնիլ: Ինքնապաշտպանութիւնն էր անշուշտ ստիպել գիւղացիները որ այդ ձեւի գիւղ հիմնեն: Ատկէ հեռու չէր Բայազետը, ընդամէնը քանի մը ժամուան ճամբայ:

Այստեղ կը պատմէին որ ինչ որ կռիւներ եղած են Փորուն եւ Մօսուն, որոնք թէ զօրքերու եւ թէ քրդերու վրայ մեծ տապալորութիւն թողած են: Նոյնպէս կռիւներ տեղի ունեցեր են Ղարաքիլիսէի (Ուչ-Քիլիսէ) վանքի մօտ:

Երկար չենք սպասեր Քիշմիշ-Թէֆիկ եւ քանի որ յարմար առիթ ալ կար, ճամբայ կ'իյնանք դէպի Արաբլու: Յովսէփը, որ այդ գիւղէն էր, կ'առաջնորդէ զիս եւ ես կ'երթամ Մէհմէտ աղայի տունը: Երկու ղրանը կուտամ Մելիքին իբրեւ թութունի դրամ եւ Մէհմէտ աղայի տունը կը մնամ միայն մէկ օր: Հետեւեալ օրը ան զիս կը տանի ճամբը, ուր տեղ կը սպասէ երկու օր եւս: Հոն հակերով շաքար կար դատարկուած եւ երբ միւս ափէն մեզի նշան կ'ընեն, շաքարները շալկած մենք իսկոյն կ'անցնինք այն ափը: Երկու գլուխ շաքար առած եմ իմ շալակը, բայց անոնք կ'իյնան ջրի մէջ եւ կը թրջուին: Դուրս ելնելուն՝ վզակոթիս լաւ հարուած մը կուտան:

Երկու ղրանով մօտ 10 փ. հաց կը գնեմ եւ ճամբայ կ'իյնամ դէպի Երեւան, ոտքով: Կը հասնիմ Խանլըխլար գիւղը, ուր կը յուսամ, թէ այն բարձրահասակ միականի մարդը, որ Նիկոլի հետ զիս պատուած էր, պիտի կերակրէ զիս եւ տեղ տայ քնանալու համար: Բայց նա զիս չճանչցաւ իմ հագուստներուս մէջ, ես ալ չուզեցի պարզել անոր իմ ինքնութիւնս, կարծելով թէ ան պարտական է զիս ճանչնալ: Ան ինձի առաջարկեց քնանալ շուկայի սաքուներուն մէջ: Ամբողջ գիշերը մոծակները

հանգիստ չէին տար, մանաւանդ որ փողոցն եմ պառկած: Կէս գիշեր դեռ չէր դարձած, երբ ես, փոխանակ տանջուելու մոծակներու ձեռքէն, կ'որոշեմ ճամբաս շարունակել: Միւս գիշերը լուսաբացին կը հասնիմ Երեւան:

Առաւօտեան կ'երթամ այն տունը, ուր կը բնակէր Դարվիշը (Գալուստ Ալոյեան): Այս տունէն ես դուրս էի եկած քանի մը ամիս առաջ մեկնելու Նիկոլի հետ Պարսկաստան: Դարվիշը, սակայն, այլեւս հոն չէր բնակեր, ան փոխած էր իր տունը: Ես ստիպուած եմ խիստ զգոյշ լինել: Չեմ կարող հարցուփորձ ընել ամէն մարդու, մանաւանդ իմ ցնցոտիներով եւ պարսկական շորերով, որոնց տակը, շապիկիս վրայ կարուած կային

գաղտնի նամակներ։ Ստիպուած եմ վերադառնալ «բուլվարը» (ծառուղին), որպէսզի գտնեմ մէկը, որուն կարենամ հարցնել Դարվիշի հասցէն։ Գորոդովոյներուն (փողոցի ոստիկաններուն) հարցընիլը վտանգաւոր է, մանաւանդ ի՞նչ լեզուով պիտի հարցնէի։ Անոնք ռուսներ են, իսկ իմ շորերով մարդը ռուսերէն չի կարող խօսիլ· նա պիտի գիտնայ միայն թուրքերէն։ Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ թէեւ գլուխս ալ թուրքի նման ածիլած եմ, թուրքերէն չգիտեմ։ Եւ երբ ես նստարաններէն մէկուն վրայ նստած կը սպասեմ յուսահատ վիճակի մէջ, կը մօտենայ ինձ գորոդովոյ մը եւ կը հարցնէ ռուսերէն, ըսելով·

«Կորի՛ր, ի՛նչ քու տեղն է հոս...»։

Ես վախցած, վեր կը կենամ տեղիցս եւ լուռ ու մունջ կը քաշուիմ ուրիշ փողոց մը։ Յանկարծ ուսանող մը կ՚անցնի կողքիցս եւ մէկուն կը կանչէ հայերէն։ Հայ ուսանողը վստահելի կը լինի եւ ես կ՚որոշեմ ինչ ալ որ լինի, հարցնել անոր Դարվիշի հասցէն։ Ես չեմ սխալած։ Ուսանողը նայեց իմ հագուստներուն եւ ուղեկցեց մինչեւ Դարվիշենց տունը։

Ճանապարհին չեմ կրնար խուսափիլ խօսակցութենէ եւ իմ արտասանած քանի մը խօսքէն ան, ըստ երեւոյթին, հասկցաւ որ ծպտեալ մէկն եմ։ Անոր հայեացքը, կարծես թէ ինձի կ՚ըսէր· «Դուն, բարեկամ, պարսկահայ չես եւ նոյնիսկ ինտելիգենտ մարդ կ՚երեւնաս...»։

Երբ հասանք Դարվիշենց տունը, ես համարձակ ներս մտայ, բայց ինձի ըսին որ ան տունը չէ։ Կինը զիս չէր ճանչնար։ Ես

արդէն մտած էի նախասենեակ, բայց տիկինը դիմեց ինձի՝ «Մի՛ կեղտոտեր, կանգնիր դուրը» ըսելով։ Հոգիս բերանս էր հասած, ա՛լ համբերել անկարելի էր։ Իմ հագուստներս դարձած էին դժբախտութեան պատճառ ինձի համար։ Ես արագ հանեցի նամակները վրայիցս եւ տուի տիկնոջը, ըսելով որ յանձնի Դարվիշին։

Դուրս ելայ տունէն զայրացած ու յուսահատ։ Ի՞նչ պիտի ընեմ, ո՞ւր պիտի գնամ։ Եւ ահա կը տեսնեմ որ նոյն ուսանողը փողոցը կանգնած ինձի կը սպասէ։ Ես շատ յուզուեցայ անոր այդ վերաբերմունքէն եւ սիրտս բացի անոր։ Ըսի որ Դարվիշը տունը չէր, զիս ներս չառին, շունի տեղ ալ չդրին, եւ այժմ չեմ գիտեր թէ ո՛ւր պիտի գնամ եւ ո՛ւր պիտի անցնեմ գիշերը։

Ո՞վ էր այդ բարի ուսանողը, չգիտեմ։ Ան շատ լաւ վերաբերուեցաւ ինձի հանդէպ։

— Չլինի թէ սոված ես, ըսաւ։

Ես պատասխանեցի որ անօթի չեմ։

Ան հանեց գրպանէն երկու ռուբլի եւ տուաւ ինձի։ Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ խոստացայ վերադարձնել երբ առնեմ Դարվիշէն։ Անշուշտ, ճիշդ չէր ըսածս, քանի որ Դարվիշին այլեւս պիտի չհանդիպէի։ Ուսանողը ցոյց տուաւ ինձի խանի (հասարակ իջեւան) մը տեղը, որտեղ կրնայի գիշերել, եւ աւելցուց, որ դրամը վերադարձնելու պայմանով չէ որ տուած է ինձի։ Խնդրեց որ ատոր փոխարէն պատմեմ իրեն Երկրի վիճակի մասին։ Ես խոստացայ վաղն ընել ատիկա եւ մենք բաժնուեցանք իրարմէ։

Աշխի-խանաները (հասարակ ճաշարանները) մօտէն կը վախնայի, կրնային հարց ու փորձ ընել թէ՝ ո՞վ եմ, ուրկէ՞ կուգամ եւայլն։ Գերադասեցի հաց ու պանիր դնել եւ գնացի Ղանթարի տակը (Երեւանի կեդրոնական շուկան) ու կուշտ մը կերայ։ Երեկոյեան դէմ գացի բուլվար (ծառուղի), ուր Երեւանցիք կը զբօսնուն), բայց կողքէն անցայ։ Տեսայ իմ նախկին դասընկերներս, որոնք այժմ Երեւանի թեմական դպրոցի ուսուցիչներ էին, կը զբօսնուն հոն։ Ես չհամարձակեցայ մօտենալ անոնց, չուզենալով մատնել իմ ինքնութիւնս։ Դարվիշն ալ չուզեցի տեսնել այլեւս եւ ուղղուեցայ դէպի կայարան՝ Ալեքսանդրապոլ մեկնելու համար։ Ապրանքատար գնացքի կոնդոկտորի հետ յարմարեցրինք եւ մեկնեցայ այդ գնացքով։ Հազիւ քանի մը կայարան անցած էի, երբ զիս վար բերին ու ստիպուեցայ ոտքով շարունակել ճամբաս մինչեւ Ալէքսանդրապոլ։

Երեւանի մասը վերջացնելուն համար՝ մի երկու խօսք Մրդաստանի Կ. Կոմիտէի կազմակերպած արշաւախումբի մասին։

Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը(*)։— Նկատի ունենալով ֆէտայիններու անյաջողութիւնները սահմանի վրայ եւ վերագրելով զանոնք ռուս սահմանապահ զօրքերու, Հ. Յ. Դ. Երեւանի (Մրդաստանի) Կեդր. Կոմիտէն կ՚որոշէ, Երկաթի ու Թոխմախի խումբի բնաջնջումէն յետոյ, քանի մը ահաբեկումներ կատարել ռուս սահմանապահ պաշտօնեաներու վրայ։ Այդ որոշման հետեւանքով, ի միջի այլոց Իգդիրի մէջ կը սպաննուի հայատեաց ռուս գաւառապետ Պոկուլավկին։ Միաժամանակ վրէժ լուծելու նպատակով հայ խումբերու ոչնչացման համար Կեդր. Կոմիտէն կ՚որոշէ

ոչնչացնել Մօսունի եւ Զօրի թուրք սահմանապահ զօրանոցները զօրքերու հետ միասին։ Այդ ծրագիրը իրագործելու համար երկու խումբ կը կազմուի, Արտաւազդ եւ Մասիս անուններով, բաղկացած 112 ֆէտայիներէ։ Արտաւազդի հրամանատարը կը դառնայ Գայլ Վահանը (Մինաս Տօլպաշեան), իսկ Մասիս խումբինը՝ Բաբերդցի Միհրանը, որ յետոյ տխրահռչակ Միհրանական շարժման ղեկավարը դարձաւ։ Այս երկու խումբերու մէջն ալ կային կրթուած երիտասարդներ, ինչպէս էին, օրինակ, Յովհ. Մակարեանը եւ Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանը։

Երկու խումբերը միասին անվտանգ կ՚անցնին սահմանը ու կը հասնին Ունսի-Դոմերի կոչուած բարձունքը, ուրկէ կը բաժնուին երկու մասի եւ տարբեր ուղղութիւններ-

(*) Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբի, ինչպէս նաեւ «Դժոխք» խումբի, Թումանի խումբի կռիւներու նկարագրութիւնը վերամշակուած է Ռուբէնի կողմէ («Հայրենիք» 1925 թ. Յունուար)։

րով առաջ կը շարժին։ Արտաւազդ խումբը կ՚ուղեւորուի դէպի Մօսուն, Գայլ Վահանի առաջնորդութեամբ, իսկ Մասիս խումբը, Միհրանի առաջնորդութեամբ, դէպի Փորուն՝ Չիլանցի աշիրէթին վրայ։

Գիշերուայ ժամը 2-ին Արտաւազդ խումբը կը պաշարէ հեռուէն Մօսունի թրքական զօրանոցը, նախապէս կտրելով Պայազիտի հեռագրաթելը եւ զօրանոցին քիչ հեռու երկու զինուորական վրանները եւս առնելով պաշարման օղակի մէջ։ Չորս ֆէտայիներ մթութեան մէջ կը մտնեն զօրանոց ու երդիքը կը բարձրանան, ուր քնացած կ՚ըլլան բազմաթիւ զինուորներ, 150-է աւելի։ Պահապանը կը նկատէ, բայց տեղն ու տեղը կ՚իյնայ ֆէտայիներու գնդակէն։ Անմիջապէս չորս ռումբեր կը նետուին քնացած զինուորներու մէջ։ Ռումբերը կը պայթին եւ այդ նշանին վրայ չորս կողմէն ֆէտայիները կրակ կը բանան։ Յանկարծակիի եկած թուրք զօրքերը խուճապի կը մատնուին, եւ ժամ մը չանցած ամբողջ թրքական զօրքը կը վերածուի դիակներու կոյտի։ Կը սպաննուին նաեւ մօտակայ հայ գիւղի մէջ գտնուող թուրք զինուորներն ալ, այնպէս որ իսպառ կը բնաջնջուին թէ՛ զօրանոցի, թէ՛ վրաններու եւ թէ գիւղի մէջ եղած թուրք զինուորները։ Հայ գիւղացիները, վախնալով վաղուան պատասխանատուութենէն, դեռ լոյսը չբացուած կը դիմեն դէպի ռուսական սահմանը։

Մասիս խումբը, բաժնուելով Արտաւազդ խումբէն, կ’երթայ ու կը բռնէ Զօրի հրշակայքը եւ այն հովիտը, ուր օբա են դրած Չիլանցի քրդերը։ Հայ ֆէտայիները կը սպասեն Մօսունի ձեռնարկի սկսուելուն, որ իրենք ալ միաժամանակ յարձակում գործեն։ Երբ գիշերուայ ժամը 2-ին ռումբի ձայներ կը լսուին հեռուէն, Զօրի պահապանը կը լսէ այդ ձայները եւ հրացանի տրաքոցով հաւար կը ձգէ։ Այդ իսկ վայրկեանին դարանամուտ ֆէտայիները կրակ կը բանան եւ յարձակում կը գործեն զօրանոցի ու քրդերու վրայ։ Ժամ մը չանցած անոնք կը գրաւեն թէ՛ զօրանոցը եւ թէ օբաները։ Զօրքերու եւ քրդերու մէկ խոշոր մասը կը սպաննուի, իսկ միւս մասը կ’ազատի փախչելով։

Այսպիսով երկու ձեռնարկներն ալ կատարեալ յաջողութեամբ կը պսակուին։ Երբ լոյսը կը բացուի, նոր դժուարութիւններու եւ աւելի ծանր պատասխանատուութիւններու առջեւ կը գտնեն ինքզինքին ֆետայիները. Հայ գիւղերը տեղահան կ'ըլլան վախնալով այլեւս մնալ իրենց նախկին տեղերուն մէջ եւ կ'ուղղուին դէպի ռուսական սահմանը. պէտք է զանոնք ապահով հասցնել ռուսական հողը։ Մինչեւ Չինկիլ ֆետայիները կ'ուղեկցին Հայ գաղթողներուն, արգելելով թաթար զօրքերուն եւ քիւրտ աշիրէթներուն յարձակիլ եւ գաղթողներու առաջը առնել։ Մեծ հերոսութեամբ ֆետայիները կ'ազատեն ժողովուրդը թշնամու գրոհէն, բայց կը զոհաբերեն Գայլ Վահանը, Նիկողայոսը (Բաբգէն) եւ շատ մը ուրիշ անձնուրաց ֆետայիներ։

Սակայն նոր դժբախտութեան մը կը հանդիպին ֆետայիները եւ գաղթական ժողովուրդը։ Այս անգամ ռուսական սահմանապահ զօրքերը, կազակները եւ քրդերը, բռնելով նահանջի ճանապարհները, կրակ կը բանան ֆետայիներու եւ ժողովրդին վրայ։ Շատերը կ'իյնան այդտեղ ռուսական գնդակներէն. ոմանք ալ կը փախչին կ'ազատին, իսկ ֆետայիներու մնացած մասն ալ ժողովուրդին հետ գերի կ'իյնայ ռուսաց ձեռքը։

Այդ բոլոր կռիւներու ընթացքին 112 ֆետայիներէն կը սպաննուին 36 հոգի։

Այս արշաւանքին լուրը կը տարածուի մինչեւ Կարս եւ շատերը, որոնց կարգին նոյնիսկ ընկերներէն ոմանք, որոնք չէին գիտեր իմ ուր լինելը, կը կարծէին, որ ես եմ արշաւանքի ատեն զոհուած Մինասը (Տոլպաշեան), քանի որ իմ իսկական անունս Մինաս է։ Քանի մը տեղ, ինչպէս եւ մեր տնեցիք, նոյնիսկ հոգեհանգիստներ կը կատարեն ինձի համար։

Հասնելով Ալեքսանդրապոլ, կ'երթամ ուղիղ Վաղոյի պաղլալը, բայց Վաղոն այնտեղ չեմ գտներ։ Անոր փոխարէն նրա եղբայրն էր հոն նստած։ Երբ անկէ կը հարցնեմ Վաղոյի մասին, ան կը պատասխանէ թէ՝ Ռուսաստան է գնացեր։ Համարձակ քայլերով դիմեցի դէպի Գէորգի հիւրանոցը։ Այստեղ ես այլեւս անծանօթ չէի, ինչպէս Երեւան, եւ վախնալու ալ ոչինչ ունէի, քանի որ բոլորն ալ կը ճանչնայի։ Կը մտնեմ հիւրանոցը, յոգնած ու թեզրած եւ, առանց տատանուելու, կը ներկայանամ ոչ թէ ծառաներուն, այլ ուղղակի Գէորգին ու կ'ըսեմ՝ «Ինձի նոմէր (սենեակ) տուր»։

Ան կը նայէ ինձի ու կ'ըսէ. «Գնա օբշին» (ընդհանուր) եւ ծառային ալ կը պատուիրէ թէ՝ տար «օբշին»։ Ես բարձր ձայնով կ'ըսեմ.

— Տուր ինձ առաջին նոմէրը։

— Զանիտա (բռնուած է), ծո՛, եա, ի՞նչ առաջին նոմէրը։

Երբ ես յամառորէն կը պնդեմ, որ տայ ինձի առաջին նոմերը եւ ուղիղ կ'երթամ հոն, զիս կը հայհոյէ, գոռալով.

— Ղուռումսաղ, ո՛ւր կը քշես։

Ես ալ նոյն ձեւով կը փոխադարձեմ։ Ապա ան կը մօտենայ ինձի, կը նայէ եւ կը տեսնայ, որ կարծես ծանօթ դէմք է։ Վայրկեան մը եւս անմիջապէս կը ճանչնայ զիս եւ կղպած նոմերը բաց անելով, որ ի հարկէ դատարկ էր, կը տրամադրէ ինձի։ Կը յայտնէ նաեւ որ եղբայրս ալ այստեղ է։ Քիչ ետք կը հաւաքուին իմ ծանօթները, կը ծիծաղին տարօրինակ հագուստիս եւ մանաւանդ գլխուս մէջտեղը թրաշածին վրայ։ Անմիջապէս կը տանին զիս բաղնիք եւ նոր շորեր կը հագցնին։ Ես, վերջապէս, կ'ազատուիմ ոջիլներէն եւ այդ գիշեր հանգիստ կը քնանամ։

Ես այն սենեակն եմ, ուր քանի մը ամիս առաջ հաւաքուած էինք եւ ծրագիրներ կը մշակէինք երկիր գնալու համար, ուր ամէն տեսակ կատակներ կ'ընէինք՝ նոյնիսկ մահուան մասին։ Այժմ իմ այդ բոլոր ընկերները, որոնք մահէ անգամ կատակի կուտային, զոհ են գացեր իրենց գաղափարներուն։ Սպաննուած էին թէ Մշեցի Կայծակ Վաղարշակը, թէ Ալեքսանդրապոլցի Պադուալի Վաղոն, թէ ասլանակերպ Ռուս-Գէորգը եւ թէ

Թումանը՝ մեր բոլորի հոգիին ձգողական կեդրոնը, եւ ուրիշ շատերը մեր այն ընկերներէն, ինչպէս Երկաթն ու Յովհաննէսը (Մակարեան), որոնց հետ գեղեցիկ երազներ կը հիւսէինք, երազներ, որոնք այժմ ցնդած էին իմ մէջ։ Լքում եւ յուսահատութիւն կը տիրէր այժմ իմ հոգիին մէջ։ Եւ այն աստիճան հիասթափուած էի, որ այլեւս անմիտ կը համարէի նոյն ճանապարհով գնալը եւ գործելը։

Մինչ սուտ քուն եղած, վերմակը գլխուս քաշած կ'ուզեմ ծածուկ լաց լինել եւ քիչ մը հանգստանալ, յանկարծ ներս կը մտնէ Սերգէյը, վերջին մնացորդը իմ ընկերներէս։ Ան լուռ կը նայէ ինձի, կարծես թէ նա կը զգայ տառապանքը, կը թափանցէ իմ հոգիի ներսը, կը հասկնայ զիս։ Արդեօ՞ք այն պատճառով, որ ինքն ալ նոյն ցաւը կը զգայ, ինքն եւս կը տանջուի տեսնելով զիս, որ մեր խմբակի վերջին մնացորդն էի։

— Ինչպէ՞ս վերջացաւ, ինչպէ՞ս դու ողջ մնացիր, երեւի դուն ալ ինձի նման սեւ բու լինելու բախտն ունես։

Եւ խեղճ Սերգէյը սկսաւ լալ։ Նա իրաւունք ունէր լալու, քանի որ մէկը միւսի ետեւէն կորսնցուցած էինք մի ոգով եւ մի գաղափարով տոգորուած, մի ուղղութեամբ աշխատող երիտասարդ եւ գաղափարական մեր ընկերները։ Այս մի տարուան մէջ մեր դպրոցական կամ յեղափոխական տղաներէն, որոնց հետ ուխտած էինք միասին գործել, միասին մեռնիլ, գրեթէ բոլորը մեռած էին. չկային Երգորը, Իսաջանը, Խաչիկը, Թումանը, Վաղոն, Վաղարշակը, Երկաթը, Յովհաննէսը, Ռուս-Գէորգը։ Միւսները ձերբակալուած կամ փախած էին։ Մնացեր էինք Թոյլերը. լաւերը բոլորը կորսուած էին։ Սերգէյը մանրամասն պատմեց Կարսի անցուդարձը, անձնական եւ կուսակցական հարիւրաւոր ընկերներու կորուստը, մեր խումբերու նահատակութիւնը։ Ցնցող էին անոր պատմածները։

Նախ կ'երթայ Մշեցի Վաղարշակի խումբը։

«Դժոխք» խումբը.— Մինչ Երկաթ-Թոխմախի խումբը այսպէս կը նահատակուէր Ախլաթի ճամբուն վրայ, Կարսի Բասենի շրջանին մէջ կը պատրաստուէր Սասուն անցնելու ուրիշ խումբ մը, Վաղարշակի (Կայծակ) գլխաւորութեամբ։

Վաղարշակին մենք նոյնպէս ծանօթ ենք արդէն. զինքը տեսանք Մշոյ մէջ եւ Առաքելոց Վանքի կռիւներու ատեն։ Սասնոյ աշխատող ֆետայիներէն էր որ ունէր նաեւ կազմակերպական խոշոր կարողութիւն։ Ան եւս գացած էր

Սոֆիայի Ընդհ. Ժողովին իբր պատգամաւոր Դուրան-Բարձրաւանդակի կողմէ։ Կը փութար Սասուն նորէն 29 ձիաւորներով, որոնց մէջն էին քանի մը համալսարանական գործիչներ, Բժիշկ Խաչիկը, Ռուս-Գէորգը (Դերբենցի), որ թէեւ կիսահայախօս էր, բայց ուխտած էր մեռնիլ Հայաստանի համար։ Վաղարշակի հետն էին նաեւ շատ մը ընտիր զինուորներ, ինչպէս Առաքինջցի Սեյոո Պօղոսի ընկեր Վարդանը, Մշեցի Պաղտասարը, Գէորգը, Նատոն եւ ուրիշներ։

Գիշերուայ մութին՝ լաւ պարենաւորուած՝ Վաղարշակի խումբը սահմանը կ'անցնի. կը նկատուի թշնամիէն. փոքրիկ կռիւ մը կ'ունենայ անոր հետ, բայց կը յաջողի սահմանէն ներս մտնել եւ Խորումի ու Զեւինի հին բերդին մէջ, բլուրի մը վրայ, հանգիստ առնել։ Վաղ արշալոյսին խումբը կը պաշարուի սահմանապահ զօրքերու եւ քիւրտ աշիրէթներու կողմէ։ Ռուս զինուորները ռուսական սահմանէն կը դիտեն Հայ ֆետայիներու հետ սկսուած այդ կռիւը, որ մինչեւ կէսօր յաջող կ'անցնի, եւ թշնամին կորուստներ տալով չի յաջողեր մօտենալ ֆետայիներու դիրքերուն։ Կէսօրէ վերջ թշնամին նոր օժանդակ ուժեր կը ստանայ եւ աւելի բուռն յարձակումներ կը սկսի ֆետայիներու վրայ։ Վաղարշակ ձիու վրայ նստած կը շրջի դիրքերը եւ սիրտ կուտայ իր զինուորներուն դիմադրելու մինչեւ վերջ. բայց ֆետայիները անզօր են առաջ առնելու թշնամիի հազարաւոր կռուողներու գրոհին։ Վաղարշակ կը վիրաւորուի մահացու կերպով. անոր ետեւէն գնդակահար կ'իյնան շարք մը ուրիշ ֆետայիներ։ Վերեւի դիրքերը կը գրաւուին, իսկ ներքեւը դիմադրութիւնը դեռ կը շարունակուի։ Ի վերջոյ ողջ մնացածները կ'ուղղուին դէպի ռուսական սահմանը։

Բլուրի վրայ հաւաքուած թուրք եւ քիւրդ բազմութիւնը կը շարժի առաջ, ողջ մնացած ֆետայիները եւս սպաննելու համար։ Թուփերու մէջ կան վիրաւորներ ֆետայիներէն, որոնց մէջն է նաեւ Առաքինջցի Վարդանը։ Վերջինս կը թաղէ ռումբերն ու տընամիթը թուրքերու եւ քրդերու ճամբուն վրայ եւ կը վառէ պատրոյգը։ Ռումբերը կը պայթին եւ անոնց կտորները երկինք կը հանեն տասնեակներով թշնամիներ։ Ինքը՝ Վարդանը, սողոսկելով թուփերու մէջէն, քարերու արանքով, երկու օր վերջ կը հասնի ռուսական սահմանը մեն-մինակ։

Ֆետայիներու մնացորդները Ռուս-Գէորգի առաջնորդութեամբ ատկէ առաջ արդէն հասած կ'ըլլան ռուսական սահմանը, ուր կանգնած էին ռուս

սահմանապահ զօրքերը։ Ռուսախօս Գէորգը վստահ ըլլալով, թէ ռուսները ձեռք չպիտի տան իրեն եւ իր ընկերներուն, առաջ կ'անցնի. բայց խեղճը դաժանօրէն սխալուած էր. ռուս զինուորներու համազարկերը կը դիմաւորեն զինքն ու իր խումբը. եւ երկու կրակի մէջտեղ իյնալով Գէորգն ու իր ընկերները բոլորն ալ գնդակահար կ'ըլլան։ 29 հոգիէն միայն երկու վիրաւորներ կ'ազատին։ Սակայն, ինչպէս ոմանք կը պնդեն, ֆետայիներու այս խումբը ոչնչացաւ իրեն հետ ոչնչացնելով 300 թշնամիներ։ Եթէ այս թիւը չափազանցուած ալ ըլլայ, ամէն պարագայի տակ կատարեալ վստահութեամբ կարելի է ըսել թէ թշնամիի կորուստը 90-էն աւելի էր, որովհետեւ այդպէս կը վկայեն թուրք պաշտօնեաները, որոնք մասնակցած են այդ կռիւներուն։ Իսկ ռուսներու վկայութեամբ թուրքերու կորուստը 250-ի մօտ էր։

Ահա այդ խումբը իր ամբողջ կազմով կ'ոչնչանայ, իր հետ տանելով թանկագին ոյժեր, եւ այդ բոլորը Սերգէյի աչքին առջեւ։ Մերոնք թշնամիէն իրենց թիւէն աւելի սպաննած էին՝ թուրքեր եւ քրդեր, բայց ի՞նչ օգուտ, քանի որ մեր կորուստը աւելի զգալի էր, քանի որ խումբը չէր հասած իր նպատակին։ Եւ որ գլխաւորն է, կորցրած էինք ապագայ խոստացող մի քանի կարեւոր ընկերներ։

Յետոյ կ'երթայ Թումանը։

Թումանի խումբը.— Թուման (Թորգոմ), երբ կը վերադառնայ Ընդհ. Ժողովէն, Որսորդ Գէորգի հետ կը կազմէ 61 Հոգինոց «Որսկան» խումբը։ Այս անգամ, սակայն, Թուման պիտի չկրնար կրկնել իր «Մրրիկ» ձիաւոր խմբին յաջող փորձը։

Սասունն արդէն ինկած էր. Թուման չէր ուզեր ետ մնալ իր ընկերներէն եւ կը մտածէր որ եթէ յարձակի Թրքական սահմաններու վրայ, թերեւս Թրքական զօրքերու մէկ մասը քաշէ դէպի սահմանը, եւ այսպիսով թեթեւցնէ Սասունի վիճակը։

Խումբին մէջ կը մտնեն բաւականին մեծ թիւով մտաւորականներ՝ ուսանող, բժիշկ, քահանայ։ Կային նաեւ հարուստ ընտանիքներու զաւակներ, ինչպէս, օրինակ, Լեւոն Քալանթարեանը, որ Պաքուի նաւթահորերը թողած եկած էր Հայաստանի համար կռուելու։ Խումբին մէջն էր Վաղոն, կառավարական մեծ պաշտօնը դատարկողը։ Հոն էին նաեւ Անուշաւանը եւ անոր պէս բազմաթիւ անձնուրացներ։

Ինչպէս ընդունուած սովորութիւն էր, խումբի դրօշակը կ'օծուի գիշերը, եկեղեցիի մոմերու աղօտ լոյսին տակ, բոլորը կ'երդնուն եւ կը հաղորդուին։ Միւս գիշերը ճամբայ կ'ելլեն Օլթիի շրջանէն։ Թիւ 68 սիւնէն մեկուկէս վերստ հեռու, անոնք սահմանը կ'անցնին աննկատ, աղբիւրի մը վերեւ լեռ կը բարձրանան եւ դիրքեր կը բռնեն։ Չորս ռուս զինուորներ կուգան այդ աղբիւրը ջուր խմելու, եւ հոն կը տեսնեն երկու շալակաւորներ՝ քնացած։ Կը գողնան մէկուն շալակը եւ կը տանին պահակատուն։ Երբ շալակաւորները կ'արթննան ու կը տեսնեն որ թալանուած են, անմիջապէս կը բարձրանան լեռը՝ տեղեկութիւն տալու Թումանին։ Թաքնուած ռուս զինուորները կը հետեւին միամիտ շալակաւորներուն եւ կը հասկնան ֆետայիներու տեղը։ 150-ի չափ սահմանապահ զօրքեր կը շրջապատեն անոնց դիրքերը, միաժամանակ լուր տալով տաճիկ ուժերուն։ Օլթիի կողմն ալ, ռուս սահմանապահ հրամանատար Բիկովը կը հասնի օգնական ուժերով։

Առաջին յարձակումը կը գործեն ռուսները, եւ կը ստիպեն ֆետայիները քաշուիլ դէպի տաճկական սահմանը։

Որպէսզի թիւրիմացութիւն չծագի, Թումանը կը հրահանգէ որ պէս գնդակ չարձակել ռուսներու վրայ, այլ կռուիլ միմիայն տաճիկներուն դէմ։ Միաժամանակ, պատգամաւոր մը կ'ուղարկէ ռուս հրամանատարին մօտ, բացատրելու համար իրենց նպատակը եւ հասկցնելու թէ իրենց գործը միայն թուրքերուն հետ է։ Ռուսերը վար կը դնեն պատգամաւորը (Անուշաւան)։ Անուշաւանի ետեւէն կ'երթայ Լեւոն Քալանթարեանը, բայց ան ալ բանտ կ'առաջնորդուի։

Բիկովի հրամանով, ռուս զօրքերը երեք կողմէ կը պաշարեն մեր տղաքը, իսկ չորրորդ կողմէն տաճիկ զօրքերն են։ Խաչաձեւ կրակի տակ բռնուած, խումբը չի գիտեր թէ որու վրայ կրակէ։ Ռուսները, որպէս վնաս չկրելով, աւելի կ'ոգեւորուին եւ կատաղի կրակ կը բանան։ Միայն թուրքերն են որ կը տուժեն, 10-ի չափ ասկեարներ կորսնցնելով։ Կռիւը կը տեւէ մինչեւ ժամը չորսը։ Այլեւս ֆետայիները անիմաստ կը սեպեն դիմադրութիւնը եւ կ'որոշեն անձնատուր ըլլալ ռուսներուն։ Խումբի քահանան, խաչը ձեռքին, ընդառաջ կ'երթայ, բայց կը գնդակահարուի։ Կը սպաննուի նաեւ Թումանը, 10 ընկերներու հետ։ Որսորդ Գէորգը կը վիրաւորուի եւ իր վերջին շունչը կ'աւանդէ ռուս զինուորի մը սունի հարուածին տակ։ Այսպէս ամբողջ խումբը կը փճանայ կամ գերիման կ'ըլլայ։ Ֆետայիներէն կը սպաննուին 27

հոգի, 6 հոգի կը վիրաւորուին եւ 14 հոգի գերի կ'իյնան. մնացածները կը փախչին անտառներու միջով։

Բիկովը հալածելով նրանց դիակները, իր զինուորներով կը նկարուի, իբրեւ պարծանք ու կ'արժանանայ թէ՝ ռուս եւ թէ տաճիկ կառավարութեանց շնորհակալութիւններուն։

Այս դէպքը նշանակալից էր անով, որ ռուս եւ թուրք զօրքերը միասին կռուեցան Հայ ֆետայիներուն դէմ, ցոյց տալով թէ երկու կառավարութիւններն ալ թշնամաբար կը վերաբերուէին Հայ ազատագրական շարժման։ Լոպանովի քաղաքականութեան արտայայտութիւնն էր այդ, որ յետոյ պիտի շարունակուէր Լենիններու եւ Լեդրաններու օրով։

Սերգէյ յուսալքուած կը պատմէր մանրամասնութիւնները մահուան այն ընկերներուն, զորս յորդորանքով ճամբած էր Երկիր եւ որոնք բոլորը համարեա սպաննուած էին, եւ ինքը միայն դժբախտութիւնն ունէր ապրելու անոնցմէ յետոյ։

— Անոնց մահը ինձի հանգիստ չի տար, կ'ըսէր ան, եւ ես կ'ուզեմ երթալ Երկիր ու իմ դիակս աւելացնել անոնց դիակներու վրայ։ Այդքան զոհերէն յետոյ, աւելը ամօթ է մեզի համար։

Եւ երբ յայտնեցի անոր իմ յուսալքումը, որ հակառակ եզրակացութեան էր բերած զիս, ան չառարկեց եւ չըսաւ, որ ես սխալ եմ։

— Ըրէ՝ այնպէս, ինչպէս կը դատես, իսկ ես վճռած եմ, ինչ գնով ալ լինի, գնալ Իշխանի ճամբով Վասպուրական եւ այն ճանապարհը, որմէ դու ետ եւ դարձեր, ես պիտի շարունակեմ։ Դու արդէն մկրտուեցար կռուի մէջ, ես ալ նոյնը պիտի փորձեմ Երկրի մէջ։

Մենք նոյն վիշտն ունէինք, բայց այդ վիշտը բաժանած էր մեզ եւ մեր ճանապարհները։ Զիս դէպի յուսալքում տարած էր, իսկ Սերգէյին մղած էր ծայրայեղ համառութեան։ Ես տուի Սերգէյին մանրամասնութիւնները ճանապարհներու մասին եւ ըսի որ ամենայարմարն է եւ ամենադիւրինը Երկիր անցնիլ Թադէոս Առաքեալով, ուրտեղէն ես կարող էի անցնիլ, եթէ ցանկանայի։

Սերգէյ Ալեքսանդրապոլէն գնաց Թիֆլիս, յանձնարարութիւններ ստանալու Երկրի համար եւ այնտեղէն ուղիղ մեկնեց դէպի Վասպուրական։ Իսկ ես եղբօրս՝ Երուանդի հետ միասին գացի Կարս։ Ճանապարհին ան ինձի յայտնեց, որ նա Կարսի Կ. Կոմիտէին անդամ է ընտրուած։

Կարսի հին կազմը փոփոխութեան էր ենթարկուած եւ այժմս Կ. Կոմիտէի մէջն էին՝ Նորհատեանը, Սեւ-Կարոն, Ղազանճեան Կարոն եւ, կարծեմ, նաեւ Բզնունին։

Մերինները, ինչպէս ըսի, կը կարծէին թէ ես սպաննուած եմ եւ նոյնիսկ հոգեհանգիստ կատարած էին։ Դժբախտ մայրս արդէն հաշտուեր էր իմ մահուան մտքի հետ, մանաւանդ որ

հարիւրաւոր մարդիկ, քանի մը ամսուան մէջ, զոհուած էին հայրենիքի զոհարանին առջեւ։ Իսկ այդ կինը տարօրինակ հայրենասիրութիւն ունէր եւ մոլեռանդ էր իր հաւատին մէջ։ Ծանօթ լինելով անձամբ բոլոր սպաննուածներուն, իմ մահը նրանց կողքին թեթեւ կը թուար անոր եւ ան մասամբ մխիթարուած էր, որ ես սպաննուած եմ հայրենիքի համար։ Եղբայրս կը զգուշացնէ մօրս, ըսելով որ ես մեռած չեմ, այլ ծանր վիրաւոր եւ տուն պիտի հասնիմ ողջ։ Այդ նախապատրաստութիւնը նրան չի վնասեր։ Մի երկու ժամ զայն յուզմունքներու ենթարկելէ յետոյ, կ'ըսեն, որ իմ վէրքը շատ ծանր չէ եւ ես առողջ եմ ու վաղը տունը կը լինիմ։ Վաղը կը դառնայ այնուհետեւ երկու ժամ, որմէ յետոյ զիս կը ներկայացնեն անոր։

Երբ ան տեսաւ զիս, քարացաւ. անշարժ կեցած իր տեղը չէր կրնար ոչ խօսիլ, ոչ ուրախանալ եւ ոչ ալ լաց լինել։ Եւ երկար րոպէներ անցան քարացած լռութեան մէջ։ Վերջապէս ան ըսաւ.

— Տղաս, քու բոլոր ընկերները գացին եւ սպաննուեցան, Աստուած հոգիները թող լուսաւորէ, բայց երբ մէկը ճամբայ մը կը բռնէ, պիտի շարունակէ. Ես չեմ անիծեր զանոնք որոնք ողջ մնացեր են, բայց ով որ մեռածի ճամբան չի շարունակեր՝ ան անարժան է մեռածներուն։ Գիտես, օղուլ, Ռուս-Գէորգն ալ սպաննուեցաւ, չորերն ալ մօտ են, մօրը պիտի գրկեմ, թող մխիթարուի...

Ու սկսաւ լաց լինել։

Ես կը պատմեմ մեր ընտանիքի մէջ պատահած այս դէպքը, որովհետեւ մօրս այդ օրուայ խօսքերը դարձան իմ կեանքի միակ պատուիրանը։ Ես

սկսայ ամչնալ իմ մօրերէն։ Մայրս չգիտէր որ ես յուսալքուած էի։ Ես այդ վայրկեանէն բոլորովին փոխուեցայ եւ համոզուեցայ որ Սերգէյը աւելի ճիշդ ճամբու վրայ էր կանգնած։

Քանի մը օր միայն անցած էր, ինչ տուն էի դարձած, երբ նկատեցի, որ զիս կը հետապնդեն, որպէսզի ձերբակալեն։ Թէեւ գործերը առաջուան նման կը քալէին, բայց առաջուան նման ազատ համարձակ չէինք կարող ման գալ։ Անցեր էին այն օրերը, երբ Սերգէյը նահանգապետէն ալ աւելի ուժեղ էր եւ ոչ ոք կը համարձակէր ձեռք տալ յեղափոխականի մը։

Խուսափելու համար ձերբակալումէն, ես ստիպուեցայ նորէն փախչիլ մեր տունէն։ Ապաստանեցայ նախ Բոռի-Մահլէն, ու յետոյ՝ Բերդի-Թաղ տունի մը մէջ, ուր Սեւ-Քարեցի Սաքօն էր թաքնուած։

Քիչ կային իմ նախկին ընկերներէն Կարսի նահանգը։ Մեծ մասը իմ ծանօթներէն սպաննուած էին կամ ձերբակալուած ու փախած։ Դուրսեցիներ քիչ կ'երեւային քաղաքի մէջ։ Մնացեր էր Զիլինկարեան Յակոբը, բայց ան ալ հեռացաւ, որովհետեւ զայն եւս կ'ուզէին բռնել։ Նոր ուժերն էին գործի վրայ։ Բոլորն ալ կ'աշխատէին ծածուկ, միայն Պլօ Թափալուրն էր որ առաջուայ նման շամաթայով ու գալմագալով իր խանութներուն մէջ շոհնիկ կը կարէր եւ ազատ համարձակ կը խօսէր։ Նրան կարծես թէ կը ներէին ազատ խօսիլ եւ երբեմն ալ գործել. առանձին կարեւորութիւն չէին տար եւ ձերբակալել չէին ուզեր։

Թէեւ արտաքուստ այս տարբեր ձեւին տակ, բայց ներքուստ գործը կը շարունակուէր նոյն թափով։ Կ. Կոմիտէն կը ծրագրէր Թումանի եւ իր խմբի վրէժը առնել թէ ռուսներէն եւ թէ տաճիկներէն։ Այդ նպատակով եկած էր եւ Սեւ-Քարեցի Սաքօն։ Կ'որոշուի կազմել խումբ մը, բաղկացած հինգ հոգիէ, որոնք միայն տասնոց ատրճանակներով եւ ռումբերով զինուած, պիտի գնային եւ ծածուկէն մօտենային տաճկական զօրանոցներուն եւ մութ գիշերով պատուհաններէն ներս պիտի նետէին ռումբերը։ Այս ծրագիրը կ'առաջարկուի նախ Տուբրախին, բայց յետոյ զայն յանձն կ'առնէ իրագործել Ամերիկայէն եկած Յարութիւնը, որ դժոխային մեքենաներ եւ ռումբեր պատրաստելու եւ գործածելու մասնագէտ էր։

Անոնք կ'երթան սահման, կ'անցնին սահմանը, կը յարձակին զօրանոցներու վրայ ռումբերով ու վնասներ կը պատճառեն, բայց ոչ այնքան որքան կ'ուզէին։ Որոշուած ծրագիրը՝ հիմնայատակ ընել եւ բոլորովին ոչնչացնել

զօրանոցները՝ լիովին չիրագործուեցաւ։ Բայց այդ ալ պատիժ մըն էր, եւ վրէժը մասամբ առնուած էր տաճիկներէն։

Մինչ այդ գործողութիւնը կը կատարուէր, կը մտածուէր նաեւ Բիկովի մասին։

Մի օր եկաւ ինձ մօտ երիտասարդ մը, իւղոտ եւ ներկոՍԵՒ-ՔԱՐԵՑԻ ՍԱՔՕ

տած շորեր հագած, ինքն ամբողջովին ներկերու մէջ։ Հազիւ ճանչցայ որ այդ «ներկարարը» Համօն է (Զանփոլատեան)։ Մենք համբուրուեցանք եւ շատ ուրախացանք որ նորէն միմեանց հետ տեսնուեցանք։ Բայց Սաքօն մեզ հանգիստ չձգեց։ Քաշելով Համօն անկիւնը, սկսաւ ինչ որ բան փսփսալ անոր հետ, որմէ յետոյ այդ ներկոտած երիտասարդը, մի «ցը» կանչելով դուրս ելաւ։ Ես նախ կարծեցի թէ երեւի դուրս գնաց կարճ ժամանակով եւ շուտով պիտի կրկին վերադառնայ։ Յետոյ հասկցանք, որ նա կ՚երթար դէպի մահ։ Ինչպէս որ ես զայն խաբած էի, սպասցնելով Երեւանի կայարանը, այնպէս ալ ան զիս սպասցրեց Սաքօի կողքին։ Սաքօն ինձի բան մը չրսաւ։ Միայն հինգ օր ետքը նա յայտնեց որ մենք պիտի հեռանանք Կարէն միառժամանակ։ Եւ հաղորդեց նաեւ ուրախալի լուրը, որ Համօն սպաննած էր Բիկովը ու առած մեր ընկերներուն վրէժը։

Այստեղ մի քանի խօսք Համօի եւ այդ տեռորի մասին։ Համօն ամենէն փոքրն էր եւ, ինչպէս ըսի, ան կ՚արհամարհուէր որպէս Փրանս (պչրամոլ)։ Ան չյաջողեցաւ Երեւան մտնել խմբի մէջ եւ գնալ նաՀատակուելու։ Զայն չէր ընդունած նմանապէս ոչ Վաղարշակը եւ ոչ ալ Թումանը։ Նա լաց էր եղած Թումանի մօտ ու գանգատած թէ ինչու զինքը չառին խմբի մէջ, բռած էր որ ինքը նոյնպէս քաջ է եւ պատրաստ է մեռնելու։ Բայց ինչպէս Թումանը, նոյնպէս Որսորդ-Գէորգը այդ երիտասարդը վիրաւորած էին։ «Սպասիր, մի քիչ մեծացիր, եւ երբ լաց լինելը թողնես, այն ժամանակ կը լինես ոչ թէ զինուոր այլ խմբապետ»։ Ան այդ ատենը կարծես թէ մարգարէացած, յայտարարած էր որ յեղափոխականներու վրէժը առնողը Համօն պիտի լինի։ Եւ երբ Թումանի սպաննուիլը կը լսէ, Թիֆլիսէն կը վազէ Կարս Սաքօի մօտ եւ անոր կը պատմէ իր ցաւը, Յակոբի հակառակութիւնը իր «նաՀատակութեան», կը խնդրէ իրեն ճամբել գործի մը եւ կ՚առաջարկէ Բիկովի սպանութիւնը կատարել։ Սաքօն, առանց Կ. Կոմիտէին յայտնելու, կը համաձայնի, կ՚աջակցի, կը դնէ պայն։ Եւ Համօն՝ երեսը մրոտած՝ մազերը գզգզած, ոտներին եմենի հագած, պատռուած հագուստներով,

ծխնելոյզ մաքրողի կերպարանքով մեն-մինակ կը հասնի Օլթի։ Հասնելով Օլթի, ան հետամուտ կը լինի եւ կը հասկնայ որ Բիկովը շատ զգոյշ կը պահէ ինքզինքը։ Երեւի տեղական զօրանոցներու դէմ կատարուած յարձակումէն յետոյ կասկածած էր որ ինքն ալ կրնայ ենթարկուիլ տեռորի։ Այդ պատճառով ալ հսկողութիւնը կ՚ուժեղացնէ զօրանոցի վրայ եւ ինքն ալ միայն զինուորական ակումբը կը յաձախէ, որ քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր զօրանոցէն։ Համօն կ՚ուսումնասիրէ Բիկովի երթեւեկը եւ անգամ մըն ալ երբ ան դուրս կուգայ զօրանոցէն ակումբ երթալու համար, որսորդական հրացանով կը խփէ զայն եւ գետին կը տապալէ։ Ասով ալ չգոհանալով՝ կը մօտենայ անոր եւ ատրճանակի քանի մը գնդակով կը գոցէ անոր հաշիւը։

Այնուհետեւ կը փախչի եւ կը մտնէ մի տուն ու կը թաքնուի ծխնելոյզին մէջ։ Երբ մութը կը կոխէ, դուրս կուգայ իր թաքստոցէն եւ երեք օր անտառներու ու լեռներու մէջ թափառելէն վերջը, կը հասնի Կարս ու անձամբ կը զեկուցէ Սաքօյին, որ լուծած է Թումանի վրէժը։ Սաքօյին հրահանգ ստանալով, Կարսէն կ՚անցնի Թիֆլիս։ Ատկէ դժգոհ մնացին թէ՛ Յակոբը, թէ՛ Կ. Կոմիտէն, որովհետեւ թէեւ եղածը պէտք էր, բայց անկանոն լինելուն համար դատապարտելի էր։

Համօն ատկէ ետքը այլեւս մատ մը տղայ չէր եւ ոչ ալ ապաղան «բայլըսըդ»։ Անոր կը վստահուի Անդրկովկասի պատասխանատու ահաբեկումներու իրագործումը. շարք մը մարդիկ կ՚իյնան անոր գնդակներէն, եւ ան կը դառնայ վագր մը։ Եւ, ինչպէս որ կուժը կը կոտրուի ջրի ճամբուն, այդպէս ալ փշրուեցաւ Համոյի կուժը ջուրի ճամբուն վրայ։ Յակոբն ու Համօն, արդէն հաւասար ընկերներ դարձած, երկուսն ալ նոյն թուականին վաստակեցին նաՀատակութեան պսակը։

Կամաց կամաց Կարսի թէ նաՀանգապետը եւ թէ կառավարիչը կը զգուշանան եւ կը մեղմեն իրենց սանձարձակութիւնները։ Կարսը նորէն կը վերադառնէ իր նախկին համարձակ վիճակը, ինչ էր Սերգէյի ժամանակ։ Շուտով Բիկովի ձեռքով ձերբակալուած զինուորներն ալ մէկիկ մէկիկ կ՚ազատուին։

Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր նոյն գործունէութիւնը զոր ներկայացուցինք սկիզբները։ Այժմ ալ, Թումանի խմբի սպանութենէն յետոյ եւ մանաւանդ որ Կովկասեան Նախագիծը հաւանութիւն էր ստացեր 1904-ի Ընդհ. Ժողովի

կողմէ, ան աւելի ծաւալած էր իր գործունէութիւնը եւ աւելի խորն էր դարձած այն գաղափարը, թէ ռուսն ու տաճիկը խլած են մեր երկիրը եւ բռնագրաւած մեր ազատութիւնը։ 1904-ին աւելի ցայտուն կը դառնայ Կովկասի մէջ գործելու անհրաժեշտութիւնը, առանց մոռնալու, անշուշտ, Երկրին շահերը։ Նոր Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր իր գործունէութիւնը, հետեւելով նախկինի գործելակերպին, միայն այն բացառութեամբ, որ այժմ ալ պակաս հանդուրժող էին դարձած Հնչակեան ցանուցիր զինուորներու եւ այդ կուսակցութեան համակիրներու հանդէպ։ Ասոնք թէեւ առանձին ուժ մը չէին ներկայացներ, բայց ձգտում կար, բոլորովին հաշուեյարդարի ենթարկել այդ կուսակցութիւնը Կարսի նահանգին մէջ։ Ասոր իբրեւ հետեւանք որոշ ծայրայեղութիւններ գործուեցան եւ պայքարը Հնչակեաններու դէմ տեղի տուաւ նոյն իսկ սպանութիւններու։

Համոյի ետեւէն Սաքօն ալ գնաց Կարսէն, իսկ Սաքօյէն յետոյ քանի մը օր անց ես ալ մեկնեցայ Կարսէն Թիֆլիս։

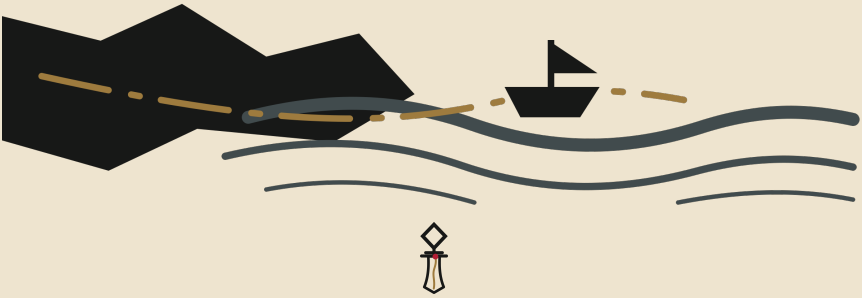

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Պաթում

Batum

Թիֆլիս · Պաթում · Սեւ ծով

ՊԱԹՈՒՄ.

ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆՍ ՊԱԹՈՒՄ, 1902 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ.

ԱԼԵՕՇԱՆ.

ԱԿՆԱՐԿ ՊԱԹՈՒՄԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ, ՏԻՐՈՂ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՈՒ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ.

ՊԱԹՈՒՄ 1904-ԻՆ. ՏԵՌՕՐԻ ՄԸ ԻՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.

ՉՄՏԱԾՈՒԱԾ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԵՒ ԱՆՀԱՐՄԱՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆԾԻ ՀԱՄԱՐ.

Թիֆլիս հասնելով ներկայացայ Բիւրոյին, որ որոշեց զիս ուղարկել Պաթում, իբրեւ գործիչ:

Երկրորդ անգամն էր որ ես կ’երթայի այդ քաղաքը գործելու: Առաջին անգամ ես հոն գացի 1902 թուի վերջերը, երբ մէկ ոտքս Դաշնակցութեան մէջ էր, իսկ միւսը՝ կը խարխափէր անորոշութեան մէջ(*):

Կը յիշեմ, այդ թուականներուն (1902) օր մը ներկայացայ Թիֆլիս Համոյին (Օհանջանեան), որ Դաշնակցութեան մէջ կեդրոնական անձ մըն էր, ամենէն երիտասարդն ու ամենէն

(*) Հետագայ էջերը, որ կը նկարագրեն Ռուբէնի առաջին ճամբորդութիւնը Պաթում (1902 թուին), գրուած են 1948-ին, Հայրենիքի համար, բայց չեն ճամբուած: Գլուխ ԺԲ–ի երկրորդ մասը (1904) առնուած է նոթերէն (Ա. Խ.)

սիրուածը: Ան կը ճանչնար զիս մանկութենէ, երբ կուգար մեր տունը՝ մեծ եղբայրներուս հետ խաղալու համար: Համօն երբ զիս տեսաւ շատ

ուրախացաւ։ Առաջարկեց երթալ Պաթում։ «Քեզի պէս երիտասարդներու համար, ըսաւ ան, ապած ընելու յարմար վայրը Պաթումն է, ուր յեղափոխական խմորումները սաստիկ են։ Յեղափոխական երկու հոսանք կան, մէկը Սասունն է՝ Թուրքիոյ մէջ, իսկ միւսը՝ Պաթումն ու Գուրիան՝ Անդրկովկասի դուրս եւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ։ Մենք ուժեղ Մարմին ունինք Պաթում, բայց ան խորը չէ գիտակցեր իր վայրի կարեւորութեան. Թարմ ուժեր անհրաժեշտ են հոն։ Անցեալները ուղարկեցի Ալեօշան, դուն ալ գնա Մարմնի տրամադրութեան տակ եւ գործէ անոր ցուցմունքներուն համաձայն»։

Թէեւ 21 տարիքը լմնցուցած եւ արդէն բազմաթիւ փորձերէ անցած էի, բայց այս փորձութեան մէջ բնաւ չէի ընկած։ Պիտի գնայի ու գործէի յանուն մի կուսակցութեան, որ թէեւ ամենէն դրաւիչն էր պատանեկան իմ խարխափումներու մէջ, բայց որու էութիւնը ինծի անծանօթ էր։ Հասուն էի, բայց կը գիտակցէի որ տրուած յանձնարարութեան ես պատրաստ չէի։ Այսուհանդերձ ընդունեցի Համոյի առաջարկը։

Պաթում հասնելով, տեղաւորուեցայ այն պանդոկը, ուր կ’իջեւանէին ինձ նման մարդիկ։ Դիւրութեամբ ծանօթացայ Ալեօշային, որ ինձմէ աւելի պատրաստուած եւ ինձմէ աւելի փորձառու էր գործերու մէջ։ Ան ռուսական համալսարանէն էր եւ ինձի տարեկից։ Երբեմն ուսանողական գլխարկ կը կրէր, երբ բանուորական թաղերը կ’երթար, երբեմն ալ լայնանիստ գլխարկ, պոետներու նման։ Ակնոցները անբաժան էին քթէն, անոր երեսին մէկ մասը կը կազմէին, իսկ ձեռին ունէր մի հաստ գաւազան։ Միայն մանկական երազուն դիմագծէն բարութիւնը եւ գթաբերութիւնը կը թափէին։ Ան միշտ ժպտուն էր, բարկութեան ու ցասումի ժամանակ իսկ կը ժպտէր։ Հաճելի էր այս ընկերը։ Առաջին իսկ վայրկեանին ես բացուեցայ անոր իբրեւ վաղեմի ու մտերիմ բարեկամի մը։

— Ալեօշա, դու ինձմէ տեղեկութիւններ կ’ուզես մեր ընկերներու մասին, բայց ես քեզի պիտի ըսեմ որ ոչ ոք կը ճանչնամ, որովհետեւ նորեկ մըն եմ կուսակցական ընտանիքին մէջը։

Ալեօշան բարութեամբ կը ժպտէր։ Ան երջանիկ մարդու տեսք առած էր եւ կարծես անոր վրայ մեծապէս ազդած էր Համոյի համարումը իր վրայ։

— Մի՛ յուսահատիր, Համօն լաւ ըրած է որ քեզ այս «հնոցը» ուղարկած է։ Ձիս ալ այդպէս ճամբեց, այն տարբերութեամբ, սակայն, որ այստեղ չկար մի

երկրորդ Ալեօշա, որուն ես կարողանայի քեզ նման անվերապահ խոստովանութիւններ ընել։ Քեզ բան մը պիտի ըսեմ եւ նկատի առ.— անկեղծութիւնը, ինքնաժգահութիւնը հայերու մէջ թուլութեան եւ ոչնչութեան հոմանիշ են, իսկ ռուսներու մէջ՝ ընդհակառակը, ուժովութեան եւ յառաջդիմութեան նշաններ են։ Ես կարօտ ունիմ ուս ընկերներուս։ Այդ անկեղծութիւնը այլեւս չընես ուրիշին, վարկդ կը կորսնցնես։

Ալեօշան դժուարաւ հայերէն կը խօսէր, մէջընդմէջ ռուսերէն կը խառնէր։ Այս ինտելիկէնտը փաստօրէն ռուսացած էր հոգիով, թէեւ իր մէջ դատրին հայը կը խօսէր։ Ան շարունակեց.

— Թէ որ այդպէս է, ես քեզ բացատրեմ։ Պաթումը 40,000-էն անց նոր քաղաք մըն է, ուր կը փչեն մէկ կողմէ Եւրոպայի, միւս կողմէ Անդրկովկասի ու Ասիոյ, եւ երրորդ կողմէ Ռուսիոյ քամիները։ Երեք մշակոյթի կեդրոն է։ Ան Անդրկովկասի միակ արտածման ու ներածման բերանն է։ Հոս կը զարգանայ նորաստեղծ ճարտարարուեստը։ Առանց Պաթումի Բագուն անարժէք հարստութիւն մըն է։ Ուրեմն վայրի մասին գաղափար տուի։ Գանք հիմա բնակչութեան։

«Քաղաքի կեսէն աւելին հայեր են. անոնցմէ յետոյ կուգան

վրացական ցեղերը՝ Գուրիացիք, Մինգրելներ, Աջարացիք եւ միւսները, յետոյ՝ Յոյները եւ ամենէն վերջը Ռուսները։ Ուրեմն ձեւով ռուսական, խօսքով վրացական եւ ըստ էութեան հայկական քաղաք մըն է։ Մի «աշաք սանդալ», ուր տիրապետողը հայն է։

«Ռուսները ամենէն քիչն են քանակով, բայց վարչական ղեկը անոնց ձեռքն է։ Ոստիկան, սպայ, կառավարիչ անոնք են եւ անոնք կը գրաւեն նաեւ գրեթէ բոլոր պետական պաշտօնները։ Փոքր մաս մըն ալ ռուսներէ ազատ ասպարէզի վրայ են կամ որակեալ բանուորներ են։ Ասոնք բոլորն ալ համարեա «չեռնոսոտենցիներ» են (սեւ հարիւրակայիններ, ազգայնամոլ ռուսներ)։ Քանի մը ուսանող եւ բանուորներ կան այդ շարքերէն դուրս, որոնք ոսկի են։ Ասոնք կ’ատեն կառավարութիւնը։

«Յոյները ընդհանրապէս առեւտրականներ են։ Ազգային տեսակէտով, ինքզինքնին հիւր կը համարեն Պաթումի մէջ եւ կը զգան իբրեւ մէկ մասը մեծ Յունաստանին։ Ընկերային տեսակէտէ՝ հակառակ են յեղափոխութեան եւ դաւանանքով ալ կապուած են Ռուսիոյ, որով զանոնք դատելու է սեւ

հարիւրակայիններու շարքը։ Ասոնք հակայեղափոխականներ են եւ յենարան կը հանդիսանան ոստիկանութեան։

«Գանք այժմ Վրացիներուն։ Ասոնք բաժնուած են զանազան ցեղերու, որոնք այնքան հեռու են իրարմէ, որ կարելի է տարբեր ազգեր համարել։ Բայց այժմա, այդ տարբեր ազգերը միախառնուելու եւ մի ազգ կազմելու ճամբու վրայ են, շնորհիւ վրացական կուսակցութեանց եւ մասնաւորապէս Սոցիալ-Դեմոկրատներու։ Աջարացիները, որ կը շրջապատեն Պաթումը, որ իրականին մէջ աջարական քաղաք համարուելու է, կրօնքով իսլամ են եւ ատոր համար ալ անոնք կապուած են Թուրքիոյ։ Անոնք դէմ են ռուսներուն, դէմ են նաեւ հայերուն, որովհետեւ մենք Թուրքին դէմ ենք, բայց դէմ չեն վրացիներուն ու քրիստոնեաներուն, եւ ատիկա շնորհիւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան գործելակերպին ու աշխատանքներուն։

«Գուրիացիներ Պաթում շատ կան եւ անոնց երկիրն ալ մօտիկ է այս քաղաքին։ Ասոնք վրացական ցեղերու եւ ընկերային պայքարներու առանցքն են դարձած։ «Մէկ ազգ (վրացական) մէկ կուլտուրա» նշանաբանն ունին։ Ուսում, տնտեսական ազատութիւն, վարչական ինքնավարութիւն, բռնակալութեան վերացում եւ այս տեսակի այլ պահանջներ կը դնեն եւ իրենց երկիրը պատած են սպառողական եւ մասամբ արտադրական կոոպերատիւներով (համագործակցականներով)։ Այս տարրը, որ շարունակ կը հոլովէ Մարքս եւ Էնգելս, չի ծառայեր Մարքսին, այլ Մարքսը կը ծառայեցնէ իր նպատակներուն։

«Մինգրելները եւ Իմերէթները, որոնք դեռեւս շատ կապուած են իրենց ազնուականութեան հետ, կ՚արթննան, Գուրիացիներու օրինակը տեսնելով։ Անոնց մէջ կազմուած ազգային հոսանքները ստորին խաւերու սրտին չեն խօսիր եւ կը սահմանափակուին միայն ազնուականութեան շրջանգծով՝ ցածէն եղած ճնշումի հետեւանքով։ Ֆեդերալիստ հոսանք մը ալ կայ, որ կը ջանայ համախմբել վրացական ցեղերը մի յարկի տակ, բայց ան զուրկ է տնտեսական եւ ընկերային հիմքերէ եւ այդ՝ անոր թուլութեան պատճառը կը դառնայ։ Ֆեդերալիստ հոսանքը խոնարհ խաւերու համար միայն հրապուրիչ է՝ իր ազգային ձգտումներուն պատճառով, սակայն, բաւական չէ զանգուածները իրեն կապելու համար։ Այս վիճակի մէջ, քանի որ ան Սոցիալ-Դեմոկրատներու ներքին ձգտումներուն կը ծառայէ, հարթելով ցեղերու հակամարտութիւնը, ատոնք չեն խանգարեր Ֆեդերալիստներու

աշխատանքը, բայց միեւնոյն ատեն ընկերային եւ տնտեսական ազդակները շեշտելով՝ կը դարձնեն այդ հոսանքը իրենց մէկ ճիւղը։

«Հիացած եմ Գուրիական խմբակին վրայ։ Ժորդանիա եւ իր ընկերները գտած են ճամբան միջազգային ընկերվարութեան պիտակին տակ ընելու նոյն այն գործը զոր կ՚ընէ Դաշնակցութիւնը, այն տարբերութեամբ սակայն, որ անոնք արտաքնապէս ընկերվարական են, իսկ ըստ էութեան ազգայնական, իսկ մենք արտաքնապէս ազգայնական ենք, բայց ներքուստ՝ ընկերվարական»։

Ալեօշան, սուրճի գաւաթը վերջացնելէ յետոյ, շարունակեց։

— Այժմա գանք մեր ժողովուրդին։ Մինչ այժմա անոր շրջապատի մասին գաղափար տուի։

«Հայութիւնը Պաթումի մէջ այնքան հին է, որքան հին է

ինքը՝ Պաթումը։ Ան կը ծորայ Պաթումի վրայ Ճորոխ գետին հետ՝ Արտուին, Արտանուշ, Խօփայ, Բորչխայ եւայլն։ Ատոր վրայ աւելցած են Անդրկովկասէն, մասնաւորապէս Ախալքալակէն եւ Ախալցխայէն եկածները։ Պիտի հաշուել նաեւ Լազիստանէն եւ Տրապիզոնի շրջաններէն փախած հայերը, ինչպէս նաեւ Տաճկահայաստանի միւս մասերէն, Գլխաւորապէս Ախալթէն եւ Բաբերդէն եկած փախստականները եւ կը ստանանք Պաթումի եւ շրջակայքի հայութեան խառնարանը։

«Հայութիւնը մի կրօնի չէ. ան թուրք, ֆռանկ եւ հայ է, այլ խօսքով՝ իսլամ, կաթոլիկ եւ լուսաւորչական։ Ասոնք իրարմէ այնքան հեռու են, որքան մենք եւ Թուրքերը, որքան մենք եւ ռուսները, առանց չափազանցութեան։ Թէեւ այս երեքն ալ զտարիւն հայ են, բայց ցաւօք սրտի՝ մեր իսլամ եւ քրիստոնեայ եկեղեցիները կը ջանան աւելի հեռացնել զանոնք իրարմէ. եւ անջրպետները վերացնելու կոչուած մեր կուսակցութիւնն ալ, մեծ մեծ գործերու ետեւէ ինկած, այս առօրեայ խնդիրները անտեսած է։ Եթէ մենք ընդունինք էութիւնը մեր ծրագրի, որու համաձայն «Կրօնքը անհատական խնդիր գործ է», եթէ ազատագրութիւնը դաւանական աւանդութիւններէն, կաթողիկոսներու եւ տերտերներու փարախաններու ազդեցութենէն, դաւանանքները պիտի չկարողանային խոչընդոտ լինել մեր ազգային հատուածները ի մի հաւաքելուն եւ մի ազգութիւն կազմելուն։ Մենք վրացիներէն պիտի օրինակ առնենք։ Ազարիկն ու Սիմոնը ինձի կը հաւատացնեն որ իսլամ հայերու թիւը աւելի շատ է Ճորոխի ափերուն եւ

Պոնտոսի փէշերուն վրայ, քան հայ համարուածներունը։ Հարցը ուրեմն Խօփացիներուն եւ Բորչխացիներուն չի վերաբերիր, որոնք կրնան կորիզ դառնալ, հարցը աւելի ընդարձակ եւ լուրջ է։ Ահա մեզի ասպարէզ մը՝ ցանելու եւ հնձելու համար։

«Հայերը միալեզու չեն, թէեւ մեծամասնութիւնը հայախոս է։ Միայն այս փոքր քաղաքին մէջ կը տեսնես վրացախոս, ռուսախոս հայեր, որոնց թիւը անտեսելի քանակ մը չէ։ Իմ մամս հայախոս էր, մայրս՝ վրացախոս, հայրս՝ չերքեզախոս, ես՝ ռուսախոս։ Հայերէնը ես հետագային սորված եմ, եւ այն ալ որչա՛փ անկատար, բայց աւելի պակաս հայ չեմ քան անոնք որ

բացի հայերէնէ ուրիշ լեզու չեն գիտեր։ Ի հարկէ լրիւ հայ լինելու համար մեր լեզուն գիտնալը անհրաժեշտութիւն է, բայց ասկէ եզրակացնել, թէ ով հայերէն չգիտէ՝ հայ չէ, ամենամեծ եւ ամենավտանգաւոր սխալը կը կազմէ։ Այդ ես զգացած եմ, մանաւանդ երբ տգէտ, հայութենէն բան չհասկցող վաշխառու կամ տիրացու մարդիկ կը ծաղրէին իմ առոգանութիւնը, կը խնդային իմ սխալներուն վրայ եւ զիս կը համարէին աւելի վատ հայ, քան իրենք են։ Վերջապէս, լեզուն մարդու համար զէնք մըն է միայն փոխանցելու իր մտքերը շրջապատին եւ շրջապատի մտքերը ստանալու համար։ Ինչո՞ւ նուազ հայ համարել զանոնք, որ խուսափած են մեռնելէն եւ կամ անբան անասուն լինելէն։ Չերքեզախոս, թրքախոս, ռուսախոս, վրացախոս եւ այլ ու այլ լեզուներով խօսող հայերը այդպիսիք եղած են, որովհետեւ համախումբ ապրելու հնարաւորութիւն չեն ունեցած, որովհետեւ իրենց հայրենիքը ազատ եղած չէ եւ դուրս են քշուեր հայրենի բունէն, որովհետեւ հայութիւնը, զանոնք կորած, ուծացած համարելով, անտեսած է անոնց հայեցի դաստիարակութիւնը։ Ասկէ կարելի է եզրակացնել որ լեզուի կենդանացման համար երեք միջոց կայ.— Հայութեան համախումբ ապրիլը, Հայրենիքի ազատութիւնը եւ Լեզուն կորցրածներու ուսման եւ դպրոցական գործի կազմակերպումը։ Եթէ առաջին երկուքը այսօր կրնան լոկ առաջնորդող գաղափարներ լինել, երրորդը իրագործելը մեր կարողութեան մէջն է։ Մենք չունինք, սակայն, օտարախոս հայութեան համար օտար լեզուներով հայ գրականութիւն, պատմութիւն եւ դպրոց, որպէսզի ծագումով հայը հայ պահէինք եւ քաշէինք զանոնք հայութեան փարախը։ Ահա ընդարձակ ասպարէզ մը գործելու։ Պիտի բարեփոխել հայ դպրոցներու նպատակայարմար բաշխումը եւ պիտի զարգացնել ու

տարածել բազմալեզու հայ մշակոյթ մը։ Այս ձեւով մենք կը փրկէինք հայութեան մէկ երրորդը կորուստէ»։

Ալեօշան կը շարունակէր իր դասատուութիւնը.

«Հայերը Պաթումի մէջ երկու դասի կը բաժնուին՝ բուրժուական եւ կէս-բուրժուական մէկ կողմէ, եւ միւս կողմէ՝ պրոլետարական ու աղքատ դաս։ Իբրեւ դասակարգ, ատոնք հակառակ են իրարու, բայց միւս կողմէ, միմեանց կապուած կը

մնան իրենց հայրենասիրութեամբ եւ իրենց հայրենակցական միութիւններով։ Տարօրինակ երեւոյթ մը, որ յատուկ է միայն Հայուն։ Հայ պրոլետարին համար Մանթաշեւ մը, Ծատուրով մը հակառակորդներ չեն, այլ ազգային հպարտանք, որովհետեւ հարուստ են եւ հայ լուսաւորչական են, ինչպէս եւ ատոնց համար հայ պրոլետարը թշնամի չէ, որովհետեւ ան իր հայրենակիցն է։ Հայութեան մէջ դասակարգային հակամարտութիւն չկայ, հայերը միանաբար դէմ են թէ օտար դասակարգերուն եւ թէ անոնց գոյութեան։ Այդպէս չէ, սակայն, վրացիներու եւ ռուսներու մօտ, որոնք իրարմէ բաժնուած են ազնուական, բուրժուական եւ պրոլետարական պատնէշներով։ Պաթումի հայութիւնը բաժնուած է ըստ սրճարաններու։ Իւրաքանչիւր գաւառ կամ նահանգ ունի իր սրճարանը։ Ախալցխին, Մշեցին, Վանեցին, Տրապիզոնցին, Ախալքալակցին, Ախալցխացին, Խոտորջուրցին ունի իր զատ անկիւնը, ուր կը հաւաքուին հայրենակիցները, առանց դասակարգի խտրութեան եւ ուր ամէնքը հաւասար են. յաճախ ամենաաղքատը հոն աւելի հեղինակաւոր է քան հարուստը կամ այլ ասպարէզներու մէջ աչքի ընկնողը։ Այս բացներէս երկու հետեւութիւն պիտի հանել զոր իմ փորձառութեամբ ձեռք բերած եմ.

«Առաջինն այն է՝ որ շատ դժուարութեամբ կարելի է հայ պրոլետարական դասը հանել հայ բուրժուա դասին դէմ, բայց ան միաձայնութեամբ եւ ամէն զոհաբերութիւն յանձն առնելով դուրս կուգայ ռուս, թուրք եւ կամ վրացի շահագործող դասին դէմ, ունենալով իր հետ նաեւ հայ կէս բուրժուական եւ նոյն իսկ բուրժուական խաւերը։

«Երկրորդը այն է՝ որ հայրենակցական խմբաւորումները չեն տանիր աշիրէթապետութեան եւ ազգութեան ամբողջականութեան քայքայման։ Երեւութապէս կարծես թէ այդպէս է, բայց ըստ էութեան ատիկա այդպէս չէ։ Գաւառական խմբաւորումները սանդուխի աստիճաններ են, որ կազմուած

են ինքնաբուխ կերպով եւ այդ աստիճանները կը տանին հայութիւնը ընդհանուր հայրենիքի ամբողջացման գաղափարին։ Միայն թէ այդ խմբաւորումները գիտակցական դարձնել, որպէսզի հետագային չդառնան աւատապետութիւններ։

«Այս երկու փաստային դրութիւնները մեզ կը դնեն շատ փափուկ կացութեան մը մէջ։ Մէկ կողմէ, այնքան հպարտ է Հայը իր ծագումով եւ անցեալով, որ կ՚ուզէ ինքնիշխան լինել եւ իր ազգային անկախութիւնն ունենալ, մանաւանդ Տաճկահայաստան, որու համար ան պատրաստ է ամէն զոհողութեան։ Միւս կողմէ՝ ան այնքան գիտակից է իր անձնական եւ ընկերային շահերուն, այնքան նախաձեռնող է ու լի յեղափոխական թռիչքով, որ անկարող է տանիլ բռնակալական ռեժիմը, կապիտալիստական կարգերը։ Ձախ ձեռքով մօտած է ընկերվարութեան ասպարէզը եւ ձախ ձեռքով կառչած է անոր, իբր փրկութեան խարիսխի։ Այդպէսով, Հայը թէ ընկերվարական է, թէ ազգային, եւ անոր այդ յատկութիւնը, ըստ երեւոյթին, հակասական, բոլորովին տարբեր բովանդակութիւն ունի քան, օրինակ, Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ մէջ։ Հայը անհատականութիւն է, ինչպէս լեռներէն ցած իջած Չէյրանը կամ անտառ արջը, մինչդեռ Թուրքը, ռուսը նման են մեղուանոցի մեղուին, որու անհատականութիւնը ամբողջութեան մէջն է, որուն եթէ մէկ մասնիկը պոկուի՝ ենթակայ է ձուլման ու ոչնչացման։

«Ազատութիւնը հայ անհատին համար անհրաժեշտ պայման մըն է զարգանալու համար, ան ինչ Թուրքին եւ Ռուսին համար, ան խօսք մըն է որ անհասկնալի է անհատին համար։ Հայը դեմոկրատիայի միջոցով միայն կարող է հաւաքականութիւն կազմել եւ իբր ազգ հանդիսանալ, ան անհանդուրժող է թէ աստուածապետութեան, թէ ազնուականապետութեան եւ թէ ամէն տեսակի բռնապետութեան։ Թուրք եւ Ռուս համար, ընդհակառակը, իսկական դեմոկրատիզմը իր կայսեր, իր պետի, իր առաջնորդի կամքին, եւ ատոնց հպատակներու անմռունչ հնազանդ կարգապահութեան մէջն է։ Մի խօսքով՝ մեր ժողովուրդը անկախ միաւորներու գումարն է, իսկ անոնք անկախ գումարի մը անբովանդակ մասնիկներն են՝ զէրոներու նման։ Այս հակասութենէն առաջ կուգայ այն, որ եթէ Նիկոլայի մը, Մարքսի մը կամ Պլեխանովի մը ետեւէն շարես զէրոներ, կը ստացուի մի հսկայ գումար, մի անխորտակելի ուժ։ Իսկ մեզ մօտ, որքան

զէրո շարես, կը ստացուի միայն զէրո, քանի որ անհատէն կամ գաղափարէն չէ մեր ծնունդը, այլ

մեր արժէքէն։ Ջնջէ Թուրքի կամ Ռուսի մէջէն անոր առաջնորդը կամ առաջնորդող գաղափարը, տեղը ուրիշ կը մնայ։ Ահա այստեղ է գաղտնիքը, որ անոնք յարատեւելու եւ աշխարհածաւալ հօտ կազմելու հնարաւորութիւն չունին, միկրոբներու նման, մինչդեռ մենք, ինչպէս եւ բոլոր հին եւ բիւրեղացած ժողովուրդները՝ Հրեաները, Յոյները, նման են ցորենի հատիկներու, որոնք առանձին առանձին վերցուցած անհատականութիւններ են, խառնէ, սակայն, մի հատիկը այլ սերմերու հետ եւ գետնի տակ թողիր, անկէ, թէեւ վոլոտ, բայց նորէն ցորեն կը ստանաս։ Եթէ չխառնես այլ սերմերու հետ եւ ցանես անոր սիրած հողին մէջ, կը ստանաս ցորենստան, յար եւ նման սերմերուն։ Այդ ցորենը կարելի է վառել, կարելի է ուտել եւ փճացնել, բայց բնաւ չի կարելի ոչնչացնել։ Կը բաւէ որ զերծ մնան մի քանի հատիկներ, անոնք նորէն կը բազմանան եւ կը յարատեւեն։ Հայութեան ոյժը ժամանակի ընդարձակութեան տիրապետութիւնն է, միւսներուն ոյժը տարածութեան եւ ոյժի տիրապետութիւնն է։ Ինչո՞ւ աստուածացնեալ Օգոստոսի եւ Կեսարի Հռովմէացին չկայ, ինչո՞ւ չկան Ասուր-Նասիրապալի եւ Նաբուգողոնոսորի Ասորեստանը եւ Բաբելոնը, ինչո՞ւ չկան Չինգիզի, Լենկթիմուրի, Հոներու, Ալանաց, Քուշանաց եւ ուրիշներու հզօր կայսրութիւնները, զորս մենք ճաշակած ենք, եւ ինչո՞ւ կանք մենք։ Պարզ է. անոնց մեծութիւնը զէրոներու շարան մըն էր, իսկ մենք անհատականութիւն ենք եւ կը մնանք ընդմիշտ։

«Այս ամէնը իբրեւ նախաբան՝ հասկնալու համար Դաշնակցութիւնը։

«Դաշնակցութիւնը վարդապետութիւն չէ, միայն հարազատ հոգեբանական արդիւնք մը՝ Հայութեան ձգտումներու։ Հայութիւնն ունի երկու տարբեր ձգտումներ եւ Դաշնակցութիւնն ալ, իր խորքին մէջ, ունի երկուութիւն, որուն կ՚ուզէ վերջ տալ։

Հայ ժողովուրդին համար, անհատը հիմքն է մարդկութեան եւ յառաջդիմութեան, ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը դէմ է ոչ միայն բոլոր բռնակալ իշխանութեանց, այլ նաեւ

բոլոր այն կուսակցութիւններուն, որոնք, ինչպէս օրինակ, օրթոտոքս մարքսիստները, կը ժխտեն անհատի արժէքը եւ կ՚ուզեն կաղապարել ամէնքը մէկ կաղապարի մէջ։ Հայ ժողովուրդին համար, ընտանիքը սուրբ տաճար մըն է, կռուան մը անհատներու համախմբման եւ ընկերային ու ազգային միութեան։ Ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն նահապետական հայ ընտանիքի աւանդութեանց պահպանողն է, այլ եւ ինքը մի կուսակցական ընտանիք է՝ կազմուած նոյն նահապետական կարգերով։ Ընտանիքներու հաւաքածոն ազգութիւնն է, ազգութեան բնագաւառը՝ Հայրենիքը։ Հակառակ բռնատէր պետութեանց այն գաղափարին, թէ պետութեան հպատակութեան սահմաններէն դուրս չկայ ոչ ազգային եւ ոչ ալ հայրենիքի գաղափար, հակառակ ներկայ ընկերավար հոսանքներու այն տեսակէտին, թէ ազգային գաղափարը կրօնքներու նման հակայեղափոխական, հակայառաջդիմական նախապաշարում մըն է եւ միայն դասակարգային գիտակցութիւնն է իրականը, Դաշնակցութիւնը իրական կը համարէ ազգութիւնը եւ հայրենիքը, ինչպէս որ իրական՝ կենդանիներու եւ բոյսերու տարբեր սեռերը, որոնց ներդաշնակ եւ համընթաց զարգացման մէջ կը գտնէ ան յառաջդիմութեան եւ բարեկեցութեան գրաւականը։ Ատիկա անխուսափելի բարիք մըն է մարդկութեան խաղաղութեան եւ յառաջդիմութեան համար։ Հիմքին մէջ, Դաշնակցութիւնը կը տանի դէպի ազգերու անկախութիւնը, «բարենորոգումներու եւ ֆեդերասիոնի» նշանաբաններու տակ։ Ան կ՚ուզէ մեղմել թուրք, ռուս հարուածը, բայց աւելի ինքն իրան կը խաբէ։ Թշնամին ատիկա կը տեսնէ, եւ ատոր համար ալ իր հարուածը կը կեդրոնացնէ Դաշնակցութեան դէմ, իբր անջատականի։ Այդպէս կը տեսնեն եւ սոցիալիստ մարքսիստները եւ ատոր համար ալ անոնք եւս դէմ են մեզ, եթէ անգամ մենք լինինք ընկերվարական։ Ձախ եւ աջ խմբակցութիւններու այդ միացումը մեր դէմ իր արդարացուցիչ պատճառներն ունի, տրուած լինելով որ մեր ձգտումն է անկախ ազգերու դաշնակցութեամբ երթալ դէպի համամարդկային ներդաշնակութիւն, իսկ անոնց ձգտումն է, ընդհակառակը, անկախ ազգերու սահմաններու բռնաբարումով եւ կամ ազգային իղձերու ոչնչացումով ստեղծել միատարր զանգուած մը եւ այդ ձեւով հասնիլ ներդաշնակութեան»։

Ալեօշան կը զգար ինքզինքն տիրապետող, քանի որ ես կը լափէի անոր մտքերը, որոնք ինձ համար, մեծ մասամբ, նորութիւններ էին։

«Հիմնական հարց մը եւս եւ ամէն ինչ պարզ կը լինի։ Վաղը երբ շփում ունենաս դուրսի կամ մեր շրջանակին հետ, անմիջապէս հարցում մը կը դրուի քու առջեւ. «Մենք ընկերվարակա՞ն ենք թէ ոչ»։ Ատոր պատասխանը դրական է, քանի որ հայ ժողովուրդի 70 առ հարիւրը կամ ընչազուրկ բանուոր կամ հողագործ գիւղացի է, իսկ մնացածն ալ բոլորը հալածուած գաղթականներ են, որոնք, կեանքի պայքարին մէջ չպարտուելու համար, դարձած են մանր եւ խոշոր առեւտրականներ, արհեստաւորներ ու ազատ ասպարէզի մարդիկ։ Բայց մենք իւրատեսակ ընկերվարականներ ենք, ինչպէս կրօնական տեսակէտ իւրատեսակ դաւանանք ունինք։ Ռուս ընկերվարականներու չափ կրնանք դէմ լինել բռնական ռեժիմին, որ կը ճնշէ մեծամասնութիւն կազմող դասը, բայց մենք, եթէ կ՚ուզես, անոնցմէ աւելի հակառակ ենք այդ ռեժիմին, որովհետեւ մենք հալածուած ենք նաեւ իբր հայ, որովհետեւ այդ ռեժիմը դէմ է մեր ազգային գոյութեան։ Ռուս ընկերվար հոսանքները, ելակէտ ունենալով Մարքսի թէորիան, իրենց նպատակ չեն ըրած ազգերու ազատագրումը։ Ընդհակառակը, ազգային ձգտումը անոնք կը համարեն յետադիմական նախապաշարում մը։ Արդ, խորքին մէջ նման ընկերավարութիւն մը տարբերութիւն չունի ցարական ռեժիմէն։ Ըստ էութեան, անիկա կ՚ուզէ բարեփոխել ցարական ռեժիմը, անոր նոր կենսունակութիւն եւ նոր ոյժ տալու, որպէսզի յենուելով մեծամասնութեան եւ ոչ թէ փոքրամասնութեան վրայ, իր աշխարհածաւալութիւնը աւելի ներգործօն դարձնէ, որպէսզի բոլոր ազգերը կարողանայ լուծել ռուսական ծովին մէջ եւ որպէսզի հաստատէ գերակայութիւնը ստորին դասի, փոխանակ վերին դասի։ Ասիկա ոչ բարեշրջում է, ոչ ալ յեղափոխութիւն, այլ լոկ իշխանութեան փոփոխութիւն։ Մենք նման ընկերվարականներու հետ կրնանք ուղեկից լինել

մինչեւ ցարական ուժին տապալումը, բայց բնաւ ցանկալի չէ անոնց հետագայ տիրապետութիւնը, տրուած լինելով որ ուժը կը մնայ նոյնը, միայն իր հագուստը փոխած։ Անոնք դիտակից կամ անդիտակից աջակիցներ են անհատի ազատութեան, ժողովրդապետութեան, աղքերու ոչնչացման, դահիճներու մենատիրութեան եւ յառաջապահները՝ աշխարհածաւալութեան։ Մենք անձի եւ ազգի անհատականութեան հետ կը կապենք ընկերվար կարգերու հաստատումը. մեզ համար, առանց անհատի եւ անոր հայրենիքի ազատութեան՝ չէ կարող լինել ոչ ընկերվարութիւն եւ ոչ ալ մարդկութիւն, մինչդեռ անոնց համար անբան

դրաստ լինելն է նախապայման, որ մարդկութիւնը դառնայ մեղուանման կամ մրջինանման աշխատանոց մը։ Մենք կ'ուզենք որ աշխատանոցը մեզի ծառայէ, անոնք կ'ուզեն որ մենք ծառայենք աշխատանոցին։ Ահա ատոնք են այն հիմնական վիճերը, որոնք, սակայն, շատերու համար անհասկնալի են, եւ այդ պատճառով ալ մենք կանգնած ենք ներկայիս շատ ծանր ու փափուկ կացութեան մը առջեւ։ Ատիկա պիտի տեսնես այս փոքրիկ քաղաքին մէջ, եւ դուն ալ պիտի հարկադրուիս փորձութեան ենթարկուիլ, ինչպէս ես ենթարկուեցի քանիցս։ Այատեղ փորձութիւնները սաղմնային են, բայց կրնան տարածուիլ եւ պատճառ դառնալ մեր կուսակցութեան մէջ ճեղքուածքներ առաջացնելուն ու պայն չափով մը քայքայելուն, եթէ չբարձրացունի մեր կուսակցութեան գիտակցութիւնը։

«Պաթում գործարաններ շատ կան, գլխաւորապէս նաւթի արդիւնաբերութեան հետ կապուած։ Կարծեմ 8,000 բանուոր կ'աշխատի այդ գործարաններուն մէջ, որոնց կարգին հայեր ալ կան, դորօրինակ՝ Մանթաշեւ, Ծատուրով, Միրզոեւ եւայն։ որոնք հայ կառավարիչներ եւ հայ բանուոր կը պահեն մեծ մասով։ Ցարբեր ազգութեան ուրիշ գործարանատէրեր ալ կան, որոնցմէ գլխաւորներն են՝ Ռոչիլտ, Նոբէլ, Շիբաեւ եւայն։ Անոնց բանուորներու փոքր մասը միայն հայեր են, իսկ մեծ մասը՝ ուրիշ ազգերէ են, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւեն վրացիները։ Հայ բանուորները եւ նոյն իսկ անոնց կառավարիչները, մեծ մասով կազմակերպուած են եւ կը մտնեն Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ։ Կազմակերպուած օտար բանուորներէ փոքրամասնութիւն մը կը մտնեն Սոց.-Դեմոկրատ կուսակցութեան մէջ։ Այս երկու կուսակցութիւններու հնութիւնը կուգայ 1894-95 թուականներէն։ Երբ տեղի կ'ունենան հայ դպրոցներու փակումը եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւումը, Կ. Կոմիտէի գործավար Սմբատը, որ միաժամանակ տնօրէնն էր Մանթաշեւի գործարանին, կ'առաջարկէ որ ընդհանուր գործադուլ լինի Պաթումի մէջ։ Զաքարիձէն եւ Պաթումի տեղական վրացի Սոց.-Դեմոկրատներու առաջնորդները կը մերժեն զայն, պատճառաբանելով թէ՝ ատիկա ձեր հայկական ներքին հարցն է, ձեր ազգային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը։ Նոյն առաջարկը կարծեմ եղած էր նաեւ Թիֆլիս, բայց առանց արդիւնքի։ Հայերը կը պայքարէին, իսկ Սոցիալ-Դեմոկրատները եւ վրացիները կը դիտէին միայն։

«Այս տարուայ սկիզբը նկատելի կերպով՝ բանուորներու եւ ի մասնաւորի վրացիներու մէջ եռանդուն աշխատանք մը սկսաւ։ Գաղտնի տպարան, թռուցիկներ, բանուորական կլուբեր՝ միութեան եւայն։ Քարոզիչներու մէջ հայեր ալ կային։ Պետրոսեանը, որ Թիֆլիսէն եկած էր, կ'ուզէր որ համագործակցութիւն ըլլայ Դաշնակցութեան եւ Սոց.-Դեմոկրատներու միջեւ։ Հակառակ չէինք այդ առաջարկին, պայմանով որ նախ՝ անոնք աջակցէին, որպէսզի բոլոր գործարաններու մէջ ցրուած հայերը մտնէին Դաշնակցութեան մէջ, իսկ մենք ալ ոչ-հայերը մղէինք դէպի իրենց շարքերը։ Երկրորդ՝ ամէն մի գործնական քայլ պիտի կատարուէր երկու կուսակցութեանց համաձայնութեամբ եւ որոշումով, եւ երրորդ՝ այն վայրերու եւ այն գործարաններու մէջ, ուր մէկ կամ միւս կողմը չնչին տոկոս կը կազմէր, ազատ պիտի լինէին իրենց ձեռնարկներն ընել առանց համաձայնութեան։ Պետրոսեան ուրախ հեռացաւ Թիֆլիս՝ զեկուցանելով տեղական մարմնին իր առաքելութեան յաջողութեան մասին։ Գողաշվելի անունով մէկը եկաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնելու մեր բռնած ուղղութեան համար եւ յայտարարեց Սմբատին եւ Սարիբեկին (Յարութիւնեան), որ իրենք հաւատարմօրէն պիտի յարգէն կնքուած համաձայնութիւնը։

«Քանի մը շաբաթ յետոյ Գողաշվելի կը յայտնէ Կ. Կոմիտէին, որ Ռոչիլտի բանուորական միութիւնը եւ իրենք մտադիր

են պահանջներ ներկայացնել ժամերու կրճատման եւ օրավարձերու յաւելման մասին։ Եւ կը խնդրէ մեր աջակցութիւնը։ Կը պատասխանուի իրեն, որ նման պահանջի մը իրագործումը կարող էր լինել համառուսական մասշտապով (կշռաչափով), որ գոյութիւն չունի։ Մենք առաջարկած էինք անցեալները համակովկասեան մասշտապով շարժումներ ընել դպրոցական, եկեղեցական ճնշումներու առթիւ, կցելով անոնց նաեւ բանուորական պահանջներ, բայց ատիկա չընդունուեցաւ։ Արդ, քանի որ Ռոչիլտի բանուորներու մէջ համարեա հայ չկայ, եւ մեծամասնութիւնը դուք էք, ըրէք ձեր գիտածի նման. մենք եւ մեր բանուորները կը մնանք դիտողի դերին մէջ եւ ձեր սխալ պարագային՝ մեր փոքրաթիւ հայ բանուորներուն միայն տէր կը կանգնինք։ Եթէ պատահի որ մեր մեծամասնութիւն կազմող գործարաններու մէջ խառնակութիւններ տարածուին ձեր փոքրամասնութեանց կատարած քայլերուն շնորհիւ, մենք չենք երաշխաւորեր անոնց պաշտպանութիւնը։

«Գարնան սկիզբը, Ռոչիլտի բանուորները խռովութեան մէջ են։ Վարչութիւնը մի անգամէն կ'արտաքսէ 400 բանուորներ, առանց հատուցումի։ Սով, անգործութիւն, թշուառութիւն։ Խնդրանք կը լինի, որ յետ ընդունուին բանուորները, բայց կը մերժուի։ 15 հայ բանուորներ որ այդ թշուառներու մէջ էին, կ'ազատուին, ընդունուելով Մանթաշեւի գործարանի մէջ։ Մնացածները հարկադրուած՝ ցոյցերու կը դիմեն եւ կ'ուզեն յետ ընդունուիլ գործարան։ Ինձի մօտ կուգայ Գողոշվելին եւ կը խնդրէ, որ մեր ազդեցութեան տակ եղած գործարաններու բանուորներուն թելադրենք գործադուլ ընել եւ պահանջել որ յետ առնեն արտաքսուած բանուորները։ Կը մերժեմ անոր առաջարկը։ — Դուք, կ'ըսեմ անոր, չընդունեցիք մեր դիմումը ընդհանուր գործադուլի եւ բանուորական հարցը ազգային կրթական հարցին կցելու մասին, ըսելով որ դպրոցներու դէմ յարուցուած հալածանքը ձեր ներքին գործն է։ Դուք, առանց նկատի առնելու ընդհանուր բանուորական հարցը, առանց մեր համաձայնութեան, ձեռնարկեցիք մի գործարանի մէջ միայն գործադուլ ընելու, որ համազօր է այդ գործարանի բանուորներու դժբախտացման, եւ այժմ ալ ելեր, տիրացուի պէս,

կ'ուզէք ձեր ճնշումով բարելաւել բանուորներու անել կացութիւնը։ Ատիկա յեղափոխական կեցուածք չէ։ Դուք պատասխանատու լինելով այս դժբախտութեան, պէտք է որ կամ բանուորները ապահովէք, կամ մտնէք գործարան եւ պահանջէք անոնց տեղաւորումը, կամ պէտք է որ այդ գործարանը փակ մնայ եւ թոյլ չտաք որ որեւէ բանուոր հոն մտնէ ու աշխատի։ Երբ այս երեք դրութիւններէն մէկը գործադրէք, այն ժամանակ կարելի է ձեզ հաշուի առնել։ Մենք մեր կողմէ կրնանք հայերուն արգիլել Ռոչիլտի գործարանը մտնել եւ հոն գտնուածներն ալ կրնանք տեղաւորել եւ ապահովել։ Դուք ալ մնացածներու մասին մտածեցէք։

«Այս խօսակցութեան ներկայ էր Սմբատի հետ միասին նաեւ մեր լաւ ընկերներէն Թէմիրեանը։ Ոգեւորուած ան դիմեց վրացիներուն, ըսելով·

— Յեղափոխականը այդպէս կ'ընէ, ինչպէս կը թելադրէ ընկեր Ալեօշան, իսկ ձեզ կը մնայ կամ ասպարէզէն քաշուիլ եւ կամ յեղափոխականի վայել ճանապարհ բռնել։ Մեզ արգիլուած է կուսակցականօրէն ձեզի հետ ըլլալ, բայց անձնապէս ես ձեզի հետ կ'ըլլամ, եթէ յեղափոխական ճանապարհը բռնէք, Ալեօշայի թելադրութեանց համաձայն»։

«Գողաշվելիին, Զաքարիձէի անունով, անցած է արտաքսուած բանուորներու գլուխը։ Կամ ներս պիտի մտնեն գործարան, կ'ըսէ ան, աշխատելու, կամ գործարանը պիտի կանգ առնէ եւ փճանայ։ Շուրջ 500 բանուորներու ամբոխ մը՝ զինուած քարերով եւ փայտերով պաշարեր են գործարանը։ Գործարանը օգնական զօրք կ'ուզէ, որ երբ վրայ կը հանէ, կը քարկոծուի բանուորներու կողմէ։ Մեր Թէմիրեանը կը մասնակցի ցոյցին եւ իր կողքին կանգնած Գողոյի յարձակումը կը ստակացնէ։ Զօրքը կրակ կը բանայ եւ 40 հոգի գետին կը տապալին։ Ամբոխը կը ցրուի, շատերը կը ձերբակալուին, որոնց կարգին մեր Թէմիրեանը եւ Գողոն։

«Այս դէպքը, որուն ականատես եղայ, կ'ըսէր Ալեօշան, խորտակեց ոչ միայն բանուորներու կեանքը այլ նաեւ տակն ու վրայ ըրաւ իմ միտքերն ու հոգիս ամբողջականութիւնը։ Ես եկայ այն համոզման, որ ժողովուրդ մը, եթէ ազգային անհատականութիւն ունի, բայց չունի իր անկախութիւնը, չի կրնար համամարդկային ընկերվարութիւնը իրեն իբրեւ իտէալ ունենալ։ Պաթումի մէջ ձեռք բերած փորձառութիւնս ցոյց կուտայ որ առանց անկախ, ազատ լինելու չենք կարող լրիւ ոյժերով ծառայել ընկերվարութեան։ Ուրեմն աստիճանաւորման կարգ մը կայ ազգային եւ ընկերվարական իտէալներու մէջ։ Նախ՝ ազգային հարցին լուծումը եւ յետոյ միայն ընկերվարութիւնը։ Երբ բռնակալութեան տակ գտնուող ազգի մը հոգին վիրաւորուած է, անոր սրտէն չի խօսիր իր մարմնի կամ գրպանի վիրաւորումը։ Ազգերու ազատութեան միջոցով միայն կարելի կ'ըլլայ հասնիլ ընկերվարութեան, իսկ ճնշուած եւ անազատ ազգերը չպիտի ընթանան իրենց երկնց լրիւ ոյժով ընկերվարութեան ճամբով, եթէ չեն ուզեր ձախողիլ կամ այլասերման ենթարկուիլ։ Կամոյի օրինակը՝ ատոր ապացոյց։ Կամոն պարզ եւ բիւրեղ մարդ մըն էր եւ չես գիտեր թէ որքա՞ն կապուած էր մեր ջան ֆէտայիներուն հետ։ Քանի մը տարի առաջ ան կ'ուզէր Ասլանի, Մէջոյի եւ միւսներու հետ երկիր անցնիլ։ Վերջը ինկաւ Սոց.-Դեմոկրատներու ճանկը, տարուեց ընկերվարական գաղափարներով եւ այժմ ան կորած է մեզի համար։ Կամ մեր Թէմիրեանը որ Պաթումի բանուորութեան հերոսը դարձաւ, պարզ թիւրիմացութեամբ եւ իր դաշնակցականի թասիբը Գողաշվելիի առջեւ պահելու համար, գիտե՞ս ինչ պատահեցաւ անոր։ Ցոյցէն(*) յետոյ զայն բանտարկեցին Գողաշվելիի հետ միասին եւ միայն Սմբատի դիմումներուն շնորհիւ կրցաւ ազատիլ աքսորէն ու բանտէն։ Բայց երբ մեր այդ ընկերը դուրս եկաւ բանտէն, բոլորովին փոխուած էր։ Անցեալները, ես, Ազարիկը եւ

Թիֆլիսէն եկած ուսանող մը կը խօսէինք Թէմիրեանի հետ։ Ան կ'ըսէր. «Անկեղծ ըսած, մենք կը նմանինք այն որսորդին, որ հրացանը ձեռին, վայրի բադերու վրայ չի կրակեր եւ կը սպասէ սագերու գալուն։ Սագերը, սակայն, չեն գար եւ ան տուն կը դառնայ ձեռնունայն։ Հոս աշխատաւոր դասը կը տառապի, կապիտալիստը, ցարը մեր դիմացն է, չենք զարներ եւ «Երկիր, Երկիր» կ'ըսենք ու պարապ կը մնանք։

(*) Պոլշեւիկները ներկայիս կը պարծին որ Ստալինը կազՈւսանողը տուաւ անոր պատասխանը·

— Չէ՛, մենք պարապ չենք մնար, բայց խնդիրն այն է, որ մենք մէկ ենք, իսկ մեր ցաւը՝ երկուք։ Ես իմ ճամբան գտած եմ, Երկրի մէջ ես Դաշնակցական եմ եւ անոր համար պատրաստ եմ մեռնելու, իսկ այստեղ եւ մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ՝ մենք պիտի լինինք ռուս յեղափոխութեան հետ։

«Երբ ես սկսայ վիճիլ անոնց հետ, ինձի օգնութեան եկաւ Ազարիկը·

— Չո, ի՞նչ էք ջուրը լեցրել սանդի մէջ եւ կը ծեծէք։ Ջուրը, ինչպէս կը տեսնեմ, չի պնդցել, բայց դուք, մանաւանդ Թէմիրեանը բանտը նստելէն ետքը ինքը շրջել է։ Ըսենք թէ ձմեռ է, տան պատուհանները, դռները զարդած են, տանիքը փլած, քամին կը փչէ եւ ձիւնը ներս կուգայ, երեխաները ցուրտէն կը սառին, ծնողները ձեռնոց եւ գուլպայ գնելու մասի՞ն պիտի մտածեն, թէ առաջին հերթին պիտի վաղեն դռները շինելու եւ տանիքը ծածկելու։ Մեր տունը՝ հայրենիքը փլած է եւ պիտի նախ տուն մը շինենք։ Ադ ալ խօ՞սք է, որ կ'ըսեն թէ՝ բանուորական գործը մեզի չի հետաքրքրեր։ Շատ կը հետաքրքրէ, բայց ամէն բան իր կարգին։ Տունը շինելն է ամենէն առաջինը եւ տան մէջն ալ պորտաբոյծ պիտի չլինի։ Ոջիլը թոնրան մէջ կը թոթուենք որ ազատինք։ Այդ պորտաբոյծներն ալ ոջիլի կը նմանին, որ պիտի թոթուենք թոնրի մէջ։ Ատոր համար, սակայն, նախ եւ առաջ մեր թոնիրը պիտի ունենանք եւ ոչ թէ Ռուսի, կամ Վրացու։ Հասկացա՞ք բռատս։

«Երբ Ազարիկը իր գիւղացիի դատողութեամբ վերջ տուած էր տարակարծութեանց, ներս մտաւ կապուտաչեայ Բաբերդցի Սիմոնը, մէկը մեր ընկերներէն որ դաժան էր եւ կոպիտ, գռեհկութեան աստիճան, որովհետեւ ան չափէն աւելի անկեղծ էր։ Անոր աշխարհահայեացքը նեղ էր եւ ատոր համար ալ ան մոլեռանդ էր։ Ես զայն չափած էի, բայց մեր

խօսակիցները զայն կը դատէին իր խօսքերէն, չկռահելով, որ անոր խօսքը իրը չէր,

մակերպեր է այս գործադուլը եւ ամէն տարի կը տօնեն անոր տարեդարձը։ Ա. Խ.

այլ իր համաքաղաքացիի Միհրանինը, զոր կը սիրէր եւ կը յարգէր։ Ներս մտնելուն պէս, ան դիմեց Ազարիկին.

— Ազարի՛կ, ես տիզերուն հետ ի՞նչ գործ ունիս։ Լակոտները ելեր «սոցիա՞լ» կը խաղցնեն։ Ծօ՛, շան լակոտ Թէմիրեան, եթէ դուն տիզ չես, եթէ քու արիւնը հայու արիւն է, ինչո՞ւ չես թափեր երկրին համար եւ կ՚երթաս թափելու Ռոչիլդի քամբալ (ծոյլ) բանուորներու համար։

«Այս ծանր խօսքերը սառն ջուր էր, որ շշմեցուց ամէնքը։ Թէմիրեանը դեփ-դեղին եղաւ, եւ կը զգայինք, որ պիտի պայթէր. արեան հոտ կուգար։ Ազարիկը իր տեղէն ելաւ.

— Դուք սուս կացէք, խօսքը՛ ինձի է ուղղուած։ Սիմո՛ն, եթէ այստեղ տիզ մը կայ, ան ալ դուն ես։ Եթէ այստեղ մի շան լակոտ կայ, ան ալ քու վարժապետն է, որ քեզ տիզ դարձուցեր է եւ կը փչէ քու բերնով։ Քու լեզուն քաշէ՛, խելէդ գլուխդ բե՛ր, թէ չէ դանակը ոսկրրին հասցուցեր։

«Սիմոնը քարացած մնաց։ Ազարիկը դիմեց սրճարանի ծառայողին.

— Հայվանի նման ինչ ես կանգներ ու մտիկ կ՚ընես, շուտ չորս բաժակ եւ մի շիշ կոնեակ տուր մեզի։

«Ազարիկի այլանդակուած դէմքը նորէն պայծառացաւ։ Աթոռը քաշեց եւ իր մէջքը քար կորած Սիմոնին դարձուց։ Ապա մեղմօրէն խօսքը ուղղեց մեզի.

— Տղէք ջան, ձեր հոգուն մատաղ, եւել պակասը ինձի հալալ արէք։ Հա, իմ խօսքը կորեց Սիմոնը։ Ըսենք թէ ես Տրապեզոնցի կամ Բաբերդցի եմ, տուն ու տեղ, վար ու ցանք թողած՝ փախած եմ Երկրէն եւ ինկած Բաթում։ Ըսենք թէ ես ձեր եմ եւ անկարող ու աշխատանք չունիմ, ըսենք թէ դուք ալ իմ դասակիցներն էք։ Ձեզմէ մէկը փոքր է, ուսումի կ՚երթայ (նայեց ուսանողին), մէկը գործ կ՚ընէ եւ հազիւ իր մօրը ցամաք հացը կը բերէ (եւ նայեց ինձի), մէկը Հրացան առաւ գնաց մինչեւ Խասթուր, կռիւ ըրաւ եւ պարտուելով յետ եկաւ, առանց կարողանալու մեր արտերը ազատել (յետ դարձաւ եւ նայեց իր գլխուն կանգնած Սիմոնին), մէկն ալ, որ ամէնէն սրտոտն է եւ լաւը,

տեսնելով որ իր փորը անօթի է, տեսնելով որ տունը քաղցած են, իր գլխուն հաւաքեց բոլոր անօթիները եւ ընկաւ այն մարդկանց

վրայ, որոնք իր եւ իր տան անօթութեան պատճառ եղած են. ըսենք թէ իր արիւնը տաքցաւ եւ Բաթումի բոլոր խանութները աւազակի պէս ցրիւ տուաւ ու թալլեց, ըսենք թէ այս աւազակն ալ մեր Թէմիրն է: Հիմա դուք ըսէք, մեր Թէմիրը բի՞ճ է, թէ հարազատ զաւակն է իր ընտանիքին:

«Նախքան պատասխանելը, լեցուց իր, ինչպէս նաեւ միւսներուն բաժակները, բացի Սիմոնէն, որ արդէն բաժակ չունէր եւ ապա դարձաւ Թէմիրեանին.

— Թէմիր ջան, դու ոչ թէ բի՞ճ չե՛ս, այլ մեր տան ամէնէն հարազատ զաւակին ես: Բարով դէպի մահ գնացեր, բարով ազատուեցար մահուանէն: Ես քեզմէ մեծ եմ, ուստի քու ականջի օղ դարձրու իմ խօսքերը: Լրագդ լաւ է, բայց մի բան մի մոռնար, որ մինչեւ մեր երկիրը չազատի, մինչեւ մենք տուն ու տեղ չունենանք, քու ջանքերը քամուն հետ կ՚երթան: Քու կենա՛ցը, ես քու հոգուն մեռնիմ:

«Երբ մենք չորս բաժակներ կը դատարկեինք Թէմիրի կենացը, Սիմոնը կուացաւ եւ համբուրեց Ազարիկը.

— Անաստուած, ապա ինձի ինչո՞ւ բաժակ չկայ:

— Որ Թէմիրի ճակատը պագնես, դու թէ բաժակ կ՚ունենաս, թէ աթոռ՝ մեզ հետ նստելու համար:

Սիմոնը մօտեցաւ եւ համբուրեց Թէմիրի ճակատը»:

Ալեօշան, որ շատ պատկերաւոր կը պատմէր իր տեսածները՝ եզրակացուց.

«Այստեղի խառնարանի մասին իմ տեսածները տակէն վրայէն քեզի բացատրեցի: Ես այդ բոլորի մասին անկեղծօրէն պատմած եմ եւ Համոյին եւ մի ճար խնդրած: Վաղը, քանի մը օրէն յետոյ անճամբ կը տեսնես այս հակադիր տարրերը: Ամբողջականութիւնը, միութիւնը կը պահուի ոչ ինձմով, ոչ քեզմով, ոչ Կ. Կոմիտէով եւ, աւելին ըսեմ, ոչ ալ Բիւրոյով: Պատմածէս տեսար, որ միութեան օղակը Ազարիկներն են, որոնք առողջ են հոգիով եւ կանգնած են հաստատուն կերպով՝ երկու ոտքերով եւ ձեռնափայտով: Բայց կրնա՞ն Ազարիկները ընդմիշտ կապել Սիմոնները, որոնք կը սահին լպրծուն ճամբով դէպի նեղ հատուածականութիւն: Կրնա՞ն պահել Թէմիրը, դեղ, քեզ, որ կը զգանք թէ՛ ազգային եւ թէ՛ ընկերային

հարցերու կարեւորութիւնը։ Շատերը արդէն կը սահին դէպի ապազգայնութիւն։ Այս մտահոգութիւններն ալ պիտի ունենալ եւ պիտի առայժմ ոյժ տալ Ազարիկներու տեսութեանը, մինչեւ որ ան բիւրեղանայ եւ համոզում դառնայ թէ աջին եւ թէ ձախին։

«Շատ խօսեցայ, դու ամբողջ ժամանակ մտիկ կ՚ընես։ Կարծեմ թէ Համոյի բաղձանքը կատարեցի։ Ըսածներս նկատի առ, եւ ըստ այնմ քու ճամբան գտիր»։

Ալեօշան իմ առաջին լուրջ դաստիարակ եղաւ։ Կարծեմ այդ երեք ժամը ինձ երեք տարուան հասունութիւն տուաւ եւ նոր հորիզոններ բացաւ իմ առջեւ։

Հանդիպումներ, խօսակցութիւններ կան, որոնք սկիզբը միայն խառն հետաքրքրութիւն կը պատճառեն եւ անցողակի կը թուին մեզի, բայց ժամանակի ընթացքին՝ կը բիւրեղանան եւ կը կազմաւորեն մեր միտքերը, ինչպէս վճիտ աղբիւրը որ կը հոսի ժայռի վրայով, ճեղքուածքներ կը բանայ անոր մէջ եւ ի վերջոյ զայն կը քայքայէ ու նոր կերպարանք մը կուտայ։ Ալեօշայի դասը, զոր տուաւ ինձի, եղաւ իմ ամբողջ կեանքին մէջ այն աղբիւրը, որ քայքայեց եղածը եւ կազմաւորեց նորը։

Ո՞վ էր ես Ալեօշայի համար, որ իր գաղափարներու սերմերը ցանեց իմ հոգիի մէջ։ Անծանօթ մը միայն, որովհետեւ ան չհարցուց նոյն իսկ իմ ով ըլլալը (ես կեղծ անունով կ՚ապրէի Պաթումի մէջ. անունս Վարդան էր, իսկ ազգանունս մոռցած եմ)։ Իմ մասս այն միայն գիտէր, որ Համոյի ուղարկածն եմ եւ ատիկա կը բաւէր, որպէսզի անվերապահ լինէր ինձ հանդէպ։

Իսկ ո՞վ էր ինքը՝ Ալեօշան։ Ես մինչեւ օրս ալ չգիտեմ։ Գուցէ ան ալ կեղծ անունով էր, այդ ականջաւոր, գեղեցիկ երիտասարդը, որու դէմքի եւ աչքերու վրայ կը կարդացուէր իր ամբողջ հոգին։ Ըստ երեւոյթին, ան պիտի լինէր Հիւսիսային Կովկասէն. ունէր համալսարանական նշան կրծքին։

Ո՞ւր ես, Ալեօշա, որ իմ արշալոյսին հանդիպեցար եւ իմ վերջալոյսին քեզ կը փնտռեմ։ Կա՞ս թէ չկաս, ես լուր չունիմ։ Գուցէ դու Բաբերդցի Սիմոնի եւ Թէմիրի հակադրութիւններէն յոգնած՝ քաշուեցար ասպարէզէն՝ հանգչելու համար ընտանիքիդ մէջը։ Գուցէ, ինչպէս կը նախատեսէիր, դուն ալ բաժնուեցար մեզմէ եւ հոսանքը ձգեց քեզ ռուսական յեղափոխութեան մէջ եւ ձուլուեցար այնտեղ քեզ պէս միլիոնաւոր երիտասարդներու հետ։ Գուցէ եւ այժմս դու կաս եւ ինձի թշնամի ես։ Ինչ որ ալ ըլլայ, քու ցանած սերմերը ես կը պահպանեմ իմ մէջ։

Վերջ ի վերջոյ, մեր կերած հացի սերմն է կարեւորը եւ ոչ թէ անոր սերմանացանը։

Ալեօշան լուրջ կէս դար առաջ բռաւ ու չքացաւ առանց որ մէկ ուրիշը անոր մօտերը ընդհանրացնէր, բայց կեանքը եկաւ հաստատելու, որ անոր մօտերը մարգարէական էին։ Եւ մարդիկ մինչեւ այսօր ալ կը վիճին այն մասին թէ՛ ազգային հարցի լուծման ճամբո՞վ պիտի գնալ դէպի ընկերվարութիւն, թէ ընկերվարութեան հաստատումով պիտի լուծուի ազգային հարցը։ Եւ այսօր գերակշռողը առաջին կարծիքն է, որ կարծիքն էր Ալեօշայի։ Անիկա կ՚ըսէր, որ Դաշնակցութեան աջ ու ձախ թեւերը պիտի գոսանան եւ թափին։ Եւ քանի մը տարի չանցած՝ աջէն ծագեցաւ Միհրանական շարժումը եւ Խատուրի մարտիկները դարձան Դաշնակցութեան թշնամի, իսկ ձախէն բուսաւ Անջատականութիւնը եւ Լեւոն Աթաբէկեանները գացին օտարի շարքերը խառնուելու։

Ալեօշան կ՚ըսէր որ միութիւնը բարձր պիտի լինի դաւանական, կրօնական եւ այլն խտրութիւններէն։ Եւ, իրօք, այդ ճամբով գնաց Դաշնակցութիւնը, տրուած լինելով որ Ձիւռաղները եւ Հասան Ջալալները անոր սիւները դարձան։ Այդ ուղղութեամբ սակայն, դեռ շատ աշխատանք կայ ընելու, որպէսզի վերացուին այն նեղմիտ նախապաշարումները, որոնք դեռ կը թուլացնեն կատարուած ջանքերը։

Ալեօշան կ՚ըսէր թէ լեզուներու տարբերութիւնն ալ պատճառ պիտի չդառնայ ազգային միութեան քայքայման։ Եւ իրօք Ջաւրիեններու (ռուսախօս) եւ Խաներու (թրքախօս) դերը Դաշնակցութեան մէջ ա՛յդ կ՚ապացուցանեն։ Ո՞րն է սակայն, միջոցը կապելու օտարախօս Հայերը ազգութեան հետ։ Այդ միջոցը շարունակ կ՚որոնուի, բայց հաստատուն ճամբան դեռ եւս չէ գտնուած։

Ալեօշան կ՚ըսէր որ առանց Հայրենի հողի՝ ազգութիւն չկայ։ Եւ իրօք, Դաշնակցութիւնը գնաց Հայրենի հողի ազատման ուղղութեամբ եւ շատ սուղ զոհերով կարողացաւ Հայրենի հողը մասամբ ազատել եւ ազգութիւնը ամրացնել։ Բայց ազգութեան եւ Հայրենիքի ամրութիւնը թէական կը դառնայ, եթէ ազգութիւնը միակ եւ գերադաս տէրը չէ իր Հայրենիքին, որովհետեւ Հայրենիքի ու ազգութեան ամբողջականութիւնը նախապայման է անոր ամրութեան։

Ալեօշան կ՚ըսէր որ անկախութեան տիրացած ազգերու դաշնակցութիւնն է խաղաղութեան նախապայմանը եւ, անիկա է որ կը տանի դէպի ընկերվարութիւն։ Թէեւ հակառակ եղած փաստերուն, դեռ վաղաժամ է անտեսել Ալեօշի այդ տեսութիւնը, բայց չէ կարելի անտեսել այն իրականութիւնը, որ Ռոստոմ-Եփրեմի ջանքերը Իրանի մէջ, Ակնունիի, Ռոստոմի եւ Երկրի գործիչներու ջանքերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ տուին այդ ուղղութեամբ վտիտ արդիւնքներ եւ անսահման վնաս։ Միւս կողմէ, ընկերավար եւ անկախ անուան տակ Ռուսիան, կամ Գերմանիան գացին Ստալինի ու Հիթլերի բռնակալ եւ ազգաջինջ ու ընկերվարաջինջ ուղղութեամբ, դառնալով գերեզման է՛ւ ազատութեան է՛ւ տարրական իրաւունքներու։ Ո՞ւր է ճամբան, այդ կարող է ասել փորձառութիւնը, իսկ Ալեօշայի դատողութիւնը անհրաժեշտ եղած է ինձ այդ փորձառութեան հասնելու համար։

1904 թ. երբ Բիւրոյի յանձնարարութեամբ երկրորդ անգամ Պաթում եկայ, ամէն ինչ փոխուած գտայ։ Այդ թուականին Կ. Կոմիտէի անդամ էին Քրիստափորը, Սարիբէկ Յարութիւնեանը եւ ուրիշները։ Ասոնք իմ մինչ այդ տեսածներու նման դարաչուխալի մարդիկ չէին։ Անոնք կը պատկանէին բարձր ինտելիգենցիայի կամ գործարաններու կառավարիչներու դասին։ Իբրեւ ազատ գործիչ ընկերներ կ՚աշխատէին Պաթումի մէջ Պոլսեցի Տիրանը, որ Ֆրանտ երիտասարդ մը եւ քաղցրաբարոյ գործիչ մըն էր եւ ուսանող Կրպոն։ Այստեղ մեր կուսակցական շարքերը գլխաւորապէս բանուորներ էին, որոնց մեծ

մասը տաճկահայեր, հալածուած ամէն կողմէ։ Երկու հակադիր հոսանքներ կային այս քաղաքին մէջ։ Տաճկահայերը եւ զինուորները կ՚ապրէին զատ Տաճկահայաստանի ու Երկրի կեանքով, եւ սրճարանները կլուբ դարձուցած՝ շարունակ ժողովներ կ՚ընէին եւ Երկրի մասին յուզումնալից խօսակցութիւններ կ՚ունենային։ «Ամէն ինչ յօգուտ Երկրի», այս էր անոնց նշանաբանը։ Եւ սրճարաններու մէջ նստած, նարտ խաղալու ատեն տուրք կուտային յօգուտ Երկրի եւ սուրճի ֆինջաններու (գաւաթներու) շուրջը հաւաքուած՝ նուէրներ կը հաւաքէին յօգուտ զինուորներու։ Ամէն մի շարժում, ամէն մի խօսք կռիւներու եւ Երկրի շուրջ կը դառնար։ Այդ տրամադրութիւններու հետեւանք էր անոնց կազմակերպած զինուորական

խումբերը, որոնք Արդուին-Արդանուշի վրայով կ՚արշաւէին Միհրանի եւ Թուրցիկ-Գէորգի առաջնորդութեամբ դէպի սահմանամերձ շրջանները, եւ, կռիւներ տալով ու սպաննելով շատերը զօրքերն ու դիմադրող ազգաբնակութենէն, կը վերադառնային ռուսական սահմանը։ Այս ոգին, որ շատ ուժեղ էր, կը տիրապետէր այդ շրջանակին մէջ։ Բայց ատոր կողքին կար նաեւ բանուորութիւնը, որ կը հետաքրքրուէր բանուորական շարժումով։ Ասոնց համար դասախօսութիւններ կը կարդային անոնց կազարմաններու (հանրակացարաններու) մէջ Կրպոն եւ ուրիշ ընկերներ։

Ես ալ որպէս շրջիկ եւ այդ շրջանի գործիչ պէտք է որ դասախօսութիւններ տայի, գլխաւորապէս երկու նիւթերու շուրջ՝ Տաճկահայաստանի հարց եւ բանուորական իրաւունքներու պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ բուրժուազիայի շահատակութեանց։ Բանուորութիւնը, ինչպէս ըսի, կ՚ապրէր գլխաւորապէս տաճկահայ կեանքով եւ այդ երկրի ազատագրումը անոր համար ցանկալի իտէալ մըն էր։ Այդ նպատակի համար ան չէր զլանար բերելու իր նիւթական օժանդակութիւնը, որ կը կատարուէր ամսավճարներու եւ նուէրներու ձեւով։ Ինչպէս որ աղքատ որբեւայրի մը չէր խնայեր իր վերջին կոպէկը դնել գանձանակը Եօթվերքի պատկերի առջեւ (Ալեքսանդրապոլ), այնպէս ալ ատոնք չէին զլանար իրենց բերանի պատառէն բաժին հանել Տաճկահայաստանի համար։ Այդ բաժինը, պիտի ըսեմ, այնպէս

լիառատ չէր, ինչպէս տաճկահայ շրջանակներունը։ Բայց մեր կուսակցութեան մէջ կազմակերպուած այդ բանուոր դասակարգը չէր մոռնար նաեւ իր շահերը եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր բանուորական իրաւունքներու մասին կարդացուած դասախօսութիւններուն եւ պատրաստ էր քայլեր առնել իր շահերը պաշտպանելու եւ իր իրաւունքներուն տիրանալու համար

Տաճկահայութեան մի խոշոր մասը, երբ դեռ չկար Միհրանական շարժումը, կը բողոքէր բանուորութեան մէջ վերիյիշեալ ուղղութեամբ մեր կողմէ տարուող աշխատանքներու եւ Կովկասեան նախագծի դէմ, ըսելով որ այդպէսով կը ջլատուին մեր ուժերը, կը թուլնայ թափը օգնելու տաճկահայերուն։ Անոնք կը պնդէին որ պիտի սեւեռել մեր ուժերը միմիայն Տաճկահայաստանի խնդրի վրայ։ Հոսանքին գլուխ անցած էին Բաբերդցի Սիմոնը, Առաքելը եւ Մշեցի մի հարուստ, որ նոյն իսկ երկյարկանի տուն ունէր։ Միւս հոսանքի մէջ, սակայն, չկար շեշտուած հակառակ կարծիք թէ

պէտք է սեւեռել մեր ուշադրութիւնը միայն բանուորական խնդրի վրայ եւ երկրորդ կարգի վրայ դնել տաճկահայ դատը։ Ատիկա այդպէս ըլլալով հանդերձ, վերը մատնանշած առաջին հոսանքի մարդիկ խորթ աչքով կը նայէին այն գործիչներուն, որոնք կը զբաղուին բանուորական հարցով եւ այս վերջինները իրենց դասախօսութիւններու մէջ հաւասարապէս կանգ կ՚առնէին երկու նիւթերու վրայ ալ։ Տաճկահայերի յիշեալ հատուածը ականջ չէր դներ ատիկա եւ չէր ուզեր լսել մեր դասախօսները։ Ինձի հանդէպ, սակայն, աւելի ներողամիտ էին եւ արժէք կուտային իմ խօսքերուն, որովհետեւ գիտէին, որ ես նոր եկած եմ սահմանէն, որ ես Տաճկահայաստան գնալու թեկնածուներէն եմ եւ, որ գլխաւորն է, գիտէին որ այդ նպատակով կռուի մէջ ալ ինկած էի։ Ինձի կը յաջողուէր այս վերջին փաստարկութեամբ համոզել ամենայամառները եւ զսպել անոնց գրգռումները։

Պաթումի շրջանը հարուստ էր եւ մեր կուսակցութեան դրամական եկամուտները առատ էին։ Թէ՛ Հարուստները, Թէ՛ բանուորները եւ Թէ՛ տաճկահայկական հատուածին պատկանողները իրենց բաժինը տուրքը եւ նուէրները կանոնաւոր կը վճարէին։ Ընդհանուր ոգեւորութիւն կը տիրէր։ Զոհաբերութեան

պատրաստ էին նոյն իսկ տիկիններն ու օրիորդները, որոնք յաճախ երեկոյթներ ու ցերեկոյթներ կը կազմակերպէին եւ նշանակալի գումարներ կ՚ապահովէին կուսակցութեան համար։

Պէտք է ի նկատի ունենալ նաեւ այն, որ այդ շրջանը բաւական մեծ էր, առնելով իր մէջ Սեւ Ծովի ափերը։ Թէեւ շրջանը հեռու էր մայր երկրէն, բայց շնորհիւ Դաշնակցութեան համատարած կազմակերպութեան՝ ան աւելի էր կապուած Կեդրոնին, քան թէ աւելի մօտիկ շրջանները։

Պաթումի Կ. Կոմիտէն մօտէն կը զբաղէր երկրի վերաբերեալ գործերով, որոնց վրայ ան կեդրոնացուցած էր իր գլխաւոր ուշադրութիւնը։ Կ. Կոմիտէի միջոցով կապ կը պահպանուէր Տրապիզոնի եւ Պոլսոյ հետ։ Պաթումի կազմակերպութիւնը աչալուրջ կը հսկէր, որ ահաբեկուին հայկական կոտորածներու այն բոլոր հեղինակները, որոնք կ՚անցնէին Պաթումէն կամ կ՚երեւային Կոմիտէութեան շրջանին մէջ։ Այդպիսիներէն էր Բ-ը, որու ետեւէն Պաթումէն կ՚ուղարկուի տերորիստ մը, որ սակայն, Սիմֆիրապոլի մէջ ինքզինքը կը սպաննէ։

Տերորի դէպք մը եւս տեղի ունեցաւ Պաթում, իմ հոն եղած ատեն։ Օր մը Մարտիրոս Մարգարեանը (Սաֆօն) եկաւ Պաթում անծանօթ մարդու մը հետ, որ լրտես էր ռուս կառավարութեան։ Մարտիրոսը Պոլիս անցնելով, կը ձգէ Կ. Կոմիտէին տոմս մը, որով կը յանձնարարէ սպաննել այդ մարդը։ Անծանօթը իջեւանած էր հիւրանոց մը, ուրկէ մտադիր էր քանի մը օրէն մեկնիլ։ Ես գացի նոյն հիւրանոցը, սենեակ մը վարձեցի եւ ճաշի ատենը ծանօթացայ անոր հետ։ Խոստացայ զինքը քաղաքը ման ածել եւ միաժամանակ Ալխաթցի Սարգիսին ըսի, որ հետեւի մեզ, եւ, երբ նշան կ՚ընեմ, սպաննէ իմ հետի մարդը։

Գացինք միասին ծովափի պուլվարը։ Հոն նուագ կար եւ խուռն բազմութիւն մը կը զբօսնուր։ Մենք խառնուեցանք այդ բազմութեան եւ սկսանք նոյնպէս զբօսնուլ։ Ետ դարձայ եւ տեսայ, որ Սարգիսը մեզի կը հետեւի։ Ես ուզեցի անոր նշանով մը հասկցնել որ ա՛յս է այն մարդը, զոր պիտի տերորի ենթարկէ։ Բայց անպիտան Սարգիսը անմիջապէս մօտեցաւ մեզի եւ բազմութեան մէջ ատրճանակը դրաւ մարդուն ծոծրակին, մէկ հարուածով գետին փռեց զայն ու ինքն ալ, փախչող ժողովուրդի հետ խառնուելով, կորսուեցաւ։ Ես նախ շուարեցայ այդ անսպասելի հարուածէն։ Մի րոպէի չափ գամուած մնացի տեղս, բայց շուտով ուշքի գալով, ինքս ալ սկսայ փախչիլ։ Ոստիկանները բոլոր անկիւններէն կը սուլէին եւ գնդակ կ՚արձակէին, չեմ գիտեր որո՞ւ վրայ։ Այդ գնդակներէն մէկուն սուլոցը կը լսեմ գլխիս վերը, բայց խառնուելով շուարած ամբոխին, կը ծլկիմ փողոցի անկիւններէն ու կը մտնեմ սրճարան մը, ուրտեղ կը տեսնեմ որ Սարգիսը հանգիստ նստած, սուրճ կը խմէ, կարծես ոչինչ պատահած չէ։ Ես անոր ծանօթութիւն չեմ տար, ոչ մէկ խօսք կը խօսիմ հետը եւ լուռ դուրս կու գամ միւս դռնէն ու կ՚երթամ ծանօթ մշեցիի մը տունը, եւ անոր ալ առանց որեւէ խօսք ըսելու կը պառկիմ հանգստանալու եւ իմ յուզումներս ծածկելու։ Սուտ հիւանդ կը ձեւանամ այդտեղ մինչեւ միւս օրուան կէսօրէ ետքը, երբ հաստատ լուր կ՚առնեմ որ երկու վրացիներ ձերբակալուած են որպէս տերորիստներ։ Անոնց վրայ ատրճանակներ ալ բռնուած էին։ Այդ լուրին վրայ կը յայտնեմ իմ տանտիրոջս իմ սուտ հիւանդ լինելուս պատճառը, (արդէն սկսած էր կասկածիլ որ ես անմասն չեմ այդ գործէն)։ Ամէն վտանգ անցած ըլլալով, միւս օրը ես կրկին կ՚անցնիմ իմ գործին։

Վերն ըսի, որ ինձ կը յաջողուէր հաշտեցնել Պաթումի կազմակերպութեան մէջ եղած երկու հոսանքները։ Պատահեցաւ, սակայն, դէպք մը, որ ծանր

վիճակ ստեղծեց ինձ համար եւ այլեւս անկարելի դարձուց իմ հաշտարար դերը։ Դէպքը հետեւեալն է։ Ես գացի Քութայիս անդամավճարները հաւաքելու եւ քանի մը հարուստներ ոգեւորելով՝ յաջողեցայ 8,000 ռուբլի գանձել ու բերել հետս Պաթում։ Վերադարձիս կազմակերպեցի Մանթաշեւի գործարանի բանուորները եւ համոզեցի գործադուլ յայտարարել ու յաւելումներ պահանջել։ Այդ խնդրի համար վրացիներու հետ եւս համաձայնութեան եկանք։ Գործադուլը տեւեց ժամանակ մը եւ բանուորական դրամները սպառեցան։ Բանուորները ինձմէ խնդրեցին, փոխառութիւն տալ մինչեւ գործի վախճանը, այսինքն մինչեւ որ յաջողին ստիպել

գործարանատէրը զիջելու եւ յաւելումներ ընելու։ Ես առանց երկար բարակ մտածելու տուի անոնց 5,000 ռուբլի, իբրեւ փոխառութիւն Քութայիսէն բերած դրամներէն, որ պարտաւոր էի մուծել Կ. Կոմիտէի դրամարկղը եւ որ միայն Կոմիտէի որոշումով կարելի էր դուրս հանել։ Ես այդ մասին բաւականացայ միայն Տիրանին ըսելով, եւ համաձայնեցանք որ հարցը չանցնի Կ. Կոմիտէի ժողովին, մանաւանդ որ անոր անդամներէն մէկը գործարանի կառավարիչներէն էր։ Պիտի ըսեմ, որ առանց այդ ալ իմ դէմ արդէն դժգոհութիւն կար Կ. Կոմիտէի մէջ։

Չգիտեմ ինչպէս, բայց պրովոկացիա տարածուեց, որ Սասունի համար հաւաքուած դրամը կը բաժանեն բանուորներուն, եւ երբ, ըստ սովորութեան, ես կ՚այցելեմ յետ ընկած սրճարանները, ինձի այդ օրը խոժոռ աչքով կը նային, իսկ Սիմոնը (Բաբերդցի) բոլորի ներկայութեան կը դիմէ ինձ ու կ՚ըսէ որ Սասունը ինկած է, դրամ ու փամփուշտ չունելու պատճառով, իսկ դու այստեղ դրամները ատոր-անոր կը բաժանես։ Գրգռուած՝ ինձի բռունցքներ ցոյց կուտան եւ կը սպառնան թիֆա-թիֆա (պատառ-պատառ) ընել։

Այդ ամէնէն ես շատ կ՚ազդուիմ, եւ յուսահատուած թէ՛ Կ. Կոմիտէէն եւ թէ իմ այդ անյաջողութենէն, կը ձգեմ ամէն ինչ ու կ՚երթամ կայարան եւ, գնացք նստելով, ճամբայ կ՚իյնամ ուղիղ դէպի Թիֆլիս։ Այլեւս չգիտցայ թէ ի՞նչ եղաւ 5,000 ռուբլիի խնդիրը։ Երեւի Կրպոն ու Տիրանը հաշիւները փակեցին, յետ գանձելով բանուորներէն, որոնք կարծեմ յաջողութիւն ունեցան։

Գալով Թիֆլիս, յայտնեցի Մարմնին, որ Պաթումէն եկած եմ առանց իրաւունքի, առանց ոչ ոքի խօսք մը ընելու, ստեղծուած անյարմար

կացութեան հարկադրանքէն ստիպուած եւ կը խնդրեմ զիս ազատել Պաթումէն, տրուած ըլլալով որ վճռած եմ երկիր անցնիլ։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

Սալմաստ եւ Խանասոր

Salmast and Khanasor

Խանասորի զինատար ուղին

ՍՈՒԽՈՒՄ–ՍՈՉԻԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑՈՎ ԿԸ ՄԵԿՆԻՄ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ.

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԵԱԼԷՆ.

ՀԱՅ–ԱՍՈՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ. ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ. ՄՈՍԻՆ ՀՐԱՑԱՆԸ.

ԴԵՐԻԿ ՎԱՆՔԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ. ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆ ԶԻՆԱՏԱՐ — ՎԱՐԴԱՆ, ՆԻԿՈԼԻ ԴԵՐԻԿԻ ԿՌԻՒԸ, ՊԵՏՈՅԻ, ԱՒԵՏԻՍԵԱՆԻ ԵՒ ՄԱՐՏԻԿԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆԸ. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ԶԻՆԱԿԱՆ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ.

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ, ԱՆՈՐ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ. ՇԱՐՕՆ. ՄԱՀԼԱՄ ԳԻՒՂԻ ԴԷՊՔԸ. ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 1899–ԷՆ 1904.

Դեռեւս իմ Պաթում եղած ժամանակ, Սուխում–Սոչիի մօտաւորապէս 30,000–40,000 հայ գաղթականներու հարցն էր բարձրացած։ Անոնք կամ պիտի ընդունէին վերջնականօրէն ռուսահպատակութիւն եւ այդ շրջաններու մէջ հաստատուէին եւ կամ պիտի թողնէին ու հեռանային Ռուսաստանէն եւ երթային հաստատուիլ ուր որ կ՚ուզէին։ Գաղթականները երեք պատճառներով չէին ուզեր ընդունիլ ռուսերու առաջարկը։ Նախ, կապուած էին իրենց հայրենիք Տրապիզոնի նահանգին հետ եւ որ աւելի կը սպասէին վերադառնալ երկիր, մինչդեռ ռուսահպատակութիւն ընդունելով, կը կարծէին, որ ատիկա այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ։ Երկրորդ, չէին ուզեր զինուորական եւ այլ պարտականութիւններ կատարել։ Վերջապէս, ուժեղ

պրոպականդ մը կար մեր կողմէ, եւ ես ալ ջերմ կողմնակից էի այն տեսակէտին որ մեր ժողովուրդը պէտք չէ որ վերջնականապէս կապուէր Հայաստանէն կտրուած այս հեռաւոր նահանգներուն։ Եւ ժողովուրդը պատրաստ էր թողուլ այդ շրջանները եւ անցնիլ Տաճկահայաստան կամ Պարսկաստան։ Ահա այդ գաղթականները, նոր հայրենիք գտնուելու համար, ընտրած էին զիս եւ ծխախոտի եւ հողի եօթ մասնագէտներ՝ Ճանիկ էֆէնտիի գլխաւորութեամբ, որպէսզի կարգադրենք այդ հարցը։

Ես, որպէս Պարսկաստան գտնուած մէկը, ամենէն շատ կը պնդէի որ անոնք գնան հաստատուիլ Պարսկաստան։

Արդէն հոն եղած ժամանակ, շարունակ կը մտածէի թէ՝ որքա՛ն լաւ պիտի լինէր եւ որքա՛ն դիւրութեամբ պիտի լուծուէր մեր խնդիրը, եթէ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառները հայերէ դատարկուած չլինէին։ Մենք հոն պիտի ամուր բազա մը ունենայինք Վասպուրականի հետ կապուելու։ Այդ կարգի ծրագիրները նոր չէին, դեռեւս 90-ական թուականներուն անոնք գոյութիւն ունէին։ Մեր կարգ մը գործիչներ երազած էին Դերիկ վանքի ամբողջ շրջակայքը (ուղիղ սահմանը) եւ այնտեղէն ալ դէպի Կոթուր ու մինչեւ Մակու 40,000 ժողովուրդ լեցնել։ Իմ տեսակէտներս, ուրեմն, պատմութիւն ունէին, եւ կը բաժանուէին մեր այն ժամանակուայ թէ՛ կուսակցական ու հասարակական գործիչներու եւ թէ Բիւրոյի կողմէ։

Թիֆլիս ժողով մը տեղի ունեցաւ «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելեանի մօտ։ Ժողովին հրաւիրուած էին հասարակական ամէն կարգի գործիչներ։ Որոշում տրուեցաւ որ ես առաջնորդեմ պատգամաւորութիւնը դէպի Պարսկաստան։ Ճանապարհի դժուարութիւններ կային եւ Ճանիկ էֆէնտին, որ փափկասուն մարդ մըն էր, ամբողջ գործը ձգեց ինձ վրայ եւ ինքը զանազան պատրուակներով յետ վերադարձաւ։

Ես կը զինուիմ զանազան վկայականներով, զորս կ՚առնեմ Համբարձում Առաքելեանէն, Կուսակցութենէն, Կաթողիկոսէն, Առաջնորդարանէն, Պարսկաստանի ազգային հիմնարկութենէն, նաեւ կառավարութենէն։ Միեւնոյն ատեն կը յայտնեմ Բիւրոյին, որ եթէ այս գործը չյաջողեցաւ, երկիր պիտի անցնիմ եւ կ՚առնեմ յանձնարարական նաեւ Երկրի ընկերներու վրայ։ Ստանալով Խրիմեան Հայրիկի օրհնութիւններն ու յանձնարարականները, աշնան դէմ ճամբայ կ՚ելլեմ դէպի Ջուլֆա եւ կը հասնիմ Նախավկայի Վանքը, որ Ջուլֆային շատ մօտ է։

Նախավկայի Վանքը ինկած է Արաքսի ափին մին–մինակ, շրջապատուած Թուրք գիւղերով. իր կողքին ունի հայաբնակ գիւղ մը՝ Դարաշամբը։ Դեռ 90-ական թուականներէն սկսած այդ հինաւուրց վանքը եւ գիւղը կ՚օգտագործուէր յեղափոխական նպատակներով, տրուած ըլլալով որ այդտեղէն փոխադրական ճանապարհ կը բացուէր Անդրկովկասէն դէպի Թաւրիզ, Խոյ, Սալմաստ եւ Թադէոս Առաքեալի վանքը։

Իմ ցանկութիւնս այն էր որ գաղթողներու ներկայացուցիչները համաձայնէին որ ժողովուրդը բնակէր Նախավկայ–Խոյ եւ Խոյ–Թադէոս Առաքեալ ճանապարհներու վրայ գտնուող գիւղերը, որոնցմէ շատերուն խաները (տէրերը) մեծ ուրախութեամբ պիտի դիւրացնէին այդ վերաբնակութիւնը։ Դժբախտաբար, ներկայացուցիչները կլիմայական պայմանները եւ հողի տեսակը չհաւնեցան, ըսելով որ ծխախոտի պլանտացիաներու համար անյարմար է այդ շրջանը։

Այնուհետեւ մենք կ՚անցնինք Թաւրիզ, ուր ես կը ներկայանամ իմ յանձնարարականներով Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէին, Համբարձում Առաքելեանի նամակով՝ Նազարբէկին, որ Թաճէր-բաշի (վաճառականներու պետ) էր եւ այս վերջինիս միջոցաւ վալիադին, այսինքն Թագաժառանգին որ այդ ատենը Մէհմէտ Ալին էր։ Ամէնքն ալ շահագրգռուած են գաղթականութեան Պարսկաստան գալու խնդրով, թէեւ իւրաքանչիւրը տարբեր տեսակէտներով։ Կ. Կոմիտէին դրդապատճառը պարզ էր։ Վալիադը, որ հաստափոր, մսագործի արտաքինով մարդ մըն էր (ես հիասթափուած էի, որ Շահերը այդպիսի մարդիկ կարող են լինել) շահագրգռուած էր ունենալ աշխատատէր ժողովուրդ մը որ հակակշիռ ըլլար քիւրտերու դէմ, որոնք շարունակ կ՚անհանգստացնէին զինքը։ Ան ուրախութեամբ ընդառաջ գնաց իմ առաջարկին եւ տուաւ յանձնարարականներ Խոյի, Ուրմիոյ եւ Սալմաստի կառավարիչներու վրայ, հրամայելով ամէն կարգի օժանդակութիւն ցոյց տալ ինձի։ Իսկ Նազարբէկը կը յուսար իր սեփականութիւնը կազմող գիւղերը բնակեցնել հայերով եւ իր հողերէն բաւարար շահ մը ստանալ։ Քիւրտերը եւ Թուրքերը, որոնք կը բնակին անոր գիւղերուն մէջ, այնքան ալ ձեռնտու չէին։

Այսպէսով, ընտրութեան համար ասպարէզը բաց էր մեր առջեւ։ Բայց, անշուշտ, միտք չունէր բնակեցնել մեր ժողովուրդը ոչ Սոչդաղ[?] եւ ոչ ալ նոյնիսկ Ուրմիա։ Այդ վայրերը որեւէ առաւելութիւն չէին ներկայացներ

Սուխումի եւ Սոչիի նկատմամբ, տրուած ըլլալով որ անոնք նոյնպէս հեռու էին հայկական կեդրոններէն եւ այդ գաղթականները նոյնպէս պիտի մատնուէին կորստեան: Կը մնար, ուրեմն, Սալմաստը, որ ամէն բանով յարմար էր եթէ արգելատիպ[?] այլ հանգամանքներ չլինէին:

Զինուած նոյն յանձնարարականներով, կ'երթանք Սալմաստ: Գաղթել ցանկացողներու ներկայացուցիչները կը հաւնին Սալմաստի հողին ու ջրին: Այդտեղէն կ'երթանք դէպի Դերիկի, Ճատալի[?], Սալանի[?] սահմանները, եւ այդ տեղերն ալ ամէն բան լաւ կը գտնեն: Անոնք կանգ չեն առներ նաեւ քիւրտերու դէմ պայքարելու դժուարութեան առջեւ, որովհետեւ վստահութիւն ունին իրենց ժողովուրդի ռազմունակութեան վրայ: Բայց յանկարծ մէջտեղ կուգայ անակնկալ արգելք մը: Օսմանեան Հիւպատոսը արդէն հոտն առած է մեր ձեռնարկին: Ան հարցումներ կ'ընէ պարսիկ կառավարութեան եւ միւս կողմէ լուրեր կը տարաձայնէ ամենուրեք, թէ հայերը եկած են որպէսզի բոլոր քիւրտերը դուրս քշեն իրենց տեղերէն եւ իրենք նստին այդտեղ: Շուտով մեզի համար պարզուեցաւ որ սխալած էինք մեր հաշիւներուն մէջ, որ պարսիկ կառավարութիւնը այնքան թոյլ է որ պիտի չկարողանայ որեւէ դրական օժանդակութիւն ցոյց տալ մեզի եւ անկարող է դիմադրել տաճկական միջամտութեանց ու լարած ինտրիգներուն: Եթէ անգամ գաղթականները հող

բերէինք ու բնակեցնէինք, հակառակ տաճիկներու, անոնք այդ տեղը շարունակական պատերազմի վայր պիտի դարձնէին եւ եթէ չյաջողէին քիւրտերու միջոցով, միջամտութիւնը պիտի կատարէին իրենց ուժերով: Ստիպուած կը հրաժարինք բազա ստեղծելու ծրագրէն: Իմ ընկեր ներկայացուցիչները կը վերադառնան Կովկաս, իսկ ես կը մնամ Սալմաստ, իրագործելու երկիր անցնելու իմ ծրագիրը:

Սալմաստ մնացի մէկ երկու ամիս իբրեւ շրջիկ: Պտտեցայ գիւղերը եւ ծանօթացայ ժողովուրդին ու կուսակցական կազմակերպութեան: Այդտեղէն անցայ Թաւրիզ, ուր նոյնպէս մի երկու ամիս աշխատեցայ, որպէս Կ. Կոմիտէի գործավար: Բայց ինձ չէր ոգեւորեր այդ շրջանի միապաղաղ եւ տաղտուկ գործունէութիւնը, ուստի կը վճռեմ ձգել ամէն ինչ եւ անցնիլ Երկիր:

Բայց նախքան իմ Երկիր անցնելու պատմութիւնն ընելը, ծանօթացնենք Պարսկաստանի մէջ կիրարկուող կազմակերպութեան մեթոտին եւ այնտեղ տարուող կուսակցական գործունէութեան(*):

Օր մը Խոյի մէջ, 1904-ին, Նիկոլ Դուման կը խրատէր.

— Յեղափոխութիւն չկայ, երբ նրա համար պատճառ ու նպատակ չկայ: Պատճառն ու նպատակը անարժէք բաներ են, երբ նրանք իրագործելու համար ոյժ եւ կազմակերպութիւն չկայ: Ոյժն ու կազմակերպութիւնը վնասական են, եթէ նրանք հարազատ պատկերն են [sic?] յեղափոխութեան նպատակներու եւ ժողովրդի շահերու: Այս մասին ես հաւաս (փափաք) չունիմ քեզ բացատրելու. երբ դու պատահիս Յովնանին, Քոթոթին (Ռոստոմ), նրանք քեզի կ՚ըսեն:

Կարիք չկար զանոնք տեսնելու, քանի որ անոնց գործերու հետքերը նշմարելի էին:

1904 թուէն շատ առաջները, Վանի մէջ ծնուած Արմենական

(*) Այստեղէն կը սկսի Ռուբէնի կողմէ վերամշակուած հատուած մը: Ա. Խ.

կուսակցութիւնը, ուռճացած եւ իր սահմաններէն ելած, տարածուեր էր Պարսկաստանի մէջ: Անոր վրայ աւելցեր էր եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը: Այս կուսակցութեանց աչքառու դէմքեր՝ Խան–Ազատ, Ներսէս, Աւետիսեան, Փարամազ եւ այլք իրենց այցելութիւններով գրաւած էին հրապարակը եւ ժողովուրդին հարազատ դարձած: Ըստ երեւոյթին, նորածին Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար գործելու եւ տեղ գտնելու ասպարէզ պիտի չգտնուէր: Սակայն, ասպարէզը գտնուեցաւ: Շատ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, ողջ Պարսկաստանի մէջ մենատիրութեան հասնող գերակայութիւն ձեռք բերեց Դաշնակցութիւնը շնորհիւ Ռոստոմի, որ Գողթնեցի լինելով՝ ծանօթ էր այդ երկրին եւ շնորհիւ Յովնան Դաւթեանին, որ Ղարադաղցի (Պարսկաստան) էր, Շուշի կրթուած:

Դաշնակցութեան այս երկու հիմնադիրներու մասին շատ քիչ բան գիտենք եւ մեր գիտցածն ալ ընդհանուր խօսքեր են: Յովնանին հազիւ անունը գիտենք, թէեւ անոր եւ Ռոստոմի կազմած ծրագիրն ու կանոնագիրը աւետարանի պէս անգիր գիտենք: Այս տարօրինակ հիմնադիրները

ուրուականների պէս կ'երեւային Պարսկաստանի տարբեր վայրերու մէջ եւ յետոյ կը կորսուէին: Հրապարակ չէին ելլեր եւ ոչ կը քարոզէին, ոչ կը վիճէին եւ ոչ ալ կը գրէին: Միայն թէ՝ ուր որ անոնք կ'այցելէին, իրենց ետեւէն կեանքը կ'եռար, Դաշնակցութեան նորաստեղծ կազմակերպութիւն մը առաջ կուգար եւ Արմենական ու Հնչակեան կուսակցութիւնները կը հալուէին, կը չքանային գարնան ձիւներու նման: Պատճառը այդ արագ եւ շշմեցուցիչ յաջողութեան, այդ տարօրինակ վարպետներու գործին եւ մեր նպատակներուն մօտենալու ձեւին մէջն էր:

«Մենք կաթողիկոս չենք, որ քարոզիչ, վարդապետ, տերտեր ունենանք: Մենք կառավարութիւն չունինք, որ պարտադիր օրէնքներ տանք: Մեր մէջ ոչ աղայ, ոչ ծառայ կայ, որ հրաման եւ պարտադրութիւն սպասենք: Մենք՝ բոլորս հաւասար ենք, առանց սեռի, տարիքի, դաւանանքի, դասի, ծառայութեանց եւ զոհողութեանց խտրութեան: Մենք այս Դաշնակցութեան ծրագիրը, որ քանի մը էջ է, կարդացինք եւ հաւատացեալ դարձանք: Դուք մեզմէ ուսումով եւ խելացի, կը խնդրենք

կարդաք եւ, եթէ սխալ է, մեզ տարհամոզեցէք, իսկ եթէ ճիշտ է, դարձէք մեզ պէս հաւատացեալ ու մեզ այդ մասին տեղեկացուցէք: Այս ալ կանոնագիրն է, որ գրուած է հաւատացեալներուն՝ եղբայրութիւն մը, ոյժ մը, կազմելու համար: Արդ՝ մենք կեդրոն չունինք, դուք էք բուն ղեկավարը: Մենք չունինք ոչ թագաւոր, ոչ իշխանութիւն, ոչ հեղինակութիւն, ոչ միջամտութիւն: Այդ բոլորի դերը ձեզի կը պատկանի: Մենք չունինք իւրաքանչիւր վայրի համար գործունէութեան պարտադիր նախագիծ: Այդ կախուած է ձեզմէ եւ ձեր նախաձեռնութենէն: Դո՛ւք պէտք է որոշէք ձեր ընելիքները տեղի պայմաններուն համաձայն: Մենք չունինք նիւթական, ֆիզիքական եւ այլ պարտադիր ձեւեր: Այդ որոշողը ձեր եղբայրութիւնը պէտք է լինի: Քանի որ այս բոլորը ձեզ կը վերաբերի եւ դուք անկախ էք, ձեր տուած որոշումները ձեզի համար պարտադիր պէտք է լինեն, իսկ մեզի համար՝ անխախտելի օրէնք: Միայն մէկ բան պարտադիր է՝ ընդունիլ յեղափոխականներու ծրագիրը եւ կանոնագիրը անփոփոխ, ընդունիլ կամովին եւ ուխտել անոնց հաւատարիմ մնալ»...

Այս անվերապահ վստահութիւնը հանդէպ ուխտեալներուն, այս ապակեդրոն ձեւը սպաննիչ էին հեղինակութեանց հմայքի վրայ յենուած կեդրոնաձիգ կուսակցութեանց համար, ինչպէս էին Արմենականութիւնը եւ

Հնչակեանութիւնը։ Դաշնակցութիւնը իր կազմի անդամներուն բոլոր մասերով կը շնչէր ու կը մտածէր, եւ իբր հետեւանք ատոր, սունկի պէս կը բուսնէին Դաշնակցական կորիզները ինքնաբերաբար, իրենց բազմատեսակ ձեռնարկներով, դպրոցներով, զինական գործարաններով եւն.։ Փաստօրէն Բիւրոն մէկ գործ ունէր ընելիք միայն, այն է՝ կապել տարբեր վայրերու կորիզները իրարու հետ եւ անոնց նախաձեռնութիւնները մէկ հունի մէջ բերել։

Այդ ձեւի կազմակերպութիւնը պարտական ենք ամենէն առաջ Յովնանին եւ յետոյ Ռոստոմին։ Եւ ասիկա կը տանէր նախաձեռնութեան, յաղթութեան եւ գաղափարների տարածման։

Կազմակերպական այս ձեւը չէր տաներ անիշխանութեան, այլ իշխանութեան ապակեդրոնացման։ Այդ ապակեդրոն մարմինները «Մասնաճիւղեր» չէին, այլ փաստօրէն անկախ միաւորներ՝ իրարու միացած Դաշնակցութեամբ եւ անոր ընդհանուր նպատակներով։ Եւ ասիկա սպաննիչ եղաւ միւս կազմակերպութեանց համար եւ պատճառ եղաւ նոր կուսակցութեան հզօրացման ու ծաւալման։

Կեդրոնաձիգ Հնչակեան կուսակցութիւնը արագօրէն տեղի կուտար ապակեդրոն նորածին Դաշնակցութեան առջեւ։ Արմենական կուսակցութիւնը, Դաշնակցութեան երեւնալուն պէս, հալուեցաւ անոր մէջ։ «Մարդասիրական» հրացանները, որոնք արդէն Վանի փոքրաթիւ Դաշնակցականներու գործածութեան առարկայ էին դարձած, իրենց վրայ դրոշմուած Դաշնակցական զինանշանով, զայն կը դարձնէին խորհրդաւոր եւ առասպելական։

Թադէոս Առաքեալի փոխադրական գիծը եւ մանաւանդ Դերիկը, որ այնքա՛ն մօտ էր սահմանին, Դաշնակցականներու կռուի առասպելական պատմութիւնները բերնէ բերան կը տարածուէին եւ սքանչանք կը պատճառէին։ Արդէն Սեւքարեցի Սաքոյի սազի ձայնը կը լսէին Վասպուրականի մէջ, որ ապահոված էր Վանի ճամբաները։ Վանը այնքա՛ն մօտիկ էր դարձած Պարսկաստանին, որ Չուխի[?] կամ Բողազ-Քեասանի վրայով մէկ գիշերուայ մէջ կարելի էր հասնիլ Հայոց Ձոր կամ Աղբակի շրջանները, ուրկէ Վան հասնիլը ձրի[?] ճամբայ է։

Տարիներ յետոյ, 1909-ին, երբ Ժընեւի մէջ ծանօթացայ Յովնան Դաւթեանին, ան եւ իր հայացած կինը՝ Հորտանս, կը տառապէին թոքախտէ։ Յիշեցի

Նիկոլի պատուէրը եւ հարցուցի Յովնանին մեր նպատակներու եւ կանոնագրի մասին։

— Ի՞նչ ասեմ քեզ։ Մէկ խօսքով ասեմ, որ առանց Ֆեդերասիոնի ոչ մեր երկիրը եւ ոչ մեր ժողովուրդը կը փրկուին։ Ես բան չեմ արել, միայն տեսածս եմ ըմբռնել։ Մեր կանոնագիրը պատկերն է Ֆեդերասիոնի իրականացման։ Եթէ աւելի ուզում ես հասկանալ, եկած ես Զուիցերիա, շուրջդ նայէ եւ դու կը համոզուես։ Խաժակը եկաւ եւ համոզուեցաւ։

Նիկոլի ըսածին համաձայն, այս հիւանդ մարդը եւ Քոթոթը[?] (Ռոստոմը), 1890 թուականներէն սկսած, ներշնչում կ՚ընէին եւ ոչ թէ ճառ կը խօսէին։ «Մենք հայ ենք, բայց մեր հայութիւնը չպիտի պարտադրենք։ Բոլոր ազգերու ազատութեան, անկախութեան կողմնակից ենք։ Թշնամի ենք բոլոր անոնց որոնք կը բռնաբարեն ազգերու իրաւունքները։ Ռուսիան եւ Թուրքիան մանր ազգերու սպանդանոց են եւ կամ բանտ, ատոր համար այդ երկուսի թշնամին պէտք է լինենք։ Բոլոր ճնշուած ազգերը մեր եղբայրներն են, լինին անոնք հայ, եզիտի, ասորի, հրեայ, քիւրտ կամ արաբ։ Անոնց ազատութիւնը քաղաքակրթութեան, խաղաղութեան ազդակ է։ Անոնց եղբայրութիւնը եւ իրարու հետ դաշնակցութիւնը՝ բռնակալութեան կործանման ազդակ»։

Այս ներշնչումները, զոր կ՚ընէին Ռոստոմն ու Յովնանը, օդի մէջ պարապի խօսքեր չէին մնար։ Անոնք արձագանգ կը դառնէին առաջին սերունդի հոգիներուն մէջ։ Ատոր համար էր որ մեր առաջին մարտական խմբի ղեկավարը դարձաւ Ուլխացի[?] Կուկունեանը, իսկ անոր իբր զինուոր՝ Ուրմիայի հրեայ մը, որուն անունը մոռցած եմ։ Ատոր համար էր որ դէպի Երկիր գնացողներուն եւ իրենց արիւնը չխնայողներուն մէջ կային քիւրտեր Մուտոյի եւ Ալդոյի[?] նման եւ կային ասորիներ Գրէի եւ Սահակի նման։ Այդ ներշնչման արդիւնքն էր, որ Թաթար Բաղըր եւ Սաթթար խաներ դաշնակցեցան Նիկոլ-Դումանին եւ Քեռիին հետ, իսկ Բախտիար պարսիկները՝ Եփրեմին հետը։ Ատոր համար էր որ բուռ մը հայեր Ռոստոմի շունչին տակը նոր ռեժիմի թթխմոր դարձան Պարսկաստանի մէջ, հակառակ ռուս կայսրութեան, հակառակ իշխող տարրերուն[?] եւ, ուրախութիւն պատճառելով անոնց որոնք ազատ ժողովրդավար կարգեր կ՚ուզէին եւ կողմնակից էին Պարսկաստանի ազատութեան եւ յառաջդիմութեան։

Անոնք կ՚ըսէին. «Մենք Լուսաւորչական ենք եւ մեր աւանդութիւններն ունինք։ Այդ՝ մեր խղճի գործն է, եւ չենք ուզեր, որ մէկը միջամտէ մեր խղճի գործին։ Բայց մենք ալ խառնուելու չենք ուրիշներու խղճի գործին։ Բոլոր կրօնները, դաւանանքները, մէջն առնելով եւ անկրօնութիւնը, խղճի մխիթարութիւններ են, ուրեմն այդ սփոփանքի մէջ թող ազատ լինին։ Մենք շահագործուած ազգ եւ դասակարգ ենք։ Մեր շահն է լինել շահագործուողներու հետ եւ հակառակ լինել շահագործողներուն»։

Այս մթնոլորտին մէջ էր, որ Նիկոլ-Դումանը եւ Վարդանը, երբ ինկան Սալմաստ եւ հոն գտան բժիշկներ, ինչպէս ե՛ւ այլ կրթութեամբ մարդիկ, նոյնիսկ ճարտարապետ Տիգրան Բէգլարիչը[?], զարմացած կ՚ըսէին.

— Այս ի՞նչ էք դարձուցել «Համշարիներ»ի երկիրը։ Ամէն բան արել, վերջացուցել էք այստեղ։

Իսկ ես ակամայ կը բացականչեմ.— «60 տարիներ անցած են այդ հին օրերէն։ Փոխանակ 60 քայլ առաջ գնալու, արդեօ՞ք 60 քայլ յետ չենք գնացել Յովնանէն ու Ռոստոմէն եւ այդ օրերէն»։

Սալմաստի եւ Ուրմիի գաւառները՝ Ուրմիոյ լճի եւ Զագրոս շղթայի մէջ, պարսկական սահմանակից գաւառներն են Օսմանցոց պետութեան հետ։ Գեղեցիկ, պտղաբեր ջրառատ գաւառներ են։ Անոնց՝ Թարգաւար եւ Մարգաւար գաւառակներէն անցնելով սահմանն՝ ուղիղ կարելի է գնալ Զաբի հովիտը, ասորիներու կեդրոնը՝ Քոչանիս, Տիար-Տիուբ[?]։ Իսկ Սալմաստի Ճարա[?] եւ Կոթուր գաւառակներէն անցնելով սահմանը՝ կարելի է գնալ Հայոց կեդրոնը՝ Վան։

Այսպէսով, այդ գաւառները Հայաստանի դուռը կարելի է հաշուել։ Այդ դրան վրայ շուրջ 40,000 քրիստոնեաներ կ՚ապրէին, հայ եւ ասորի միասին առած։ Անոնց յարաբերութիւնները այնքա՛ն սերտ էին իրարու հետ, որ կարծես տարբեր դաւանանքի եւ բարբառի պատկանող մէկ ազգ լինէին, իրար հասկացող, իրարու լեզուն ու մշակոյթը ըմբռնող։

Այս սերտութիւնը, սակայն, կը թունաւորէին մէկ կողմէն ռուս հիւպատոսը եւ անոր բերած օրթոտոքս եկեղեցականները, իսկ միւս կողմէն ալ՝ եւրոպական քրիստոնէական միսիոնարները, որոնք քայքայեցին Մար-Շիմոնի միահեծան հեղինակութիւնը այն աստիճան, որ դրամի ոյժով ասորի ընտանիքներու

մէջ առաջ բերին երեք կրօնական դաւանանքներ, մէկ կողմին համար իբր եկամուտի աղբիւր, միւս կողմին համար՝ իբր ազդեցութեան յենարան։

Նոյն այլասերումը նուազ յաջողութիւն կ՚ունենար Լուսաւորչական համայնքին մէջ։ Կարճատես միսիոնարութիւնները դարձած էին երկպառակութեանց եւ ոչ թէ միութեան սերմանիչներ։

Այս ցաւին առաջը կ՚առնէր Դաշնակցութիւնը իր առաջադրած սկզբունքներով։ «Կրօնքը, դաւանանքը անհատի եւ համայնքի խղճի գործ է։ Չենք հետաքրքրուիր, բայց պախարակելի կը դատենք որ խիղճը առեւտուրի, շահի առարկայ կ՚ուզեն դարձնել։ Ատոր կը հակադրենք բոլոր ճնշուած ժողովուրդներու ազատութիւնը եւ անոնց եղբայրութիւնը Հ. Յ. Դ.-եան սկզբունքներուն համաձայն»։

Այս սկզբունքները սպեղանի դարձան այդ գաւառներուն։ Ասորի բժ. Աբրահամը, որ սնուած եւ ուսում առած էր միսիոնարներու շնորհիւ եւ պաշտօնապէս բողոքականութիւն էր ընդունած, դարձած էր նոյնպէս թունդ ազգայնական ասորի եւ նեստորականութեան պաշտպան։ Ան յարած էր Դաշնակցութեան եւ հայ-ասորի-քիւրտ դաշնակցութեան կողմնակից էր։ Եւ, ինչ որ էական էր, ան այդ շրջաններու կոմիտէի անդամ էր եւ Երկիրը ազատողներու ջանակիցը եւ կազմակերպողը։ Ան մենակը չէր, ունէր իր ասորի ընկերները, որոնց լուսաւոր դէմքերը աչքիս առջեւ են այժմ, թէեւ անունները մոռցած եմ։

1904-ին, երբ Նիկոլ Դումանի հետ Դաւալուն Արաքսու կ՚երթայինք՝ Պարսկաստան անցնելու համար, հարցում ըրի անոր.

— Ի՞նչ երկիր է Խոյը, Սալմաստը։ Որ հասնիմ այնտեղ, ի՞նչ աշխատանքներ պիտի կատարեմ։

Նիկոլը ծիծաղեց եւ ըսաւ.

— Սրանից տասը տարի առաջ, երբ առաջին անգամ կ՚երթայի Պարսկաստան, նոյն այդ քու հարցումը ըրի Յովնանին։ Եւ նա էլ ելլէ եւ ի՞նչ պատասխանէ իմ լուրջ կարծածս հարցումին. «Մենք քիչ ծանօթ ենք այդ երկրին։ Մի բուռ սերմ ցանած եւ անցած ենք։ Չգիտենք թէ ո՞ր

սերմը բուսած եւ տարածուած է, ո՞րը արմատ չէ բռնած։ Երկու աչք ունիս, կոյր չես. քթի ծակ ունիս, հոտ կ՚առնես. ականջ ունիս, կը լսես։ Եթէ սերմերը արմատ ձգած են, նոր սերմեր եղածի վրայ չցանես. եթէ ջրի կարիք ունին,

կը ջրես, եթէ հասակ նետած են, կը քաղհանես։ Դրանից աւելի ի՞նչ ասեմ»։ Ռոստոմը ներկայ էր, որին հէչ բանի տեղ չէի դնում. քիթն էր պնչում։ Բայց նա աւելի առատաձեռն եղաւ, հանեց ծոցատետրը ու մի երկու հայի, մի երկու ասորիի, մի երկու թաթարի եւ ուրիշների անուններ տուեց եւ ասաց. «Գրել, կարդալ գիտես։ Իսկ եթէ բան չկայ գրելիք, անելիք, այնտեղին ծանօթանալու՝ մեզ կը գրես։ Վարժապետ կը լինիս գիւղում եւ վիճակիդ մասին կը գրես»։

— Գիտե՞ս ինչու խնդուքս կը գայ, հարցուց։

— Ոչ, պատասխանեցի։

Եւ ան, առանց սպասելու, սկսաւ բացատրել.

— Յովնանից ես տպաւորուած էի, թէ իսկական չոբան[?] է, Ռոստոմից՝ աւելի գէշ, որ խեղճ ու կրակ եւ անխօս մէկն է։ Շուշիի մէջ մեր երիտասարդութիւնը երկուսի էր բաժանուած։ Իրար հետ ծեծկռտուկի ելանք։ Մենք քչուոր էինք, նրանք շատուոր եւ մեզ նեղն էին ձգած։ Ռոստոմը եւ Յովնանը հանդիսատես նայում էին եւ կռուին չէին մասնակցում։ Յանկարծ բորբոքուեց Յովնանը եւ, մի մահակ ձեռքը ձգած, մեզ կանչեց՝ հետեւն քաշուիլ։ Ոչ մի կողմից անոր մօտենալ չէր լինի, այնպէ՛ս արագ էր դարձնում մահակը իր գլխի շուրջ։ Այդպէս մեն-մենակ յառաջացաւ դէպի հակառակորդները, որոնք խմբուած էին։ Մահակի ծայրը կպաւ մէկի մէջքին, եւ նա գետին փռուեց, միւսի թեւին, եւ նրա թեւը կոտրուեց։ Նրանք ցրուեցին, բայց Յովնանը կանչում էր. Մի՛ք ցրուի, հիմա արիք, հաւաքուեցէ՛ք եւ մարդավարի ժողովը շարունակեցէ՛ք»։ Այդ մահակի հերոսից ես այլ շնորհք չէի սպասում, — կը պատմէր Նիկոլը եւ մանուկի պէս կը ծիծաղէր։

Անոր ծիծաղին այժմ ես ալ կրնայի ընկերանալ։

— Գիտե՞ս, կը շարունակէր Նիկոլ, երբ իմ հարցումին Յովնանը եւ Ռոստոմ այդքան անորոշ պատասխան էին տալիս եւ, առանց գործնական ցուցմունքների, ընդհանուր խօսքերով ճանապարհ էին դնում ինձ, ես չէի հասկանում դրա իմաստը եւ այլ կերպ էի բացատրում։ Ես մտածում էի. «Սրանք անորոշը անորոշով են լուծում. արդէն յիմարն ես եմ, որ այս չոբաններից[?] սպասում եմ մտածուած, ծրագրուած հրահանգներ, ցուցմունքներ»։ Անցայ Սալմաստ։ Եւ ի՛նչ տեսնեմ այնտեղ։ Արդէն նոր սկսուող Դաշնակցութիւնը տարածուել, կազմակերպուել էր այնտեղ։

Արմենական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները կարծես աղի քար կամ շաքարի ղանդ (գլուխ) լինէին, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ ջուրը որ հալեցնում էր նրանց իր մէջ։ Այնտեղ տեսայ մարդիկ, որոնք ողջ Ռուսաստանը եւ այլ երկիրներ չափչփած էին առեւտրական ու այլ գործերով։ Տեսայ դրսից եւ ներսից մտաւորականներ, որոնց հաւասարը չկար Շուշիի մէջ։ Այնտեղ էին Արղութեանը, Վարդանը, Սաքօն, որոնց հետ խօսիլ կարելի էր։ Ինձ զարմացրեց ասորի բժ. Աբրահամի հետ ունեցած խօսակցութիւնս։ Նա ինձ բացատրեց Դաշնակցութեան սկզբունքները եւ նրա ձեռք բերած արդիւնքները։ Նա ասաց ինձ. «Ի հարկէ, Պարսկաստանը թոյլ է, յետամնաց, աւատապետական։ Այս երկիրը ուժեղ կը լինէր, եթէ այդ բոլորը չլինէին։ Բայց նա թոյլ լինի թէ ուժեղ, մի բան պարզ պէտք է լինի եւ այդ այն է, որ նա վտանգի տակ է Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից, որոնք մեր բոլորիս դահիճներն են։ Եւ դրա համար էլ Պարսկաստանը մեր բնական բարեկամը պէտք է համարենք։ Մեր փրկութիւնը բոլոր ճնշուած ազգերի եղբայրութեան մէջն է։ Այդ իրագործուած պէտք է համարել ասորիների եւ հայերի համար։ Սահմանի միւս կողմն էլ Մար-Շիմոնը դրան համակիր է։ Դժուար չէ եզիտներին եւս բերել այդ եղբայրութեան մէջ։ Մինչեւ Սինջար Մար-Շիմոնը կապեր եւ ազդեցութիւններ ունի։ Արդէն մերոնք (Դաշնակցութիւնը) բարեկամ են դէպի Վան տանող ճամբու վրայ եղած եզիտներին։ Մնում են թաթար-թուրքերը, որոնք թէ՛ թիւ եւ թէ՛ որակ են. նրանք բարեբախտաբար շիա են, իբր այդպիսին, նրանք կարող են նկատուել մեր բնական դաշնակիցները, քանի որ նրանք դէմ են Թուրքիային, որ սիւննիների պետութիւն է։ Մուշդէիղներին[?] մենք պէտք է նկատենք նոյնքան օգտակար, որքան որ մեր հոգեւորականներին։ Մեր անլուծելի եւ դժուար խնդիրը սիւննի քիւրտերն են, որոնք բռնել են լեռները, ճամբաները եւ մեզ բաժանում են Երկրի մեր զանգուածներից։ Նրանց մեզ հետ ունենալ եւ Թուրքիայից բաժանել՝ համազոր էր մեր գաղափարների եւ յաղթութեան Թուրքիայի վրայ եւ. մեզ հետ ունենալ եւ Թուրքիայից բաժանել՝ համազոր է [sic – ՎՐԻՊԱԿ։ աւելորդ տող / superfluous line per the book's errata] Թշնամի ունենալ՝ համազոր է մեր ձախողութեան։ Ահա մեր անելիքը»։

Երբ ես զարմացած կը նայէի ասորի բժ. Աբրահամին որ այս յետամնաց գաւառի մէջ նման մտքեր կ'արտայայտէր, ակամայ հարցրի.

— Ո՞րտեղից են այդ ծրագիրները։ Անձնակա՞ն են, թէ՞ ընդհանուրի տեսակէտներ։

Բժ. Աբրահամը, իր ձայնը ցածրացնելով, ըսաւ.

— Մի՞թէ տեսած չես Յովնանին եւ Ռոստոմին։

— Տեսայ, բայց ասացին. «Գնա՛, տես եւ գրէ տեսածիդ մասին»։ Ես բան չհասկացայ նրանցից։

— Նրանք քեզ շատ բան են ասել։ Այդ է նրանց մարդ շինելու ձեւը։ Բրինձը տալիս են, փիլաւ շինելը քեզ են թողնում։ Հացը տալիս են, ծամելը քեզ են թողնում։ Իմ էլ կարծիքն այն է, որ կ'ուզես ասորի՝ Խոսրովայ գիւղում, կ'ուզես հայ՝ Հաւթվանում կամ Ղալասարում առայժմ վարժապետ եղիր։ Իսկ եթէ գիտես քրտերէն, թուրքերէն, նրանց գիւղերը կը ճամբենք քեզ, մինչեւ որ քո ջուրը քո առուն ընկնի։

Շատ դժուար էր երկնքից իջնել եւ գետնի վրայ քալել։ Բայց այդպէս էլ արեցի։ Ես վարժապետ դարձայ եւ գրեցի Ռոստոմին, որ իմ աչքին ուրիշ մարդ էր դարձած։ Գրեցի նոյնպէս որ այստեղ անելիք չունիմ, քանի որ ասորին նոյն իսկ ինձնից աւելի Դաշնակցական է։ Պատասխան չստացայ, որովհետեւ ինչպէս յետոյ իմացայ, նա Երկիր էր անցել։

Նիկոլը, առանց իմ տուած հարցումին պատասխանելու, կարծես առիթը գտած էր իր ապրումներուն մէջ թաղուելու եւ երեսս չնայելու։ Ես ալ անոր պատմութեան իմաստը կ'որոնէի եւ ինքս ինձ կը մտածէի. «Այդ ի՞նչ մարդիկ են Յովնանը եւ Ռոստոմը, որոնց անունները միայն լսած էի։ Ինչո՞ւ իրենց մօտիկ ընկերոջ խորհուրդ, ցուցմունք զլացած են։ Ինչո՞ւ Նիկոլը, փոխանակ հարցիս պատասխանելու, իր գլխուն եկած այս 10 տարուան հնութիւն ունեցող պատմութիւնը արեց եւ մռայլուած լռեց։ Չլինի՞ թէ այս մարդը, որ առասպել է բոլորիս համար, վճռած է անցնիլ Երկիր, ուր գնալ կայ եւ վերադարձ չկայ, եւ կ'ուզէ իմ «տարան» (կշիռը) իմանալ եւ ճամբել իր ասորի բժ. Աբրահամի մօտը»։

Ես սխալած չէի։ Ան զիս փորձութեան ենթարկեց մինչեւ Կոթուրի, Ռաղիի[?] կռիւը, որուն պատմութիւնը արդէն ըրած եմ։

Էականը Նիկոլի պատմածէն գիտնալն է այն մթնոլորտն ու գործերը, որ 1890-էն գոնէ մինչեւ 1897 կը կատարուէին Սալմաստի եւ Ուրմիոյ մէջ։ Սալմաստ եկած էին Կովկասեան Հայաստանէն, անոր բոլոր անկիւններէն

հատ հատ, մտաւորական եւ կռուող ուխտեալներ։ Անոնք կայտառ էին, զուարթ եւ Սբ. Կարապետի զոհարան տարուող ցուլերուն կը նմանէին։ Սեւքարեցի Սաքօն, իր հրացանէն անբաժան, «չոնգուռ» կը զարնէր։ Համբառակ[?] Յովսէփիններն ու Խէչօները առակներ ու երգեր կ'ըսէին։ Վարդանը, իր բարի ժպիտով, կը խրախուսէր, իսկ մռայլ Նիկոլը իր խորունկ ընկած սեւ աչքերով, չես գիտեր, կը խնդա՞ր, թէ՞ կը բարկանար։ Այս խմբակցութեան միացած էր Թուրքաց Հայաստանէն եկած այլ խմբակ մը, որ բոլորովին հակապատկերն էր առաջինին, — գլուխնին քաշ, տխուր, կարծես Սբ. Կարապետի բեռնակիր յոգնած ձիերը լինէին։ Անոնք գլխաւորաբար Տաւրոսի վոշիկներն[?] էին, անդրադէտ[?], յամառ, խոհուն եւ կը խօսէին լեզու մը, որու խոռխոռոցի մէջէն հազիւ կը նշմարէիր թէ հայերէն էր։ Անոնց մէջն էին Զաթօն ու Շէրոն, Դարմօն ու Փոխիկը, Աղօն ու Ախպերը եւ ուրիշ շատեր, որոնք գլուխները կը շարժէին եւ կ'ըսէին. «Այս ղարիբականներու (այսինքն կովկասցիների) ամէն ինչ տեղն է, մի բան միայն պակաս է՝ մեր լեզուն չեն խօսիր»։

Այս երկու խմբակցութեան կողքին կար ե՛ւ մէկ այլ փոքր խումբը։ Անոնք հայեր չէին, ասորի էին Գրէի եւ Սահակի նման, եւ քիւրտեր՝ Մատոյի նման։ Անոնք ինքզինքնին հարազատ կը զգային ամէնքին, բայց կը գերադասէին վոշիկները[?], կարծես իրենց արիւնէն լինէին։

Ի տես այս երեք տարբեր խումբերու, որոնք իրարու միացած եւ մէկ մարմին դարձած էին, Վարդանը, ծիծաղը դէմքին, ոտ ու ձեռ ինկած՝ կ'ուզէր իր երջանկութիւնը հասկցնել ամէնուն, իսկ Նիկոլը, ոզնու պէս իր փշերը տնկած, կը դիտէր ու մտածկոտ՝ իր մէջ հաշիւներ կ'ընէր։

Այս տարբեր լեզուի, ծագումի անձերը կը զգային թէ ինչ էր իրենց նպատակը, բայց անոնց շատ ալ պարզ չէր թէ ինչպէս պէտք էր հասնիլ այդ նպատակներուն։ Անոնք կը մտածէին.— «Հասկցանք, ամէն տուն իր օջախն ու բուխերիկն ունի, եւ մենք բոլորս ալ հաւասար ենք։ Բայց ամէն երամ, երբ ճամբայ կ'ելլէ, անպայմանօրէն մի «քեօշ» (առաջնորդ այծ) պէտք է ունենայ։ Ո՞րն է մեր գլուխը, մեր առաջնորդը»։

Երբ հարցը կու գար այս դժուարին կէտին, բոլորի աչքեր կ'ուղղուէին դէպի Վարդանը եւ Նիկոլը, որ յետոյ Դումանի անունը վաստակեց։ Այս երկուսի վրայ կ'ուղղուէին հայեացքները ոչ անոր համար, որ այդ երկուսն էին ամենագաղափարականները, ամենաքաջերը, ամենափորձուածները,

ամենասիրուածները կամ որ անոնք թայֆա ունէին։ Ո՛չ։ Այս երկու ղարաբաղցիները առանցքը կը դառնային բոլորին, եւ ամէնքը իրենց կեանքը եւ միտքը այդ օտարական հայերուն կը վստահէին, որովհետեւ ամենաղժուար հարցերուն համար անոնք ոչ երկբայութիւն, ոչ «եթէ» ունէին, այլ պարզ ու յստակ կամ «այո՛» եւ կամ «ո՛չ»։ Անոնք կը մտածէին ու կը գործէին հետեւեալ տրամաբանութեամբ, որ ե՛ւ գործի նախագիծը կը կազմէր.—

1.— Մենք ամենէն առաջ Երկրի համար ենք՝ մեր ամէն

ինչով եւ մեր այն նպատակներով, որ մեր Ծրագրով բանաձեւուած եւ որոշուած է։ Որու համար որ այդ առարկելի է, այն մեզմէ չէ, անոր հետ գործ չունինք։

2.— Երբ ցորենը ամբարն է լեցուած, բայց սերմնացան չկայ, որ գետին նետէ, կամ ուտող չկայ, որ հաց անէ, ուտէ, այդ ցորենը պիտի հոտի ու փտի։ Երկիրը պէտք ունի մեր Ծրագրի սերմնացաններու, ուսումնական գործիչներու։ Այդ ոյժերը մենք ունինք։ Եթէ այդ ոյժերը Երկիր չանցկացնենք, մէկ կողմէ Երկիրը անմշակ պիտի մնայ, իսկ միւս կողմէ՝ այդ ոյժերը պիտի ժանգոտին եւ չարիք դառնան։ Արդ՝ ինչ որ ունինք, պէտք է հասցնել կռուողներուն։

3.— Ասոնք ցանկութիւններ են, որ իրական կը դառնան երբ ապահով ճանապարհ բանանք գոնէ մինչեւ Վան. իսկ եթէ չկարենանք բանալ, մենք ալ աւելորդ ենք, մեր գործն ալ։ Մեր ունեցած ճամբաները, եթէ ապահով չեն, եթէ երկար են, պէտք է փոխել։ Սալմաստ-Դերիկ-Վան ճամբան շուրջ 160 քիլօմեթր է, իսկ Դերիկ-Վան 100 քիլ.։ Խոյ-Թադէոս Առաքեալ-Վան՝ 200 է, իսկ Թադէոս Առաքեալ-Վան՝ 100 քիլօմեթր։ Արդ՝ թիկունք պէտք է համարել Սալմաստն ու Խոյը եւ, ինչ գնով ալ լինի, ինչ ձեւով ալ լինի, մեր ելակէտը պէտք է դարձնել աւերակ Դերիկի ու դեռ եւս կանգուն Թադէոս Առաքեալի վանքերը։ Որով՝ Երկիրի կապը կէսով կարճացած կը լինի եւ երկու անգամ արագացած։

4.— Երկիրի համար զէնք փոխադրելը անհրաժեշտութիւն է, քանի հոն ներքին շուկայ չէ ստեղծուած եւ յոյս ալ չկայ որ ստեղծուի։ Շնորհքով զէնք չկայ Պարսկաստանի մէջ, իսկ Ռուսիայէն պատրաստի զէնքերը այնքան սուղի կը նստին իրենց փոխադրական ծախքերով, որ անմատչելի են մեր գրպաններուն։ Առանց զէնքի մեր գոյութիւնը եւ մտադրութիւնները ոչինչ կը

դառնան, որով մեր Հաւատացեալ արհեստաւոր ընկերները պէտք է գործի հրաւիրել, պէտք է բանալ Թաւրիզի եւ Սալմաստի մէջ արհեստանոցներ, շինելու համար զէնքերու փայտէ կոթերը եւ երկաթային այն մասերը, որ հնարաւոր է: Դրանով գնի եւ փոխադրական ծախքերու եւ վտանգներու կէսը խնայուած կը լինի: Զէնքի այն մասերը՝ խողովակ, փական եւայլն,

որ անհնար է մեր միջոցներով արտադրել ու դրամի ոյժով գնել, պէտք չէ վարանիլ Օրեօլի եւ Տուլայի գործարաններէն կաշառքով կամ գողութեամբ ձեռք բերելու եւ փոխադրելու՝ աւելի նուազ ծախքով ու նուազ վտանգներով:

Յայտնի է, որ այս տարբեր գործերը զուգընթացօրէն գլուխ եկան եւ գործարանները բացուեցան, ուր կ'աշխատէին Թորոսը, Կարօն, Սամսոնը, Պետրոսը եւայլն: 1893-էն սկսած ռուսական մոսին հրացանները, Դաշնակցութեան գործարաններու մէջ կը կազմաւորուէին եւ անոր զինանշանով դրոշմուած ու «մարդասիրական» անուան տակ, կը գերազանցէին Թրքական մարտինի հրացանները:

Ոչ ոք չէ գրած այդ ապերախտ աշխատանքներու լրիւ պատմութիւնը: Դերակատարները մեռած, սպաննուած, եւ անոնց արժէքը անորոշ մնացած է: Միայն քիւրտերն էին որ կ'երգէին.

Անոնք սեւ երկար հագուստներ ունէին վարդապետներու նման,
Գլխներուն փոչ-փոչ փափախներ, ոտքերուն քրգմա[?].
Մեծ մեծ ժայռեր կը շալկէին եւ Դերիկի շուրջը պատեր կը քաշէին,
Սաղը կը զարնէին եւ Դրմդրմի պէս Ալլահ կը կանչէին:

Այս հատուածով երգիչը տպաւորուած է Սաքոյի չերքէսկիէն եւ անոր չօնգուռէն:

Անոնց մեծաւորը Ինճիլ ու Ղուրան բացած նստած է եւ օրոջի
(ծոմապահութիւն) մէջ է.
Անոր երեսը ոչ խնդում ունի եւ ոչ ալ ցասում:
Սըռ քիւլլան[?] կողքին՝ հրաման կ'ընէ.—
«Դերիկի մուտքը արգիլուած է,
Մինչեւ Ինճիլ ու Ղուրան քոյր եղբայր չդառնան»:
Դումանի կռիւ սարսափելի է:

Այս հատուածով երգիչը կ'արտայայտէ, ըստ իր հասկացողութեան Նիկոլի իսկական բնաւորութիւնը եւ դիմագիծը, որ կախարդական թասակը (սըռ քիւլան[?]) կուտայ անոր։

Անոնք հրացաններ ունին, որ ձայն չունին.
Կը կրակեն, բայց ծուխ չունին։

Գնդակ որ նետեն, որքան հեռու լինիս, միշտ կը պտտի,
Մինչեւ իր ուզած մարդուն չծակէ, գետին չի ընկնի։
Ոչ արիւն կը հանէ եւ ոչ վերք,
Բայց տեղն ու տեղը հոգին կ'աւանդէ։
Այս հրացանէն եւ ոչ ոք ունի·
Ջափար աղան մինը նուէր ունի։

Երգիչի երեւակայութիւնը իրաւացիօրէն բորբոքուած է ֆէտայիներու հրացանով։

Մեր գործարաններու մէջ սարքաւորուած «մարդասիրական» հրացանները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթէ ռուսական մոսինները, որոնց գնդակի հեռաւորութիւնը կը հանէր 2700 մէթրի, ընդդէմ՝ նոյն ժամանակի մարթինի, դափախսլի, բեռտան հրացաններուն, որոնք կը գործածուէին թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ՝ առաւելագոյն հեռաւորութեամբ 800–1200 մէթրի։ Մինչ Դերիկի մէջ հրացանները սպաննիչ էին 800–1200 մէթր հեռաւորութեան վրայ, անոր վրայ եկողներունը սպաննիչ էին 200–400 մէթրի վրայ։ Մինչ Դերիկի կռուողներուն հրացանները կարճ, սուր նըլլըստ[?] ձայն կը հանէին եւ ծուխ չունէին, անոր վրայ եկողներուն հրացանները կը գոռային եւ ծուխ հանելով՝ հրացան նետողի տեղը կը մատնէին։ Այսպիսով մէկ կողմը՝ թըշնամու տեղը կը տեսնէր եւ հեռուէն կը սպաննէր, միւս կողմը՝ տեղը անկարող էր ճշտորոշել եւ՝ առանց հանելու անոր՝ կը սպաննուէր։

Զէնքի այս անհաւասարութիւնը առասպել կը դառնար մէկ կողմին համար եւ անկարողութեան կը դատապարտէր զայն, իսկ միւս կողմին՝ արհամարհանք եւ յանդգնութիւն կը ներշընչէր։

Այս կողմնակի հարցերուն վրայ կանգ առի, որպէսզի հասկնալի լինի թէ ի՛նչպէս բուռ մը մարտիկներ, 20–50 հոգի, կարողացան Դերիկի վանքի մէջ բոյն դնել եւ տարիներ շարունակ իրենց ձեռքը պահել զայն։ Այդ հրաշք մըն էր, որ իրագործուեցաւ Վարդանի ու Նիկոլի ծրագրով եւ իրենց մասնակցութեամբ։ Բարձրանալ Զաղոշի լեռները, մտնել անոր ոլորաներու

մէջ, ուր ձարան[?] բերդը պահակ էր կանգնած, ուր կը գտնուէր Աւտոյի Ջափար աղան (Սըմկոյի հայրը), որուն երկիրը ոչ

պարսիկը եւ ոչ թուրքը չէին կրցած մտնել, եւ հաստատուիլ աւերակ վանքի մը մէջ, ասիկա հրաշքի պէս բան մըն էր։ Շուրջ 40 քիլոմէթր առաջ տանիլ երկրի կապին գիծը եւ շրջապատուած լինել քիւրտերով, որոնք գայլի պէս կը հետեւէին, անհաւատալի էր ուղղակի։ Բայց այդ իրականութիւն էր։

1909-ին, երբ Նիկոլի հետ Վառնա էինք, ես անոր ըսի·

— Բոլոր քու արկածներուդ եւ գործերուդ մէջ, ամենէն բեղմնաւորը, ամենէն յանդուգնը Դերիկի մէջ հաստատուիլն էր։ Բայց չեմ հասկցեր յաջողութեան պատճառը։

Ան շատ գոհ եւ երջանիկ զգաց։

— Ոչ ոք այդ գնահատումը չունի, ըսաւ ան, ես եւս այդ համոզման եմ։ Բայց դու ինչո՞ւ այդպէս կը կարծես։

— Դերիկի դիրքէն եւ պատմուած առասպելներէն, պատասխանեցի։

— Դու ճիշտ ես, ինչպէս եւ պատմած առասպելները։ Ականջիդ օղ արա· երբ ոչ թիւ, ոչ որակ, ոչ էլ ոյժ ունիս, թշնամուդ մի՛ զարնէ, հարուածդ տուր՝ նրա երեւակայութիւնը բորբոքելու համար։ Քո վրայ նետուող գազանի աչքերին նայիր, նա պոչը կը քաշէ, ոչխար կը դառնայ։ Այս է գաղտնիքը Դերիկի յաջողութեան։

Նիկոլի այս մօտեցումներուն մէջն էր անոր ունեցած հրաշքներուն գաղտնիքը, ինչպէս Դերիկի, նոյնպէս Բողազքեասանի, Բաղուի կռիւներուն մէջ։ Բայց աւելի լիւ[sic] կը լինէր անոր բանաձեւումը, եթէ ըսուէր· «Եթէ չունիս ոչ թիւ, ոչ ոյժ, բայց ունիս որակ, այնպէս համարձակ նայիր գազանի աչքին եւ այնպէս անսպասելի մի ոստում արա, որ նա շուարի, ապշի։ Եթէ չունիս թիւ, թշնամուդ հաւասար զէնքով մի՛ կռուիր· մի զէնք ունեցիր, որ նա չունի եւ առաւել լինի։ Այդ զէնքն է որ թուին կը յաղթէ»։

Այդ զէնքը Դերիկը ունէր յանձինս մոսին «մարդասիրական» հրացանի, որուն հռչակը բռնած էր աշխարհը եւ գերած ոչ միայն քիւրտը, այլեւ հայը։

Աւելորդ կը համարեմ նկարագրութիւնը տալ այն բազմաթիւ հոմերական կռիւներուն, արկածներուն, որոնք եղան պարսից եւ թուրքաց սահմանագլուխներուն վրայ եւ Դերիկի շուրջը։ Անոնք կ'երգուին

քիւրտերուն կողմէ: Անոնց մասին կցկըտուր գրուածքներ ալ կան: Այստեղ այսքանը կը բաւէ ըսել, որ այդ վայրի մէջ բոյն դրած Նիկոլն ու Վարդանը, Սաքօն եւ Խէչօն, Փոխիկն ու Դարմօն, Զաթօն ու Շէրօն, Գրէն ու Սահակը (ասորիներ) եւ անոնց ընկերները սկիզբը օր չէր անցներ որ կռիւ չունենային: Այդ կռիւները, ի վերջոյ, յանգեցան ֆէտայիներու ազատ երթեւեկին Դիլմանէն–Դերիկ, ինչ որ ե՛ւ մերոնց նպատակն էր(*):

Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի կեդրոնը կը գտնուէր Թաւրիզ: Ատրպատականի մայրաքաղաքը լինելով ապահով վայր մը, կարող էր կապ պահել արտասահմանի, Կովկասի եւ Տաճկաստանի հետ: Դաշնակցութեան սկզբնաւորութենէն, այստեղ կուսակցական աշխատանք կատարուած էր որոշ գործիչներու ձեռքով, եւ եթէ չեմ սխալիր «Դրօշակ»ի քանի մը թիւ լոյս տեսած է այստեղ: Թաւրիզէն գրականութիւն կը մտնէր Կովկաս եւ նոյնիսկ հեռագրական կապ կը պահուէր Թաւրիզի միջոցով Արտասահմանի եւ Կովկասի միջեւ: Ամենագլխաւորը, սակայն, Թաւրիզի զինագործարանն էր, որ կը հիմնուէր այդտեղ 1890-ական թուականներուն:

Սկզբնական շրջանի գործիչներէն են՝ Ֆաթանեան[?], Իշխան Արղութեան, Օր. Սաթենիկ Մատինեան (ապագային Տիկին Արղութեան), Բժ. Յակովբեան եւ այլն, որոնք կուսակցական կազմակերպական գործերով կը զբաղուին եւ զուգընթացաբար նաեւ ուսուցչական եւ բժշկական գործերով: Թորոսը (Գալուստ Ալոյեան), Սամսոնը, Լեւոնը եւ ուրիշներ, մինչեւ 1896 թիւը անընդհատ կ'աշխատէին զինագործարանին մէջ: Հազարէն անց ըլլալու է անոնց պատրաստած զէնքերուն քանակը: Այս զինանոցի շնորհիւ էր, որ Դաշնակցութիւնը ի վիճակի եղաւ ռազմական խոշոր ձեռնարկներ ընել սահմանագլխուն վրայ:

Այդ արհեստանոցը աւելի կամ պակաս յաջողութեամբ գոր-

(*) Այստեղ կը վերջանայ Ռուբէնի կողմէ վերամշակուած հատուածը:

ծեց մինչեւ Տաճկական Սահմանադրութիւնը: Անոր ամենափայլուն շրջանը, սակայն, եղած է 97 թուականները, երբ կ'աշխատէին այդտեղ Թորոսը, Սամսոնը, Լեւոնը եւ Կարոն (Զօրեան):

97 թուականէն յետոյ, վերոյիշեալ բոլոր ուժերը կամ սպաննուած էին, կամ հեռացած ասպարէզէն։ Այդ ժամանակ կը սկսի տեղական ուժերու մասնակցութիւնը կուսակցական գործերուն մէջ։ Տեղացիներուն վրայ կ'աւելնան դրսէն եկած նոր ուժեր, որոնք Թաւրիզ կուգային քաղաքի հայ դպրոցներուն մէջ ուսուցչութիւն ընելու համար։

Թաւրիզը տասնեակ տարիներ շարունակ բաժանուած է եղեր երկու թաղերու, եւ ըստ այդ թաղերու ալ, քաղաքին մէջ եղեր են երկու հոսանքներ։ Լիլաւայի թաղը միշտ գտնուեր է Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ, իսկ Ղալան՝ Հնչակեաններու։ Եւ այդ երկու թաղերու մէջ անպակաս եղած է պայքարը թէ՛ կուսակցական գետնի վրայ եւ թէ դպրոցական–առաջնորդական ընտրութեանց առթիւ։ Լիլաւայի մէջ միշտ յաղթանակած են Դաշնակցականները, եւ անոր ուսուցչական կազմը եղած է Դաշնակցական։ 1898-էն յետոյ, կ'ուժեղանան դպրոցները մեր ուսուցչներով, որոնց մէջ կային հին ընկերներ, ինչպէս Յովնան Դաւթեանը, Տիգրան Ռաշմաճեանը, Մարտիրոս Յարութիւնեանը, Միքայէլ Զարաֆեանը, Տոքթ. Փաշայեան եւայլն։ Իսկ հետագային մինչեւ 1908 թուականը, դրսի գործիչներէն եղած են հոն Ստեփան Ստեփանեանը, Դոկտոր Ստեփանեանը (ատամնաբոյժ), եւ, իբրեւ զինագործ, Պետրոսը, իր քանի մը աշակերտներով։ Այս ուժերը, որ իրարու կը յաջորդէին, կարողացած էին դպրոցներու մէջ եւ թէ դուրսը պատրաստել յեղափոխական սերունդ մը, որ ոչ միայն կը վարէր ձեռնհասօրէն տեղի կազմակերպութեան գործերը, այլ կուտար նաեւ համեստ ու պատրաստուած գործիչ-ընկերներ Պարսկաստանի հեռաւոր անկիւններու ինչպէս նաեւ Կովկասի համար։ 1904 թուին, երբ ես Թաւրիզ էի, գործերը կը վարէին ամբողջովին գրեթէ երիտասարդ տեղական ուժերը՝ Վահանը, Զօրան, եւն., որոնց կ'օգնէն Դոկտ. Ստեփանեան եւ Ստ. Ստեփանեան (Բալաջան)։ Իսկ Պետրոսը նոյնպէս կ'ուզէր օգնել, բայց աւելի

կը խանգարէր։

Ի՞նչն էր Թաւրիզի Կ. Կոմիտէութեան նպատակն ու արժէքը։

Նրան կ'ենթարկուէր, կուսակցական տեսակէտէն, Պարսկաստանի Հայութիւնը Թաւրիզէն մինչեւ Ղարադաղ, Ռէշտ, Ղազուին, Մարաղա, Թէհրան, Սպահան եւ նոյն իսկ Մեշէդ։ Այդ հեռաւոր վայրերու մէջ, ուր Հայութեան կապը թուլցած էր դէպի հայ լուսաւորչական դաւանութիւնը եւ

ուր վտանգ կար, որ Հայերը կրնան ձուլուիլ, Դաշնակցութիւնը դարձած էր դաւանանք մը եւ վարդապետներու ու քահանաներու տեղը կը բռնէին անոր քարոզիչներն ու գործիչները: Բոլոր անոնց մէջ, որոնք հետամուտ էին իրենց եսական շահերուն եւ մոռցած էին հասարակական եւ ազգային գիտակցութիւնը, ան կ'արթնցնէր հայրենասիրութիւնը եւ ամուր կը կապէր Թաւրիզի հետ:

Կուսակցութեան համար երկրորդ գլխաւոր գործն էր՝ բարձրացնել կրթական մակարդակը կորստեան մատնուած եւ մատնուելիք այդ ժողովրդեան: Այդ ան կ'ընէր, օգնելով ոչ թէ դրամով ու նպաստներով, այլ մատակարարելով գաղափարական ուսուցիչներ՝ շատ աժան վարձատրութեամբ եւ երբեմն ալ՝ ձրի: Կուսակցութիւնը ատիկա կ'ընէր երկու նպատակով· նախ՝ որ կը կապէր ժողովուրդը իր հետ եւ զայն կը փրկէր ձուլումէ ու կորուստէ, եւ երկրորդ՝ որ իր գործիչները, վարժապետներու անուան տակ եւ ուսուցչութիւնը պատրուակ ծառայեցնելով, առաջ կը տանէին իրենց յեղափոխական գործը, մանաւանդ որ անոնք պէտք է, ըստ հնարաւորին, ապրէին իրենց միջոցներով: Կուսակցութիւնը դիւրութեամբ կը կարողանար իր գործիչները տեղաւորել դպրոցներու մէջ, որովհետեւ այդ մարդիկը, լինելով հանդերձ աւելի բարձր կրթութեան տէր, բարձր վարձատրութեան մասին չէին մտածեր եւ ամենահամեստ օրապահիկով միայն կը յօժարէին ծառայել ամենայետամնաց գիւղերուն մէջ, եթէ այդ վայրերը յարմար էին յեղափոխութեան յենարան դառնալու եւ կամ փոխադրական գծի վրայ կը գտնուէին:

Վայելելով որոշ չափի ազատութիւն ու խաղաղ վիճակի մէջ գտնուելով, Թաւրիզը կանոնաւոր կերպով կը յարաբերէր նամակագրութեամբ իր հեռաւոր շրջաններու եւ ամենախուլ անկիւններու հետ: Կը տեղեկագրէր Հայաստանի ու Կովկասի ամենահրատապ խնդիրներու մասին ու լուրեր կը տանար փոխադարձաբար: Այդ կանոնաւոր կապի շնորհիւ ամենահեռաւոր անկիւնները ան յարաբերութեան մէջ կը դնէր Երկրի եւ Կովկասի հետ: Կար ատոր համար նպաստաւոր հանգամանք մը եւս: Խնդիրն այն է որ Պարսկաստանի հեռագրական պաշտօնեաներու մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին Հայերը, որոնք կազմակերպուած էին եւ որոնց միջոցով Կ. Կոմիտէն կապ կը պահպանէր զանազան շրջաններու հետ եւ արագութեամբ տեղեկութիւններ կը ստանար:

Թաւրիզը վերին հսկողն էր Սալմաստի եւ Խոյի շրջաններու վրայ, որոնք կեդրոն կը հանդիսանային Ատրպատականի կենդանի գործունէութեան։ Այդտեղ կուսակցութիւնը միայն մշակութային ու բարոյական նշանակութիւն չունէր։ Սալմաստ եւ Խոյ տեսակ մը պահեստ էին Երկրի թէ մարտական ուժերու եւ թէ ռազմամթերքի։ Այդ շրջանները մեծ ծառայութիւններ են մատուցած, եւ առանց անոնց դուցէ Վասպուրականի գործունէութիւնը այն թափին ու գոյնը չունենար, ինչ որ ունեցաւ։ Այս պարագան ի նկատի առնելով, կ'արժէ համառօտակի կանգ առնել Սալմաստ–Խոյ շրջաններու յեղափոխական պատմութեան վրայ։

Դեռ 80-ական թուականներու վերջերին էր, որ Պարսկաստանի այս գաւառները կուգան մեր յեղափոխութեան առաջին կարապետները՝ Ագրիպասեան եւ Գոլոշեան, որոնք կը ստանձնեն զուտ քարոզչական դեր։ Կարճ ժամանակ մը հոն մնալով, անոնք կ'անցնին Տաճկահայաստան, աւելի հիմնական գործ ստեղծելու համար։ Բայց դեռ Վան չհասած, Զուխի գեաղուկը[?] կը սպաննուին քիւրտերու կողմէ։

Ատոնց արժէքը պէտք է փնտռել անոնց գաղափարականութեան եւ անձնազոհութեան մէջ։ Ատոնք էին, որ առաջին անգամ իրենց արիւնով բաց ըրին մահուան ճանապարհը, զոհելով իրենց կեանքը, օրինակ դարձան հետագայ սերունդներուն, աւանդելով, որ Հայրենիքի փրկութեան համար՝ անհրաժեշտ է

զոհուիլ։ Այդ է պատճառը, որ այս նախակարապետները միշտ պատկառանքով կը յիշուին հայրենիքի համար մեռնելու ճանապարհի վրայ կանգնողներու կողմէ։

Ագրիպասեան եւ Գոլոշեան ցոյց չեն տուած առանձին գործունէութիւն մը, բայց անոնց մահը կը հրաւիրէ ուշադրութիւնը մասնաւորապէս Կովկասի ու Հայաստանի շատ գաղափարական գործիչներու, որոնք մէկը միւսի ետեւէն կուգան Սալմաստ եւ շրջակայ գաւառները՝ Երկրի համար գործելու նպատակով։ Այդ կը կատարուի 90–94 թուականներուն, երբ կուսակցութիւնները դեռ կը շփոթուէին միմեանց հետ եւ պարզ ու յստակ բաժանում չկար անոնց միջեւ մարդոց գիտակցութեան մէջ։ Ահա այդ ժամանակներէն է որ Սալմաստ կուգան Տիգրան Բեղլարիչը[?], Բագրատ Վարդապետը (Թաւաքալեան), Իշխան Արղութեանը, Աւետիսեանը

(Արմենական), Սեւ-Քարեցի Սաքօն, Պետօն, Վարդանը, Ջալլաթը, ինչպէս նաեւ Թորոսը, Երուանդ Թաղիանոսեանը, Սարգիս Օհանջանեանը, Մովսէսը, Բժ. Յակոբեանը եւ ուրիշները: Ասոնք նպատակ ունէին Երկրի համար գործիչներ ուղարկել, ուժեր հասցնել այնտեղ, կազմակերպել եւ ապա հաստատել սուրհանդակային յարաբերութիւն Երկրի հետ: Որպէսզի Սալմաստը ամուր բազա լինէր Երկրի համար, պէտք էր կազմակերպել նաեւ այդ գաւառի ժողովուրդը եւ համակել զայն յեղափոխական գաղափարներով: Այդպէսով, անոնց ամբողջ գործունէութեան առանցքն էր՝ մնալով Սալմաստ, յենարան դառնալ Երկրին համար: Այդտեղէն է որ կ'ուղարկուի Վասպուրական առաջին ուժեղ գործիչը՝ Պետօն: Որպէսզի կազմակերպութիւնը հեռու լինի ժողովրդի եւ թուրք ու պարսիկ կառավարութիւններու աչքէն, անոնք կ'որոշեն խարիսխ դարձնել Դերիկի վանքը եւ այդ նպատակով կը ձեռնարկեն անոր վերանորոգման: Վանքը եւ իր շրջակայքը փաստօրէն ենթակայ չէին ոչ պարսից եւ ոչ ալ տաճկաց իշխանութիւններուն: Այնտեղ կային միայն քրտական աշիրէթներ: Քանի մը տասնեակ ֆէտայիններ, գրաւելով վանքը, կը հիմնեն այնտեղ տեսակ մը կիսանկախ իշխանութիւն: Ֆէտայիները կը տարածեն իրենց պաշտպանութիւնը նաեւ Դերեկի մօտ գտնուող քանի մը գիւղերու վրայ, (Հախվերան, Փարիկ, Ասլանիկ եւայլն):

Դերիկը շարունակ ենթակայ էր քրտական յարձակումներուն, ինկած լինելով քրտութեան գրեթէ սրտին մէջը, բայց այդտեղ հաւաքուած զինուորները, որոնք յայտնի էին իրենց քաջութեամբ, յետ կը մղէին այդ յարձակումները: Վանքը, այսպէսով, դարձած էր կենդանի մարզարան մը կռիւներուն վարժուելու համար: Այդտեղ էին Վարդանը եւ Սեւ-Քարեցի Սաքօն, որ չունգուրը[?] ուսին, հրացանի հետ միասին, ման կուգար այդ վտանգաւոր ճանապարհները եւ պահակութիւն կ'ընէր: Այդտեղ էին Շէրօն եւ Զաթօն, որ սպաննուեց Դերիկի վանքին մէջ, պատահաբար հրացանի պայթումի հետեւանքով: Այդտեղ էր Մովսէսը, որ իր քաջութեամբ հռչակ էր հանած քիւրտերու մէջ (բայց որ կը սպաննուի քիւրտերու հետ իր ունեցած ընդհարման ժամանակ), Վանեցի Կարապետը եւ շատ ուրիշները, որոնք փոխն ի փոխ կ'երթային Երկիր ու կը վերադառնային:

1894 թ., երբ արդէն ֆէտայիները ուժեղացած էին թէ Սալմաստի եւ թէ Դերիկի վանքին մէջ, որոշւում է Պետոյին օգնելու համար ուղարկել առաջին զինատար խումբը: Մինչ այդ զէնքերու փոխադրութիւնը կ'ընէին

հատ հատ մարդիկ կամ կը կատարուէր քիւրտերու միջոցով։ Վարդանը կ'անցնի Վան, ուր կը մնայ իր խումբով մինչեւ 96 թուի կռիւները։ Այս յաջող փորձը պատճառ կը դառնայ որ կազմակերպուին ուրիշ խումբեր։

Արմենականները ուժեղ էին Վանի մէջ։ Անոնք նաեւ Սալմաստ ունէին բաւականաչափ ոյժ, մանաւանդ որ այդ կուսակցութեան ոգին ու ղեկավարը կը գտնուէր Սալմաստ։ Խրախուսուած Վարդանի օրինակէն, Աւետիսեանը կը կազմէ մեծ խումբ մը, մօտ 100 հոգի, որոնց մէջ կը լինին Արմենական գործիչներէն՝ Ուղունը[?], Սեւ Լաճը, Զարվադարը[?], Արսէնը, Մուշեղը եւ ուրիշներ։ Այդ խումբը նոյն ճանապարհով կը հասնի Վան։

Այդ խումբէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը կ'որոշէ երկրորդ խումբ մը ուղարկել Երկիր, Նիկոլի ղեկավարութեամբ, որ Սալմաստ կը գտնուէր այդ ատենը իբրեւ ուսուցիչ։ Կը հաւաքուին մօտ 60 զինուորներ եւ Հոկտեմբերի մէջ, երբ արդէն

պիտի ձիւնէր, կ'ուղեւորուին դէպի Երկիր։ Անոնք կ'աճապարէին, որովհետեւ կոտորածի շշուկներ կային։ Խմբի հետ էր Տէրոյեանը, որ եկած էր Երկրէն։ Խումբին կը միանան նաեւ Արմենականներէն 12 հոգի, որոնց մէջ յայտնի Ուատա Փանոսը։

Խումբը երբ ճամբայ կ'իյնայ, ձիւնը կը սկսի տեղալ եւ ծածկել ճանապարհները։ Խօշաբ հասնելուն, ոմանք կ'առաջարկեն յետ դառնալ, բայց Նիկոլը կը յամառի եւ կ'որոշէ ինչ գնով ալ լինի, անցնիլ Երկիր։ Առաջ կը շարժուին ու կը հասնին Սարայ։ Տասը հոգիի չափ կը մտնեն մարագ մը, ցուրտէն պատըսպարուելու համար։ Միւս մասը կը մնայ լեռը՝ ձիւնին ու բուքին տակ։ Քիւրտերը եւ զօրքը կը նկատեն զանոնք եւ կուգան ու կը պաշարեն։ Կը սկսի կատաղի կռիւ մը որ կը տեւէ ամբողջ օրը։ Այդտեղ կը սառին Ուստայ Փանոսին ոտքերը։

Խումբը, քանի մը զոհ տալով, կը յաջողի գիշերը պատռել թշնամիին շղթան եւ առաջ կը շարժուի դէպի Վասպուրական։ Գետի մը մէջ կը թրջուին զինուորները եւ անոնցմէ տասէն մէկը կը սառի ու կը մնայ ճանապարհին։ Տէրոյեանը, որ 12 հոգիով մարագներէն էր ապաստանած, ուրիշ ճանապարհով կը յաջողի Վան հասնիլ, իսկ Նիկոլը, խումբի մնացորդով, կը մտնէ Բողազքեասան գիւղը։ Հազիւ քիչ մը հանգիստ կ'առնեն, երբ նախորդ օրուայ կռուողները կուգան ու կը պաշարեն խումբի ապաստանած տունը։ Տեղի կ'ունենայ ալ աւելի սաստիկ կռիւ մը։ Քիւրտերը եւ զօրքը ցախեր կը

բերեն եւ տան շուրջը դնելով կը վառեն։ Կրակի ու բոցի մէջէն ֆէտայիները դուրս կը թռչին եւ շեշտակի կրակոցներով կը սպաննեն բազմաթիւ քիւրտեր, որոնց մէջ նաեւ երկու ցեղապետներ՝ Շա եւ Ջնդի[?]։ Քիւրտերը սարսափի եւ շփոթութեան կը մատնուին այս ամենակատաղի կռիւէն, եւ խումբը, օգտուելով ատկէ, դուրս կուգայ գիւղէն ու կը շարունակէ կռիւը, բարձրանալով մօտակայ լեռան վրայ։ Ձիւնը ճեղքելով ֆէտայիները, միշտ հետապնդուելով քիւրտերէ, առաջ կը շարժուին եւ գիշերը իրենց հետքը կորսնցնելով, կը հասնին Վարագ ու կ'ազատին։

Այդ խումբի դժուարութեամբ Երկիր անցնելէն ետքը, Սալմաստի մէջ պարապ չեն մնար եւ կը սկսին աւելի ուժգին պատրաստել մարդիկ ու ռազմամթերք։ Այդ ձմեռը կ'անցնին նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելով։

96-ի գարնան Վասպուրականէն կը վերադառնան այնտեղ գացողները, որպէսզի նոր ոյժեր տանեն Սալմաստէն։ Բողազքեասանի հերոսը՝ Նիկոլը իր շուրջը կը հաւաքէ 10-ի չափ հրացանաւորներ, 40-ի չափ անզէն զինուորներ, որպէսզի զինէ եւ վերադարձնէ Վան։ Արմենական Ներսէսը նոյնպէս կը վերադառնայ, Խոյի ճանապարհով, 10-էն 12 հոգիով, որպէսզի զէնք տանի։ Այս երկու խումբերուն ալ դժբախտութիւն կը պատահի։ Ներսէսը թէեւ ապահով կը հասնի Խոյ, բայց հոն կը ձերբակալուի, իսկ Նիկոլը կը հասնի Դերիկ, որ 95-ի գարնանը, քանի մը գիւղերու հետ, քանդուած էր պարսից կառավարութեան կողմէ, տաճիկներու ստիպման տակ։ Նիկոլը կ'ապաստանի աւերակներու մէջ, բայց այդտեղ կը պաշարուի քիւրտերէ։ Մերոնք կը համոզեն քիւրտերը չկռուիլ, անոնք, սակայն, համարելով այդ թուլութեան նշան, աւելի համարձակօրէն կը սեղմեն պաշարման օղակը վանքին շուրջը, կը գրաւեն իշխող դիրքերը եւ կը սպաննեն Շէրօն ու իր մէկ ընկերը։

Զինուած միայն ութը հրացաններով, ֆէտայիները կը պաշտպանեն վանքին դուռները։ Քիւրտերը քանդուած գմբէթէն կը կրակեն։ Նիկոլը խոտեր ու դալեր[?] կը լեցնէ վանքը, կը վառէ եւ ծուխով կը պաշտպանուի։ Երբ գիշերը վրայ կը հասնի, ֆէտայիները դուրս կը թռչին վանքի դռնէն եւ սպաննելով քանի մը քիւրտեր, կ'ազատին։ Խումբէն փոքրիկ մաս մը կ'երթայ Սանամէրիկ, իսկ մնացածները կը մտնեն Քեօհնա-Շահար, ուր բոլորն ալ, մէջն ըլլալով նաեւ Նիկոլը, կը ձերբակալուին։ Յետոյ կաշառքով

կ'ազատուին պարսիկներու ձեռքէն։ Այդպէսով կ'ուշանայ խումբերու վերադարձը Երկիր։ Ատիկա մեծ վնաս կը հասցնէ Վասպուրականի 1896 թ. կռիւներուն։

Նիկոլի ու Ներսէսի Երկրէն դուրս գալէն քիչ մը ետքը, կը սկսին Վասպուրականի կոտորածներն ու կռիւները։ Այդ ատենները, Սալմաստ միացեալ ուժերով աշխատանք կը կատարուէր։ Հոն հաւաքուած էին ամէն կողմէ, բոլոր կուսակցութիւններէ գործիչներ ու զինուորներ, որոնք կը պատրաստուէին Երկիր անցնելու։ Կը կազմակերպուի մեծ խումբ մը՝ բաղկացած Արմենականներէ եւ Դաշնակցականներէ։ Այդ իսկ ժամանակ լուր կը ստացուի, որ Վան կռիւն ու կոտորածը սկսուած են։ Աւետիսեանի խումբի առաջապահ Մուշեղի խումբէն քանի մը հոգի ազատուելով տաճիկներու ու քիւրտերու հալածանքներէն, կուգան եւ կը պատմեն Վանի կռիւներու մասին։ Անոնք կը յայտնեն որ Վանը դատարկուեր է յեղափոխականներէ, որ Աւետիսեանի (Արմենական), Պետոյի (Դաշնակցական) եւ Մարտիկի (Հընչակեան) խումբերը ճանապարհին կռիւներու բռնուեր են քիւրտերու հետ։ Իսկոյն Սալմաստի բոլոր գիւղերէն կը հաւաքուին զինուորները, մօտ 200 հոգի, 24 ժամուայ մէջ ռեկուիզիցիայի[?] (բռնագրաւման) կ'ենթարկուին բոլոր ձիերը եւ ճանապարհ կ'իյնան դէպի տաճկական սահմանը՝ օգնելու Վանէն նահանջող խումբերուն։ Բայց ուշ էր արդէն։ Պետոյի եւ Մարտիկի միացեալ խումբերը Կոթուրի ճանապարհին ամբողջովին կոտորուած էին (միայն ասորի մը ազատած էր), իսկ Աւետիսեանի մեծ խումբէն մեծ մասը փճացած էր Բարթողիմէոս Վանքի մօտերը, փոքր մասը՝ 30–40 հոգի, փախած էր Սալմաստ, եւ մնացածն ալ յետ նահանջած էր դէպի Վան եւ շրջակայքը։

Ինչպէս ըսի, Երկիր գնալու եւ զէնք փոխադրելու նպատակով ամէն կողմէ Սալմաստ եկած էին բազմաթիւ գործիչներ եւ զինուորներ։ Այդտեղ հաւաքուեր էին հին գործիչներէն ընկերներ Օհաննեանը, Իշխան Արղութեանը, Սաթենիկը, Նիկօլը եւ նորերէն Սէմէրճեանը[?], Գուրգէնը եւ ուրիշներ։ Կային նաեւ բազմաթիւ զինուորներ՝ տաճկահայ եւ ռուսահայ։ Սալմաստի գաւառակը, որ տնտեսապէս խեղճ վիճակի մէջ էր, անկարող էր պահել այդ հարիւրաւոր օտարականները, որոնք զուրկ էին ապրուստի սեփական միջոցներէ եւ կը կերակրուէին տեղացիներու հաշուոյն։ Զինուորներու եւ գործիչներու վրայ պիտի աւելցընել նաեւ Երկրի մէջ տեղի ունեցած կռիւներու ու կոտորածներու հետեւանքով փախած ժողովուրդն ու

զինուորները, որոնք նոյնպէս կը ծանրանային Սալմաստի բնակիչներուն վրայ։

Այս ամէնը առաջ բերած էին Սալմաստի մէջ երկուստեք դժգոհութիւններ եւ ստեղծած էին մթնոլորտ մը, ուր կը բացակայէր փոխադարձ սէրն ու միաբանութիւնը։ Այս կացութենէն դուրս գալու համար պէտք էր ելք մը գտնել։ Հարցը դրուած

էր այսպէս՝ Վանի անյաջող կռիւներէն յետոյ, երբ այնտեղի ուժերը դուրս կուգային երկրէն, պէ՞տք էր, արդեօք, հոն գնալ խումբերով կամ զէնք ուղարկել Վան։

Այս հարցին շուրջ կարծիքները կը տարբերէին։ Սալմաստ գտնուող գործիչներէն մաս մը, հիմնուած Վասպուրականէն ուղարկուած Վարդանի եւ Տէրոյեանի նամակներուն վրայ, կ'ըսէին թէ պէտք է հոն օգնութիւն հասցնել եւ ոյժ ուղարկել, իսկ միւսները կը կարծէին, թէ պէտք է Սալմաստ հաւաքուած ուժերը տրամադրուին մեծ արշաւանք մը կազմակերպելու եւ վրէժ առնելու՝ խումբերը կոտորող աշիրէթներէն։ Առաջին տեսակէտին ջերմ կողմնակից էին Սէմէրճեանը, Կարօն, Գուրգէնը, Արամայիսը եւ տաճկահայ զինուորութեան մեծ մասը, ինչպէս նաեւ Վասպուրականի գաւառական գործիչները՝ Նոր Գեղի Հաջին, Շատխու Բաղիկը, Յոխնին[?], եւն.։ Արշաւանքի կողմնակից էին՝ Նիկոլը, Բժ. Օհաննեանը, Իշխանը, Սաթենիկը։ Այդ երկու հարցերու շուրջը նոյն իսկ կիրքեր կը յուզուէին։ Զինուորներու պահելը դժուարութիւններու կը հանդիպէր տնտեսական նեղ վիճակի պատճառով, եւ եթէ անհրաժեշտ էր զանոնք ճամբել, ատիկա պէտք էր ընել շուտ։ Ի վերջոյ կանգ կ'առնուի միջին ճանապարհի մը վրայ։ Կ'որոշուի մաս մը զինուորներէ պարբերաբար ուղարկել երկիր, իսկ միւս մասը ցրել շրջակայքը։

Առաջին խումբը կ'որոշուի Օգոստոսի կէսին ուղարկել Պետրոս Սէմէրճեանի ղեկավարութեամբ։ Այդ խումբին մէջ կը մտնեն՝ Գուրգէնը՝ Սասունի ապագայ ղեկավարը, Արամայիսը, Խէչօն, Նիկոլը, թիւով մինչեւ 13 հոգի։ Ասոնք ապահով եւ անվնաս կը հասնին Վան, ուր կը միանան Տէրոյեանի խումբին։ Երբ այս խումբը տեղ կը հասնի եւ միւս կողմէ երկրէն լուր կը ստացուի որ Դաշնակցութիւնը չէ մեռած, որ ողջ են թէ Վարդանը եւ թէ Տէրոյեանը, կ'ուղարկուի Սէմէրճեանի ճանապարհով երկրորդ խումբ մը՝ 35-էն անց։ Իսկ Թադէոս Առաքեալի վրայով, Աբաղայով, փոքրիկ խումբ մը,

7 հոգիէ բաղկացած, Սահակեանի ղեկավարութեամբ։ Շէկոյի խումբը Սեպտեմբեր ամսի մօտերքն է որ ճանապարհ կ'իյնայ Սէմէրճեանի ճանապարհով եւ ապահով տեղ կը հասնի (մի երկու թեթեւ եւ

աննշան պատահարներու կը հանդիպին)։ Իսկ Աբաղայով գնացող խումբը աւելի ուշ դուրս կուգայ, երբ արդէն ցուրտը սկսած էր։ Կը պաշարուի Հայդարանցի քիւրտերով, տեղի կ'ունենայ կատաղի կռիւ մը եւ խումբը, թշնամիէն երկու անգամ աւելի զոհեր խլելէն յետոյ, ամբողջովին կ'ոչնչանայ։

Այս դէպքերէն վերջ կը պատրաստուի մեծ խումբ մը՝ մօտաւորապէս 80 հոգիէ բաղկացած, որ Կարօի առաջնորդութեամբ պիտի անցնէր Վան՝ միանալու Վարդանին եւ Տէրոյեանին։ Խումբը արդէն պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու, երբ Խոյէն հեռագիր կուգայ, թէ Վարդանը իր խումբով վերադարձեր է Սալմաստ։ Կը պարզուի որ երբ Սէմէրճեանի եւ Շէկոյի խումբերը ապահով մինչեւ Վան կը հասնին, կը գրաւեն կառավարութեան ուշադրութիւնը Վանի վրայ եւ քաղաքին մէջ նորէն կը սկսին կռիւներ, որմէ յետոյ ստիպուած կը լինին թողնել քաղաքը եւ դուրս գալ այնտեղէն եւ կռիւ մըն ալ Կէմի[?] մօտ տալէն յետոյ, ապաստանիլ Սալմաստ, ձգելով Տէրոյեանը հիւանդ վիճակի մէջ Վասպուրական։ Երբ Երկիր գնացած խումբերը ստիպուած կը լինին իրենց ղեկավարներով թողնել Երկիրը եւ դուրս գալ այնտեղէն, այլեւս անիմաստ կը դառնայ Կարօյի խումբը ուղարկելը։ Նորէն կ'ուժեղանայ այն հոսանքը, թէ Սալմաստ հաւաքուած ուժերը պէտք է օգտագործուին արշաւախումբ մը կազմակերպելու քրդերու վրայ՝ առնելու համար Աւետիսեանի, Պետոյի եւ Մարտիկի վրէժը։ Նիկոլը աւելի ուժգին կը պնդէ այդ տեսակէտին վրայ, թէեւ Երկիր գնալու եւ Երկիրը ուժեղացնելու միտքը կը պաշտպանէին կարգ մը մարդիկ, որոնց մեծ մասը տաճկահայեր էին։ Վրայ հասնող ձմեռը ժամանակաւորապէս վերջ կուտայ այս տարակարծութիւններուն, անհնարին դարձնելով ե՛ւ արշաւանքը, ե՛ւ Երկիր խումբեր ուղարկելը։ Ստիպուած կը լինին ցրել զինուորներու մէկ մասը, ուղարկելով զանոնք մինչեւ Թաւրիզ եւ Կովկաս, որպէսզի թեթեւնայ Սալմաստի վիճակը, մինչեւ գարնան գալը։

Այդ ձմեռ կը սպաննուի Շէկօն Թաւրիզ իր զինուորներուն կողմէ։ Ան չափազանց կոպիտ մարդ մըն էր, թէեւ շատ անձնազոհ, եւ չէր կրնար

վարուիլ իր զինուորներու եւ ընկերներու հետ։ Հասարակ հարցի մը՝ ծխախոտի թէ

կերակուրի շուրջը վէճ տեղի կ'ունենայ անոր եւ իր զինուորներուն միջեւ, որոնցմէ մէկը, համբերութենէն ելլելով, կը խփէ անոր գլխուն լուացուելու ատեն եւ տեղն ու տեղը կը սպաննէ։ Շէկօն կը թաղեն Թաւրիզ։ Ձայն սպաննող զինուորներէն մէկուն համար կ'որոշեն դուրս նետել ընկերական շարքերէն, մինչեւ որ մեծ քաջութիւն մը չգործէ, իսկ միւսին համար կ'որոշեն տեռոր եւ ան կը սպաննուի Սալմաստ Կարոյի ձեռքով։ Առաջին զինուորը Փարամազի հետ Երկիր կ'երթայ եւ կը սպաննուի Վանի ճանապարհին։

Տարակարծութիւնները արշաւանքի դէմ Երկիր անցնելու շուրջը կը շարունակուին մինչեւ գարուն եւ կարծեմ հարցը կ'որոշուի ի վերջոյ Ընդհ. Ժողովին կողմէ յօգուտ արշաւանքի։ Բայց պայքարները սուր կերպարանք կը ստանան եւ Բիւրօն Սալմաստ կ'ուղարկէ Շահրիկեանը՝ հարթելու վէճերը եւ ոյժ տալու արշաւանքի պատրաստութիւններուն։ (Մինչ այդ՝ Երկրէն կանչած էին նաեւ Տէրոյեանը, որպէսզի ան վճռէ խնդիրը, բայց ան անյաջողութեան հանդիպած էր)։ Շահրիկեանի մասնակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութեանց մէջ կ'որոշեն կազմակերպել պատժիչ արշաւանք, բայց միաժամանակ նաեւ Երկիր ուղարկել գործիչներ ու զինական պաշար Վասպուրականի եւ Դուրանի համար։ Երբ լեռները կ'ազատուին ձիւներէ կը պատրաստուին Երկիր ուղարկելու Յունիսին երկու խումբեր, մէկը՝ Տէրոյեանի եւ միւսը հնչակեան Փարամազի առաջնորդութեամբ։ Տէրոյեանի խումբի մէջ կը մտնեն այն ուժերը, որոնք Վասպուրականէն պիտի անցնէին ալ աւելի առաջ՝ դէպի Դուրան։ Ատոնց մէջն էր Գուրգէնը, Փարսադանը, Անդրանիկը եւ միւսներ։ Այս խումբը ճանապարհ կ'իյնայ եւ ապահով տեղ կը հասնի, իսկ Փարամազի խումբը դեռ Վան չհասած, կռուի կը բռնուի ճանապարհին, որու հետեւանքով անոր մեծ մասը կը կոտորուի եւ միայն քանի մը հոգի կը յաջողին Փարամազի հետ միասին հասնիլ Վան։

Երբ այդ խումբերը ճամբայ կ'երթային, եռանդուն պատրաստութիւններ կը տեսնուին արշաւանքի համար։ Ատրպատականի մարտական եւ միւս բոլոր ուժերը կը կեդրոնացուին Սալմաստ։ Թաւրիզէն կուգան Թորոսը, Սամսոնը, Արղութեանը եւ Սալմաստի միւս գործիչները, ինչպէս Բժ. Օհանեանը, Կարօն, Նիկոլը, Վարդանը, Փոխիկը, Արամայիսը, Ախպէրը, Սաքօն եւ

տարբեր կրթութեան ու տարբեր դիրքի ուրիշ ընկերներ եւ զինուորականներ։ Հաւաքուածներու մէջ կային ներքին խմորումներ այս կամ այն անհատին դէմ։ Մեծ դժգոհութիւն կար մանաւանդ Նիկոլի հանդէպ, որուն չէին համակրեր շատերը (գլխաւորապէս անոնցմէ, որոնք կողմնակից էին դէպի Երկիր խումբ անցկացնելուն)։

Նիկոլի համար էականն էր յաջողցնել արշաւանքը։ Թէեւ ան էր միակ արժանաւորը ղեկավար լինելու արշաւանքին, կամ առնուազն լինելու ղեկավարի օգնական, բայց զայն կը կարգեն միայն յիսնապետ, իսկ խմբի ղեկավար կ'ընտրեն Վարդանը, անոր օգնական՝ Իշխան Արղութեանը, հարիւրապետներ՝ Փոխիկը, Ախպէրը եւ ուրիշներ, որոնց անունները չեմ յիշեր. ձիաւորներու ղեկավար կը դառնայ Սաքօն։ Այդպէսով մօտ 400 հոգինոց խումբ մը Յուլիսի կէսերուն ճանապարհ կ'իյնայ դէպի սահման։ Ատիկա առաջին ամենամեծ խումբն էր ամբողջ Դաշնակցութեան գործունէութեան ընթացքին։

Առաւուլ[?] լեռ կայ որ կը բաժնէ Տաճկաստանի սահմանը Պարսկաստանէն. այդ լեռան լանջերին է Խանասորը, որտեղ զոզան էր ելած Մազրիկցի աշիրէթը, ան որ կոտորած էր Աւետիսեանի խումբը։ Որոշում կը տրուի բնաջինջ ընել այդ աշիրէթը իր ցեղապետ Շարաֆ բէկով։ Երկու օր խումբը աննկատելի ճանապարհ կ'երթայ լեռներով եւ կը պահուի Առաւուլի ծալքերուն մէջ, իսկ գիշերը ճանապարհ գնալով կը պաշարէ Մազրիկցիներու աշիրէթը։ Արշալոյսը դեռ չբացուած խումբը կը յարձակի Մազրիկցոց վրայ եւ կը կոտորէ ձեռք ընկածը։ Քիւրտերը յանկարծակիի գալով դիմադրութիւն չեն կրնար ցոյց տալ, եւ կը սկսին փախչիլ, ձգելով ամէն ինչ։ Կը յաջողի ճողոպրիլ եւ Շարաֆ բէկը, թողնելով իր աշիրէթը ֆէտայիներու ձեռքին։ Քիւրտերէ շատերը կը սպաննուին, իսկ մերոնք, քանի դեռ շրջակայ աշիրէթները չէին կտրած իրենց ետեւը, կը սկսին նահանջել դէպի Սալմաստ։ Ամէն կողմէ ձիաւորներ կը հասնին եւ կ'աշխատին նահանջի ճանապարհները կտրել։ Ֆէտայիները կը կռուին եւ կուտան իրենցմէ 19 սպաննուածներ եւ

կորսուածներ, որոնց մէջ Կարօն(*)։

Խումբը իր վրայ դրած խնդիրը գրեթէ յաջողութեամբ լուծելէ յետոյ, կը դառնայ Սալմաստ։ Բայց արդէն տաճիկ կառավարութիւնը սկսած էր դիմումներ կատարել պարսից կառավարութեան մօտ, պահանջելով զսպիչ

միջոցներ ձեռք առնել հայ ֆէտայիներու դէմ։ Կրնային լուրջ բարդութիւններ ծագիլ։ Մնաց որ այլեւս միտք չկար այդչափ զինուորներ եւ գործիչներ պահել Ատրպատական։ Այս նկատումներով, կ'որոշուի զինուորները զանազան ճանապարհներով փոխադրել Կովկաս եւ ուրիշ վայրեր, որով Պարսկաստանը կը դատարկուի ֆէտայիներէ։ Սալմաստ կը մնայ միայն փոքրիկ խմբակ մը։ Գործիչ-

(*) Թէ ի՞նչ է պատահեր իրականին մէջ Կարօի հետ, ոչ ոք գիտէ. կարծիքներ կան, որ ան սպաննուած է քիւրտերէ, իսկ ոմանք ալ կ'ենթադրեն թէ ան ինքնասպան եղած է։ Ձայն ոչ ոք տեսեր է յարձակումը վերջանալէն յետոյ՝ նահանջի ընթացքին։ Կարօն արդէն մօտ մէկ տարի մահ կը փնտռէր։ Ան ունէր հոգեկան խոր վիշտ մը, որ առաջ եկած էր Մարոյի հանդէպ տածած սէրէն։ Մարօն ուսուցչուհի էր Թաւրիզ եւ դաշնակցական էր։ Ան եւս խելագարի նման սիրահարած էր Կարոյին։ Բայց քանի որ այդ ատենները հոն (ինչպէս Տաճկաստան մինչեւ վերջերը), կը տիրէր հոգեբանութիւն մը, որ սիրահարութիւնը եւ ամուսնութիւնը արգելք կը լինին յեղափոխականի ազատ գործունէութեան եւ սէ՛րը որպէս շղթայ մը, կը կաշկանդէ ուխտեալ յեղափոխականի թռիչքները, Կարօն եւ Մարօն կը ջանային խեղդել իրենց բնական զգացումները։ Եւ որպէսզի Մարօն ազատէ եռանդուն եւ միշտ երկիր ձգտող Կարօն սիրոյ կաշկանդումներէն, ինքնասպան կը լինի եւ նամակ մը կը ձգէ Կարոյին, յայտնելով թէ ինչ պատճառներէ դրդուած կ'ընէ այդ քայլը։ Կարօն իր սիրած աղջկայ մահէն յետոյ ոչ թէ ինքզինքն ազատ կը զգայ կաշկանդումէ, այլ կը մատնուի խոր յուսալքութեան ու հոգեկան տանջանքներու։ Կեանքը այլեւս դատարկ ու անարժէք կը դառնայ անոր համար։ Ատով պիտի բացատրել անոր անժամանակ ու խորհրդաւոր անհետանալը։ Գուցէ ան գնաց Մարոյի ետեւէն, գնաց զայն փնտռելու համար…

ներն ալ կը քաշուին Կովկաս, բացի Սամսոնէն որ մինչեւ վերջ հոն կը կենայ։ Մէկ կողմէ կաշառքը, միւս կողմէ պարսիկներու աւանդական անտարբերութիւնը՝ պատճառ կը դառնան, որ այս դէպքերը անցնին անուշադիր։ Կը ձերբակալուին միայն տասնեակ մը Աղբակեցիներ ու կը յանձնուին տաճկական հիւպատոսին, որ տեսնելով անոնց ֆէտայի չլինելը, կ'ազատէ զանոնք եւ ատով ալ խնդիրը կը փակուի։

Խանասորի արշաւանքի բարոյական արժէքը մեծ եղաւ կուսակցական վերակենդանացման եւ քիւրտերու հետ բարեկամանալու տեսակէտէն։ 1896 թուականէն յետոյ, ընդհանուր յուսալքում կը տիրէր հայութեան մէջ. յեղափոխականներու վարկը ինկած էր ժողովրդի աչքին։ Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ ամենահին եւ ամենէն ուժեղն էր հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու մէջ, ենթակայ էր առաւել չափով ռէակցիայի հարուածներուն։ Յուսալքումը թափանցած էր ոչ միայն ժողովուրդի, այլ նոյն իսկ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ եւ մինչ նա, ազդուելով այդ ամենքէն, համարեա թէ ձեռք կը քաշէր Տաճկահայ խնդրէն, Դաշնակցութիւնը Խանասորի արշաւանքով կը յայտարարէր գործով որ ինքը պիտի շարունակէր Հայկական հարցի հետապնդումը, մինչեւ որ ան գոհացուցիչ լուծում մը ստանար։ Խանասորի մեծ դէպքը լքուած հոգիներուն կենդանութիւն տուաւ։ Դաշնակցութիւնը, շնորհիւ այդ արշաւանքի, խլեց Հնչակեան կուսակցութենէն խոշոր հատուածներ եւ առաւ ու ձուլեց իր մէջ։

Արշաւանքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ քիւրտերու հոգեբանութեան վրայ։ Անոնք տեսան որ Հայը կրնայ պատժել զինքը կոտորողը եւ կրնայ ընել ատիկա կազմակերպուած եւ բաւականին մեծ ուժերու միջոցով։ Անոնք սկսան վախնալ հայերէն եւ հասկցան որ ապագային ամէն անգամ պատասխանատու պիտի ըլլան իրենց արարքներուն համար՝ ընդդէմ հայերու։ Խոր տպաւորութիւն ձգեց քիւրտերու վրայ նաեւ ֆէտայիներու ուժը, որ չափազանցեալ ձեւով անդրադարձաւ անոնց երեւակայութեան մէջ։ Դաշնակցութիւնը այսուհետեւ կը պատկերանար անոնց որպէս մի պետութիւն, որ թէեւ թոյլ էր Տաճկաստանի համեմատութեամբ, բայց ունէր պահանջներ, որոնք արդար էին եւ որոնք օր մը կրնային իրականանալ։ Հայերը, կ'ենթադրէին քիւրտերը, կարող էին իշխանութիւն ունենալ եւ պատժել զիրենք։ Ատոր իբրեւ հետեւանք, անոնք աւելի զգոյշ կը դառնան, կը հակուին դէպի չէզոքութիւն եւ նոյն իսկ կը սկսին որոշ համակրութիւն տածել դէպի հայերը։ Քիւրտերու հոգեբանութեան մէջ առաջ եկած այս փոփոխութիւնները ապագային հիմք պիտի ծառայէին բարեկամութեան եւ համերաշխութեան սկզբունքներու համար։ Ինչպէս հայերու, բայց մասնաւորապէս քիւրտերու համար, գնահատելի եւ պաշտելի է ֆիզիքական ուժը։ Եթէ մէկը ուժ չունի եւ յենուած է միայն գեղեցիկ քարոզներու վրայ, ան քիւրտի աչքին ոեւէ արժէք չի ներկայացներ։ Խանասորի դէպքով սահմանամերձ բոլոր քիւրտերը զգացին որ հայերը

կարող են եւ ուժ ներկայացնել։ Ատով պիտի բացատրել այն հանգամանքը, որ 97 թուականէն յետոյ, քիւրտերու յարաբերութիւնները դէպի ֆէտայիները ոչ թէ վատացան, այլ, ընդհակառակը, դէպի բարեկամութիւն կամ չէզոքութիւն թեքուեցան, որի հետեւանքով ալ Սալմաստի եւ Վասպուրականի գործունէութիւնը հիմնովին փոխուեցաւ։ Մինչ այդ, ռազմամթերքի փոխադրութիւնները կը կատարուէին խումբերու միջոցով, որոնք մի մի հրացան առած, մեծ մասամբ կռուով, որու ընթացքին մեծ քանակութեամբ զոհեր կուտային, կ'երթային մինչեւ Վան։ Այնտեղէն խումբի մի մասը, զէնքերը հոն թողնելով, իսկ միւս մասը այդ անցէնները[?] պաշտպանելու համար, առնելով տարած զէնքերու մի մասը, նորէն կը վերադառնային Սալմաստ, որպէսզի վերստին զինուին եւ դառնան Երկիր։ Տարուած ռազմամթերքին 15–20 առ հարիւրը միայն կը հասնէր իր նպատակին, իսկ մնացածը կամ կը կորսուէր, անցնելով քիւրտերու ձեռքը կռիւներու ընթացքին, կամ կը ծախսուէր ճանապարհին այդ նոյն կռիւներու ժամանակ, եւ կամ յետ կուգար նորէն Պարսկաստան։ Երկիրը իրականին մէջ, շատ քիչ օգուտ կը ստանար այդ խումբերէն, բայց ուրիշ միջոց չկար, որչափ ատեն որ քիւրտերը թելադրուած տաճիկ կառավարութենէն, անպատասխանատու կերպով ամէն մի գնացող կարաւան կը խուզարկէին ու կը թալլէին, ամէն մի օտարական կը ձերբակալէին, ամէն մի մարդ, լինի հայ թէ քիւրտ, եթէ ան

կը կասկածուէր թէ զէնք, նամակներ կամ գրականութիւն կը փոխադրէ, կը սպաննէին։

Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, սակայն, բոլոր քիւրտերը ինքզինքնին զսպուած կը պահէին եւ եթէ կառավարութեան անմիջական ճնշումը չլինէր, չէզոք դիրք կը բռնէին եւ երբեմն ալ նոյն իսկ կ'օգնէին մեր փոխադրական գործին։ Որով, եթէ մինչեւ 1908 թիւը, մօտ տասը տարի, քիչ եղած են կռիւները եւ քիչ խումբեր անցեր են դէպի Վասպուրական, բայց շատ բեղմնաւոր եղած է մեր աշխատանքը։ Սալմաստի եւ վանքի միջոցով միայն, փոխադրուեր են միլիոնաւոր փամփուշտներ եւ հազարաւոր զէնքեր, եւ մարդկային զոհերի թիւը եւ զէնքերու կորուստները շատ աւելի սակաւ են եղած, քան 90–96 թ. թ.։

1897-ին Սալմաստի մէջ կը մնայ Լեւոնը, Յովհաննէս Խանաղեան[?] անունով ուսուցիչ մը, որ նամակներ կը գրէ եւ կ'ուղարկէ եւ կապ

պահպանելու գործը մինակը կը կատարէ։ Ուրիշ աչքի ընկնող մարդիկ չլինելով Սալմաստ, տաճիկ եւ պարսիկ կառավարութիւններու ուշադրութիւնը կը հեռանայ այս կէտի վրայէն։ Այդ ժամանակամիջոցին արդէն գործի գլուխ անցած էին իրենք՝ Սալմաստցիք, որոնցմէ էր Ղալասարի յայտնի Սարգիսը։ 1898-ին կուգայ նաեւ Սամսոնը եւ աւելի հաստատուն հիմերու վրայ կը դնէ փոխադրական եւ Երկրի հետ կապ պահպանելու գործը։

Այդ ժամանակները Երկիր կը գտնուէր Վազգէն Տէրոյեանը։ Անոր օգնելու համար կ'ուղարկուի Շարօն խմբով մը, բաղկացած 10–15 հոգիէ։ Շարօն Աբաղայ կռուի կը բռնուի քիւրտերու հետ։ Քիւրտերը չէն յաջողիր լուծել Մազրիկցիներու վրէժը, ընդհակառակը, Շարոյի փոքրիկ խումբը հրաշքներ կը գործէ եւ ատով աւելի կ'ամրացնէ ֆէտայիներու զօրութեան ու անպարտելիութեան գաղափարը։ Թէեւ Շարօն կը կորսնցնէ երեք հոգի իր զինուորներէն՝ Ամրէն[?], Կարապետը (երրորդին անունը չեմ յիշեր), բայց կը խլէ թշնամիներէն 20-է աւելի զոհեր ու տեղ կը հասնի։ Շարոյի խումբի անցնիլը պատճառ կը դառնայ որ տաճիկ կառավարութիւնը նորէն ուշադրութիւն դարձնէ

Սալմաստի վրայ. խուզարկութիւններ կը կատարուին եւ կը ձերբակալուին տեղացիներէն ու դրսեցիներէն քանի մը հոգի, որոնց մէջ Սարգիսը, բայց շուտով կաշառքներով ու տուգանքներով բոլորն ալ կ'ազատուին։

Բագրատ Վարդ. Թաւաքալեանէն յետոյ, Արմենական Արսէն անունով վանեցի վարդապետ մըն էր որ կը հովուէր Սալմաստը։ 1899-ին, անոր կը յաջորդէ Խաչիկ Վարդապետը, որու հետ կուգայ Եփրեմը՝ իբրեւ ծառայ։ Այդ թուականին պարսից կառավարութիւնը, տաճկաց ճնշման տակ, աւելի ուշադրութիւն կը դարձնէր Սալմաստի վրայ։ Միւս կողմէ, Սալմաստի ժողովուրդին տրամադրութիւնը շատ մը գիւղերու մէջ ի վնաս յեղափոխականներու էր։ Դեռ մի կողմ թողած այն ընդհանուր յուսալքումը որ առաջ էր եկած հայութեան մէջ Տաճկահայաստանի անյաջողութիւններու պատճառով, կային նաեւ որոշ արդարացուցիչ պատճառներ։ Նախ՝ Սալմաստեցիներու վրայ ծանրացած էին այնպիսի մեծ քանակութեամբ զինուորներ որ անոնց պահելը վեր էր այդ փոքրիկ եւ աղքատ շրջանի ուժերէն։ Երկրորդ՝ գիւղերուն մէջ ցրուած զինուորները երբեմն անկարգութիւններ եւ բռնութիւններ[?] կ'ընէին եւ ատիկա

արդարացի կերպով ժողովրդեան մէջ դժգոհութիւն առաջ կը բերէր։ Սալմաստ տեղաւորուած մօտ 500 զինուորները ամէնն ալ գաղափարական մաքուր եւ յեղափոխական ոգիով տոչորուած անձնաւորութիւններ չէին. ատոնց մէջ սպրդած էին եւ շատ կասկածելի մարդիկ՝ իրենց բարքով ու վարքով։ Ատկէ զատ, պարսիկ պաշտօնեաները ֆէտայիները ձերբակալելու պատրուակով յաճախ կուգային գիւղերը եւ տուգանքներ կ'առնէին։ Տնտեսական եւ հոգեբանական այս դրութիւնը պատճառ դարձած էր որ ստեղծուի որոշ հակակրանք ժողովրդի մէջ յեղափոխականներու հանդէպ, թէեւ պակաս չէր թիւը նաեւ անոնց, որոնք հաստատ մնացած էին իրենց համակրութիւններուն մէջ եւ կը շարունակէին գործակցիլ մեր կուսակցութեան հետ։

Այդ ժամանակները բոլորովին անհետացաւ Արմենական կուսակցութիւնը Սալմաստէն։ Ինչ կը վերաբերի Հնչակեաններուն, անոնք մնացած էին միայն մէկ գիւղի՝ Փայաջուկի մէջ, եւ այն ալ աննշան քանակութեամբ, իսկ միւս բոլոր գիւղերուն

մէջ, եթէ տիրական չէր, բայց գոնէ համակրութիւն կը վայելէր Դաշնակցութիւնը։ Եւ Դաշնակցականները, ուսուցչի (ինչպէս Սամսոնը), ծառայի (ինչպէս Եփրեմը) եւ կամ պարզ գիւղացիի ու գաղթականի հագուստներու տակ, կը շարունակէին իրենց աշխատանքները։

Կուսակցական գործը կը տարուէր երկու ուղղութեամբ։ Նախ՝ ջանք կը թափուէր շարունակել փոխադրական յարաբերութիւնը Երկրի հետ, այնտեղ ուղարկելով քիւրտերու եւ հայերու միջոցով կազմուած զինատար խումբեր, «ապրանք» եւ միաժամանակ նաեւ զինուորական խումբեր։ Կուսակցութեան երկրորդ մտահոգութիւնն էր մշակութային գործունէութիւնը, որուն ան լծուած էր մեծ եռանդով։

Երկիր ուղարկուած խումբերէն յիշատակենք Փոխիկի խումբը(*), որ մօտ 15 հոգիով կ'անցնի անվտանգ մինչեւ Վան։ Բայց այնտեղ չկար այլեւս Տէրոյեանը, որ սպաննուած էր Կուռուբաշի կռուին եւ զինուորական խմբի պահելը Վանի մէջ դարձած էր դժուար։ Այնտեղ եւս այդ ատենները յուսահատութիւն եւ յուսալքում կը տիրէր։ Փոխիկը կը ստիպուի թողնել Վանը եւ 10 հոգիով վերադառնալ դէպի Սալմաստ։ Ճանապարհին կռիւի կը բռնուի, բայց կը յաջողի խուսափիլ եւ ապաստանել Սալմաստի Մահլամ գիւղը։

Մահլամի գիւղացիք խորհուրդ կ'ընեն եւ կ'որոշեն չընդունիլ Փոխիկին խումբը եւ կ'առաջարկեն անոնց չմտնել իրենց գիւղը։ Բայց զինուորները յոգնած ու դադրած, ոտքերնին ուռած, չէն կրնար գիւղէն հեռանալ (եւ ո՞ւր հեռանային), եւ կը տեղաւորուին գիւղէն դուրս, այգիներու մէջ, բացօթեայ, իսկ

(*) Որպէսզի կառավարութիւնը քիչ ուշադրութիւն դարձնէ Սալմաստի վրայ եւ ժողովուրդն ալ հանգիստ լինի, Սամսոնը Փոխիկի խումբէն զատ, Վան կ'ուղարկէ նաեւ Ախպէրի խումբը (որու մէջ էր Դարմօն) Վանքի ճանապարհով։ Այս խումբը՝ բաղկացած 12 հոգիէ, չ'անցնիր Երկիր սակայն, եւ կը տեղաւորուի վանքին մէջ եւ անոր շրջակայքը, որովհետեւ լուր կը ստացուի որ Վանը նեղ վիճակի մէջ է եւ ճանապարհներն ալ փակուած են։

Փոխիկը, որ ծանր հիւանդ էր, կը տանին Ղալասար՝ բժշկելու համար։ Մահլամի գիւղացիներու «մեծամեծները» կուգան Դաշնակցութեան ներկայացուցչին՝ Սամսոնին մօտ, կը պատմեն անոր եղելութիւնը եւ կը խնդրեն հեռացնել գիւղէն այդ զինուորները, հակառակ պարագային, իրենք պիտի երթան եւ յայտնեն Զարդամին[?] եւ կառավարութեան։ Սամսոնը կը համոզէ որ գոնէ մի երկու օր միջոց տան, բայց գիւղի ներկայացուցիչները, կարծելով որ կ'ուզէ ժամանակ վաստկել՝ որպէսզի զինուորները կամաց կամաց նորէն ոտքի տեղ ընեն ու մտնեն գիւղը, ուղիղ կ'երթան Զարդամին ու կը խնդրեն որ իրենց գիւղէն դուրս ընեն ֆէտայիները եւ կամ բանտարկեն։

Մահլամ գիւղի այգիի մէջ տեղաւորուած 8 զինուորներէն միայն 3-ը հրացանով էին։ Արշալոյսին պարսիկ սարբազներ կուգան եւ կը շրջապատեն այդ զինուորները։ Պարսկաստանի մէջ արգիլուած էր կռիւ ընել պարսիկներու դէմ, ուստի առանց կռուի մերոնք կ'ուզեն հեռանալ ու բարձրանալ լեռը։ Ճանապարհին անոնցմէ մէկը կը սպաննուի, իսկ միւսները կ'երթան եւ կը մտնին բուրջի մը մէջ։ Այդտեղ պարսիկները կը սպաննեն եւ կամ կը վիրաւորեն մէկ-երկու հոգի, թէեւ մերոնք որեւէ դիմադրութիւն ցոյց չէն տար, եւ ապա կը ձերբակալեն միւսները։ Այդ դժբախտները այնպէս կը կարծէին որ զիրենք պիտի չսպաննեն եւ պիտի կրնան կաշառքով ազատիլ, ինչպէս ցարդ եղած էր։ Բայց սխալած էին· բոլորն ալ կը սպաննեն, գլուխները կը կտրեն ու կը տանին Դիլման,

յայտարարելով որ կռուի մէջ են սպաննած բոլորն ալ։ Այդ լուրին վրայ Եփրեմը նոյն օրն իսկ կը հաւաքէ 6–7 հոգի զինուորներէն, որոնց մէջ Սարբազ Խէչօն, Դարմօն, Գրէն եւ միւսները, եւ առանց հաշուի առնելու որ Մահլամի մէջ նստած էին Զարդամի զինուորները, որպէսզի պաշտպանեն դաւաճանները, կ'երթայ գիշերով այդ գիւղը, կը մտնէ Մուղսի Դաւիթի տունը, որ հեղինակներէն էր զինուորներու սպանման եւ սուրի կը քաշէ Դաւիթը եւ անոր ընտանիքին բոլոր անդամները։ Յետոյ նորէն ծածուկէն դուրս կ'ելլէ գիւղէն։ Առաւօտեան, երբ Մուղսի Դաւիթի դուռը չի բացուիր, ժողովուրդը եւ գիւղը գտնուած պարսիկ զինուորները ներս կը մտնեն անոր տունէն եւ կը տեսնեն սոսկալի պատկերը։ Այս սպանութիւնը այնքան կ'ազդէ սարբազներու վրայ, որ փոխանակ շարունակելու մնալ գիւղը, դուրս կ'ելլեն այդտեղէն ու կը հեռանան։ Իսկ դաւաճանները, որոնք երկու հոգի էին՝ Առաքել եւ Ստեփան, կը փախչին Մահլամէն։ Բայց անոնք եւս չեն ազատիր· մէկը կը սպաննուի շուտով, իսկ միւսը, որ փախած էր Ռուսաստան, կը յաջողին սպանել միայն 1905 թուին։

Սկսած 1899-ի թուէն, երբ տեղի ունեցաւ այս դէպքը, մինչեւ 1902 թ. կ'անցնին միանգամայն խաղաղ տարիներ։ Այդ թուականներուն կը հրաժարին Երկիր մարդ ու զէնք ուղարկելու նախկին սիստեմէն։ Կարեւոր ընկերներէն շատերը, ինչպէս Վարդգէսը, Սասունի Վահանը, Երկիր կ'անցնին ծպտուած, քիւրտերու միջոցով, առանց կռուի եւ ղալմաղալի (աղմուկի)։ Այդ թուականներուն «ապրանքները» (ռազմամթերք) մէկ կողմէն կը ստացուէին Թաւրիզէն, այնտեղ պատրաստուած յատուկ կառքերով եւ միւս կողմէ՝ կուգային Ջուլֆայէն՝ Խոյի վրայով՝ եւ կը պահուէին Սարգսի միջոցով պահեստներուն մէջ։ Իսկ Սամսոնը, որ բոլոր գործերու վերին հսկողն էր, կը պատրաստէր սուրհանդակային եւ փոխադրական գիծեր, կ'օգտագործէր այդ նպատակով վարձկան քիւրտեր կամ պարսիկներ ու երբեմն ալ հայեր՝ քրդերու հետ խառն։ Ասոնք շարունակաբար կ'երթային կուգային եւ ռազմամթերք, գրականութիւն, նամակներ եւ երբեմն ալ մարդիկ կը տանէին ու կը բերէին։

Միաժամանակ, ժողովուրդը քիչ մը շունչ առած հոն մինչ այդ ապաստանած զինուորները կերակրելու ծանր պարտականութենէն, ինչպէս նաեւ պարսիկ կառավարութեան տուգանքներէն, ի վիճակի էր նուիրուելու մշակութային եւ յեղափոխական խաղաղ աշխատանքներու։ Այդ յետամնաց գաւառին մէջ կը բացուին կանոնաւոր դպրոցներ, կը հիմնուին գրադարաններ եւ կը

կազմակերպուին ներկայացումներ։ Կեանքը մտնելով այսպիսի բնական ու խաղաղ հունի մէջ, Երկրի գործն ալ աւելի արդիւնաւոր եւ աւելի ուժգնօրէն առաջ կը տարուի՝ Սալմաստի միջոցով։

1903–4 թ.թ. Սալմաստի մէջ եռուզեռ կը տիրէր։ Երկրէն

աւելի յաճախ դուրս կուգային մարդիկ գնալու, Սալմաստի վրայով, դէպի Կովկաս, Բալկանները եւ մասնակցելու Ընդհ. Ժողովին։ Ատոնց կարգին յիշենք Երկաթը, Ջոջ-Աղան եւ ուրիշները։ Դրսէն ալ Երկիր կը մտնէին նոր ուժեր եւ նոր գործիչներ, ինչպէս, օրինակ, Կոմսը, Իշխանը, Սերգէյը (Արամը) եւայլն։ Ձէնքերու փոխադրութիւններ կը կատարուէին աւելի յաճախ եւ մեծ քանակութեամբ։ Ալեքսանդրապոլի պահեստներէն գողացուած փամփուշտներու մեծ մասը եւ այն զէնքերը որ կը գնուէին Տուլայէն եւ Սիբիրէն, կը կեդրոնանային Սալմաստ, Սամսոնի ձեռքը, Սարգսի պահեստներուն մէջ եւ այդտեղէն գիշերով կամ նոյն իսկ ցերեկով, քիւրտերու եւ պարսիկներու կարաւաններու կամ շալակաւորներու միջոցով կը փոխադրուէին անվտանգ մինչեւ Վան։

Փոխադրութիւնները կը կատարուէին երեք ուղղութեամբ։ Նախ՝ Թադէոս Առաքեալի վանքի միջոցով, որու մասին խօսեցայ ասկէ առաջ։ Յետոյ՝ ուղղակի Խոյի եւ Կոթուրի վրայով, առանց մտնելու Թադէոս Առաքեալի վանքը եւ կամ Սալմաստ։ Եւ վերջապէս, երրորդ կէտն ալ Սալմաստն էր, որ երկու ճանապարհով ալ կը լեցնէր իր պահեստները։ Այդ կէտերէն իւրաքանչիւրին մէջ կ'աշխատէին յատուկ մարդիկ։ Չորրորդ գիծ մըն ալ կ'ուզէին բանալ Ուրմիայէն դէպի Լեռնապար[?]։

Գործը վերոյիշեալ ուղղութեամբ պիտի շարունակուէր մինչեւ 1908 թուականը։ Այդ թուականներուն միտք կը յղացուի, մեզի միացնելու նպատակով, կապ հաստատել Ջուլամերիկի ասորիներուն ու Մար-Շիմոնին, եւ քիւրտերու Շէյխ Թահիային[?] հետ, որպէսզի Վասպուրականի մէջ հայերու, ասորիներու եւ քիւրտերու հետ միասին շարժում ստեղծուի։ 95–96 թուականներուն այդ միտքը կը ժպտար Դաշնակցական գործիչներուն եւ այդ նպատակով ուղարկած էին Ուրմիա երկու ընկերներ՝ բանակցելու Մար-Շիմոնի հետ։ Ասոնք, սակայն, գործնական արդիւնքի չէին հասած։ Նոր փորձ այնուհետեւ կը կատարուի Մալխասի միջոցով, որ կը բանակցի Շամդինանի շէյխի եւ ասորիներու հետ, որպէսզի ատոնք միասին դուրս գան հայերու հետ տաճիկներու դէմ։ Այդ բանակցութիւնները թէեւ

գործնական մեծ արդիւնքներ չտուին, բայց ունեցան այն հետեւանքը որ գոյութիւն ունեցած հակակրանքը դէպի մեզ վերացաւ եւ հնարաւորութիւններ ստեղծուեցան նոյն իսկ այդ երկար ճանապարհներով երբեմն կապուիլ Երկրի հետ։

Սահմանամերձ քիւրտերը, որ բռնած էին Մասիսէն մինչեւ Ուրմիա ձգուող տարածութիւնը, մեզի հանդէպ թշնամական վերաբերմունք չունէին եւ նոյն իսկ բարեկամներ էին։ Մադրիկցի[?] Շարաֆ բէկն անգամ կ'աշխատէր բարեկամ լինել, եւ անոր այդ բարեկամութիւնը այնքան համարձակութիւն էր տուած մերոնց, որ երբեմն նոյն իսկ օր ցերեկով կը ճամբորդէին։ Ատոնցմէ էր Շաւոն, որ կովկասեան շորեր ու չերքեզկա հագած, քանի մը քիւրտերու հետ, մինակ Աբաղայի վրայով կ'ուղեւորուի դէպի Վան։ Բայց երբ Աբաղայի սահմաններուն վրայ գտնուող աղբիւրի մը վրայ կռացած՝ կ'ուզէ ջուր խմել, կը սպաննուի իրեն ուղեկցող քիւրտերու կողմէ։ Այդ սպանութիւնը կը կատարուի, սակայն, պարզապէս Շաւոյի գոյքը սեփականացնելու ձգտումով։ Նոյնպիսի տխուր բախտի կ'արժանանայ Ջոջ-Աղան, որ Ընդհ. ժողովէն կը վերադառնայ դէպի Վան փոքր խմբով մը (5 հոգի)։ Ան ճանապարհին կռուի կը բռնուի ու կը սպաննուի, առանց կարենալու զեկուցում տալ Ընդհ. ժողովի մասին։ Բայց այդ փոքրիկ դէպքերը արգելք չեղան, որպէսզի փոխադրական եւ կապի գործը իր բնականոն ճամբով ընթանայ։

Ամէն ինչ խանգարեց, սակայն, Դումանի խումբի կռիւը, որուն ես ալ մասնակցեցայ եւ որու մասին արդէն պատմած եմ վերը։

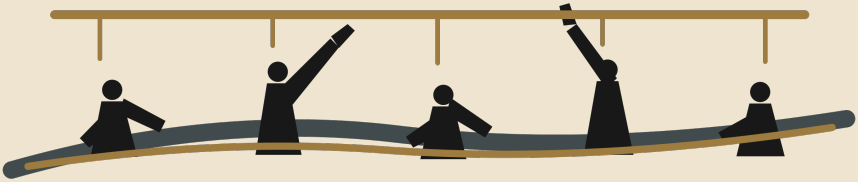

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

Սալմաստի գործիչները

The Salmast Field-Workers

Սալմաստի գործիչներն ու ժառանգութիւնը

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ· — ՍԱՄՍՈՆԸ, ՍԱՐԳԻՍԸ·

Կ'ԵՐԹԱՄ ԽՈՅ· ՄԱԼԽԱՍԸ·

ՎԵՐՍՏԻՆ ԹԱԴԷԻ ՎԱՆՔԸ, ԲԺԻՇԿ ՌՈՒԲԷՆԻ ՀԵՏ·

Երբ ես երկրորդ անգամ Կովկասէն եկայ Սալմաստ, հոն քիչ բան փոխուած գտայ: Կուսակցական գործերը կ'ընթանային նախկին ձեւով եւ նոյն իսկ աւելի ուժգին թափ առած էին:

Սասունը ընկած լինելով, Անդրանիկը իր զինուորներու հետ դուրս եկած էր դէպի Սալմաստ՝ վանքի ճանապարհով. անոր ետեւէն Վանէն դուրս եկած էր նաեւ Կոմսը: Ասոնց փոխարէն Երկիր էին անցած նոր ընկերներ՝ Արամը[?], Յարութիւնը, Շահբազը եւ միւսները:

Անդրանիկը եւ Կոմսը անցած էին արտասահման, բայց անոնց զինուորները մնացած էին Սալմաստ եւ հոն նոր մթնոլորտ մը ստեղծած էին:

Ինչպէս ըսի վերը, քիւրտերն ու պարսիկները Սալմաստի հայ գիւղերու վրայ այլեւս բռնութիւններ[?] չէին գործադրեր սկսած այն օրուանէ, երբ «Ջան Ֆիտայիները» բոյն էին դրած հայերու մէջ: Հայկական գիւղերը, ընդհանրապէս, ազատ էին կողոպուտէ եւ աւերումէ: Քիւրտերը իրենց ալան-թալանը կ'ընէին այլեւս միայն թաթար գիւղերէն: Այսպէսով, թաթարի

գիւղերը աւելի դժբախտ վիճակի էին ենթարկուած, քան թէ հայերունը։ Սասունի եւ Մուշի զինուորները, լեցուելով այդ

փոքրիկ գաւառակը, դարձած էին պաշտպան ոչ միայն հայերու, այլ եւ տեղական թաթարներու։ Սալմաստի թաթարները կը պահէին քանի մը ֆէտայիներ իրենց գիւղերուն մէջ, որովհետեւ ասոնց ներկայութիւնը բաւական էր որպէսզի քիւրտերը համարէին այդ գիւղը ֆէտայիներու գիւղ եւ այլեւս չթալլէին այնտեղի բնակիչները եւ կամ վերադարձնէին անոնցմէ խլած կողոպուտը։

Բազմաթիւ մանր-մունր դէպքեր ու կռիւներ եղած էին աւազակներու եւ այդ նորեկ զինուորներու միջեւ, որոնց շնորհիւ բարեկամութիւն եւ փոխադարձ համակրանք ստեղծուեր էր տեղական թաթարներու եւ հայերու միջեւ։ Նոյն պատճառով քիւրտերու մէջ աճած էր վախը ֆէտայիներէ։ Իրերու այս նոր կացութիւնը ունէր նաեւ այն օգտակարութիւնը, որ կուսակցութեան եւ Սալմաստի փոքրաքանակ հայ ժողովրդեան վրայէն վերացած էր մասամբ զինուորներ պահելու ծանրութիւնը։

Քանի մը խօսք ալ Սալմաստի գործիչներու մասին, որոնց հետ մէկ երկու ամիս միայն մնալէ վերջ, մնաս բարեաւ ըրի ու բաժնուեցայ, կարծելով որ այլեւս չպիտի տեսնեմ զանոնք։

Սալմաստի կուսակցական ներկայացուցիչը Սամսոնն էր, «Սամսոն Խանը», ինչպէս կը կոչէին զայն պարսիկները։ Հայերը զայն կ՚անուանէին «Պարոն Սամսոն»։ Ինչպէս վերը ըսի, սկսած 1898 թուէն, այդ ընկերը միայնակ փոխարինեց Սալմաստի մէջ բոլոր այն գործիչները, որոնք Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, ստիպուած եղան հեռանալ Պարսկաստանէն։ Մինչեւ անոր Սալմաստ գալը, դէպի Երկիր տանող փշոտ ճանապարհը բաւական մաքրուած էր։ 7-8 տարուայ իր գործունէութեամբ, կուսակցութիւնը բաւական փորձառութիւն ձեռք բերած էր տեղական ժողովուրդը իր հետ կապելու, Երկրին օգտակար լինելու, զէնքեր փոխադրելու, կապ պահպանելու, խումբեր ուղարկելու եւ կառավարութեան հետ յարաբերութիւն մշակելու եւ այլ կարգի գործերու մէջ։ Սամսոնը օգտուեցաւ ձեռք ձգած արդիւնքէն եւ Սալմաստի ու շրջակայքի մէջ կատարուող գործունէութիւնը կարողացաւ դնել ամուր հիմքերու վրայ։ Ան քիչ

զոհաբերութեամբ եւ քիչ զոհերով կարողացաւ մեծ արդիւնքներու հասնիլ։

Սամսոնը մեծ կրթութիւն չունէր, բայց ջանասիրութեամբ եւ ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերած էր որոշ հմտութիւն, այնպէս որ կրնար կրթուածներուն իսկ ուղղութիւն տալ եւ ղեկավարել յեղափոխութեան գործը: Ան արհեստաւոր մըն էր, զինագործ մը, որ նախապէս կ'աշխատէր Թորոսի եւ Կարոյի հետ Թաւրիզ, բայց դիտելու ընդունակութիւն ունենալով, կրցեր էր ձեռք բերել փորձառութիւն եւ ատոր շնորհիւ էր որ դարձած էր հեղինակութիւն իր շրջապատին համար: Թերեւս իր արհեստի բերումով, ան ունէր յամառութիւն եւ ուժեղ կամք, եւ կրնար զսպել եւ ենթարկել այնպիսի զինուորական ուժեր, զորս կառավարելը եւ իրեն ենթարկելը մեծ դժուարութիւններու հետ էր կապուած: Եւ որպէսզի առաջն առնէ անկարգութեանց եւ յարգել տայ կուսակցական կանոններն ու աւանդութիւնները, ան չէր խուսափեր խիստ միջոցներու դիմելէ՝ ծեծէն սկսած մինչեւ գնդակահարութիւն: Այդպէսով, այդ կարճահասակ մարդը իր շրջապատի մէջ ստեղծած էր դէպի ինքն համակրութիւն, պատկառանք եւ վախ: Ատոր կը նպաստէր նաեւ այդ մարդու հասարակ բնաւորութիւնը, սիրալիր եւ տակտով լինելը, որ երբեմն խորամանկութեան հետ կը խառնուէր:

Ան չէր օգտուեր իր դիրքէն, զոր տուած էին անոր կուսակցութիւնը, իր շրջապատը եւ կամ կառավարութիւնը: Անհատական կեանքի մէջ մնացեր էր նոյն հասարակ բանուորը՝ իր բնաւորութեամբ ու վերաբերմունքով դէպի ուրիշները: Ղեկավարի, խանի իր հանգամանքը զգացնել կուտար միայն գործի ժամանակ, եւ այն ալ շատ խիստ կերպով, իսկ իր մասնաւոր կեանքին մէջ ան պարզ եւ քաղցրաբարոյ մարդ մըն էր, որու շնորհիւ եւ իր հետ կը կապէր բոլոր խաւերը:

Սալմաստը տուած է նաեւ տեղական ուժեր, որոնց վրայ կը յենուէին մեր գործիչները: Ատոնցմէ էին Մարտիրոսն ու Զաքարէն[?], որոնք նեցուկ կը հանդիսանային Արմենական կուսակցութեան, ու անոր համար աշխատեցան ու նահատակուեցան: Ասոնք ոչ միայն Սալմաստի տեղական գործիչներ էին, այլ եւ ֆէտայիներ, եւ խոշոր դեր կատարած էին Վանի «Ջոջ կռուին»:

Աւետիսեանի ստեղծագործած այդ մարդիկ անոր կողքին ալ մեռան Բարթողիմէոս Առաքեալի վանքին մօտ:

Շատ գործիչներ կան, որոնք հոչակ[?] ձեռք կը բերեն, որոնց անունները միշտ կը յիշուին, բայց իրականին մէջ ատոնք ոչինչ պիտի դառնային, եթէ չունենային իրենց հետ այնպիսի մարդիկ, որոնք գործի իսկական ուղն ու ծուծը կը հանդիսանան: Սալմաստի շրջանին մէջ, եթէ գործի ղեկավարութիւնը կը պատկանէր Նիկոլին, Սամսոնին եւ միւսներուն (եւ նրանք էին երեւացողը եւ կարգադրողը), բայց ատոնց կողքին կար Ղալասար գիւղին մէջ համեստ գիւղացի մը, Սարգիս անունով, որու համար կարելի է ըսել, որ Սալմաստի ամբողջ գործի հոգին էր: Եթէ չլինէր այդ ինքնատիպ եւ անձնազոհ մարդը, թերեւս Սալմաստի եսասէր եւ քաղքենի ժողովուրդին մէջ հնար չլինէր ստեղծել վերը մատնանշած միութիւնն ու զոհաբերութիւնը, ինչպէս նաեւ ապահովել զէնքերու եւ կուսակցական գոյքերու անվնաս եւ անխարդախ պահպանումը: Ան դերվիշ ծնած մարդ մըն էր, որու նշանաբանն էր կուսակցութեան գոյքը պաշտպանել ամէն գնով, մոռանալով նոյն իսկ իր անձը: Այս մարդը միլիոն արժեցող գոյքերի պահապանն էր եւ փոխադրողը, բայց ինքը միշտ անօթի էր եւ միշտ աղքատ: Այդ հասարակ գիւղացին իր մէջ կ’ամփոփէր ժողովրդի անձնազոհութիւնը եւ գաղափարականութիւնը եւ կ’ապրէր միայն Հայաստանի ազատագրման ու անկախութեան խոկալով: Ան իր սիրելի ընկերներէն շատերը ճանապարհ դրած էր դէպի Երկիր, ուր քիչերն էին ողջ հասած եւ ուրկէ ալ աւելի քիչերն էին վերադարձած: Անոր մէջ անձնազոհութիւնը հասած էր ինքնամոռացութեան եւ դարձած էր տեսակ մը բնաւորութիւն: Յայտնի նշան խփող մըն էր հրացանով եւ միշտ կ’ուզէր կռիւի գնալ: Մասնակցած էր Խանասորի արշաւանքին: Դժուար է բնորոշել մեր հասարակական այդ գործիչները, որոնք իրապէս գործը վարողներն են, բայց կ’ամաչեն այդ ցոյց տալ, եւ նոյն իսկ ատոր գիտակցութիւն ունենալը մեղք կը համարեն:

Ահա ատոնց մօտ էր որ ես հիւր եղայ մօտ 10 օր: Հոն ինծի պատմեցին եւ Սերգէյի (Արամի) Երկիր անցնիլը:

Մեր ամենամեծ զուարճութիւնն էր այդ տան մէջ խաղալ

Քասարի հետ, որ հաւատարիմ էր այդ տանը այնպէս, ինչպէս Սարգիսը՝ Կուսակցութեան:

Այդտեղէն զիս կանչեցին Թաւրիզ (չեմ յիշեր ի՞նչ գործով եւ ինչո՞ւ), ուր մնացի մօտ ամիս մը, որպէս Կ. Կոմիտէի գործավար: Գրասենեակային այդ

աշխատանքը, սակայն, զիս չէր գոհացներ. ես կ՚ուզէի որքան կարելի է շուտ Երկիր անցնիլ։

Թաւրիզէն գացի Խոյ։ Կոստին այլեւս հոն չէր, ան անցած էր Կովկաս։ Այդտեղ կար ինչ որ տարօրինակ մարդ մը, լայն գլխարկով, եւրոպացու դէմքով ու հագուստով։ Ան կը խօսէր արագ-արագ, կարծես բերանին մէջ ինչ որ բան կար եւ այնպիսի հնչիւններով կը խօսէր, ինչպէս որ եւրոպացի պաստօրները։ Այս մարդը Ամերիկայի մեր ընկերներէն էր, որ եկած էր Կոստին փոխարինելու։ Ան կը կոչուէր Մալխաս, բուն անունով՝ Արտաշէս Յովսէփեան, որ իսկական հակապատկերն էր Կոստիի։ Կոստին կարճահասակ էր ու հաստ, իսկ Մալխասը՝ բարակ ու երկար։ Առաջինը կը հագուէր թափթփուած ու պատառոտած շորեր, իսկ Ամերիկայէն եկած պարոնը կը կրէր եւրոպական ճանապարհորդական տարազ։ Կոստին քաղցրաբարոյ էր եւ միշտ ժպտուն ու խոհուն, նորեկը միշտ բարկացոտ, կարծես վրադ պիտի յարձակէր, եւ կը հայհոյէր՝ «շուն շանորդի» ըսելով։ Կոստին համբերող էր, բայց եւ ոխակալ, իսկ Մալխասը՝ վառօդի նման փչտացող[?] ու յետոյ զղջացող։ Կոստին կը ղեկավարէր իր ծառայութիւններով, իսկ այս մէկը՝ իր հրամաններով։

Մալխասը ստեղծած էր Խոյի մէջ իրեն համար վիճակ մը, որ խանութիւն կը յիշեցնէր։ Չէր կարելի ըսել, սակայն, որ խաներու այդ երկրին մէջ, ան սխալ կ՚ընէր։ Անոր այդ կեցուածքը թերեւս ճիշտ էր եւ գուցէ աւելի օգտակար, քան հանդարտաբարոյ եւ հեզ Կոստիինը, որ գոմի աղբը կը մաքրէր։

— Ծօ՛, ախպա՛ր, բա… ես Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ, ելլեմ համշարու շորեր հագնեմ, քթոցն առնեմ թրիք թափեմ եւ ատկէ ետքն ալ երթամ Շամդինանի Շէյխին հետ բանակցիմ ու դաշնակցի՛մ։ Չէ, ատանկ բաներ ես չեմ հասկնար։

Ծօ՛, ախպար, շուն շանորդի, ատանկ գործ չի դառնար…

Մալխասը նոր էր եկած Շամդինանէն։ Ան գացեր էր բանակցելու թէ ասորիներու եւ թէ Շամդինանի Շէյխին հետ (Իբադուլահի[?] որդի)։ Արդէն կարծեմ ըսի որ, դեռ 96 թ. թ. միտք կար կապ հաստատել քիւրտերու եւ ասորիներու հետ, բայց այդ փորձերը մնացեր էին միայն փորձեր։ Մալխասին կը յաջողուի տեսնուիլ այդ շէյխներուն եւ բէգերուն հետ, բայց արդիւնքը մեծ չ՚ըլլար։ Ինչո՞ւ անոնք իրենց լիքը կուժը մեր դատարկ կուժին պիտի խփէին։ Շէյխ Սադրը համարեա ինքնիշխան էր Շամդինանի մէջ եւ

կարիք չունէր ապստամբելու՝ հայերու հետ միացած։ Սակայն եւ այնպէս, ան բարեացակամ էր դէպի հայերը եւ համամիտ էր անկախութեան գաղափարին։ 1895–96 թ. թ., ան չէր թոյլ տուած որ իր քիւրտերը մասնակցին կոտորածներուն, ըսելով որ «Հայերէն յետոյ մեզ պիտի կոտորեն»։ Անոր այդչափի բարեկամութիւնն ալ մեծ բան մըն էր հայերու համար։ Ահա այդ ուղղութեամբ կ՚աշխատէր Մալխասը, չմոռանալով պատմել ինծի իր բանակցութիւններու եւ իրեն ցոյց տրուած արքայավայել ընդունելութեան մասին։

— Շուն-շանորդի, բոլորդ ալ կուգաք եւ իսկոյն Երկիր կ՚երթաք, մենք էշի պէս այս համշարիներու մէջ պիտի փտինք, կ՚ըսէր ան ինծի։

«Բժիշկ» Ռուբէնի հետ նորէն ճամբայ կ՚իյնամ դէպի Թադէի վանքը։ Ճանապարհը ինծի արդէն ծանօթ է. նոյն Ռուբէնի հետ անգամ մը արդէն անցած ենք։

Ռուբէնը ստիպած է որ ես լաւ շորեր հագուիմ։ Գլխիս դրած էր եւրոպական գլխարկ մը, եւ քթիս՝ ակնոցներ, որոնք աչքերս կը ցաւցնէին։ Երբ մենք Կորել[?] գիւղը կը մտնէինք, իսկոյն՝ «հաքըմ-հաթի[?]» ըսելով բոլորը կը մօտենան եւ իրենց հիւանդութիւնները կը պատմեն բժիշկին։ Շատերը սուտ հիւանդ են եւ պարզապէս դեղ ստանալու համար է որ հիւանդ կը ձեւանան։ «Հաքըմ»ը կուտայ անոնց ինչ որ փոշիներ, զորս ինքն է պատրաստած (առհասարակ խինին շատ կը բաժանէր իսկական հիւանդներուն, ըսելով որ «անվնաս դեղ է»)։

Մեզ մօտ կը բերեն կին մը, որու փորը ուռած է եւ որ կիսամեռ վիճակի մէջ է։ Ինծի Ռուբէնը ներկայացուցած էր որպէս մեծ բժիշկ, «հաքիմ-բաշի» եւ որպէս եւրոպացի։ Պատուիրած է որ ոչ հայերէն, ոչ քիւրտերէն եւ ոչ ալ թուրքերէն խօսք մը չարտասանեմ եւ խիստ լուրջ ձեւանամ, երբ ծանր հիւանդներ բերեն մեզի։ Ես գերմաներէն կամ ուրիշ լեզուներով խօսքեր կը փնթփնթամ։ Մեզի կը բերեն եւ իմ առջեւ կը պառկեցնեն հիւանդ կինը։ Ես դպրոցական դասագիրքէս կ՚արտասանեմ գոց ըրած տող մը՝ «Այն լամ քոմ ցու այնէմ բախսէ» (Գառնուկ մը կը մօտենայ առուակի մը)։ Ռուբէնը կը թարգմանէ իմ խօսքերը, ըսելով որ բժիշկը կը հրամայէ բաց անել հիւանդի ուռած տեղը։ Ես կը շարունակեմ նոյն ձեւով իմ գերմաներէն խօսքերը, Ռուբէնն ալ կը շարունակէ իր «թարգմանութիւնը», ըսելով որ

«հաքիմ-բաշին կը հրամայէ որ հիւանդին տանէք հանգիստ պառկեցնէք, որ անոր համար դեղ նշանակած է, բայց գործողութիւն ընել չի կրնար, որովհետեւ գործիքներ չկան իր հետ...»: Մեզի հետ կ'առնենք այդ գիւղէն պահակներ, իբրեւ վարձատրութիւն եղած բժշկութեան, որպէսզի ապահով կերպով տեղ հասցնենք այն ապրանքները եւ զէնքերը, զորս կը տանէինք վանք:

Կը հասնինք վանքը: Նոյն վանքն է եւ նոյն մարդիկը: Ոչինչ չէ փոխուած: Գիւղացիք ծոյլ-ծոյլ կանգնած են աթարի դէզերու շուաքին տակ: Նոյն ձանձրանալի[?] միայնութիւնը, նոյն ճպռոտ պառաւ տնտեսը իր թանապուրով:

Ես պիտի սպասեմ այդտեղ, որ ձիւնը մի քիչ բարձրանայ դէպի լեռները եւ սուրհանդակները կարողանան գալ: Օրերը սպաննելու համար կ'ուզենք շէնք մը շինել: Կը նորոգենք ջրաղացի պատերը եւ ապա կը ձեռնարկենք աւարտել դպրոցի շէնքը, որու կառուցումը սկսուած էր: Պէտք էր մի նոր պատ բարձրացնել երկրորդ սենեակը վերջացնելու համար: Եւ այդտեղ շինած քիչ մը ծուռ ու մուռ պատը իմ եւ Ռուբէնի(*) ձեռքի գործն է:

(*) Բժիշկ Ռուբէնի երազը այն էր թէ ե՞րբ պէտք է «այս շուն-շանորդու ազգը ազատուէր, որպէսզի մենք ալ գնայինք ու

Որպէսզի կարողանայի Երկիր անցնիլ, իբրեւ ծպտուած գեղջուկ, սկսայ նորէն մերկ ման գալ որ կուրծքս սեւանայ արեւի տակ: Նորէն սկսայ բոպիկ քալել, որպէսզի ոտքերս ամրանան չարուխներու համար, եւ կամ աղքատի նման ես ալ կարողանայի բոկոտն քալել լեռներով ու ձորերով:

Այդ օրերուն Վանք եկաւ Կովկասէն Արտաշէս Մելքոնեանը: Անոր հետ միասին պիտի անցնէինք Վասպուրական:

ապրէինք շան պէս»... Երբ Սահմանադրութիւնը կը յայտարարուի, ան կ'անցնի Վասպուրական եւ կը հաստատուի Ականց, մտածելով իր անձնական կեանքով ապրել: Բայց պատերազմի սկզբին, ան, իբրեւ վտանգաւոր մարդ, կը ձերբակալուի առաջին հերթին Տէր-Զարվադարի հետ (Տէր-Մկրտիչ, իսկ նախկին Զարվադար Յակոբ), եւ այդ երկուքը որ

միասին աշխատած էին Խոյ եւ Մակու, եւ միասին երազած հանգիստ կեանք ապրել, միասին ալ կը սպաննուին:

ՎԵՐՋ Ա· ՀԱՏՈՐԻ

ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ

1904-ին Ռուբէն Տէր Մինասեան մուտք գործեց Կարսի յեղափոխական հնոցը եւ ճամբայ ելաւ Գիւմրիի, Երեւանի, Պարսկաստանի, Սուրբ Թադէի, Պաթումի ու սահմանին միջեւ:

Շարժումին ներսէն գրուած այս հատորը մարդոց կը վերադարձնէ իրենց կենդանի կերպը՝ վէճերը, ձախողութիւնները, հեգնանքը, կորուստներն ու վճռակամութիւնը: Խանջալը հոս զէնք չէ, այլ լեռնաշխարհին մէջ բացուած ճեղք՝ իւրաքանչիւր ընտրութեան ուղղութիւնն ու գինը սահմանէն անդին տանող:

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐ · ՆՈՐ ԱՆԳԼԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Առաջին հրատարակութիւն՝ «Ընդիգան» տպարան, Լոս Անճելիս, 1952

GALLICA ԹՈՂԻՒԼԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ